Політологічний центр при Київському
національному університеті імені Тараса Шевченка

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ф. М. Кирилюка та М. І. Хилька

Заснований у 2000 році

Випуск 78

Київ
ВАДЕКС, 2015

Редакційна колегія:

Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко О. С. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: ВАДЕКС, 2015. — Вип. 78. — 512 с.

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 4631 від 23.10.2000 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

© Політологічний центр при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка , 2015

Зміст

Сторінки

І. Філософські студії

Деркач В. Л. Природа і суспільство [8–16]

Попович М. Д. Простір людської комунікації в соціокультурному пізнанні [17–29]

Старовойт О. Визначення категорії «інноваційна культура» [30–36]

Касьянов Д.В. Розробка і впровадження нанотехнологій в інноваційній моделі економіки [37–46]

Завальнюк Олена Проблема чесності й гідності в спорті та моральне самовиховання спортсмена [47–57]

Горохова І. В. Використання англійської мови для формулювання філософських проблем критичного мислення [58–71]

Бойченко Н.М. Теоретичні підходи до дослідження моральних практик студентських спільнот [72–85]

Костянтин Захаренко Держава як суб’єкт інформаційної безпеки суспільства [86–96]

Отрешко В. С. Особливості українського державотворення: завдання та напрями [97–107]

Кудин О. О. Класифікаційні основи ісламського радикалізму [108–115]

Дяченко Р. О.Філософські засади дослідження підприємницької діяльності [116–125]

Ніколаєнко О.О. Постколоніальний процес і Україна: у пошуках ідентичності [126–136]

Кругла Н.А., Романовський О.О. Російська еміграція про соціальні зміни у Росії після 1917 року [137–143]

II. Філософія освіти

Бак Мирослав Програмне забезпечення і програмне середовище закладу освіти [144–153]

Опанасюк Юлія Дистанційне навчання як інноваційна технологія [154–162]

Москалик Геннадій Комунікація як педагогічний дискурс в системі освіти [163–173]

Богданова Н. Г. Виховання і самовиховання як чинники формування культури життєтворчості особистості [174–182]

Бурдейна І. В. Проблема навчання та виховання особистості студента в контексті гуманізації освітнього процесу [183–192]

Попова І. В. Міжнародні домовленості щодо екологічної освіти і виховання для сталого розвитку [193–202]

III. Теорія політики

Ващенко К. О. Політичний аналіз і політичний прогноз у структурі наукових досліджень [203–223]

Бульдович П. В. Проблема методологічних засад сучасної політичної науки [224–235]

Воробйова Г. Ю. Концептуальні підходи дослідження політичних метафор [236–246]

Постол О. Є. Ідеологічні трансформації кінця XX – початку XXI століть [247–257]

Каращук А. Я. Політичний дискурс та ідеологія [258–268]

Смірнова В. О. Управлінсько-діяльнісні складові дискурсу прикладної реалізації політичної волі та волевиявлення [269–278]

Бондар С. С. Політична опозиція в системі владних відносин: методологія та основні проблеми дослідження [279–287]

Співак М. В. Принципи, цілі, завдання, функції державної політики здоров'язбереження: проблеми становлення в Україні [288–299]

Лисенко Ю. В. Соціальна політика: основні підходи до сутності поняття [300–311]

Дженадія Раїд Ахмед Существенные признаки усиления духовного влияния Востока в XXI веке [312–323]

IV. Політичні комунікації

Павлов Д. М. Політична пропаганда: комунікативно-технологічний вимір [324–334]

Веденєєв В. О. Комунікації в українських соцмережах як реакція громадян на обмеження владою їх політичної активності: культурний аспект проблеми [335–348]

Денисова А. Ю. Скандал як один з найефективніших методів чорного піару [349–354]

V. Влада і суспільство

Маркітантов В. Ю. Політико-законодавче забезпечення стратегічних пріоритетів розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні [355–364]

Примуш М. В., Перебейнос О. Ю. Моделі децентралізації державної влади і місцеве самоврядування в Україні: політологічний аспект [365–373]

Колюх В. В. Трансформація форми державного правління в контексті конституційних змін в Україні [374–384]

Якубенко Е. В. Синергетический механизм функционирования системы государственного управления [385–393]

VI. Партійне життя

Семченко О. В. Механізми інформаційного забезпечення діяльності політичних партій [394–401]

Гуйтор М. М., Гаврада І. О. Територіальна специфіка підтримки політичних партій у Чернівецькій області [402–416]

VII. Етнополітика

Вілков В. Ю., Суховій О. О. Концепція націогенезу Освальда Шпенглера [417–433]

Кресіна І. О., Стойко О.М. Етнополітичний вимір національної безпеки України [434–439]

Асланов С. А. Етнополітична стабільність крізь призму теорії політичних систем [440–449]

Лукашук Я. Соціальні наслідки мусульманської міграції до ЄС [450–456]

IX. Світова політика

Панченко М. Зростання нових центрів сили: манія багатополярності [457–463]

Артур Король Правове регулювання інформаційного супроводу міжнародних зносин [464–474]

Іванова І. І. Трансформація неокорпоративізму в країнах Скандинавії [475–483]

Будзінський М. К. Європейський вектор зовнішньої політики франції за президентства Н. Саркозі [484–491]

Панфілов І. Ситуація в Сирії: регіональний та глобальний виміри [492–498]

Смирнова К.Є. Траєкторії режимних трансформацій в Тунісі та Єгипті у «постреволюційний» період (2011-2014) [499–509]

ДО ВІДОМА АВТОРІВ! [510–511]

УДК 122/129+502

Деркач В. Л.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Природа і суспільство

Показані колізії понять суспільної норми та природного закону у зв'язку з волюнтаристичною та натуралістичною концепціями походження суспільства та соціальної інженерії.

Ключові слова: суспільство, суспільна норма, природа, закони природи, натуралізм.

Звертаючись до питань взамозв'язку природи і суспільства потрібно насамперед з'ясувати той зміст, який вкладається у слово «природа», оскільки його часто вживають необдумано. Мислителі в Стародавній Греції розмірковуючи про походження світу та розмаїття сущого почали вживати термін φύσις (фізис) у значенні походження, способу з'явлення чогось і вияву притаманних йому вроджених властивостей. Цей іменник є похідним від дієслова φύω, яке вживалось для означення самочинного росту, появи чогось в такий спосіб. Звідси й уживання терміна природа щодо порядку в явленій дійсноті. Світ плинний, — ми самі та предмети довкола нас виникають, народжуються, і зникають, гинуть. В цій круговерті одне перетворюється в інше, зернина проростає і з неї виростає пшениця, колоситься і дає знову зерно. Подібно до цього, стародавні мислителі увесь світ подавали як нескінченний ланцюг перероджень, в основі якого лежить щось єдине, яке вже не виникає і не зникає, а тільки упорядковується в різний спосіб і дає життя численним сущим. Кожне з них має свою природу, цебто притаманний йому спосіб виникнення та розвитку. Природа — це те, що зумовлює можливі, допустимі для цього сущого перетворення і вказує на їх причину, правила, яким підпорядковуються явища світу. З часом це слово стало вживатись ширше і природою часто називають вже увесь світ в його невичерпному розмаїтті явищ, який протиставляють тій його частині, яка має рукотворний характер (хоча доречніше і більш точно тут говорити про природну дійсність). Деякі речі виникають не самі по собі, а завдяки цілеспрямованій діяльності людей, їх творців. Сила, яка їх формує є щодо них зовнішньою і скерована розумом. Латинське nature (або природа), відтак, стало

протиставлятись nurture (виплеканому). Перше — то все, що виникає самочинно; а друге — все, що підтримується завдяки вихованню, турботі, що культивоване. Інший термін для позначення останнього — culture (вирощування, те, про що дбають). Звідси й характерне для сучасного словоживання протиставлення природи (натури) і культури, де природа — це «дикий», неосвоєнний людиною світ. Вислови на кшалт «на природі» (тобто десь поза містом), «в природі», «жива природа» є ідіомами (усталеними висловами), які, проте, не слід розуміти буквально. Природа — це не якесь місце і не якась сукупність предметів чи істот. Коли йдеться про повну сукупність дійсних об'єктів краще вжити слово Всесвіт («увесь світ»); те, що довкола нас, наше життєве середовище — довкілля; а світ, у якому ми живемо, наш земний світ наповнений життям. В нашому світі ми співіснуємо разом із живими істотами і неживими предметами, які в тій чи тій мірі впливають на нас, а ми — один на одного і на них. Світ зв'язнийя, тобто те, що в ньому діється зумовлене взаємними впливами існуючого. І все існуюче має свою природу.

Для християнського світогляду, в руслі якого формувався менталітет західної цивілізації, причина, яка зумовлює перебіг подій у світі, всю світобудову — це воля Бога, який керується власними замислами. Відтак «природа» світу — це Бог, а світ — його творіння. Очевидно, що в такому розумінні світ культивується Богом. І оскільки християни вірили, що людина посідає серед іншого особливе місце, бо наділена деякими рисами божества, вона створена за подобою Бога, то і ставлення їх до світу мало двоїстий характер. Все суще як творіння Бога відображає його велич і його замисел. Воно для чогось створене, в ньому є смисл, вкладений божественним задумом (який, проте, можливо не завжди зрозумілий людині). З іншого боку світ даний людям, і все що в ньому відбувається мислилось у якомусь зв'язку з людиною — як благо чи як випробування. Світ земний для християн, проте, тимчасовий і протиставлений вічності. Відтак земне життя є чимось на кшталт драми чи, можливо, комедії. Звідси й недовіра християн до виявлення закономірностей в природній дійсності як способу пояснення світу, до природознавства. Адже мало описати якусь закономірність, потрібно пояснити чому вона саме така, для чого так влаштовано. Відтак смисл дійсноті потрібно шукати в замислі її творця. В світі ніщо не може відбуватись просто так, самочинно; за всім стоїть якийсь інший, духовний, символічний зміст; в усьому відображена божественна воля і її продо-

вження — воля людини, яка чи то узгоджується з божественною (в чому суть блага), чи ні (в тому суть зла).

Реставрація поняття природи в західному суспільстві відбулась внаслідок певного світоглядного компромісу, при якому об'єкти світу почали розуміти як досконалі, складні за будовою механізми, сконструйовані Богом. Звідси й події світу суть дійсність, яка є проявом закладених Богом в світовий лад законів, але безпосередні причини руху не в божественній волі, а в самих взаємодіях предметів. Відтак поняттю природи (яка тепер ототожнена із дійсним порядком в явищах) поставили як протилежне надприродне, божественне — те, що виходить за межі існуючих типових законів руху чи як їх причина, чи як вихід за їх межі (чудо). Водночас природа — це царина об'єктивного порядку, в якому одне із необхідністю переходить в інше самочинно. Відтак інше протиставлення природі — це свобода вольової дії суб'єкта, який сам визначає її спрямованість, сам покладає собі закон.

В індустріальну добу це протиставлення людської волі й об'єктивної дійсності набуло характерного устремління до приборкання «природи», підпорядкування світу своїм замислам, до панування розуму, яким скеровується воля людей у перетворенні природної дійсної та наближення її до тих ідеалів, які покладені розумом. В найбільш виразній формі ця концепція постала у вченні про ноосферу, що його розробляв наш земляк В. І. Вернадський. Розумна діяльність людей, за Вернадським, в своєму історичному поступі стає геологічною силою і має врешті-решт підпорядкувати собі світовий устрій. Сліпі, стихійні процеси набудуть осмисленого контролю зі сторони колективного носія наукової думки.

Людина в такому розумінні світу уявляє себе вже не як творіння, чия доля повністю в руках Бога, а пан «природи», який на свій розсуд, керуючись своїми інтересами влаштовує дійність так, як йому це вигідно, як законодавець світу. Розкрити таємниці природи, щоб скористатись ними для свого блага: такий лейтмотив нового, «технічного» природознавства. Природа, відтак, знецінювалася і мислилась радше як сировина, як матеріал, який потрібно переробити і сворити з нього більш досконалий штучний світ. Культура, тобто створюваний людьми світ є колективним продуктом суспільства. Але суспільство — це і продукт культури, і її творець. Людина як особа, як гравець соціальних ролей культивується в суспільстві. Який же тоді статус суспільних законів, чим зумовлений його розвиток? Чому одні суспільства відрізняються від інших, що спричинює суспільні зміни?

Смислове розмежування природного і штучного (культивованого) містить, відтак, внутрішні колізії. Якщо культивоване за походженням є продуктом зусиль його творців, то до якого класу віднести самих цих творців? До таких творців традиційно відносять чи богів (в існуванні яких доречно сумніватись), чи людей (які безперечно існують). Що в людині природне і в якій мірі вона виходить за межі природи?

Однією із сторін цього питання є осмислення ролі «зовнішніх» чинників: життєвого середовища спільнот людей, його зумовлюючого впливу на суспільні інститути. Але є й інша сторона питання: те, що Карл Р. Поппер назвав позицією критичного дуалізму — змістовного розмежування суспільних норм, які культивуються людьми і які вони вільні змінювати і «законів природи», які мають об'єктивно-необхідний характер.

В останньому випадку слід би сказати власне природи, оскільки вислів «закон природи» є також радше ідіомою. Природа — не суб'єкт, який встановлює закон; закон тут — це об'єктивний порядок зв'язків, якими зумовлені зміни, що відбуваються та можливі форми існування. Однак усталення вислову «закони природи» є симптоматичним: воно відображає міфологему суб'єктності природи, а в сучасному контексті й характерні аберації суспільної свідомості у осмисленні відношення людини і природної дійсності. (У цьому зв'язку див. нашу ранню працю [2]).

Двоїстість, яка є у протиставленні природних і суспільних законів, природної і суспільної дійсності, а, зрештою, світу в розумному замислі та світу в об'єктивній данності містить, проте, неясність статусу власне розуму як джерела цінностей. Для чого перетворювати дійсність? Якщо ми скажемо, що заради життя людей — їх відтворювання і підтримання максимально можливої якості життя, то розум сам може мислитись як інструмент, котрий маєя, проте, свою природу, свої об'єктивні передумови і межі впливу, свою силу. Розум, відтак, — це біологічна функція, ефективність якої може оцінюватись так само, як ефктивність дихання чи травлення. Отже, питання природи і суспільства зрештою впирається в колізію трактування зв'язку розуму, волі та природної дійсності. Щодо суспільного устрою, то це питання зводитиметься до осмислення позицій: чи є суспільство керованим розумом (і в якій мірі?), продуктом вільно укладених угод розумними агентами, що є носіями відповідних інтересів, чи його розвиток зумовлений дією об'єктивних чинників. Згаданий вже К. Р. Поппер бачить цю колізію у протиставлені позиції соціальної інженерії та історицистських вчень. Вочевидь, що в прагма-

тичному контексті прийняття однієї з позицій в чистому вигляді було би лише вдаваним. Сказати, що люди скеровують хід соціальних процесів виключно своєю волею і узгодженням рішень було би наївністю, яка надто вже очевидно не узгоджується із досвідом (хоча багато хто схильний культивувати цю іллюзію). Згодитись із тим, що життя фатально зумовлене і все, що люди у своїх вчинках вважають результатом їх вільного вибору може хіба що той, хто приречено чекає вироку долі, втративши будь-яку жагу щось змінювати і вірити в свою волю. Відтак тільки зняття цього протиріччя задовольняє інтерес людини, а воно потребує теоретичного засобу вписати волю і розум суб'єктів суспільної дії в об'єктивні природні зумовленості суспільного життя.

Доктрина натуралізму проголошує, що світ може бути пізнаний лише у зведенні мінливого світу до законів природи, які виводяться як певна закономірність в перебігу світових подій, властивостей речей, характеру зв'язків між явищами, взаємовпливу процесів. В цьому руслі й походження суспільства, закономірності суспільного життя і можливості суспільних дій також вкладаються у певні рамки, а властивості суспільства як організму зумовлені його природою. Натуралістичному погляду на суспільство протиставлені уявлення про суспільне життя як про свого роду розумну домовленість між людьми про певний порядок, якому вони мусять підпорядковуватись покладаючись на власні вольові зусилля. Таким чином в суспільствознавстві сформувались дві течії розуміння генезису суспільства: (1) натуралістична та (2) волюнтаристська. Представники першої схильні трактувати суспільство як результат самоорганізації, як стихійний процес, аналогічний усім природним процесам. Їхні опоненти трактують суспільство як продукт цілеспрямованої діяльності людей, своєрідний інженерний проект, в якому індивіди конструюють спосіб спільного життя.

В наївній формі натуралістичні погляди (як-от у Шарля-Луї де Монтеск'є) постали у вченні про те, що який клімат, такі й люди; вони пристосовуються до навколишнього середовища і їхня вдача позначається на тому суспільному ладі, який вони утворюють. Пізніше подібні погляди відтворювались і в расових вченнях, де значної ролі надавалось тим природним умовам, в яких відбувалось формування певного типу людей. Расисти були твердо переконані, що внаслідок різної вдачі одні раси більше спроможні до ефективної соціальної організації, мають вищий інтелектуальний і моральний рівень і тим самим здобутки їх культури вагоміші і вони мають беспеpечне право домінувати в своєму життєвому просторі. Нині ці вчення видаються цілковитими дурницями,

проте роль зв'язку природного середовища і суспільної організації переосмислена в сучасних натуралістичних поглядах на розвиток суспільств і культури.

Вочевидь, що протилежний, волюнтаристський, підхід передбачає як передумову виникнення суспільства наявність власне людей, — мислячих істот, які свідомо організовують свою колективне життя. Ця теза загалом видається нісенітницею. Людина є продуктом суспільства, і вищі психічні функції прямо пов'язані із її соціалізацією. Хіба могло б немовля заговорити, якби не існувало мови? Хіба б могла б особа вигадати самостійно і впровадити всі соціальні інститути, якби в неї не існувало готових зразків, які вона наслідує? Слід, отже, розуміти так, що спочатку виникло первісне, ще доволі примітивне суспільне життя, в ході розвитку якого відбувалось становлення людини сучасного типу, яка формувалась еволюційно через пристосовуння до співжиття та кооперації з іншими, собі подібними. Вигоди від цієї кооперації мусили бути одразу, а вже потім удосконалювались ті, хто вступав у кооперативні взаємини. Так само, спочатку виникає гра у футбол, у яку грають невправні, непрофесійні гравці, а вже потім, коли ця гра захоплює мільйони, в ній приймають участь майстри, які тривалий час тренуються і досягають значно більшої вправності, аніж любитель, що у вихідний день ганяє м'яча. Одначе дурницею було би думати, що спочатку були майстри-футболісти, які придумали футбол, щоб продемонструвати свою майстерність та реалізувати свої здібності.

Водночас, розуміючи становлення і розвиток суспільства як природного процесу все ж потрібно включити в нього цілеспрямовану діяльність людей, які діють розумно. Вадою примітивного натуралізму є якраз нехтування саме цією якістю людської дії: вона буває планомірна, усвідомлена, їй передує замисел і хід її підконтрольний, принаймні частково, волі осіб. Вочевидь, суспільні процеси не можна трактувати як щось на кшталт хімічної реакції, ігноруючи ту обставину, що люди як елементи в цій взаємодії вибирають спосіб дії і стикаються з іншими особами, які так само демонструють цілеспрямовану поведінку. Відтак суспільство скоріше нагадує гру, в якій приймає участь велика кількість гравців зі своїми інтересами, вподабаннями і частковою здатністю передбачати наслідки своїх дій та цілі інших гравців, коригуючи свою поведінку залежно від цього передбачення. Розуміючи це, ранні натуралісти власне й намагались звести суспільні дії до зумовлених об'єктивно особливостями вдачі дій окремих людей. Ця ж вдача якось має бути виведена із фізіологічих процесів, що і є характерною вадою такого

натуралізму: зведення біологічного до фізіологічного; життя як співіснування істот до будови і функції окремих видів організмів.

Однак життя є радше формою структурування потоку енергії та речовини, який має системний надорганізменний характер (екосистемий). Види організмів існують тільки як частина розмаїття (що істотно: життя не може мати моновидовий характер) і тільки як у взаємодії видів як елементів системи. Відтак радше індивідуальне можна вивести із характеристик цілого, аніж навпаки. Редукціоністські пояснення мають сенс лише тоді, коли ціле відоме, тобто лише як елемент аналітичних порівнянь. Так само спочатку зв'являється ідея автомобіля в цілому, як колісного транспортного засобу із двигуном на борту, а вже згодом вона набуває елементної спеціалізації: спочатку паліативної — переважно із того, що доступне наразі, а далі шляхом добору і конструювання таких частин цілого, які найкраще припасовані до реалізації функцій цілого (в даному впиадку — руху автомобіля в певному режимі).

Суспільствоя, що виникає, таким чином уже із самого початку мусило б забезпечувати його цілісну фунціональність, але на тій базі, яка була наявна в тих умовах, які об'єктивно складались і стали передумовами виникнення суспільної організації. Цей природний процесс, однак, не є строго визначений і поняття закону як безальтернативної форми зв'язку у явищах світової дійсності просто не є адекватним, якшо трактувати так, що все, що у світі відбувається детерміноване від початку якимось законом і все має свій закон. Радше між суспільними нормами та інститутами, якими забезпечується їх збереження і законами природи немає істотної відмінності (на противагу критичному дуалізму Поппера [1]). Але не в дусі того, що закони природи виключають свободу, а навпаки: свобода внутрішньо притаманна світу, всякий «закон» складається за певних умов і діє допоки ці умови не вичерпались в часі. Природна дійсність не знає вічних законів; в ній все плинне і все тимчасове. Просто відносно часу існування певної форми ті закони, які незмінні в її час для неї є «вічними», оскільки вони були до того коли ця форма виникла і залишаться такими, коли вона зникне. Їй просто не трапиться такий чася коли ці закони не були чинними. Але так само і для певної людини в певному суспільстві певна норма може мати «вічний» характер: час життя особи припав на такий період, коли норма не змінювалась і об'єктивних передумов до її зміни не було.

Поппер, опонуючи натуралізмі, однак, підкреслює, що суспільну норму особа може не виконувати, натомість природний закон не може бути порушений. Однак таке розуміння закону є простою абсолютизацією

окремого моменту тут і тепер на скрізь і завжди. Й справді, хіба хмарочос порушує закони природи? Вочевидь, що ні. Але водночас немає такого закону, який би зумовив його існування від початку. Хмарочок виник як результат гри обставин, і гра — це і є найкраща модель свідобудови. Цемент в каракасі будівлі зв'язаний з іншими складовими об'єктивно необхідними умовами і сам він стає такою умовою, зв'язуючи гравій чи абощо. Люди є такою ж обумовленою умовою соціальних дій, які в свою чергу обумовлюють людські якості, які добираються соціумом для своїх потреб як марка цементу чи як граці тренером в професійній футбольній команді.

Ключом до такого розуміння є поняття культури як створюваного людьми світу, в тому числі і вирощування, виховання собі подібних, відтворення людини в суспільстві як особистості. Дещо з того, що постане як суспільна дійсність деякими особами осмислюється заздалегідь, виникає як передбачення майбутнього у формі мрій, фантазій, проектів, якими люди обмінюються з іншими людьми і частково їх реалізовують за умови, що відповідне бачення цілей охопить багато людей і відповідатиме їхнім очікуванням, що склались на той момент, ресурсам та технологіям, які є в їхньому розпорядженні. Однак, люди не діють як абсолютно узгоджена система; їхні взаємні впливи мають суперечливий і конфліктний характер, в тому числі виливаючись у криваві сутички, які руйнують кооперативні надбання і консолідованість дій. Звісно, краще, коли замість кровопролиття протиріччя, змагання відбувається на рівні ідей, замислів, де в якості засобів боротьби використовуються словесні докази і експериментальні перевірки, а не знищення опонентів. Слід також підкреслити, що не існує планів, які могли б бути реалізовані вповні: завжди в ході здійснення замисленого воно переосмислюється, підлаштовується під реальні можливості та об'єктивні обмеження. Інакше кажучи, чиста раціональність суспільних проектів є фікцією. Жодна воля не реалізується вповні в своєму початковому замислі й жоден замисел не може охопити всі грані того, про що тільки схематично мріє людина. Ступінь осмисленності, сила замислу, воля людини, її здатність передбачення завжди обмежені. Замисел набуває своєї завершеності тільки пост-фактум, по завершенні ініційованої дії. Конечний людський розум змінює траєкторію руху в потоці, проте не здатен змінити сам потік.

В цьому сенсі природна дійсність виступає об'єктивним обмеженням волі людей, і сама ця воля є частиною природної дійсності, будучи природою тих об'єктів, які нею культивовані.

Список використаних джерел:

1. Поппер, Карл Відкрите суспільство та його вороги [Текст] / К. Поппер. - Київ : "Основи", 1994 . Т. 1 : У полоні Платонових чарів / пер. з англ. О. Коваленко. - 1994. - 444 с.
2. Деркач В. Л. Людина і природа: міфи сучасної свідомості та проблема збереження довкілля / Вадим Леонтійовий Деркач // Філософська думка. – 2000. – № 3. – С. 75-98.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2015 р.

Деркач В. Л. Природа и общество

Показаны коллизии понятий общественной нормы и естественного закона в связи с волюнтаристским и натуралистической концепциями происхождения общества и социальной инженерии.
Ключевые слова: общество, общественная норма, природа, законы природы, натурализм.

Derkach V. L. Nature and society

Showing collision concepts of social norms and the law of nature in connection with the voluntarist and naturalistic concept of the origin of society and social engineering.
Keywords: society, social norms, the nature, the laws of nature, naturalism.

УДК: 130.2

Попович М.Д.

Доктор філософських наук, доцент,завідувач кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету

ПРОСТІР ЛЮДСЬКОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПІЗНАННІ

У статті розкрито основні підходи до розгляду комунікативного виміру культури: екзистенціалістський, діалогічний, обмінно-договірний та масово-комунікативний. Такі виміри конкретизують завдання виявити антропологічний характер культури. Як комунікація, так і відтворювана нею культура не можуть бути редуковані до певних над особистісних систем, але мають бути осмисленими на засадах їхньої затребуваності для людей як учасників комунікації.

Ключові слова: культура, комунікація, людина, антропологія, екзистенція, діалог.

Культура є результатом людської діяльності — як матеріально-перетворюючої, так і духовно-практичної та теоретико-пізнавальної, культура є багатовимірним символічним світом, який творить і відтворює людина, нарешті культура є складним поєднанням багатьох ціннісних структур, які формують людину. В усіх цих своїх вимірах культура не просто засвідчує людську присутність, більше того — людина є чинником, який уможливлює існування культури в усіх її проявах: можна впевнено твердити — де немає людини, там не буде і культури. Навіть матеріальні культурні об'єкти практично відразу, хоча і поступово починають руйнуватися, позбавлені людської турботи. Що вже говорити про символічний або ціннісний виміри культури! Не випадково все ж культура (латинською «cultura») походить від дієслова «colo», «colere» і означає «обробіток», пізніше — «виховання, освіта, розвиток, шанування». Без докладання людських зусиль, без людини немає культури. Але справедливим є і протилежне.

Чому ж тоді трапляється, що люди зневажливо ставляться до культури — як правило чужої, але буває, що і до своєї? Чому культуру розглядають як щось зовнішнє і навіть чуже людині?

Навіть Толкот Парсонс відокремлює систему особистості від системи культури [17]. Втім, уже при дослідженні інституалізації і соціалізації Парсонс визнає, що ці дві системи нерозривно взаємопов'язані між собою [24]. Варто також уточнити, що Парсонс власне і не протиставляє людину і культуру — у нього йде мова про аналітичні систему особистості і систему культури. Коли йде мова про конкретну людину (як і про конкретну культуру), то в ній представлено усі аналітичні соціальні системи — і особистості, і культури, і організмічна, і соціальна. Отже, взаємозв'язок людини і культури розкривається у конкретиці їхньої взаємодії.

Більше того, ми у своєму дослідженні займаємо позицію, що взаємодія людини і культури, як і кожен з цих величних феноменів зокрема, не можна адекватно пізнати і оцінити не враховуючи їхню сутнісно комунікативну природу. Це змушує спеціально зупинитися на розгляді потенціалу теми соціальної комунікації з методологічної точки зору. Водночас, тему комунікації переважно розглядали досі переважно з предметної точки зору. Втім, такий розгляд, на нашу думку, підготував науковців до більш ґрунтовного підходу до комунікативної методології у соціальних дослідженнях.

Проблема комунікації — людського спілкування — є предметом вивчення різних наук, тому філософський підхід до її тлумачення вирізняється міждисциплінарним характером, що вимагає синтезу найбільш суттєвих ознак цього багатовимірного феномену культури. Процеси комунікації розглядаються на різних рівнях взаємодії, адже спілкування може бути міжособистісним, між окремою особою та групою, між групами людей та між цілими культурами. Функціонуванню комунікації серед мас людей було присвячено теорії масової психології кінця XIX століття, які згодом вплинули на культурну антропологію та соціальну філософію. І все ж тут термін «комунікація» ще не застосовували ані як спеціальний, ані тим більше як наскрізний, а належний аналіз комунікації розпочали представники екзистенціальної філософії і передусім Карл Ясперс і саме він чітко здійснив перехід від проблематики особистісної комунікації у працях «Загальна психопатологія» [21] «Психологія світоглядів» [22] та «Філософія» [23] до проблематики масової комунікації у «Духовній ситуації часу» [20]. З того часу поняття комунікації починають розробляти як соціальні (соціологія, економіка тощо), так і гуманітарні (психологія, соціальна психологія, лінгвістика, журналістикознавство, редагування та видавнича справа тощо) і навіть технічні науки (програмування, теорії, які обґрунтовують

використання ІКТ тощо) та загальні міждисциплінарні теорії (кібернетика, теорії систем тощо). Філософське розуміння цього терміну стає дещо розмитим і нечітким, все більшу роль відіграє вплив технічних засобів здійснення комунікації, що нерідко підміняє собою осмислення загальних завдань, цілей та цінностей, які лежать в основі комунікації у суспільстві. Якщо вказати попередньо на корінь проблеми, то, на наш погляд, це втрата розуміння глибоко людської природи будь-якої соціальної комунікації, навіть надто технізованої і ускладненої соціальними системами і іншими засобами опосередкованої соціальної взаємодії. Виявити таку людську природу соціальної комунікації, на наше переконання, може звернення до теми культури як справи людини. З іншого боку, саме сучасне розуміння самої культури під кутом зору соціальної комунікації розкриває глибоко людську, варто говорити людиновимірну природу культури.

На сутнісний зв'язок культури і комунікації вказує польський дослідник-культуролог Анджей Менцвель: «…як нема культури без мови, так нема її без різних технологій цієї мови, тобто систем комунікації… Комунікація і притаманна їй технологія — це не лише рухомий шрифт телеграф з дротом і без нього, супутникове телебачення і гіпостазований увесь час простір Інтернет (він не є якимось надбуттям, як видається різним його апологетам, а лише арифметичною сумою потенціалу поєднаних мережею комп'ютерів. Комунікація, а саме її технології та техніки входження — це також синестезія палеолітичного печерного письма і тривала та змінна протягом тисячі років рукописна культура. Отже, ми не зрозуміємо найновіших технологій і не будемо знати, що вони з нами роблять, якщо не будемо розуміти усієї послідовності систем комунікації в людській культурі» [15, с. 29–30].

Ця ідея далеко не нова — Карл Маркс те ж саме казав про сучасне виробництво, осягнути яке можна лише звернувшись до дослідження усієї його історії [14]. Однак, Маркс зауважував і зворотнє — «анатомія людини є ключем до анатомії мавпи. Натяки на вище у нижчих видів тварин можна зрозуміти лише тоді, коли саме це вище вже відоме» [13, с. 45]. Адже саме мавпу за часів Маркса вважали першопредком людини. Це означає, що можна погодитись з тезою Менцвеля про те, що «своєрідне культрознавче або культурологічне трактування культури мусить бути трактуванням комунікаційним» [15, с. 31]. Це стосується, на нашу думку, передусім філософського тлумачення культури. Однак, слід у методології дослідження культури керуватися не лише історією комунікативного аспекту культури, але й розумінням того, що являє

собою сучасна культура — тобто що вона являє собою для людини, а не для комунікації самої по собі. Лише за цієї умови можливе адекватне розуміння і попередніх стадій розвитку культури — без небезпеки редукції історії культури до історії комунікації, та без небезпеки невиправданої надмірної технологізації культури.

Водночас, сучасні філософські теорії комунікації — від теорій свободи до теорій соціальних систем — на нашу думку, недостатньо, а точніше переважно частково розкривають саме цей людський вимір культури. Тому у даному розділі спробуємо окреслити основні філософські підходи до людського виміру культури під кутом зору соціальної комунікації.

Комунікація може бути міжособистісна, групова, рефлексивна, міжкультурна. Особливу область дослідження складає аналіз спілкування в дитинстві та комунікація у сакральних сферах («спілкування з Богом»). Важливим аспектом розуміння комунікативних процесів є поділ їх на безпосередні та опосередковані, останні набувають все більшого поширення у сучасному суспільстві, адже кількість видів технічних засобів комунікації зростає (поштовий зв'язок доповнився телеграфом, телефонія — Інтернетом тощо). Комунікація може бути опосередкована у часі, тобто мати історичний аспект взаємодії з попередніми культурами, а також з текстами та образами попередніх часів.

Особливе місце в сучасному суспільстві займають засоби масової комунікації, які часто насаджують певні образи та інформацію в нашу свідомість поза нашої волі та бажань. Такі примусові аспекти комунікації (індоктринації) теж активно досліджуються гуманітарними науками.

У самому загальному вигляді комунікацію визначають як «зв'язок, форму інтеграції, які забезпечують взаємодію людей». Саме таке визначення пропонує А. А. Бєлік, автор «Культурної (соціальної) антропології» [3, с. 394]. Його тлумачення людського виміру культури багато в чому є важливим, особливо, що стосується історії питання. Однак, у багатьох теоретичних і методологічних судженнях він припускає (як правило, слідом за своїми цитованими класичними авторами) штучно звуження теоретичних позицій, зумовлене дисциплінарними рамками культурної антропології, а отже — потребує філософського додаткового осмислення і оцінки, до яких ми і будемо принагідно вдаватися.

Комунікація, як вважає Бєлік, — це «форма взаємодії, яка не веде до матеріальних змін учасників та довкілля, але її результатом може бути спільна діяльність». Варто додати — не має безпосереднім наслідком, але ж навпаки — завжди рано чи пізно приводить і до матеріальних

наслідків. Слід, втім, погодитись з Бєліком, що «комунікація є фундаментальною умовою нормального функціонування особи і суспільства» [3, с. 394]. Дійсно, практично усі дослідники, які вивчали комунікацію, пристають до думки про її фундаментальний характер для функціонування суспільства, проте існують різні підходи до розуміння сутності спілкування, інтерпретації процесів комунікації. Це пов'язано з різним розумінням суті соціокультурної взаємодії між людьми, а також із застосуванням різних методологій пізнання людського суспільства. З тією чи іншою інтерпретацією людської комунікації тісно пов'язане загальнотеоретичне розуміння особливостей людських взаємин, певна теоретична модель суспільства (культури).

Сучасна академічна філософія визначає цю категорію наступним чином: «комунікація (лат. communicatio — повідомлення, передача) — смисловий і ідеально-змістовний аспект соціальної взаємодії» [1, с. 370]. При цьому дії, свідомо орієнтовані на їх смислове сприйняття, називають комунікативними, а основна функція комунікації — досягнення соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного її елемента.

Ось як подає структуру комунікації О. Ю. Бабайцев: «Структура найпростішої комунікації включає як мінімум: 1) двох учасників-комунікантів, наділених свідомістю і з наявними нормами деякої семіотичної системи, наприклад, мови; 2) ситуацію (або ситуації), яку вони прагнуть осмислити і зрозуміти; 3) тексти, які виражають сенс ситуації в мові або елементах даної семіотичної системи; 4) мотиви і цілі, що роблять тексти спрямованими, тобто те, що спонукає суб'єктів звертатися один до одного; 5) процес матеріальної передачі текстів. Таким чином, тексти, дії, спрямовані на їхню побудову і, навпаки, дії з реконструкції їхнього змісту і сенсу, а також пов'язані з цим мислення і розуміння складають зміст комунікації. За типом відносин між учасниками вирізняють міжособистісну, публічну, масову комунікації. За типом використовуваних семіотичних засобів можна виокремити мовну, паралінгвістичну (жест, міміка, мелодія), речовинно-знакову (зокрема, художню) комунікації» [1, с. 370]. Щодо даного визначення комунікації, то воно хибує на «інтелектуалізм», адже якщо слідувати йому буквально, то доведеться відкидати мало не 90% реальної комунікації, оскільки вона не містить явних текстів, навіть якщо брати тексти у минулому, на які ця комунікація спирається. Тут варто або ж чітко зазначити, що автор під «текстом» має на увазі найширше його розуміння, тобто будь-яке явище культури, яке можна прочитати, нібито

воно є текстом (тобто текст у термінології постструктуралізму), або слід — що на нашу думку набагато краще — дати таке визначення, яке не потребувало би додаткових роз'яснень і переналаштування всієї іншої термінології. Таке визначення потребує заміни терміну «текст» на термін «смислові структури» або «символічні системи» — і тоді воно стає цілком прийнятним.

Філософський інтерес до комунікації до початку XX ст. був обмежений, з одного боку, спеціальними дослідженнями в царинах походження соціальних моралі, норм і права загалом, держави (теорія суспільного договору), але з іншого боку, також вивченням засобів організації самої філософської комунікації (зокрема, екзистенційної комунікації та проблеми діалогу). Сучасний філософський інтерес до комунікації визначений тим зрушенням, яке зумовлене загальною зміною місця її суспільної ролі, а також комунікативних технологій у різних суспільних сферах, інтенсивним розвитком технічних і передусім інфрмаційних засобів комунікації (так званий «вибух комунікації»). На думку А. Ю. Бабайцева, «процеси технологізації та автоматизації діяльності дозволили перенести «центр ваги» в суспільних системах з процесів виробництва на процеси управління, в яких основне навантаження падає саме на організацію комунікації. З іншого боку, зазначені процеси все більше звільняють людину від діяльності, розширюючи область вільного часу, який людина проводить в «клубах», тобто структурах вільного спілкування, де основним процесом також є комунікації з приводу цінностей, ідеалів і норм» [1, с. 371]. Згідно такого погляду довелося би робити один з двох висновків: або комунікація є у сучасному суспільстві маргіналізованою до сфери розваг, або сучасне суспільство редукується до клубної тусовки. Звісно, обидва варіанти є неприйнятними внаслідок своєї неадекватності. Насправді, комунікація є стрижнем сучасного суспільства — але комунікація реальна, а не розважальна. Сучасне суспільство базується на масовій комунікації, діяльності мас-медіа, однак ця діяльність не довільна і вільна у сенсі сваволі — навіть шоу-бізнес і сфера розваг підкоряються жорстким законам ринку, демократичного права тощо, не кажучи вже про те, що в основі їхньої діяльності лежить функціонування соціальних систем, що незаперечно продемонстрував вже Ніклас Луман [11]. Тому про свободу людини тут не може бути мови у сенсі вільного від виробництва і управління спілкування, навпаки, така свобода реалізується саме у виробництві та управлінні, і тим гарантованіше реалізується, чим краще людина опановує закони комунікації.

Можна стверджувати, що теми комунікації, інтерсуб'єктивності та діалогу певний час розвиваються практично одночасно, але згодом саме тема комунікації включає у себе основні аспекти двох інших тем і стає однією з головних для філософії у другій половині XX століття. Спочатку Мартін Гайдеггер [19] і Карл Ясперс щодо теми комунікації, практично одночасно з ними Едмунд Гуссерль з темою інтерсуб'єктивності [7], а згодом Мартін Бубер [4] та Михайло Бахтін [2] з темою філософії діалогу радикальним чином змінюють не лише предмет філософських досліджень, але міняють і саму філософську оптику, тобто базовий погляд на предмет і сутність філософських досліджень. Характерно, що всі вони приходять до теми культури як пріоритетної для філософських досліджень. Зокрема, теоретичним чинником, який багато в чому визначив обличчя сучасних досліджень комунікації, став поворот у другій половині XX століття філософської та наукової рефлексії до дослідження царини мови. Втім, цей поворот підготували дослідження мовних і знакових структур, що розгорнулися з початку XX ст. в роботах філософів і логіків (Бертран Рассел, Людвіг Вітгенштейн [5] та інші), лінгвістів (Фердінанд де Соссюр та інші) і семіотиків (Роман Якобсон, Чарльз Морріс та інші), які радикально змінили розуміння комунікації та підходи до її вивчення і організації. Зокрема, А. Бабайцев справедливо звертає увагу на те, що Вітгенштейн починає розглядати комунікацію як сукупність мовних ігор, що мають свої семантико-прагматичні правила і свої принципові обмеження. Якщо раніше мовлення вважалося просто засобом комунікації, то тепер саме воно занурюється в структури мови і змінює їх, стає простором, в якому розгортаються ті чи інші мовні форми. Цю логіку такий поворот відкрив горизонти для штучно-технічного стосунку до організації комунікації. Унаслідок масового конструювання мовних та знаково-семіотичних засобів, комунікація стала набувати штучного вигляду, набуваючи різні організовані форми (масова комунікація, діалог «людина-машина» тощо) [1, с. 370]. Інша справа, що захоплюючись виявленням значущості мови, не можна відкидати або навіть недооцінювати невербальної комунікації — а з цим у Бабайцева серйозна проблема, оскільки наявність мовного вираження комунікації для нього є основною її структурною характеристикою, як ми бачили раніше. Однак, це хиба, якої цей автор не досягнув самостійно, але лише некритично відтворив, спираючись на головну тенденцію розвитку європейської філософії до кінця XX століття — тенденцію, яку критикував ще Хайдеггер у аналізі феномену «європейського нігілізму» [19].

Корисно звернутися також ще до однієї школи у дослідженні комунікації. Можна стверджувати, наприклад, що у соціальній та культурній антропології поширені два основних підходи до інтерпретації людської комунікації. Перший розглядає комунікацію (будь-яку міжособистісну взаємодію) як угоду, взаємний обмін на основі еквівалентності. А. Бєлік вказує на витоки подібного бачення у доктрині суспільного договору, створеній в лоні просвітницької ідеології XVIII століття. Суспільний договір постає як контракт, угода, що долає роз'єднаність людей і зобов'язує індивідів діяти згідно його положень та сприймати інших згідно своїх обов'язків. На думку Бєліка, до такого підходу близькими були погляди таких дослідників культури як представник структурної антропології Клод Леві-Стросс [9], представник культурної антропології Броніслав Маліновскі, а також семіотик Ролан Барт в праці «Моделі соціальної організації» 1966 року [3, с. 399]. Втім, попри ухил у дослідження символічних структур суспільства, все ж більшість прихильників цього підходу неявно визнають економічну угоду основою та прихованим змістом людської культури. Характеризуючи такі погляди, Е. Ліч, автор книги «Культура і комунікація» (1976р.), зазначав: «… те, що описується як соціальна структура певної системи, виводиться із сукупності подібних безпосередніх угод» [10, с. 130].

Другий підхід до комунікації полягає у визнанні особистісного аспекту творення культури та націленості його на розуміння людьми один одного. Така позиція набула, зокрема, поширення в психологічно орієнтованій течії культурної антропології XX століття. Так, видатний представник британської соціально-культурної антропології Альфред Редкліф-Браун досліджував емоційні стани суспільства, найбільш важливим аспектом яких вважав ступінь комунікабельності, відкритості чи закритості до спілкування. Альфред Крьобер також в якості важливого методологічного засобу пізнання культур пропонував метод «вживання» в культуру та співпереживання її цінностям та нормам. За свідченням А. Бєліка, для здійснення цього завдання було досліджено і систематизовано стереотипи поведінки людей різних культур, насамперед різні форми спілкування та колективних ритуалів [3, с. 400].

Своєрідну філософію комунікації розробляв К. Ясперс, який доводив засадничу роль спілкування в житті людини. Він доводив, що «ми є такими тільки завдяки спільності взаємного розуміння. Не може існувати людина, яка була б людиною самою по собі, просто як окремий індивід» [6, с. 130]. К. Ясперс починав аналіз процесів комунікації з міжособистісного рівня як діалог декількох людей, у якому найваж-

ливішою складовою є екзистенцій на комунікація, а згодом показав фундаментальність цього поняття для історичного процесу і для соціуму, особливо — для масового суспільства.

П. Гайденко справедливо наголошує на тому, що для Ясперса спілкування складає істинне буття. Вона так оцінювала його заслугу: «…В наш час, коли народи всієї земної кулі вступають у взаємини один з одним, відкриваються безмежні можливості для комунікації і саме комунікація, діалог культур і національностей може стати, згідно Ясперсу, єдиним засобом попередження зіткнень в поточній ситуації. Комунікація, підкреслює Ясперс, є протиотрутою від претензій на виключність якоїсь із культур чи якогось віросповідання» [6, с. 130].

К. Ясперс зазначає, що «комунікацію, яку, між іншим, можна визначити як життя людини серед інших людей, можна зрозуміти з усіма її спостережуваними особливостями, мотивами та впливами, лише звернувшись до людських стосунків у межах певної спільноти» [18, с. 101]. Екзистенційний простір людської комунікації проявляється у межах «звичайного» буття, тобто в структурах повсякденності. У людських спільнотах (починаючи з сім'ї і закінчуючи державою) комунікація для Ясперса є рівнозначною цим спільнотам. У межах цих спільнот дії та вчинки індивіда мало чим відрізняються від дій та вчинків інших, теж саме властиве думкам та віруванням. У цьому вимірі людина існує в умовах розуміння завдяки спільному розумінню речей, явищ та завдяки спільним зусиллям у соціальній взаємодії. Тут домінує здебільшого практична спрямованість комунікації, оскільки кожен член спільноти відчуває потребу в інших і розуміє, що не може обійтись без них.

За свідченням І. М. Панаріна, одним із засновників теорії масової комунікації є Гарольд Лассуелл. «Він виділяв три основні функції соціально-комунікативних процесів: контроль за середовищем, кореляція всіх компонентів суспільства для його збереження і розвитку, передача соціальної спадщини іншим поколінням. На його думку, в демократичних суспільствах раціональні вибори цінностей залежать від освіченості, яка, у свою чергу, залежить від комунікацій, але особливо від рівноцінності уваги до них серед лідерів, експертів і маси пересічних людей» [16, с. 264]. Ми приймаємо у загальних рисах реконструкцію його концепції, яку здійснив І. М. Панарін, однак у окремих позиціях критично доповнюємо її.

Ще Гарольд Лассуелл розглядав комунікацію як такий складний процес, що має власні соціальні функції, внутрішню структуру і загальну спрямованість: «як будь-який процес комунікація може бути розглянута

з точки зору структури і з точки зору функції, інакше кажучи, з позиції структурного та функціонального аналізу» [8]. Оскільки комунікації пронизують всі форми життя, саме тому функції соціальної комунікації є дуже подібними з сигналізацією та управлінням при функціонуванні живого організму і у тваринному світі, і найважливішою «функцією» комунікації є підтримка рівноваги будь-якої системи.

На думку Панаріна, найважливішим «внеском» Г. Лассуелла в теорію комунікацій був його аналіз таких трьох найважливіших (і універсальних) соціальних функцій масової комунікації, як: «1) «бачення» навколишнього світу: «медіа розширюють горизонти пізнання індивіда» — інформаційна функція; 2) кореляція з соціальною структурою і «відповідальністю» суспільства, вплив на нього і його пізнання через зворотний зв'язок — кореляційна функція, що виявляється також у поясненні та інтерпретації інформаційних повідомлень, у забезпеченні підтримки існуючій владі та панівним нормам; 3) «трансмісія» культурної спадщини — пізнавально-культурологічна функція, функція наступності культури» [16, с. 267].

У подальшому аналіз основних соціальних функцій масової комунікації був доповнений К. Райтом, який додав до вже названих Лассуеллом розважальну функцію комунікації, тоді як Д. Мак-Квейл додав мобілізаційну [12], а Р. Клосс — раціональну (інформування, навчання) та ірраціональну (тиск, маніпулювання, реклама, пропаганда), а крім того, вирізняв соціальну психотерапію (релаксація) та інші.

Як продовжує дещо далі виклад основ масової комунікації Панарін, Г. Лассуелл вважав, що комунікації притаманні будь-якому феномену соціального життя і намагався дати цілісний опис комунікаційних процесів та їх циркуляції, а ввівши в структуру комунікативного процесу такий його найважливіший елемент, як «ефект» (невіддільний від аналізу аудиторії і каналу), він одним з перших в американській комунікативістиці поставив питання про управління масовою свідомістю (масовими уявленнями, очікуваннями, ілюзіями, помилками). Він дійшов висновку, що соціологічний аналіз саме масових ілюзій, очікувань і уявлень найповніше розкриває природу і специфіку суспільної свідомості та громадської думки, ніж вивчення його систематизованих духовних утворень (ідеологій). Тому він вважав особливо важливим вивчення «реальної», «практичної», «масової», «розлитої» свідомості [16, с. 268].

Для цілей нашого дослідження комунікативного виміру культури це означає, що як комунікація, так і відтворювана нею культура не можуть бути редуковані до певних над особистісних систем, але

мають бути осмисленими на засадах їхньої затребуваності для людей як учасників комунікації.

Список використаних джерел:

1. Бабайцев А. Ю. Коммуникация / А. Ю. Бабайцев // Постмодернизм: энциклопедия / [сост. и науч. ред. А. А. Грицанов, М. А. Можейко]. — Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. — С. 370–371.
2. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса: монография / М. М. Бахтин. — [2-е изд.]. — М.: Худож. л-ра, 1990. — 543 с.
3. Белик А.А. Культурная (социальная) антропология: учеб. пособ. /А. А. Белик. — М.: РГГУ, 2009. — 613 с.
4. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер; [пер. с нем. под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лёзова] // Бубер М. Два образа веры. — М.: Республика, 1995. — С. 15–92.
5. Вітгенштейн Л. Філософські дослідження / Людвіг Вітгенштейн; [пер. з нім. Євгена Поповича] // Вітгенштейн Л. Tractatus logico-philosophicus; Філософські дослідження. — К.: Основи, 1995. — С. 87–309.
6. Гайденко П. П. Человек и история в свете «философии коммуникации» К. Ясперса / П. П. Гайденко // Человек и его бытие как проблема современной философии. — М.: Наука, 1978. — С. 97–134.
7. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Эдмунд Гуссерль [пер. с нем. Д. В. Скляднева]. — СПб.: Наука. Ювента, 1998. — 315с.
8. Лассуэлл Г. Техника пропаганды в мировой войне / Пер. с англ. Н. М. Потапова. — М.-Л.: Изд-во военной политической литературы, 1929. — 212 с.
9. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс; [пер. с фр. В. В. Иванова]. — М.: Наука, 1985. — 399 с.
10. Лич Э. Культура и коммуникация: логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в антропологии: [пер. с англ.] / Э. Лич. — М.: Восточная литература. РАН, 2001. — 142 с.
11. Луман Н. Общество общества. Часть II: Медиа коммуникации / Н. Луман; [пер. с нем. А. Антоновский]. — М.: Логос, 2005. — 276 с.

12. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації / Деніс Мак-Квейл; [пер. з англ. О. Возіна, Г. Сташків]. — Львів: Літопис, 2010. — 538 с.
13. Маркс К. Экономически-философские рукописи 1844 года: [пер. с нем.] / К. Маркс // Маркс К. Сочинения. Издание второе / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М.: Гос. издательство политической литературы, 1955. — Т. 3. — С. 41–174.
14. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1861 гг. [в 2ч.]: Первоначальный вариант «Капитала» / Карл Маркс. — Ч. I. — М.:. Политиздат, 1980. — 564 с.
15. Менцвель А. Антропологічна уява. Есе й нариси /Анджей Менцвель [пер. з польської]. — К.: Юніверс, 2012. — 380 с.
16. Панарин И. Н. СМИ, пропаганда и информационные войны / И. Н. Панарин. — М.: Поколение, 2012. — 336 с.
17. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; [пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева; под ред. М. С. Ковалевой]. — М.: Аспект-пресс, 1998. — 270 с.
18. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії: навч. посіб. [для студ. гуманітарних спец. вищ. навч. закл.] / Л. А. Ситниченко. — К.: Либідь, 1996. — 176с.
19. Хайдеггер М. Ницше. Т. 2 / Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. А. П. Шурбелева]. — М.: Владимир Даль, 2007. — 458 с.
20. Ясперс К. Духовная ситуация времени / Карл Ясперс [пер. с нем.] // Смысл и назначение истории. — М.: Политиздат, 1991. — С. 288–418.
21. Ясперс К. Общая психопатология / Карл Ясперс [Пер. с нем. Л. О. Акопяна под ред. докт. мед. наук В. Ф. Войцеха и канд. филос. наук О. Ю. Бойцовой]. — М., «Практика», 1997. — 1056 с.
22. Ясперс К. Психологія світоглядів / Карл Ясперс [пер. з нім. О. Кислюк, Р. Осадчук]. — К.: Юніверс, 2009. — 464 с.
23. Ясперс К. Философия: В 3-х т. / Карл Ясперс [пер. с нем. А. К. Судакова]. — Т. 2. — М.: Канон+, 2012. — 448 с.
24. Parsons T. Integration and institualization in the Social System / T. Parsons // On institution and social evolution. — Ch.: University of Chicago Press, 1985. — P. 117–128.

Стаття надійшла до редакції 16.01.2015 р.

Попович Н. Д. Пространство человеческой коммуникации в социокультурном познании

В статье раскрыты основные подходы к рассмотрению коммуникативного измерения культуры: экзистенциализм, диалогический, обменно-договорной и массово-коммуникативный. Такие подходы конкретизируют задачи выявления антропологического характера культуры. Как коммуникация, так и воспроизводимая ею культура не могут быть редуцированы к определенным надличностным системам, но должны быть осмысленны на основе их востребованности для людей как участников коммуникации.
Ключевые слова: культура, коммуникация, человек, антропология, экзистенция, диалог.

Popovych M.D. The space of human communication in socio-cultural knowledge

In the article there are observed the main approaches to consideration of the communicative dimensions of culture: existentialist, dialogic, exchange-contractual and mass-communicative. These dimensions reveal the tasks of specifying the anthropological nature of culture. Communication as well as culture reproduced by it can not be reduced to some of the super-personal systems but should be understood on the basis of their usage by people as communication participants.
Key words: culture, communication, man, anthropology, existence, dialogue.

УДК 111.32: 17.021.2

Старовойт О.

Кандидат філософських наук, докторант НПУ імені М. П. Драгоманова

ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ІННОВАЦІЙНА КУЛЬТУРА»

Аналізується поняття «інноваційна культура».

Ключові слова: інноваційна культура, інноваційна сфера економіки, особистісна інноваційна культура.

Для сучасної економіки характерним є посилення важливості людського фактора в реалізації та розвитку інноваційного потенціалу суспільства. Формування середовища, сприятливого до інноваційної діяльності, є однією з головних умов її ефективної реалізації. Інноваційна культура є головним елементом такого середовища, вона забезпечує сприйняття людьми інновацій, їх готовність та здатність створювати, підтримувати і використовувати інновації у всіх сферах життєдіяльності. Формування інноваційної культури пов'язане з розвитком творчих здібностей персоналу та підтримкою керівництвом організації інноваційних проектів — від зародження ідей інновацій до комерціалізації розроблених інноваційних продуктів (виробів чи послуг). Розвиток інноваційної культури суспільства визначено одним із стратегічних пріоритетів інноваційної діяльності в Україні. Значення інноваційної культури зростає при переході від індустріальної економіки до економіки знань. У цих умовах необхідним є формування в суспільстві в цілому, а також у трудових колективах підприємств та установ зокрема стійкої традиції сприймати нове, здатності й готовності комплексно його використовувати в інтересах загального прогресу.

Інноваційна культура є відносно новим поняттям, яке по-різному визначається різними науковцями. Розглянемо основні підходи до визначення категорії «інноваційна культура» у вітчизняній та зарубіжній філософській й культурологічній літературі.

Сучасна наукова література містить значну кількість визначень поняття культура. Серед них є, наприклад, твердження, що культура — це сума всіх видів діяльності, звичаїв, вірувань; соціальна спадщина суспільства; правила, що організують певний спосіб життя; спосіб пристосування

суспільства до природного середовища й економічних потреб; продукт діяльності людини; спосіб передачі (позабіологічне наслідування), тобто формування культури в процесі навчання і виховання; сукупність дій, які переходять від індивіда до індивіда за допомогою символів; основа діяльності людини тощо. Зокрема, у Новому тлумачному словнику української мови подаються три основні лексичні значення поняття культура: 1) сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; 2) освіченість, вихованість; 3) рівень, ступінь досконалості якоїсь галузі господарської або розумової діяльності [1, с. 33].

Специфіку культури безпосередньо вивчають такі наукові напрями, як культурологія і психологія культури. Культурологія виникла в результаті спроби узагальнити наукові знання з археології, археографії, історії, мистецтвознавства, етнографії, соціології. А психологія культури — як напрям соціальної психології. Це відображається у розвитку поглядів цих наукових напрямів на культуру.

Культурологія розглядає культуру як особистісне формування людини та як універсальний засіб суспільного життя і дає дуалістичне трактування цього поняття: культура — це вид діяльності, засобами якого по історичній вертикалі створюються духовні та матеріальні цінності [2, с. 7]. Отже, предметом вивчення культурології є специфіка розвитку матеріальної і духовної культури цивілізацій, етносів, націй у конкретно-історичному періоді, а також їх взаємозв'язки і взаємовпливи.

Психологія культури обирає предметом вивчення таку взаємодію людини і культури, де і людина, і культура виступають і як суб’єкт, і як об’єкт впливу і перетворення, а також культурну поведінку, тобто ставлення до культури і розпорядження її надбанням, що відіграє особливу роль у взаємовідносинах людини і світу [3, с. 6]. З цього можна зробити висновок, що культура — особливий діяльністний спосіб оволодіння людиною світом, включаючи як природу і суспільство, такі внутрішній світ людини в сенсі її формування і розвитку.

Сучасні концепції культури пов’язують її формування з розвитком суспільства, соціальних груп, окремих особистостей і визначають рівні культури, її функції і види, а також складну діалектику матеріального та духовного.

Культура існує на всезагальному рівні, особливих та індивідуальних рівнях і виконує низку функцій — пізнавальну, виховну, світоглядну, емоційно-естетичну, діагностичну і прогностичну. Зміст і функції куль-

тури віддзеркалюються в таких її видах, як політична і правова, художня і естетична, культура праці і побуту, соціальна, економічна, екологічна, професійна, педагогічна, психологічна тощо.

Поняття «інновація» вперше було вжито понад століття тому в культурології та лінгвістиці для позначення процесу трансфера (лат. transfero — переношу, переміщую) — проникнення елементів однієї культури в іншу і набуття при цьому нових, не властивих раніше якостей [4, с. 21].

У самому загальному значенні інновація, на думку російської дослідниці С. Григорьєвої, — це кінцевий результат інноваційної діяльності, втілений у вигляді нового чи вдосконаленого продукту, нового чи вдосконаленого технологічного процесу. Під інновацією розуміють не просто створення, поширення нововведень, а зміни, які носять суттєвий характер, супроводжуються змінами в характері діяльності, стилі мислення [5, с. 15].

Подібну думку знаходимо в Енциклопедії освіти, де зазначено, що інновації в освіті — це «процес створення, запровадження та поширення в освітній практиці нових ідей, засобів, педагогічних та управлінських технологій, у результаті яких підвищуються показники (рівні) досягнень структурних компонентів освіти, відбувається перехід системи до якісно іншого стану. Слово «інновація» має комплексне значення, оскільки складається з двох форм: власне ідеї та процесу її практичної реалізації» [6, с. 338].

Отже, поняття інноваційної культури органічно виходить із поняття культури взагалі як історично певного рівня життєдіяльності суспільства і його окремих членів, зумовленого матеріальними і духовними цінностями [7, с. 49] та із поняття інновації, як змін, що носять суттєвий характер і здійснюються в характері діяльності, стилі мислення. Отже, оновлення в контексті інноваційності — необхідна умова культурного процесу.

Інноваційна культура є відносно новим поняттям, яке по-різному визначається різними науковцями. Розглянемо найбільш поширені визначення категорії «інноваційна культура».

С. Грігор'єва зазначає, що інноваційна культура — це історично складена, стійка система норм, правил і способів здійснення нововведень у різних сферах життя суспільства, характерна для даної соціокультурної спільноти. Це історично адаптована в конкретному соціумі структура моделей і алгоритмів інноваційних дій, і відіграє роль соціокультурного механізму регуляції інноваційної поведінки соціальних суб'єктів. Таким

чином, інноваційна культура може розглядатися як комплексний соціальний феномен, органічно об'єднуючий питання науки, освіти, культури з соціальною і, насамперед, з професійною практикою у різних сферах [5, с. 18].

Р. Миленкова розглядає інноваційну культуру як складову загальної культури, що становить систему цінностей, знань, норм, умінь і навичок з генерування і впровадження інновацій, які формуються або розвиваються в особистості впродовж навчання у вищому навчальному закладі і забезпечують, за певних умов, реалізацію її інноваційного потенціалу в усіх сферах діяльності. У даному дослідженні використано аксіологічний і структурно-функціональний підходи до розуміння сутності інноваційної культури. Аксіологічний підхід полягає в тому, що інноваційна культура розглядається як система цінностей; структурно-функціональний — передбачає розуміння певної системи матеріальних та ідеальних елементів, відображених у свідомості і поведінці людини, єдності з її реальним функціонуванням [8, с. 7–10]. Зокрема до показників інноваційної культури належать: — ціннісні орієнтації (інноваційні цінності, загальнокультурні цінності, цінності професійного самовдосконалення); — творчий потенціал (креативність, готовність до змін, сприйнятливість до нововведень); — технолого-інформаційна підготовка до інноваційної діяльності (інформаційні технології, технології інноваційного вирішення проблемних завдань, технології впровадження інновацій); — соціокультурна підготовка.

В. Балабанов під інноваційною культурою розуміє особливу форму (різновид) загальнолюдської культури, що становить нову історичну реальність, яка виникла завдяки прагненню суспільства до духовного та матеріального самооновлення і яка є передумовою якісних змін життєдіяльності людей, найважливішим соціально-психологічним фактором суспільного розвитку [9].

Деякі вчені розглядають інноваційну культуру як систему цінностей, що відповідає інноваційному розвитку суспільства, держави, регіонів, галузей економіки, підприємств, установ, організацій і відображає індивідуально-психологічні якості, інші найважливіші соціальні цінності людини, які сприяють формуванню та розвитку інноваційно активної особистості [10].

Автори соціологічної енциклопедії зазначають, що інноваційна культура — це стійка система норм та правил здійснення нововведень в різних сферах життя суспільства, що склалася історично та притаманна певній соціокультурній спільноті [11].

Значна група вчених схиляється до розуміння інноваційної культури як соціального феномену, — готовності та здатності суспільства до інновацій у всіх її проявах: в управлінні, освіті, виробництві, законодавстві [12; 13; 14] інструменту взаємодії особистості з новими компетенціями (знаннями, навиками, вміннями). В такому ж контексті сформульоване визначення цього терміна в Законі України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні»: «Інноваційна культура — складова інноваційного потенціалу, яка характеризує рівень освітньої, загальнокультурної та соціально-психологічної підготовки особистості і суспільства в цілому до сприйняття і творчого втілення в життя ідеї розвитку економіки країни на інноваційних засадах» [15].

Аналіз наведених визначень свідчить, що практично всі вони розглядають інноваційну культуру на макрорівні і меншою мірою — на рівні окремої організації. Узагальнення підходів різних авторів до визначення сутності інноваційної культури показує, що вона відіграє роль соціокультурного механізму регуляції інноваційної поведінки людини та виконує такі функції: — трансляційну — передачі з минулого і сьогодення у майбутнє стійких типів інноваційної поведінки, які пройшли тривалу апробацію і ввійшли до системи цінностей суспільства; — селекційну — відбір новостворених чи запозичених інноваційних моделей поведінки, що відповідають потребам суспільства на певному етапі його розвитку; — інноваційну — розроблення нових типів інноваційної поведінки на основі зразків інноваційної діяльності, що виникли всередині певної суспільної культури чи привнесені ззовні [16].

На підставі результатів узагальнення, інноваційну культуру слід розглядати на рівні організації як накопичені знання, досвід, переконання, особливості поведінки і взаємовідносин персоналу (менеджерів, інженерно-технічних працівників, робітників), систему його мотивації, порядки в організації тощо, які характеризують ступінь сприятливості окремих працівників, груп працівників (підрозділів) і організації у цілому до нововведень, готовність втілити їх у нові продукти, технології, управлінські рішення тощо. На суспільному рівні інноваційна культура — це система цінностей, що відповідають інноваційному розвитку суспільства, держави, регіонів, галузей економіки, підприємств, установ, організацій і відображають індивідуально-психологічні якості, інші найважливіші соціальні цінності людини, які сприяють формуванню та розвитку інноваційно активної особистості.

Список використаних джерел:

1. Новий тлумачний словник української мови: У трьох томах. Видання друге, виправлене / Укладачі В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: «Аконіт», 2001. — Т. 3. — 862 с.
2. Бокань В. А. Культурологія: Навч. посіб. — 3-тє вид., стереотип. / В. А. Бокань. — К.: МАУП, 2004. — 136 с.
3. Кузнсцова Т. В. Психологія культури: (Психол.-філософ, аналіз) / Т. В. Кузнецова. — К.: МАУП, 2005. — 152 с.
4. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посіб. / І. М. Дичківська. — К.: Академвидав, 2004. — 352 с.
5. Григорьева С. Г. Формирование инновационной культуры учителя начальных классов в процессе профессиональной подготовки: автореф. дис. на соискание ученой степени докт. пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / С. Г. Григорьева. — М., 2011. — 50 с.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; [головний ред. В. Г. Кремень]. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
7. Лисин Б. К. Инновационная культура / Б. К. Лисин // Инновации, 2008. — №10. — С. 49–53.
8. Миленкова Р. В. Формування інноваційної культури майбутніх фахівців банківської справи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Р. В. Миленкова. — К., 2008. — 20 с.
9. Балабанов В. О. До проблеми формування інноваційної культури суспільства / В. О. Балабанов // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: матеріали Третьої міжнародної науково-теоретичної конференції, 21 — 22 травня 2004 року. — Частина 1. / ред. Г. П. Балабанова. — К.: Фенікс, 2004. — С. 388 — 391.
10. Инновационные технологии в гуманитарном вузе / В. И. Носков, А. В. Кальянов, О. В. Мирошниченко и др.; [под ред. проф. В. И. Носкова]. — Донецк: ООО «Лебедь», 2002. — 288 с.
11. Социология: энциклопедия / [Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. — Мн.: Книжный Дом, 2003. — 1312 с.
12. Биконя С. Інноваційна культура — умова реалізації інноваційної політики [Електронний ресурс] / С. Биконя //

Персонал. — 2006. — № 4. — Режим доступу до журн.: http:// personal. in. ua/article. php?ida=266
13. Боголіб Т. М. Фінансове забезпечення розвитку вищої освіти і науки в Україні: Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.04.01/ Т. М. Боголіб; Н.-д. фінанс. ін-т при М-ві фінансів України. — К., 2006. — 38 с.
14. Холодкова Л. А. Инновационная культура субъектов профессионального образования: концепция, условия формирования [Електронний ресурс] / Л. А. Холодкова // Инновации. — 2005. — №7. — Режим доступу: http://www. itportal. ru/doc_form. jsp?id =520011595408715010000018490956 98
15. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16 січня 2003 року N 433-IV (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2003, N 13) зі змінами, внесеними згідно із Законом N 3076-IV (3076–15) від 04.11.2005.
16. Ілляшенко С. М. Роль інноваційної культури у формуванні інноваційно-сприятливого середовища на підприємстві: у 3 т. / С. М. Ілляшенко, Ю. С. Шипуліна: збірка тез доповідей II міжнародної науково-практичної конференції «Економіка та фінанси в умовах глобалізації: досвід, тенденції та перспективи розвитку». — Макіївка: Макіївський економіко-гуманітарний інститут, 2010. — Т. 3. — С. 69–72.

Стаття надійшла до редакції 09.01.2015 р.

Старовойт О. Определение категории «инновационная культура»

Анализируется понятие «инновационная культура».
Ключеві слова: инновационная культура, инновационная сфера экономики, личностная инновационная культура.

Starovoit O. “Innovation culture”: definition of the category

“Innovation culture” concept is analyzed.
Keywords: innovation culture, innovation sphere of economy, personal innovative culture.

УДК 111.32:17.022

Касьянов Д. В.

Кандидат філософських наук, здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

РОЗРОБКА І ВПРОВАДЖЕННЯ НАНОТЕХНОЛОГІЙ В ІННОВАЦІЙНІЙ МОДЕЛІ ЕКОНОМІКИ

Розробка і впровадження нанотехнологій розглядаються в контексті інноваційного розвитку країни.

Ключові поняття: цивілізація, нанотехнології, інновація.

В Україні нині активно проводяться дослідження в галузі нанонауки. Зокрема, «у Національній академії наук у межах спеціальної програми «Наноструктурні системи, наноматеріали, нанотехнології» здійснюють дослідження з фізики металів і сплавів, хімії поверхні, порошкових технологій, мікроелектроніки, колоїдних нанорозчинів, сорбентів, лікарських засобів, в основу яких покладено нанотехнології. Міністерство освіти і науки України спільно з Міністерством промислової політики затвердило українсько-російську міжвідомчу науково-технічну програму «Нанофізика і наноелектроніка». Проблеми застосування наноматеріалів у клінічній практиці вивчають в Академії медичних наук України, національних та медичних університетах України» [4, с. 20]. Своїми дослідженнями з вивчення фізичних, фізико-хімічних, біохімічних основ нанонауки відомі й інститути НАН України – Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона, Інститут металофізики ім. Г. В. Курдюмова, Інститут фізики, Інститут фізики напівпровідників ім. В. Є. Лашкарьова, Інститут хімії поверхні ім. О. О. Чуйка, Інститут біохімії ім. О. В. Палладіна, Інститут експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького, Інститут загальної та неорганічної хімії ім. В. Вернадського й ін.

До виконання комплексної програми з нанотехнологій в Україні залучені різні наукові установи держави. Зокрема, Інститутом хімії поверхні ім. О. О. Чуйка НАН України спільно з вітчизняними науково-медичними закладами вперше у світі розроблено, досліджено та впроваджено в медичну практику новий препарат сорбційно-детоксикаційної дії Силікс на основі нанокремнезему. На кафедрі фармакології та клінічної фармакології Національного медичного університету ім. О. О.

Богомольця спільно з інститутом хімії поверхні НАН України ім. О. О. Чуйка ведуться спільні дослідження щодо розробки нових лікарських препаратів з нанодисперсного кремнезему. У міжнародному центрі електронно-променевих технологій Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона НАН України тривалий час проводяться дослідження з розробки сучасних нанотехнологій, результати яких впроваджені в авіаційну промисловість, космічну галузь, а в останні роки — і медицину. Інститут молекулярної біології і генетики НАН відомий дослідженнями зі створення біосенсорів, розроблених на основі нанотехнологій. В Інституті експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького НАН України спільно з Міжнародним центром електронно-променевих технологій Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона проводяться дослідження з розробки нових протипухлинних препаратів на основі оксидів заліза, отриманих за допомогою електронно-променевої нанотехнології. Дослідження з нанотехнологій в Інституті загальної та неорганічної хімії ім. В. І Вернадського НАН України проводять майже 50 років, зокрема розроблено технологію синтезу «дрібнодисперсних систем із сажі», яку згодом назвали нанотрубками, а також методику розчинення металів у полімерному середовищі та хімічних засобів одержання наночастинок. Спільною розробкою Інституту фармакології і токсикології АМН України та Харківського фармацевтичного підприємства «Біолік» став перший вітчизняний препарат з ліпосом «Ліпін». «Українськими вченими розроблено біокерамічний нанокомпозит «Синтекость», основу якого становлять різі види біоактивних керамік, що дозволені для застосування в медичній практиці. Завдяки нанорозмірам біоактивна кераміка є синтетичним матеріалом і сприяє повному відновленню структури природної кістки. «Синтекость» застосовується для заповнення порожнин після видалення кіст, пухлин кісток, при заміні частини кістки внаслідок оперативних втручань. «Синтекость» можна застосовувати в ортопедії, отоларингології, нейрохірургії, стоматології…

На сьогодні у світовій літературі недостатньо досліджень з вивчення фізіологічних, біохімічних, молекулярних, фізико-хімічних механізмів дії наночастинок, впливу їх на функцію серцево-судинної, нервової, видільної, імунної систем, органів травлення… Значний теоретичний і практичний інтерес викличуть наукові розробки щодо встановлення біофізичних механізмів дії наночастинок на функцію органів і систем організму, різних клітин, їх мембран, мітохондрій, рибосом, ферментів, ДНК, РНК» [9, с. 66–67].

Вивчення наукової літератури й одержаних результатів наукових досліджень дозволяє визначити основні напрями наукових розробок у сфері нанотехнологій, наномедицини і нанофармакології. Це насамперед:

– розробка нових технологій отримання наночастинок, передусім композитів органічного та неорганічного походження, з огляду не тільки на виробничі аспекти, але й економічні та соціальні фактори;

– виготовлення нових наноприладів для застосування у техніці, біології, медицині, сільському господарстві та інших сферах діяльності;

– створення на підставі сучасних нанотехнологій нових медикаментів і їх лікарських форм для зовнішнього, внутрішнього, парентерального та інгаляційного застосування, вивчення механізмів лікувальної дії таких нанопрепаратів зметою опрацьовування методів лікування таких важких захворювань, як злоякісні пухлини, гострі й хронічні запальні процеси, хвороби генетичного походження;

– дослідження токсикології наноматеріалів, нанопрепаратів; вивчення не тільки медичних аспектів роботи з такими матеріалами, але й їхнього впливу на організм людини і довкілля;

– встановлення всіх аспектів взаємодії наноструктур із організмом людини та зовнішнім середовищем [4, с. 24–25].

Не менш важливим для України є розвиток нанотехнологій у сфері інформаційних систем і комунікацій. Масове застосування обчислювальної техніки, мобільного, волоконно-оптичного, супутникового зв’язку та Інтернету для транспортування мега- і гігабайтних потоків інформації стало можливим завдяки розробці високоефективних оптоелектронних технологій та надвисокочастотних мікро- і наноструктур. Протягом останніх років було здійснено прорив у дослідженні, розробці та промисловому освоєнні напівпровідників. «Серед технологій, які використовувалися для досягнення унікальних фізичних властивостей нових матеріалів – молекулярна й рідинно-фазна епітаксія (MBE, LPE), газотранспортних реакцій і атомно-шарової епітаксії, хімічна й MOC-гідридна (MOCVD) епітаксія, в зв’язку з інтенсивним розвитком яких на перший план висуваються питання генераційно-рекомбінаційних, фотоелектричних, оптичних та випромінювальних явищ на межах розділу тонких шарів, у приповерхневих областях об’ємного просторового заряду та в тонких наношарах чи квантово-розмірних структурах з характерними розмірами окремих прошарків і активних областей, що не перевищують сотень і навіть десятків ангстрем, де формуються функціональні (експлуатаційні) параметри матеріалів

та приладів оптоелектроніки і, перш за все, сучасної наноелектроніки… Це стосується насамперед фотодетекторів та джерел випромінювання нового покоління. Подальший прогрес оптоелектроніки очікується на основі нуль-, одно- і двовимірних надграток, що реалізуються зокрема з використанням іонно- плазмових технологій. Багатошаровість сучасних приладових структур оптоелектроніки вимагає нових фізико-технологічних підходів до оптимізованої практичної реалізації сучасних приладів мікро- та наноелектроніки з покращеними функціональними параметрами…» [10, с. 4]. Проведений комплекс робіт, об'єднаних ідеєю створення сучасної промислової бази оптоелектронних телекомунікаційних систем і мереж, призвів не тільки до розробки нового класу елементів і систем оптоелектроніки, але й заклав фізико-технологічні та конструкторсько-схемотехнічні засади подальшого розвитку нових перспективних напрямків сучасної наноелектроніки, зокрема нанорозмірної оптоелектроніки.

На тлі піднесення сучасних нанотехнологій відбувається і розвиток нанобіотехнологій, у яких використовуються наномасштабні явища і процеси, що породжують зовсім нові й маловідомі шляхи розвитку біології, фізики, хімії та медицини. Зокрема, застосування нанотехнологій і наноматеріалів у тваринництві вже сьогодні дозволяє вирішити цілу низку гострих проблем та забезпечує значний ефект щодо формування мікроклімату в приміщеннях для тварин і птиці, контролю концентрації шкідливих речовин у повітрі, приготуванні кормів, дезинфекції тваринницьких приміщень, лікуванні тварин, знезараженні і пастеризації яєць і яйцепродуктів, очищенні стічних вод тощо [3, с. 8–9].

Одночасно різні новаційні аспекти розвитку нанобіотехнологій безпосередньо стосуються поліпшення якості та безпечності харчових продуктів. А загалом, кількість відомих наноматеріалів, їх діапазон і царина використання постійно розширюються. Нині в світі зареєстровано і випускається промисловістю понад 2000 найменувань наноматеріалів. Деякі з них вже досить давно непомітно для нас увійшли в побут, як діоксид титану, який використовується у косметичних засобах, наносрібло, котре застосовують з метою знищення мікроорганізмів у контейнерах для зберігання їжі, в освіжувачах повітря, у взуттєвих устілках і пральних машинах [11, с. 17]. «Звичайно, за умови інтенсивного впровадження у сферу життєдіяльності людини нового фактора оточуючого середовища — штучних наноматеріалів, зародилась нова галузь гігієнічної науки — наногігієна. Термін «наногігієна» не канонізований, але більшість дослідників, які впритул займаються вивченням

потенціального ризику наноматеріалів і нанотехнологій для здоров'я людини, вважають її самостійним напрямком пошуку. Він має власні об'єкти, предмет і методи дослідження, теорію і галузь застосування результатів. При цьому, коло об'єктів, досліджуваних наногігієною, до якого відноситься й наногігієна харчування, безперервно розширюється» [6, с. 6].

Завдяки впровадженню нанотехнологій також очікується розв'язання низки проблем у харчовій промисловості та харчуванні населення. Адже впровадження нанотехнологій дає харчовій промисловості шанс для одержання великих прибутків. Тому сотні компаній у світі сьогодні активно проводять дослідження та розробку nanofood, активно співпрацюючи з державними дослідними установами і приватними підприємствами. Відомо, що наноматеріали вже входять до складу деяких кондитерських виробів (шоколаду, морозива, кремів), косметичних засобів, зубної пасти, різних емульгаторів тощо [6, с. 8]. В Київському Національному університеті харчових технологій інтенсивно провадяться дослідження наноструктури молочного жиру, його фракцій, а також функціональних видів вершкового масла з рослинними харчовими добавками. «Пріоритетним напрямком розвитку науки і техніки НУХТ згідно з концепцією цільової комплексної програми «Науково-технічна та інноваційна діяльність Національного університету харчових технологій у 2008–2010 роках» є «Розроблення наукових основ створення нанотехнологій харчових продуктів». Останніми роками нанонаука розвивається надзвичайно бурхливо, що більш виражено в напрямах електронної техніки, напівпровідникових матеріалів, гібридних нанокомпозитів. В галузі харчових технологій нанонаука лише зароджується» [5, с. 2]. Тому необхідне створення довгострокової комплексної програми фундаментальних досліджень нанотехнологій у харчовій галузі з єдиним координаційним центром, який би об'єднав роботу в сфері нанонауки ВНЗ України, які займаються підготовкою спеціалістів для харчової промисловості, та науково-дослідних інститутів харчової галузі.

У своїй доповіді «Стратегічний план розвитку нанотехнологій в Україні» під час засідання Колегії Держкомінформнауки «Про стан та розвиток нанотехнологій в Україні» заступник директора Інституту матеріалознавства НАН України А. Рагуля наголосив на тому, що Україна сьогодні здатна лідирувати на світовому ринку за такими напрямками у сфері нанотехнологій, як суперконденсатори, синтез порошків, біоімплантанти, біомаркери, аморфні матеріали, мембрани різного при-

значення та матеріали тертя. Зробивши ці напрямки пріоритетними, Україна отримає можливість суттєво розширити високотехнологічний сектор економіки. Застосування нанотехнологій в медицині, сільському господарстві та охороні навколишнього середовища дозволить суттєво підвищити якість життя громадян і водночас зміцнити безпеку держави.

Проте розвиток нанотехнологій потребує великих інвестицій. За словами А. Рагулі, якщо Україна зможе до 2012 року зайняти 1% світового ринку нанотехнологій, це дозволить щорічно заробляти до 200 мільйонів доларів. Однак для цього в галузь потрібно інвестувати 83 мільйони доларів, що дозволить створити в Україні нові наукові лабораторії, оснащені сучасним обладнанням й організувати чотири науково-навчальних центра з нанотехнологій для підготовки магістрів і аспірантів у Києві, Львові, Харкові та Донецьку. А. Рагуля також повідомив, що найближчим часом в Україні почне працювати віртуальний офіс трансферту технологій, який об'єднає інститути Національної академії наук та університети-виконавці Державної цільової науково-технічної програми «Нанотехнології та наноматеріали».

Ще один проблемний для України момент, на якому наголосив Андрій Рагуля, — нерозвиненість малого високотехнологічного бізнесу та відсутність старт-ап компаній. В інших країнах серед гравців на ринку високих технологій саме вони посідають до 40%. Отже, розвиток державно-приватного партнерства має стати одним із пріоритетів [1].

З погляду В. Семиноженка, результати, яких досягла Україна у сфері нанотехнологій, дозволяють нашій країни «виглядати досить достойно, проте ми маємо відшукувати оригінальні ніші в цій галузі й потужно заявляти про себе» [1], адже інтелектуальний і технологічний потенціал для цього в України є. З погляду вченого, необхідно активізувати роботу Держкомінформнауки щодо налагодження співпраці з РосНАНО та наукоградом Сколково (Російська Федерація). Також він запропонував провести у 2011 р. спільно з НАН України у рамках профільних українських та міжнародних програм масштабну наукову конференцію і презентувати результати досліджень вітчизняних учених у сфері нанотехнологій.

Загалом, формування та впровадження інноваційної моделі економіки має передбачати подолання країною прихованої небезпеки того, що успішні країни далеко відірвуться за рівнем розвитку своїх економік від України. Проте саме це дає нашій державі шанс здійснити

більш швидку модернізацію відсталих галузей на базі нанотехнологій. Успішні ж країни Заходу можуть у цей час на тривалий період залишатися в перехідному стані, оскільки їх господарські системи обтяжені ярмом очікування віддачі від колишніх вкладень, а також перенасичені минулими невиконаними контрактами тощо. Економіка ж України, не обтяжена ні інвестиціями, ні контрактами, може прискорено модернізуватися завдяки впровадженню інновацій нанотехнологій в індустріальних галузях. Проте все це видається можливим лише за інституційного облаштування економіки України на принципах програмно-цільового розвитку та трансформації в системі цивілізаційних цінностей, зокрема заміни моделі ажіотажного споживання й культу розкоші іншими мотиваційними комплексами. Водночас необхідно подолати тенденцію зрощення великого бізнесу з владою та корупцію, а також фаворитизм [8, с. 346–347].

Проте помилково було б вважати, що ресурсами, необхідними для модернізаційного стрибка, є тільки інноваційні досягнення і вільні кошти. Ні фінанси самі по собі, ні інноваційні ідеї неспроможні автоматично оживити економіку країни без необхідного інвестиційно-мотиваційного облаштування. Для реалізації інноваційних проектів, крім коштів, необхідною є націленість інститутів державної влади на майбутнє, на реалізацію довгострокової стратегії. З огляду на це назріла потреба в прийнятті нової державної цільової програми з розвитку та впровадження нанотехнологій, яка б враховувала зазначені вище проблеми. Метою такої програми має бути створення потужної наноіндустрії шляхом забезпечення розвитку її промислово-технологічної інфраструктури, використання результатів фундаментальних і прикладних досліджень, а також підготовка висококваліфікованих наукових та інженерних кадрів. Основними її завданнями повинні стати:

– формування інфраструктури для проведення ефективних фундаментальних досліджень у галузі нанотехнологій;

– координація робіт із створення і впровадження нанотехнологій і наноматеріалів;

– розробка нових підходів до підготовки кваліфікованих спеціалістів з питань розв’язання наукових, технологічних та виробничих проблем розвитку нанотехнологій і виготовлення нових наноматеріалів шляхом лібералізації податкової політики, оптимізації фінансової політики й системи захисту прав інтелектуальної власності. Внаслідок реалізації такої програми стало б можливим збільшення обсягу виробництва внутрішнього валового продукту та істотний економічний ефект

у таких базових галузях економіки, як машинобудування, автомобільна промисловість, електроніка та оптоелектроніка, інформатизація, сільське господарство, харчова промисловість, охорона здоров'я та охорона навколишнього природного середовища.

У кожній країні формування і реалізація державної політики у сфері нанотехнологій здійснюється на законодавчому рівні шляхом затвердження національних програм та створення для цього відповідних координуючих органів. У Японії, наприклад, питання розвитку нанотехнологій врегульовано законом про науку і технології (закон №130), що уможливило істотне збільшення державного фінансування наукових досліджень і розробок за цим напрямом. У Німеччині була прийнята національна програма «Підтримка центрів компетенції з нанотехнологій», а у США — спеціальна програма «Національна ініціатива в галузі нанотехнологій» та створений спеціальний орган з її реалізації (NNI). Урядом Російської Федерації була створена спеціальна експертно-рекомендаційна Рада з питань нанотехнологій при Уряді країни [2, с. 21].

Україні для успішного подолання відставання у сфері розвитку нанотехнологій та виготовлення нових наноматеріалів необхідно поєднати зусилля для координації робіт, пов'язаних з проведенням фундаментальних і прикладних досліджень та підготовкою підприємств до впровадження нанотехнологій, з провідними державними інститутами інших країн. Перспективною може виявитися розробка і прийняття спеціальної спільної програми з питань упровадження нанотехнологій між Україною й державами, в яких розвиткові нанотехнологій надається пріоритетне значення. «Чинник відповідності розробок в Україні та в інших країнах, глобальна інтернаціоналізація нанодосліджень і нанотехнологій в провідних країнах світу – все це є необхідними передумовами для України енергійно розвивати міжнародний вектор кооперації з такими країнами. Таких векторів може бути 5 – США, Європейський Союз (переважно Німеччина і Великобританія), Японія та Корея, а також КНР. З перерахованих країн інвесторами і спонсорами проектів найімовірніше будуть США, Німеччина і Японія. Співпраця може виявитися дуже вигідною, якщо держава буде фінансувати його за умови належного менеджменту з боку України. У цих самих країнах доцільно провести стажування з нанотехнологій великої кількості молодих дослідників» [7, с. 29] з метою прискорення опанування новітніми технологіями.

Щодо оцінки найбільш важливих досліджень у межах зазначеної співпраці, які можуть серйозно вплинути на економічний і соціальний розвиток України в довгостроковій (15–20 років) перспективі, експерти на перше місце поставили напрям «Розробка нанобіотехнології і розвиток матеріалознавства для медицини (біоматеріали, сумісні з людським організмом), створення комплексу інструментів і елементів пристроїв та приладів медичного призначення. Розробка нових медичних діагностичних систем». Друге місце – за напрямом «Розробка наноприладів, нанороботів (наноботів), серед іншого й для хірургічних операцій на судинах і окремих клітинах організму» [7, с. 36]. Отже, потенціал для співпраці з розвиненим країнами цілком очевидний. Важливо лише, щоб українська сторона змогла найближчим часом фінансувати ці провідні проекти хоч б на середньоєвропейському рівні.

Список використаних джерел:

1. Держкомінформнауки: У сфері нанотехнологій Україна здатна досягти значно вищих результатів // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www. fin. org. ua/news/824675
2. Зубарєв В. В., Скурський П. П., Величко О. Ф. Стратегічні питання забезпечення науково-технологічної безпеки України та шляхи їх вирішення // Наука і оборона, 2009. – № 3. – С. 18–25.
3. Козырев С. В. Нанобиотехнологии — панорама направлений / С. В. Козырев, П. П. Якуцени // Российские нанотехнологии, 2008. — Т. 3. — № 3–4. — С. 8–11.
4. Патон Б. Нанонаука і нанотехнології: технічний, медичний та соціальний аспекти / Б. Патон, В. Москаленко, І. Чекман, Б. Мовчан // Вісник НАН України, 2009. – № 6. – С. 18–26.
5. Перспективи розвитку нанонауки і нанотехнологій в Україні. Інтерв'ю з ректором Національного університету харчових технологій, доктором технічних наук, професором А. І. Українцем // Молочна промисловість, 2008. – №1 (44). – С. 2.
6. Проданчук М. Г., Слободкін В. І., Подрушняк А. Є., Левицька В. М. Перспективи впровадження нанотехнологій і наноматеріалів у харчовій промисловості, їх гігієнічна оцінка та актуальні завдання наногігієни харчування / М. Г. Проданчук, В. І. Слободкін, А. Є. Подрушняк, В. М. Левицька // Проблеми харчування, 2010. – С. 3–14.

7. Розблокування й активізація конкурентного потенціалу економіки України з урахуванням нової розстановки світових сил, міжцивілізаційних взаємовідносин та цивілізаційної адаптації під впливом глобалізації // Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / За заг. ред. В. М. Гейця [та ін]. — К.: НВЦ НБУВ, 2009. — С. 346–350.
8. Розенфельд Л. Г. Нанотехнології, наномедицина: перспективи наукових досліджень та впровадження їх результатів у медичну практику / Л. Г. Розенфельд, В. Ф. Москаленко, І. С. Чекман, Б. О. Мовчан // Український медичний часопис, 2008. – 5 (67) — IX/X. – С. 63–68.
9. Розробка високоефективних мікро-, нанотехнологій оптоелектроніки і комунікаційних систем на їх основі / В. Г. Вербицький, І. М. Вікулін, П. П. Воробієнко та ін. – К.: Логос, 2009. – 301 с.
10. Фостер Л. Мир материалов и технологий. Нанотехнологии. Наука, инновации и возможности / Л. Фостер // Ноосфера, 2008. — 352 с.

Стаття надійшла до редакції 07.02.2015 р.

Касьянов Д. В. Разработка и внедрение нанотехнологий в инновационной модели экономики

Разработка и внедрение нанотехнологий рассматривается в контексте инновационного развития страны.
Ключевые слова: цивилизация, нанотехнологии, инновация.

Kasyanov D. V. Development and implementation of nanotechnology in an innovative economic model

Development and implementation of nanotechnology is considered in the context of the innovative development of the country.
Keywords: civilization, nanotechnology, innovations.

УДК 17.026.4:796.071.2

Завальнюк Олена

Кандидат педагогічних наук, викладач НПУ імені М. П. Драгоманова

ПРОБЛЕМА ЧЕСНОСТІ Й ГІДНОСТІ В СПОРТІ ТА МОРАЛЬНЕ САМОВИХОВАННЯ СПОРТСМЕНА

Виявляються моральні засади притаманної спорту змагальності.

Ключові слова: людина, спорт, чесність, гідність, самовиховання.

Розглядаючи моральні аспекти спорту, варто звернути увагу на проблему чесності в спорті та гідності спортсмена. З одного боку, спортивна діяльність сприяє формуванню таких моральних якостей особистості, як чесність, самоповага, пошана до інших. Як відзначають А. Тер-Ованесян та І. Тер-Ованесян, опановуючи раніше недоступну складну спортивну техніку, досягаючи успіху на змаганнях спортсмен усвідомлює свої можливості, переконується у своїй здатності долати труднощі, які потребують великих фізичних та психологічних зусиль, що сприяє формуванню почуття власної гідності та більш шанобливого ставлення до інших [1, с. 117].

Спортивне суперництво, згідно з М. Візитеєм, це не тільки чесне змагання в атлетизмі, але й також атлетичне (таке, що вимагає від людини максимального напруження духовних і фізичних сил) змагання в чесності. Коли людина опиняється в ситуації, де його самоствердження прямо й безпосередньо у межах його діяльнісно-практичних проявів зустрічається з самоствердженням іншої людини, і коли кожна сторона діє при цьому з настановою на активне подолання іншої, залишитися доброчесним (зберегти баланс любові та ворожнечі) особливо складно. Проте коли це дійсно, всупереч вказаним обставинам, вдається, перед нами постає доброчесність вищої проби [2, с. 117].

Підвищенню позитивних емоцій спортсмена має сприяти опанування раніше недоступною складною спортивною технікою, задоволення від спілкування із партнерами по команді, досягнення поставлених цілей, успіхи на змаганнях тощо. За таких умов спортсмен усвідомлює свої можливості, переконується у здатності долати труднощі, які потребують великих фізичних і психічних зусиль. Це сприяє формуванню відчуття власної гідності і поважного ставлення до інших. Для виховання

позитивних емоцій необхідно створювати ситуації успіху в спортивно-тренувальній діяльності. Тренер має не лише створювати ситуації, у яких спортсмен відчуває свій успіх та зростання, а й уміти бачити та заохочувати будь-який успіх учнів в процесі тренування, спілкування, іншої спільної діяльності. Такою діяльністю можуть бути неформальні дискусії. Проведення неформальних дискусій із спортсменами на моральну тематику має бути невід'ємною частиною виховного процесу під час занять спортом. Важливою метою дискусій є підвищення чутливості дитини до морально-етичних принципів спорту та доведення до його свідомості існування права вибору атлета: дотримуватися моральних принципів під час змагань або їх ігнорувати [3, с. 71].

Водночас, з іншого боку, спорт, особливо професійний, дає чимало прикладів відхилень від норм людської моралі, наявності подвійних стандартів. Одне з найбільш глибоких системних протиріч культури, і спорту як її частини, на думку М. Сарафа, полягає в тому, що професія (сфера професійної діяльності) може бути хоч і у відносній, але в незалежності від сфери суспільної моральності. А це означає, що професійна діяльність може бути (і буває) в такій же мірі вільною від гуманістичних детермінант. Для професіонала все питання полягає в умовах праці, при яких він може оптимально застосувати свої знання і уміння для здобуття вищого результату. Ось тут-то і міститься небезпека служіння хибним богам [4].

Засадничим принципом вирішення проблеми чесності у сучасному спортивному світі вважається ідеал «Fair play». Англійський вислів «Fair play» (перекладається як «чесна, або справедлива, гра») використовується для позначення набору етичних, духовно-моральних принципів, на які повинні орієнтуватися спортсмени, тренери, уболівальники і інші особи, пов'язані із спортом. Ці принципи вимагають рішучої і повної відмови від перемоги за будь-яку ціну, створення рівних умов для всіх учасників змагань, передбачають внутрішнє переконання в тому, що перемогти шляхом обману, за рахунок помилки судді, за рахунок умов, що несправедливо склалися, — означає, не перемогти взагалі. Чесна гра — пошана до партнера, до суперника, до самого собі, до суддів і глядачів, уміння залишатися скромним після перемоги і спокійно приймати поразку [5].

Як відзначає А. Тіняков, одним із найважливіших чинників формування поведінкового компонента моральних якостей у спортивній діяльності є дотримання спортсменом у змаганнях та суперництві принципів «чесної гри» («Fair Play»). Згідно з Європейською хартіє спорту,

дотримання відповідних принципів духовно збагачує особистість спортсмена, суспільство в цілому та укріплюють дружбу між народами. Ці принципи ґрунтуються на загальнолюдських моральних цінностях, таких як чесність, благородність, повага та виявляються в таких принципах «чесної гри», як благородство відносно суперника, ведення чесної боротьби, невживання допінгу та ін. [6, с. 71].

Х. Ленк розглядає чесну гру у більш широкому соціальному контексті. Чесна гра як соціальна цінність і соціальна норма — родом із спорту, проте набула з часом набагато ширшого поширення. Вона є культурним вкладом спортивної традиції в культуру протистоянь в суспільстві і стала для суспільства чимось на зразок негласної чесноти в регламентованих правилами конфліктах. Проте в спорті справа сьогодні на практиці йде так, що системи винагороди, орієнтовані на результат, в яких успіх є абсолютною цінністю, неминуче заохочують нахраписті і ганебні стратегії досягнення успіху. Часто це призводить до розщеплювання моралі на «таємну мораль успіху» і «офіційну мораль збереження обличчя» серед спортсменів, організаторів, менеджерів, тренерів [7].

В. Столяров та С. Барінов також звертають увагу на протиріччя, що пов'язані з реалізацією принципів «Чесної гри» у сучасному спорті. Спорт, як і все сучасне життя, вельми суперечливий. Створюючи умови для прояву рицарської поведінки, спортивна боротьба і прагнення перемогти спонукають до порушення принципів чесної гри. При цьому треба враховувати, що спорт не ізольований від інших сфер життя, в яких, як правило, панує орієнтація не на гуманістичні, духовно-етичні, а на суто прагматичні, технократичні цінності, переважає прагнення до досягнення успіху за будь-яку ціну. Все це істотно позначається і на ставленні спортсменів, у тому числі юних, до принципів «Фейр плей» [8].

В свою чергу, М. Візией та Д. Качуровський задаються питанням, чи цінує сам спортсмен принцип «чесного суперництва»? Всупереч результатам доволі чисельних соціологічних досліджень, відповідно до яких спортсмена представляють як людину, яка цей принцип не цінує, слід стверджувати: в цілому це не так. Спортсмен не може не цінувати його, оскільки дотримання цього принципу є обов'язковою передумовою його особистісного самоствердження, а тому, якщо спортсмен все ж таки в тому чи іншому епізоді змагальної боротьби, в тому чи іншому випадку його спортивного життя діє всупереч принципу «чесного партнерства», то відбувається це лише тому, що з тих чи інших причин він

адекватно не сприймає події, що відбувається, зокрема погоджується на перемогу, на яку не заслужив, на сурогат успіху [9, с. 30].

Х. Ленк у полеміці з приводу «Чесної гри» пов'язує поширення цих принципів із загальним станом моральності суспільства, де панують подвійні стандарти. В цілому у великому спорті, а в зміненій (ослабленій) формі також і в економічній конкуренції організаційні рамки і відповідний контроль могли б привести до того, щоб усунути подвійну мораль публічних закликів до чесної гри і таємних ганебних прийомів або порушень правив. Одними закликами і умовляннями справі можна допомогти так само мало, як і рекламними акціями на користь цієї ідеї. Чесну гру потрібно проводити по-справжньому і серйозно. Чесність і чесна гра — дуже важливі цінності етичної орієнтації, щоб збувати їх дешево на загальному розпродажі суспільства виживання сильних. Навпаки, ідея і принцип чесної гри, при належному контролі і регламентації, заохоченні спокійнішого відношення до гри, а особливо — зважаючи на самостійний, орієнтований на переживання, рішучий настрій молодого покоління, можуть в майбутньому стати ціннісним орієнтиром і для інших сфер життя суспільства. Звичайно, потрібно залишатися реалістом, зробити контроль ефективнішим і, можливо, навіть ослабити вимоги крайнього успіху. Контроль і організація (що включають не лише санкції, але і стимули) необхідні для того, щоб перетворити проповіді на реальні норми. Це вірно як щодо обмеження швидкості на автошляхах, так і в області дотримання правил чесної гри в спорті, бізнесі і суспільстві [10].

Багато учених і фахівці, надаючи важливе значення роз'ясненню і пропаганді принципів «Фейр плей», розуміють в той же час, що навряд чи можна вирішити цю проблему однією лише просвітницькою роботою, не створивши реальних стимулів, що спонукають до орієнтації на дані принципи. Один з кроків в цьому напрямі — введення певних форм заохочення для тих, хто демонструє справжню рицарську поведінку відповідно до принципів «Фейр плей». Як відомо, в спортивній практиці для заохочення такої поведінки спортсменів вже давно використовуються певні призи і винагороди [11].

С. Матвєєв одним з головних чинників популяризації проявів моральної поведінки в спорті, необхідності дотримання всіма учасниками спортивного руху правил чесної та справедливої гри вважає широке впровадження в практику олімпійської освіти. Окрім того, для популяризації і підвищення ефективності впровадження принципів «Фейр плей» в практику сучасного спорту потрібно змістити акценти

у діяльності суб’єктів спортивного руху з поширення негативних явищ на пропаганду позитивних прикладів. Особлива роль у цьому процесі належить комісіям з спортивної етики НОК і засобам масової інформації [12, с. 17].

М. Сараф наступним чином формулює зміст загальних принципів спортивної етики в умовах професіоналізму. Оскільки етика регулює відношення між суб'єктами діяльності, то перш за все спортивна етика вимагає від них створювати, підтримувати і укріплювати спортивні стосунки (у тому числі і спортивну поведінку), що об'єктивно сприяють досягненню вищих результатів. Вона вимагає шанобливого ставлення до партнерів, і особливо до глядачів, як до необхідної умови діяльності. Спортивна етика не допускає обману між учасниками спортивних стосунків. Спортивна етика вимагає від учасників спортивних стосунків дотримання корпоративної честі, тобто гідного представлення свого клубу, своєї організації, публічної демонстрації їх престижу. Спортивна етика вимагає проявляти солідарність, коли справа стосується забезпечення, захисту інтересів і прав товаришів по професії, незалежно від їх клубної і національної приналежності. Спортивна етика не дозволяє використовувати цінності спорту (славу, ім'я, кольори і знаки клубів) для антигуманістичних, антигромадських або злочинних цілей [13].

Для залучення уваги спортсменів-олімпійців до дотримання етичних норм поведінки в спортивній діяльності НОК України розробив Кодекс честі олімпійця України — сукупність моральних принципів, якими належить керуватися спортсмену. Кодекс честі олімпійця України — це фундаментальний та універсальний документ, що є нормативною основою української системи спортивного виховання та самовдосконалення. Він розроблений з врахуванням норм і вимог Конституції України, законів, що діють у сферах освіти, фізичної культури та спорту, положень Олімпійської хартії, Етичного кодексу МОК, Антидопінгового кодексу. Норми та вимоги кодексу спрямовані на формування гармонійно розвинутої особистості з глибокими морально-етичними переконаннями [14, с. 128].

В сучасних умовах переорієнтації навчально-виховного процесу на принципи суб’єкт-суб’єктного підходу особливого значення набуває моральне самовиховання спортсмена.

На думку Л. Матвєєва, становлення особистості неможливо без власної активності. Тому невірним був би розгляд особистості лише як об’єкту виховання, не меншою мірою вона є й суб’єктом виховання, особливо самовиховання. При цьому підкреслюється, що сфера фізич-

ної культури і спорту у певному відношенні надає особливо сприятливі умови для прояву життєвої активності. Сама природа засобів фізичного виховання, необхідність регулярного подолання труднощів у процесі фізичного вдосконалення, стимулююча роль спортивних змагань і досягнень — все це та багато іншого потребує зростаючих проявів активності особистості й тим сприяє її розвиткові. Вельми суттєве значення у зв'язку з цим має оптимальне співвідношення провідної ролі вихователя, самостійності та активності вихованців. Гармонічне співвідношення направляючої ролі вихователя та свідомої активності вихованців призводить до поступового переростання виховання в самовиховання. При цьому в самовихованні отримує своє логічне завершення процес становлення особистості, її духовного визрівання і самоствердження [15, с. 301–302].

Як відзначають Ю. Долинний, С. Черненко, О. Олійник, фізична культура і спорт можуть і повинні взяти на себе частково функції протистояння негативним соціальним впливам на молодь. У свою чергу, це вимагає переосмислення всієї методології використання фізичної культури і спорту в роботі з молоддю. У першу чергу, повинне змінитися відношення до тих, що займаються, перетворення їх з «об'єкта фізичного розвитку і підготовки» у «суб'єкт саморозвитку», а це можливо тільки при орієнтації фізичної культури на цінності й інтереси сучасної молоді [16, с. 212].

Усі зовнішні виховні впливи з боку фахівців-педагогів та колективу можуть не дати очікуваних результатів, якщо сама людина не виявить достатньої ініціативи й активності, не проявить бажання та вміння займатися самовихованням, що розуміється як творча активна діяльність особистості, що має на меті вдосконалення фізичних, інтелектуальних, духовних якостей, волі, наполегливості, боротьбу проти власних негативних якостей та недоліків. В процесі самовиховання людина використовує різноманітні форми та методи. Тут величезну допомогу може здійснити педагог, який розкриває роль у самовихованні таких методів, як самонавіювання, вміння критично глянути на себе ззовні, самозобов'язання, самоконтроль тощо. Дуже важливо сформувати у тих людей, хто займається спортом, уявлення про ідеали [17, с. 111].

Отже, вже за своє сутністю спортивна діяльність стимулює розвиток самостійності, власної активності, суб'єктності особистості спортсмена. З точки зору М. Візитея, спорт відтворює у дуже концентрованій, гранично узагальненій, емоційно насиченій і специфічним чином представленій формі ситуацію людського самоствердження. Його завдання

в тому, аби знову і знову повертати людину до тієї ситуації, в яку вона реально поставлена як істота, котра володіє моральною волею і в якості такої прагне до самореалізації і самоствердження [18, с. 17].

С. Юрчук, досліджуючи роль дозвілєво-спортивної діяльності, показує, що вона вдосконалює у студентів мету і мотиви самовиховання, виникнення нових потреб, збагачує почуття, розвиває емоційну сферу, вміння адекватно оцінювати вчинки свої і товаришів. Формування у студентів нових психічних якостей спричиняє подальше ускладнення, збагачення й підвищення ефективності самовиховання. При цьому, вольова активність студентства є необхідним компонентом, метою, результатом, головним двигуном всього навчально-виховного процесу. Виступаючи як умова і засіб процесу самовиховання, воля, у свою чергу, загартовується, направляючи потенційні резерви особистості спортсмена на вирішення завдань самовиховання, на подолання виникаючих перешкод Під час занять у спортивних секціях студент як би пізнає себе з нових, раніше невідомих йому сторін, затверджує себе в своїй свідомості. Самореалізація, самовдосконалення особистісних якостей засобами фізичної культури неможлива в принципі без певного рівня самоповаги. І те, як надалі складатиметься професійна діяльність, неабиякою мірою залежить від вихідних установок молодої людини, від того, чи здатний він виявити, використовувати або навіть створювати обставини для максимальної самореалізації [19, с. 288–290].

Згідно з Л. Лубишевою, люди, які пройшли «школу спорту», переконані, що спорт допоміг їм виховати віру в свої сили і можливості, а також уміло ними скористатися. Спорт учить йти на жертви ради досягнення мети. Уроки, засвоєні юними спортсменами на спортивному полі, потім, як правило, допомагають і в житті. Багато хто із спортсменів стверджує, що саме спорт зробив з них людину, здатну бути особистістю. За допомогою спорту реалізується принцип сучасного життя — «розраховувати на самого себе». Це означає, що досягнення успіху залежить перш за все від особистих, індивідуальних якостей — честолюбства, ініціативи, працьовитості, терпіння, вольових навиків [20, с. 150].

Процес самовиховання спортсменів потребує певних зусиль щодо організації цього процесу з боку педагогів. З точки зору загальнопедагогічного підходу до вирішення проблем самовиховання школярів в процесі занять спортом можна зробити припущення, що керівництво процесом самовиховання з боку тренерів позашкільних спортивних установ і вчителів фізкультури загальноосвітніх шкіл повинне здійснюватися при використанні програм самовиховання [21].

Модернізація сучасного освітнього процесу передбачає створення такого навчально-виховного поля, яке цілеспрямовано орієнтує особу на самовизначення, саморегуляцію, саморозвиток, щоб повноцінно проявити себе в подальшій життєдіяльності, у тому числі при вирішенні основної установки для спортсмена — досягненні високого спортивного результату, а в масовому спорті саморегуляція поведінки дасть можливість підліткові уникнути впливу таких соціальних явищ, як юнацький алкоголізм, наркоманія, токсикоманія та інше [22].

Л. Волков звертає увагу на роль спорту у розвитку самостійності та ініціативності юних спортсменів. Ці якості проявляються тоді, коли для подолання труднощів і перешкод неможна обмежуватися використанням звичних засобів та методів, а допомоги ззовні немає або вона мінімальна. Як правило, ці якості ефективно виховуються при проведенні рухливих і спортивних ігор. Тут спортсмен повинен швидко і правильно оцінити ситуацію, що виникла раптово, адекватно сприйняти інформацію, продумати і обрати доцільний план дії, прийняти самостійне рішення [23, с. 128].

Серед методів і прийомів, направлених на вирішення завдань морального самовиховання і виховання вольових якостей юних спортсменів, застосовуються такі загальновизнані дії, як самоспостереження, самоаналіз, самоконтроль, самопереконання, самооцінка, самонавіяння, самонаказ, самосхвалення, самопримус, самозаспокоєння. Серйозна увага приділяється веденню щоденників самоконтролю, в яких фіксуються не лише спортивні досягнення, але й успіхи в самовихованні інтелектуальних, етичних і вольових якостей особи відповідно до експериментальних програм [24].

Отже, сучасний спорт — це не тільки сфера надзвичайних спортивних досягнень, але й рутинна, повсякденна робота над собою. Велике значення в цій роботі має моральне самовиховання спортсмена.

Список використаних джерел:

1. Тер-Ованесян А. А. Педагогика спорта / А. А. Тер-Ованесян, И. А. Тер-Ованесян. — К.: Здоров'я, 1986. — 208с.
2. Визитей Н. О социально-культурных функциях современного спорта / Н. Визитей // Теорія і методика фізичного виховання і спорту.-2009. — №4. — С. 11–19.
3. Тіняков А. О. Аналіз можливостей юнацького спорту як соціальної системи у вихованні моральних якостей особистості / А. О. Тіняков // Теорія і практика управління соціальними системами:

філософія, психологія, педагогіка, соціологія.—2010.—№ 3.—С. 66–74.
4. Сараф М. Я. Профессионализация спорта и спортивная этика / М. Я. Сараф [Електронний документ] // Теория и практика физической культуры.—2001.—№7.—Режим доступу: http://lib. sportedu. ru/Press/TPFK/2001N7/p32–33.htm
5. Столяров В. И. Гуманистическая культурная ценность современного спорта и олимпийского движения / В. И. Столяров [Електронний документ] // Спорт, духовные ценности, культура.—М., 1997.—Вып. 2.—С. 141–314.—Режим доступу: http://lib. sportedu. ru/GetText. idc?TxtID=741
6. Тіняков А. О. Аналіз можливостей юнацького спорту як соціальної системи у вихованні моральних якостей особистості / А. О. Тіняков // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія.-2010.—№ 3.—С. 66–74.
7. Ленк Х. Этика спорта как культура честной игры / Х. Ленк [Електронний документ] // Неприкосновенный запас.—2004.—№3.—Режим доступу: http://magazines. russ. ru/nz/2004/35/lenk21.html
8. Столяров В. И. Место принципов «Фэйр плэй» в концепции олимпизма и системе олимпийского образования / В. И. Столяров, С. Ю. Баринов [Електронний документ] // Спорт, духовные ценности, культура.—М., 1997.—Вып. 6.—С. 254–278.—Режим доступу: http://lib. sportedu. ru/GetText. idc?TxtID=919
9. Візитей М. М. Спорт вищих досягнень і його соціально-культурна місія в нових умовах розвитку суспільства / М. М. Візитей, Д. О. Качуровський // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту.—2009.—№12.—С. 2 7–31.
10. Ленк Х. Этика спорта как культура честной игры / Х. Ленк [Електронний документ] // Неприкосновенный запас.—2004.—№3.—Режим доступу: http://magazines. russ. ru/nz/2004/35/lenk21.html
11. Столяров В. И. Место принципов «Фэйр плэй» в концепции олимпизма и системе олимпийского образования / В. И. Столяров, С. Ю. Баринов [Електронний документ] // Спорт, духовные ценности, культура.—М., 1997.—Вып. 6.—С. 254–278.—Режим доступу: http://lib. sportedu. ru/GetText. idc?TxtID=919

12. Матвеев С. Этика в спорте или «fair play»: утопия или реальность / С. Матвеев // Наука в олимпийском спорте. — 2005. — №2. — С. 6–18
13. Сараф М. Я. Профессионализация спорта и спортивная этика / М. Я. Сараф [Електронний документ] // Теория и практика физической культуры. — 2001. — №7. — Режим доступу: http://lib. sportedu. ru/Press/TPFK/2001N7/p32–33.htm
14. Радченко Л. Проблема этики в современном олимпийском спорте / Л. Радченко, С. Матвеев, И. Когут // Наука в олимпийском спор те. — 2007. — №2. — С. 126–132.
15. Матвеев Л. П. Теория и методика физической культуры / Л. П. Матвеев. — М.: Физкультура и спорт, 1991. — 543 с.
16. Долинний Ю. О. Духовність у спорті вищих досягнень / Ю. О. Долинний, С. О. Черненко, О. М. Олійник // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. — 2005. — № 10. — С. 212–214.
17. Основы теории и методики физической культуры / Под ред. А. А. Гужаловского. — М.: Физкультура и спорт, 1986. — 352 с.
18. Визитей Н. О социально-культурных функциях современного спорта / Н. Визитей // Теорія і методика фізичного виховання і с порту. — 2009. — №4. — С. 11–19.
19. Юрчук С. М. Дозвіллєво-спортивна діяльність як один із чинників розвитку лідерських здібностей студентів / С. М. Юрчук // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. — 2009. — №10. — С. 288–291.
20. Лубышева Л. И. Социология физической культуры и спорта: Учеб. Пособие / Л. И. Лубышева. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 240 с.
21. Филин В. П. Теория и практика самовоспитания школьников-спортсменов / В. П. Филин, А. И. Бабаков, Г. И. Степанов, В. В. Кочетков, Н. В. Первухин, Н. М. Магомедов [Електронний документ] // Физическая культура. Воспитание. Образование. Трен ировка. — 1997. — №3. — Режим доступу: http://lib. sportedu. ru/press/fkvot/1997N3/p23–26.htm
22. Скворцов Г. И. Педагогическая стратегия нравственного воспитания спортом / Г. И. Скворцов [Електронний документ] // Физическая культура. Воспитание. Образование. Тренировка . — 2005. — №3. — Режим доступу: http://lib. sportedu. ru/press/fkvot/2005N3/p56–58.htm

23. Волков Л. В. Теория и методика детского и юношеского спорта / Л. В. Волков. — К.: Олимпийская литература, 2002. — 295 с.
24. Филин В. П. Теория и практика самовоспитания школьников-спортсменов / В. П. Филин, А. И. Бабаков, Г. И. Степанов, В. В. Кочетков, Н. В. Первухин, Н. М. Магомедов [Електронний документ] // Физическая культура. Воспитание. Образование. Трен ировка. — 1997. — №3. — Режим доступу: http://lib. sportedu. ru/press/fkvot/1997N3/p23–26.htm

Стаття надійшла до редакції 22.01.2015 р.

Завальнюк Елена. Проблема честности и достоинства в спорте и нравственное самовоспитание спортсмена

Определяются моральные принципы присущей спорта состязательности.
Ключевые слова: человек, спорт, честность, достоинство, самовоспитания.

Zavalniuk Olena. Problem of Honesty and Dignity in sports and moral self-education of an athlete

In such moments moral principles inherent in sports competition are extremely important.
Keywords: human being, sports, honesty, dignity, self-education.

УДК 372. 894

Горохова І. В.

Викладач Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ВИКОРИСТАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ФОРМУЛЮВАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ПРОБЛЕМ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Виявлено специфіку використання англійської мови для аналізу проблем мислення. Проаналізовано основні інтерпретації поняття критичного мислення з акцентом на огляд сучасного стану дослідження питання в англійській філософській та спеціальній літературі.

Ключові слова: критичне мислення, мислення, когнітивізм, мова, англійська мова, вища освіта.

Тема критичного мислення є чи не найбільш поширеною у своєму використанні у вищій освіті саме у англомовних країнах. Зокрема, курс критичного мислення є чи не обов'язковою складовою вищої освіти у США. Особливо показовою щодо цього є ситуація з наданням юридичної освіти у США. Основними підставами для такої ситуації, яка демонструє стійкі тенденції до посилення, є, безумовно, соціально-інституційні підстави. Втім, мало хто замислюється над тим фактом, що критичне мислення давно знайшло своє відображення у самих структурах англійської мови, яка є також соціальним інститутом, а не лише особливою символічною системою.

Важливою проблемою сучасної філософії є термінологічне розрізнення тих мовних засобів, за допомогою яких не лише у повсякденному спілкуванні, але й на рівні спеціально-наукового пізнання виражають діяльність людської свідомості. Попри гадану очевидність самого факту наявності останньої та безсумнівність її проявів, опис такого функціонування та й самого феномену людської свідомості потребує спеціального дослідження. Особливо очевидним це стає під час порівняння різних мовних засобів виразу мисленнєвої діяльності та й загалом функціонування свідомості — наприклад, коли одні й ті самі процеси описують різними природними мовами. Це виявляється з усією наочністю під час

здійснення перекладу філософських текстів з однієї природної мови іншою — наприклад з англійської українською (або навпаки). Найбільш вражаючі приклади незбігу мовних «різночитань» при описі здавалося би тотожних явищ функціонування людської свідомості знаходимо у спеціальному проекті «Лексикону неперекладностей» [7]. Хоча цей багатотомний проект було започатковано французькими науковцями, він містить у тому числі й неперекладності, пов'язані з іншими європейськими мовами, у тому числі й англійською. Оскільки остання на даний час є найбільш уживаною мовою міжнародного спілкування, то адекватне її філософське застосування важко переоцінити.

Спробуємо простежити, у яких філософських аспектах ця мова виявляється специфічною. Відома ленінська теорія пізнання як відображення багато чим завдячує філософії Джона Локка. Згідно цій ленінській матеріалістичній традиції у філософії, людина відображає об'єктивну дійсність не лише на рівні свідомості, але і на рівні психічної активності. Ця активність виявляється як з зовнішньої, так і внутрішньої сторони. Зовні — у тілесних рухах, жестах, міміці; внутрішньо — у процесах орієнтації, сприйняття, уваги, уяви, фантазії, пам'яті, темпераменту, мислення тощо. Так от, у англійській мові функціонування свідомості і психіки нерідко описують за допомогою одного терміну — «mental». Це знімає значну кількість проблем, які виникають у марксистській теорії, де психіка може бути пояснена матеріалістично, а свідомість завжди потрапляє під підозру, оскільки отримує нібито якесь самостійне, відносно незалежне від психіки існування і функціонування. У англійській мові таку ситуацію доволі складно навіть описати словами. Звісно, що свідомість і психіка не тотожні поняття. Перша, безумовно, є психічним процесом. Однак друга не завжди є процесом усвідомленим. Вищі тварини мають психіку, але вони не мають свідомості, котра притаманна лише людині. Свідомість і мислення також не тотожні поняття. Свідомість — вища форма відображення дійсності, сукупність психічних процесів, з допомогою яких це відбувається. Свідомість охоплює як чуттєве пізнання, так і надчуттєве, суто раціональне. Однак ця раціональність не має якогось містичного джерела, яке могло би принципово протистояти психіці, досвіду. Англійська філософія принципово спирається на дослідження досвіду, тому тут складно містифікувати свідомість. Навіть коли йдеться про досвід мислення, це все ж певний, хоча й особливий досвід, а не «чиста» логіка.

Саме у цьому сенсі, а не у сенсі ленінського матеріалізму, англійська, а значною мірою і американська філософія, виходять з тези, що, відправ-

ляючись від чуттєвого досвіду, мислення дає можливість отримувати такі знання про речі та їх властивості, котрі недоступні безпосередньому емпіричному пізнанню. Пізнання на рівні мислення дає можливість розкривати внутрішні, необхідні, суттєві зв'язки речей, що мають місце в розвитку природи, суспільства і самого мислення.

Іншим прикладом досвідної конкретності англійської філософії та її мови є відсутність проблеми «суспільної свідомості», яка властива філософії континентальній. Дійсно, духовне життя суспільства розгортається як постійна взаємодія індивідів та суспільства — за активної участі свідомості. Людина від народження потрапляє в певне соціальне оточення. Спочатку це оточення сім'ї, потім це знайомі та рідні, згодом колектив дитячого садка, потім школа та інші учбові заклади, у взаємодії з колективами яких і формується людина. Дитина спочатку засвоює мову, з мовою логіку мислення, далі розгортається процес оволодіння знаннями, формуються цінності, моральні принципи та норми поведінки, переконання, в тому числі й релігійні, з'являється релігійність. Завершення процесу формування світогляду одночасно означає і завершення процесу формування людської духовності. Фактично з новонародженого біологічного організму виду «людина розумна» формується людська конкретна індивідуальність. Процес такого формування дуже складний і вивчається спеціальними науками — педагогікою та психологією. Тут нема місця містичній «суспільній» свідомості — є лише місце впливам суспільства на індивіда та його свідомість, до того ж впливу не тотального, а через конкретні соціальні групи і комунікативні спільноти.

З моменту завершення соціалізації особистості процес взаємодії індивіда з його духовними здатностями та суспільства з його інститутами духовної культури спричиняє значні зміни свідомості індивіда, але також не виключає впливу на інститути духовної культури — мистецтво, релігію, науку тощо. Однак, у англійській мові не можна це сформулювати таким чином, ніби «суспільна свідомість формується, розгортається, збагачується за рахунок творчої діяльності індивідів», як це має місце у філософії марксизму як спадкоємиці попереднього розвитку континентальної філософії. Така мовна обставина, на нашу думку, можливо навіть більшою мірою пояснює слабкий успіх філософії марксизму у англомовному світі, аніж якісь політичні чи економічні причини.

Цей приклад яскраво підкреслює необхідність спеціального дослідження особливостей англійської традиції мовного виразу процесів, які відбуваються у свідомості.

Можливо саме в силу вищенаведених причин спостерігаємо широку рецепцію у американській вищій освіті наступних традицій розвитку критичного мислення.

Що стосується сучасного критичного мислення, як його трактує філософія, то тут, безумовно, важливу, навіть епохальну роль зіграла критика метафізики, яка утворила цілу епоху в історії філософії. Чи не найважливіші, зламні моменти у цій епосі позначили три «Критики» Імануїла Канта та критика метафізики у позитивістській філософії.

У своїй філософії Кант ставить за мету не заперечення будь-якої метафізики, але потребу у побудові метафізики лише після здійснення критичної ревізії усіх людських здатностей [8]. Таким чином, критичне мислення має на меті важливу позитивну метафізичну місію — через критику неналежного застосування розуму (чистого, практичного чи такого, що виносить судження) визначити межі і спосіб його належного застосування. Врешті-решт усі три критики Канта осмислюються ним як попередня робота до створення антропології як позитивного вчення про те, якою є людина.

Однак, Кант утверджує критичне мислення не лише на рівні метафізичного застосування свого трансценденталізму, але й у практичному житті — передусім у політиці. «Хоча і стверджують, що влада може відібрати свободу говорити або писати, але не свободу мислити, але ж скільки і наскільки правильно ми мислили би, якби не думали нібито спільно з тими, з ким обмінюємося своїми думками! Отже, можна сказати, що та сама зовнішня влада, яка позбавляє людей свободи повідомляти свої думки публічно, забирає у них разом з тим і свободу мислити — єдиний скарб, який у нас залишається за умов усіх громадянських скрут, і єдине, за допомогою чого можна ще знайти вихід з цього скрутного стану» [9, с. 102–103]. Кант обґрунтовує значущість свободи мислення, що надзвичайно важливо для самої можливості критичного мислення.

Ганна Арендт дає такий висновок щодо критичного мислення, який, очевидно, збігається з позицією Канта: «Критичне мислення використовується не тільки щодо навчання і уявлень, отриманих від інших, не тільки щодо успадкованих забобонів і традицій; саме в застосуванні критичних критеріїв до свого власного мислення людина вчиться мистецтву критичного мислення. І цьому застосуванню не можна навчитися без публічності, без перевірки, яка відбувається завдяки зустрічі з мисленням інших людей» [1, с. 75].

Якщо Кант апелює до самоорганізації розуму для розвитку критичного мислення, то позитивізм значно більшою мірою шукає опертя для критичного мислення у емпіричному досвіді. Що стосується позитивістської програми критики метафізики, то вже Огюст Конт зауважує про те, що метафізична епоха з її спекулятивним мисленням закінчилася і їй на зміну прийшла епоха експериментальної науки.

Аналітична філософія як, значною мірою, спадкоємиця позитивізму та його основна англомовна версія пішла фактично двома шляхами, які, однак, мали одне начало — а саме поєднання знання наукового і ненаукового, зокрема і філософського. Вже Людвіг Вітгенштайн у своїх «Філософських дослідженнях» говорить про наявність мовних сімей при погрупуванні значень, яке властиве будь-яким видам знання — як науково-теоретичним, так і повсякденним, практичним, філософським тощо [4]. Таким чином, доводиться обирати, як трактувати усе знання — як у філософії, тобто сенсові, чи як у емпіричній науці, тобто за критерієм однозначної істини. Вітгенштайн з цієї ситуації вийшов таким чином: для нього усі знання в принципі невичерпні за своїми сенсами, але лише потенційно, на практиці ж однозначність, а отже й певна ступінь істинності знання (а точніше його достовірність) все ж завжди не лише може, але й повинна бути досягнута [3]. Однак, після Вітгенштайна представники аналітичної філософії схилялися до класичного позитивістського підходу, вважаючи сенсовість знань лише чимось гіпотетичним, тоді як їхню істинність або хибність — чимось, що можна і потрібно встановлювати точно. Таким чином, більшість праць у аналітичній філософії присвячено досягненню однозначності у тлумаченні знань, і зокрема знань філософських. Так, відкидають поняття істини і заміняють його множиною суджень про істинність окремих висловлювань [11]. Таким чином, очевидно, не існує загальних правил і для критичного мислення, але потрібна постійна практика, вправляння у критичному мисленні. Адже немає сенсу питання про істину як таку, але є сенс у обґрунтуванні істинності окремих суджень. За висловом Майкла Девітта, семантичне поняття істини «цікавить нас рівно остільки, оскільки воно відіграє роль в нашій кращій теорії світу» [22, с. 26]; точніше кажучи, є регулятором нашої когнітивної діяльності. Це твердження, на перший погляд, більше нагадує позицію практичного розуму за Кантом. На практиці воно означає, що аналітичній філософії майже байдуже, яким є чиєсь уявлення про істину — головне, щоби на практиці дослідник досягав однозначності. Отже, аналітична філософія займає позицію, яка нагадує пом'якшений скептицизм, тобто

аналітична філософія воліє утримуватися від суперечок про істину, як і будь-яких інших традиційних філософських дискусій, але застосування строгого критичного мислення спрямовує на сферу «практичних» суджень, тобто одиничних висловлювань.

Таке розуміння критичного мислення видається нам штучно звуженим, хоча важко переоцінити корисність напрацювань аналітичної філософії у наданні рекомендацій щодо формулювання висловлювань. Найбільшою втратою аналітичної філософії ми вважаємо нерозрізнення нею ціннісних засад критичного мислення — замість них у кращому разі зустрічаємо аналіз одиничних перформативних висловлювань, у яких автор не просто про щось повідомляє, але здійснює самим висловлюванням певну дію, передусім соціальну дію [10; 16].

Важливий внесок у виявлення соціальних засад критичного мислення знаходимо натомість у критичній соціальній теорії, засновником якої можна вважати одного з перших директорів франкфуртського Інституту соціальних досліджень Макса Горкгаймера. Заслуговує на увагу, зокрема, його праця «Критика інструментального розуму», у якій викладено концепцію, у чомусь прямо протилежну раціоналістичності позитивізму та аналітичної філософії. Так, згідно Горкгаймеру, інструментальний розум прагне не просто дати вичерпне пояснення соціальній (та й усій реальності), але й підпорядкувати її собі — хоча для таких претензій не має достатньо підстав [6]. Уже сама назва роботи відсилає до Кантової традиції встановлення меж певній іпостасі розуму. Слідом за Горкгаймером, Теодор Адорно, Герберт Маркузе, Еріх Фром, кожен по своєму, однак послідовно відкидали претензії на вичерпне понятійно-інструментальне пояснення і опанування світу, виявляючи різні соціальні, культурні, соціально-психологічні та ментальні прояви некритичного мислення та деструктивні соціальні наслідки керування таким мисленням на практиці. Тим самим, представники критичної соціальної теорії зробили масштабну роботу для виявлення соціальних підстав некритичного мислення — від соціального конформізму і до тоталітаризму, з одного боку, та для виявлення можливостей протистояти такому некритичному мисленню і здійснювати завдання емансипації особистості та творчої частини суспільства від дегуманізуючих впливів.

Особливе значення має проект критики ідеологій [20], який розробляв у ранній період Юрген Габермас — ще один представник так званого другого покоління франкфурців. У більш пізніх своїх працях Габермас розробляє концепцію, у якій протиставляє інструментальну

та комунікативну дії як джерело різних типів соціальності. У зв'язку з цим важливо відзначити зв'язок практики здійснення соціальної критики з функціонуванням комунікативної дії і комунікативної раціональності у суспільстві загалом. Тут Габермас дещо реабілітує поняття раціональності у порівнянні з першим поколінням франкфуртців — так, найбільш адекватним втіленням комунікативної раціональності, за Габермасом, постає вільний дискурс, у якому стає можливим досягнення консенсусу на раціональних засадах, адже у такому дискурсі єдиним сильнішим аргументом постає більш сильний раціонально аргумент. Близькі до Габермаса позиції розробляє Карл-Отто Апель, прагнучи у своєму проекті трансцендентальної прагматики відродити елементи Кантового критицизму. Загалом, звернення до теми комунікації, властиве обом згаданим мислителям дозволяє зазначити велике значення їхніх концепцій для виявлення ролі мови, мовлення у забезпеченні критичного мислення як мислення принципово дискурсивного.

Варто зауважити, що основні праці представників Франкфуртської школи соціальних досліджень або перекладені англійською мовою, або взагалі, як у випадку Еріха Фрома та Герберта Маркузе — написані англійською.

Не можна обійти увагою також тривалий вплив на формування філософських уявлень щодо критичного мислення видатного представника сучасної філософії науки і зокрема засновника теорії критичного раціоналізму Карла Попера, який також писав переважно англійською. Він, певною мірою у дусі Кантового критицизму, звертає увагу на необхідність встановлення меж для наукового пізнання у кожному конкретному випадку [13]. Наука не всесильна — щоразу вона спроможна давати істинні знання лише у межах чітко визначеного предмету дослідження — тому важливо не лише знаходити підтвердження для певних конкретних наукових положень, але і спростування для них, адже саме це дозволяє виявити діапазон застосовності даних положень, за межами якого вони неминуче втрачають свою істинність. У своїй теорії еволюційної епістемології Попер наполягає на тому, що процес наукового пізнання являє собою нескінченну еволюцію, в ході якої постійно змінюються межі доступного для наукового пізнання — і лише критично-раціональна позиція сприяє тому щоби ці зміни були змінами до зростання наукових знань [14]. Аналогічну ситуацію Попер вбачає і у соціальних процесах, які як і наука є переважно результатом людських зусиль, а не впливу природи — без критичного мислення у суспільному розвитку, тобто без раціональної критики наявних у суспільстві соці-

альних норм та постійного їхнього коригування шляхом прийняття відповідних рішень неминуче настає стагнація [12].

Нарешті, не останню роль у формуванні уявлень про критичне мислення відіграла традиція так званої критичної педагогіки, яка розроблялася у останні десятиліття XX століття, причому переважно на американському континенті. Ця традиція вже значною мірою досліджена філософами, зокрема наявні спеціальні праці щодо поглядів засновника критичної педагогіки Паоло Фрейре [5], переклади його праць [19], а також вивчення всієї традиції у її розвитку [15]. Для цілей нашого дослідження звернемо увагу на те, що представники цього напряму також пишуть переважно англійською, при цьому багато уваги приділяють філософській критиці самих інституційних засад традиційної освіти, які якщо й не унеможливлюють повністю, то значно утруднюють виховання навичок критичного мислення під час навчання. Деякі представники цього напряму взагалі виступають за надання освіти без шкіл та університетів, але більшість все ж менш радикальні і наголошують лише на суттєвій реорганізації наявних освітніх закладів та забезпечення широкого вибору освітніх послуг та відповідних закладів для дітей та їхніх батьків. Важливим положенням критичної педагогіки, яке однозначно заслуговує на підтримку, є твердження про те, що чим раніше і чим послідовніше у дитини буде розвиватися критичне мислення, тим більш всебічно і неухильно вона буде дотримуватися його у подальшому дорослому житті.

Критичне мислення — це, насамперед, творче мислення. У книзі американської психологи ні Дайан Халперн природа критичного мислення розкривається з точки зору його розвитку і пропонуються ефективні прийоми його формування [21]. Ці підходи співзвучні ідеям розвивального навчання, де, в першу чергу, потрібно «вчити мислити», в тому числі «мислити про сенс», «мислити про своє мислення». Це співзвуччя невипадково, а схожість підходів не тільки зовнішня. Це — явище часу і результат саморефлексії психології розвитку, коли на перший план висувається проблема не «чому вчити», а проблема «як вчити».

Халперн справедливо зауважує, що здатність критично мислити була завжди важлива, а особливо зараз в XXI ст. Зараз без критичного мислення не можливо існувати. Вперше в історії людства виникла небезпека, коли люди набули здатність знищити все живе на нашій планеті. Рішення, які ми приймаємо як приватні особи і як члени суспільства, чи стосуються вони економіки, збереження природних ресурсів чи розробки ядерних озброєнь, відіб'ються на майбутніх поколіннях народів

всієї земної кулі. Крім того, нам доводиться приймати рішення з цілого ряду важливих питань, що мають локальний або приватний характер [21, с. 5]. Наприклад, на недавніх виборах виборці повинні були прийняти рішення, обираючи свого кандидата, усвідомлюючи, що від цього рішення залежить майбутнє країни. Оскільки кожному громадянину потрібно приймати величезну кількість важливих рішень, видається природним, щоб суспільство потурбувалося про те, яким чином ці рішення приймаються. Як не дивно, викладачі, політики і широка громадськість стали звертати серйозну увагу на це питання лише в останні роки. Особливо в такий час, час інформаційної війни, коли, тільки критичне мислення може врятувати нашу свідомість від маніпуляційного впливу всемогутніх медіа. Це дозволило б усім нам насолоджуватися життям, це не просто вміння мислити, це вміння мислити раціонально, вміння розуміти свої думки, вміння розуміти думки інших, вміння приймати самостійно правильне рішення, свідомо оцінюючи ситуацію.

Мається на увазі таке мислення, яке дозволяє нам використовувати раніше набуті знання, щоб створювати нові знання. Все, що відомо нам, і все, що відомо всім людям — тобто всі існуючі знання — було кимось створено. Можна погодитись з Халперн, що «знання — не статичне. Воно не може бути передано від людини до людини. Воно динамічне. Зрозуміло, наївно думати, що ми всі повинні починати з нуля і знову винаходити колесо. Ми спираємося на знання, створені кимось, щоб створювати нові знання» [21, с. 8]. Далі Халперн розвиває цю думку: ми створюємо знання всякий раз, коли знайомимося з новими поняттями та ідеями. Нова інформація використовується нами для створення наших власних внутрішніх структур знань. Знання — це «стан розуміння», притаманний тільки свідомості конкретної людини. Це — щось, чим ми можемо поділитися в процесі спілкування з іншою людиною. Ми використовуємо вже наявні у нас знання для осмислення нової інформації. Таким чином, набуття знань є активним психічним процесом [21, с. 9]. Ці структури об'єднуються з іншими схемами, створюються нові знання. «Знання не вважається більше віддзеркаленням того, що було дано людині ззовні; це індивідуальна конструкція, якої людина надає сенс, співвідносячи елементи знань і досвіду з деякою організуючою схемою» [23, с. 130].

Критичне мислення, продовжує свій когнітивний аналіз Халперн — це використання когнітивних технік або стратегій, які збільшують ймовірність отримання бажаного кінцевого результату. Це визначення характеризує мислення як обґрунтований та цілеспрямо-

ваний процес — такий тип мислення, до якого вдаються при вирішенні завдань, формулюванні висновків, імовірнісної оцінки та прийнятті рішень. В процесі мислення людина використовує навички, які ефективні для конкретної ситуації і типу поставленої задачі. Інші визначення додатково вказують, що для критичного мислення характерна побудова логічних умовиводів, створення узгоджених між собою логічних моделей і прийняття рішень. Всі ці визначення мають на увазі психічну активність, яка повинна бути спрямована на вирішення конкретного когнітивного завдання [21, с. 9].

Наступним заглибленням у проблему критичного мислення є його порівняння з мисленням формально-логічним як «автоматичним». Халперн вважає, що слово «критичне», використовуване у визначенні, припускає оцінний компонент [21, с. 9]. Але оцінка, на її думку, з якою важко не погодитись, може і повинна бути конструктивним виразом і позитивного, і негативного ставлення. Коли ми мислимо критично, ми оцінюємо результати своїх розумових процесів — наскільки правильно прийняте нами рішення або наскільки вдало ми впоралися з поставленим завданням. Критичне мислення також включає в себе оцінку самого мисленнєвого процесу — ходу міркувань, які привели до наших висновків, або тих чинників, які ми врахували при прийнятті рішення. Критичне мислення іноді називають ще й спрямованим мисленням, оскільки воно націлене на отримання бажаного результату [21, с. 9]. Ми хотіли би зауважити, що у цьому сенсі усе людське мислення є критичним, але критичним латентно, тобто потенційно у вузькому сенсі критичності як свідомої настанови. Мрії, сни та інші види розумової діяльності, де людина не переслідує певної мети, Халперн не відносить до категорії критичного мислення. Так само не є критичним і мислення, яке стоїть за нашими повсякденними звичками. Наприклад, коли ми встаємо вранці з ліжка, одягаємося і йдемо на роботу, наше мислення орієнтоване на певну мету, але практично не передбачає свідомої оцінки дій, які ми здійснюємо. Все це приклади автоматичного мислення.

Для того, щоб розуміти процес критичного мислення, ми ставимо перед собою завдання вивчити техніки і стратегії, які використовуються при вирішенні завдань, побудові міркувань і прийнятті рішень, реалізацію критичного мислення в мовленнєвих актах. Освітнє завдання при навчанні критичному мисленню, на думку Халперн — «знайти застосування накопичених знань про процеси і механізмах людського мислення, щоб допомогти людям поліпшити свої розумові здібності. Наприклад, вивчаючи правильні і неправильні дії людини в різних ситу-

аціях, психологи виявили, що спонтанний і інтуїтивний підхід багатьох людей до вирішення різних проблем найчастіше виявляється помилковим» [21, с. 10].

Насправді ж критичне мислення Халперн називає протиотрутою проти того самого контролю над думками [21, с. 10]. Навчання навичкам ясного мислення може допомогти кожному розпізнати пропаганду і тим самим не стати її жертвою, проаналізувати помилкові підстави в аргументації, побачити явний обман, визначити надійність того чи іншого джерела інформації і обдумати правильним чином кожне завдання або прийняте рішення.

А. О. Федчиняк так визначає педагогічне завдання для опанування критичним мисленням: «Навчити мислити критично — означає правильно поставити запитання, спрямувати увагу в правильному напрямку, навчити самостійно робити висновки та знаходити альтернативне рішення» [18, с. 32]. Будь-який процес навчання включає пізнання нового. Величезну інформацію про світ, ознаки і зв'язки довкілля можна побачити, почути, сприйняти безпосередньо. Багато з них можна виявити тільки внаслідок виконання певних розумових дій, тобто мисленнєво. Здатність правильно мислити відіграє важливу роль у навчально-виховному процесі. Тільки ті люди, що активно й правильно мислять, можуть точно оцінити події, проаналізувати факти, зробити потрібні висновки. Навчання лише тоді розвиває, коли воно активізує розумову діяльність, учить мислити критично.

Навчання критичному мисленню сьогодні — це достатньо глибоке і розроблене поле педагогічної практики. Різноманітні курси критичного мислення набули широкого поширення в навчальних закладах США, Канади і низки інших країн Заходу. В Україні також проводяться підготовчі курси для вчителів і викладачів.

Як сталий термін, словосполучення «критичне мислення» почали активно застосовувати лише у 70-х роках XX століття. Та дослідники цього поняття знаходять його коріння ще у роботах таких мислителів, як Платон, Аристотель, Фома Аквінський, Дж. Міль, Б. Рассел та К. Поппер. У філософії під критичним мисленням розуміють уміння логічно мислити та аргументувати, аналітично дискутувати та правильно висловлювати думку.

Різні аспекти формування критичного мислення відображені у працях вітчизняних та зарубіжних вчених. Критичне мислення є винаходом американської когнітивної психології. Саме американські дослідники пізнавальних процесів досягли значних успіхів і мають визнаний у світі

пріоритет у цій галузі, зокрема, Дж. Андерсон, Р. Стернберг, Д. Халперн, Дж. Брунер [2], С. Міллер, Д. Надлер, Р. Солсо [17] та ін. Проте, на жаль, цей факт не означає, що всі фундаментальні дослідження американських психологів утілені в освітню систему Америки або інших країн. Проте, у США давно здійснюються широкомасштабні проекти по навчанню критичного мислення і мають чималий досвід у цьому.

Проблема розвитку критичного мислення є одним із загальновизнаних напрямів у закордонній педагогіці, психології та філософії. Визначення контексту категорії «критичне мислення» та шляхів його розвитку подано в дослідженнях зарубіжних і вітчизняних психологів і педагогів XX століття Дж. Брунера, Д. Дьюї, Д. Клустера, Ж. Піаже, Д. Халперн та ін. Дослідженню критичного мислення у філософії присвячено праці багатьох науковців. У філософії під критичним мисленням розуміють уміння логічно мислити та аргументувати, аналітично дискутувати та правильно висловлювати думку. Еволюцію поглядів на критичне мислення, його роль у світовій освіті кінця XX − початку XXI ст. відображено в працях Е. Боно, М. Брауна, М. Вайнстейна, С. Кілі, М. Ліпмана, Р. Пауля, В. Ружиейро, Ч. Темпла та ін. Зокрема, над цим питанням працюють Дж. Гілфорд, К. Мередит, Д. Стил, С. Уолтер та інші.

Таким чином, бачимо, що критичне мислення різними шляхами здобуваючи визнання у англомовній традиції, не лише укорінилося у системі вищої освіти, але й отримало численних своїх англомовних дослідників.

Список використаних джерел:

1. Арендт Х. Лекции по политической философии Канта / Ханна Арендт [пер. с англ. А. Глухова]. — СПб.: Наука, 2011. — 303 с.
2. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Под ред. А. Р. Лурия. — М.: Прогресс, 1977. — 412 с.
3. Витгенштейн Л. Культура и ценность. О достоверности / Людвиг Витгенштейн; [пер. с англ.]. — М.: АСТ, Астрель, Мидгард, 2010. — 256 с.
4. Витгенштейн Л. Философские исследования / Людвиг Витгенштейн; [пер. с нем. Л. Добросельского]. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — 348 с.

5. Гайденко В. Філософія освіти в Бразилії: критична педагогіка Пауло Фрейре / В. Гайденко // Філософія освіти. — К.: Майстер-клас, 2006. — №2 (4). — С. 91–99.
6. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкгаймер; [пер. з нім. М. Култаєва]. — К.: ППС-2002, 2006. — 282 с.
7. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Пер. з фр.. — Т. 1. — К.: Дух і літера, 2009. — 576 с.; Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Пер. з фр. — Т. 2. — К.: Дух і літера, 2011. — 488 с.
8. Кант І. Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука / І. Кант. [Пер. з нім., вступна стаття, коментарі і примітки В. Терлецького.]. — К.: ППС-2002, 2005. — 178 с.
9. Кант И. Что значит ориентироваться в мышлении / И. Кант [пер. с нем.] // И. Кант. Сочинения: В 8-ми т. /под общей ред. проф. А. В. Гулыги. — М.: Чоро, 1994. — Т. 8. — С. 86–105.
10. Остин Дж. Избранное / Джон Остин [пер. с англ. Л. Б. Макеевой, В. П. Руднева]. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. — 336 с.
11. Остин Дж. Истина / Дж. Остин // Аналитическая философия: становление и развитие. — М.: «Дом интеллектуальной книги» — «Прогресс-Традиция», 1998. — С. 174–190.
12. Поппер К. Відкрите суспільство і його вороги: в 2-х т. / Карл Поппер; [пер. з англ.]. — К.: Основи, 1994. Т. 1 — 444 с.
13. Поппер К. Р. Логика и рост научного знания /К. Р. Поппер; [пер. с англ.]. — М.: Прогресс, 1983. — 364 с.
14. Поппер К. Р. Эволюционная эпистемология / К. Р. Поппер; [пер. с англ.] // Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — С. 57–74.
15. Радіонова І. О. Трансформації американської критичної педагогіки: евристичний потенціал і перспективи його застосування /І. О. Радіонова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Філософія». — Х.: ХНПУ, 2013. — Вип. 40 (1). — С. 192–203.
16. Сёрль Дж. Рациональность в действии / Джон Сёрль [Пер. с англ. А. Колодия, Е. Румянцевой]. — М.: Прогресс-Традиция, 2004. — 336 с.

17. Солсо Р. Когнитивная психология /Р. Солсо; пер. с англ. Н. Ю. Спомиор. — СПб.: Питер, 2000. — 592 с.
18. Федчиняк А. О. Розвиток критичного мислення учнів на уроках вивчення історії повсякденності в 8–9 класах /А. О. Федчиняк // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). — №4. — Бердянськ: БДПУ, 2008. — С. 32–39.
19. Фрейре П. Формування критичної свідомості/ Пауло Фрейре: пер. с англ. О. Демянчук. — К.: Юніверс, 2003. — 176 с.
20. Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология». Юрген Хабермас; [Пер. с нем. М. Л. Хорькова]. — М.: Праксис, 2007. — 208 с
21. Халперн Д. Психология критического мышления /Д. Халперн; пер. с англ. Н. Мальгиной, С. Рысева, Л. Царук. — СПб: Питер, 2000. — 512 с.
22. Devitt M. Realism and Truth. 2nd ed. / Michael Devitt. — N. J.Princeton, 1997. — 371 p.
23. Resnick L.B. Cognition and instruction / L.B. Resnick // Psychology and learning: The master lecture series / B. L. Hammonds (Ed.). — Washington, DC: American Psychological Association, 1985. — P. 127–186.

Стаття надійшла до редакції 28.01.2015 р.

Горохова И. В. Использование английского языка для формулировки философских проблем критического мышления

Выявлена специфика использования английского языка для анализа проблем мышления. Проанализированы основные интерпретации понятия критического мышления с акцентом на обзор современного состояния исследования вопроса в английской философской и специальной литературе.
Ключевые слова: критическое мышление, мышление, когнитивизм, язык, английский язык, высшее образование.

Gorohova I.V. Usage of the English language for the formulation of the philosophical problems of critical thinking

It is revealed the specific usage of the English language to analyze the problems of thinking. The basic interpretation of the concept of critical thinking with an emphasis on current status of the issue research in English philosophical and special literature is analyzed.
Keywords: critical thinking, thinking, cognitivism, language, English language, higher education.

УДК 17 (073)

Бойченко Н. М.

Кандидат філософських наук, доцент, докторант Інституту вищої освіти НАПН України

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНИХ ПРАКТИК СТУДЕНТСЬКИХ СПІЛЬНОТ

Статтю присвячено аналізу наявних теоретичних підходів до осмислення прикладної етики як теорії моральних практик конкретних спільнот. Здійснено спеціальний розгляд проблеми дослідження моральних практик студентських спільнот. Узагальнено та концептуалізовано на новій основі попередні вітчизняні дослідження цінностей студентських спільнот.

Ключові слова: соціальні спільноти, студентські спільноти, моральні практики, соціальні практики, прикладна етика, конструктивізм, комунікативна філософія, філософська герменевтика, етичні цінності.

Студентські спільноти є надзвичайно важливим об'єктом дослідження сучасних соціальних та гуманітарних наук. Ще Герберт Маркузе у 60-ті роки звернув увагу на те, що провідною соціальною групою сучасного суспільства стало студентство як найбільш активна і талановита частина молодого покоління [16], у 1972 році Джон Сьорл надав соціологічного обґрунтування студентським бунтам — з усіма їхніми чеснотами та вадами на той час [25]. І якщо соціальна роль студентства як провідної верстви не викликає сумніву, однак сутність та специфіка їхньої ціннісної позиції не отримала однозначної теоретичної оцінки. Чи питання полягає у недостатньо коректно вибраних пізнавальних засобах — чи таке утруднення пов'язане зі специфікою, зокрема складністю, самого предмету дослідження? На нашу думку, наявні обидві причини, однак, варто зупинитися на кожній з них окремо.

Чи можна вважати студентство такою соціальною групою, яка прагне стати «гегемоном», за висловом Антоніо Грамші [9]? На нашу думку, ні. Якщо у 1960–70-ті роки на Заході студентство і претендувало на таку місію і передусім у її політичному форматі, то нині ситуація там радикально змінилася. Звісно, гегемоном сучасного суспільства виступає вже далеко не пролетаріат, який нині значною мірою перейшов

у статус середнього класу у розвинених країнах, а у країнах третього світу не дійшов і невідомо, чи дійде коли-небудь до класової самосвідомості європейського типу. Однак, і сама ідея соціального месіанства пішла значною мірою в історію — більшою мірою разом з пролетаріатом, а частково (залишково) дещо згодом і після пролетаріату. Так, перед тим, як спробувати надати таку місію гегемона студентству, її надавали інтелігенції (Карл Мангайм [15]), та менеджерам (зокрема Пітер Друкер [11]). Однак, саме версія з революцією менеджерів виявилася найбільш розвиненою у західній соціальній науці, тоді як студентство дещо відійшло на другий план — в усякому разі, месіанство йому давно ніхто не приписує. Таким чином, студентство навряд чи має певні «класові» за аналогією з пролетаріатом інтереси — економічні, політичні чи якісь інші. І все ж, це — соціальна верства, яка явно відрізняється від інших, у тому числі й своїми цінностями. Якщо не варто говорити про певне «месіанство» студентської верстви, то свою місію студентство все ж має. Однак, на наш погляд, некоректно цю місію формулювати у політичних, економічних та інших зовнішніх щодо сфери освіти термінах, навіть якщо йде мова не про інтереси, а цінності.

У вітчизняній літературі вже було здійснено кілька спроб осмислити цінності студентства як єдиної верстви [3; 19; 20]. Важливо з'ясувати, як такі цінності розглядають самі студенти, а як науковці — тобто наскільки збігаються такі уявлення. Наприклад, варто порівняти результати аналізу духовних цінностей студентства у їхній оцінці експертами [20] та самими студентами [3]. Дослідження проводилися практично у той самий час — наприкінці 2012 року у Львові [3, с. 166] та 2008–2010 роках у Києві [20, с. 108]. Результати виявилися вражаюче неподібними, що не можна пояснити відмінністю регіонів (швидше, стереотипно, можна було би очікувати прямо протилежні регіональні оцінки). Так, наприклад, лише 16,7% експертів у Львові визначали патріотизм як домінуючу цінність для студентів [3, с. 170], тоді як 56,2% самих студентів у Києві патріотизм вважали характерним для сучасного українського студентства [20, с. 110], екологічні цінності (відповідно — «бережливе», «дбайливе ставлення до природи») експерти визнавали 11,1% експертів і 72,5% самих студентів, «національна позиція» студентства у експертів — 20%, а відповідно у самих студентів: «віра в національну ідею» — 37,9%, «національна гідність» — 63,5%, «повага до національних традицій» — 72,8%. І такі приклади незбігів по цим дослідженням можна було би продовжувати.

У чому корінь проблеми? Навряд чи справа полягає у соціологічній похибці, яка не може перевищувати навіть у крайньому разі 2–3%. Регіональні відмінності також недоречно згадувати, адже на Західній Україні український патріотизм і повага до національних традицій аж ніяк не нижчі за столичні. Очевидно, слід говорити про суттєві розбіжності у оцінках — з одного боку — «експертів», якими були викладачі світських та духовних університетів, та студентства (фактично це його самооцінка).

Висновки з цього більш, ніж самоочевидного припущення, можуть, однак бути різними. По-перше, можна взагалі ігнорувати такі результати соціологічних опитувань щодо цінностей, які апелюють до оцінок. По-друге, можна спробувати виявити, чиї оцінки є більш об'єктивними. Нарешті, по-третє, можна брати до уваги вплив оцінки на майбутню поведінку опитуваних.

Отже, якими би не були результати соціологічних опитувань, ігнорувати їх щонайменше нерозумно — їх лише слід коректно інтерпретувати. Коли досліджуються оцінки, варто розуміти, що вони не можуть точно відображати певні об'єктивні цінності — такі цінності отримують заломлення через інші цінності, а саме цінності опитуваних. Наприклад, можна говорити про критичне ставлення викладачів до студентів, або ж завищену самооцінку студентів — або і про те, і про інше водночас. Для того, щоби визначитись, який чинник більше викривив об'єктивну ситуацію з цінностями студентства, варто звернутися до несумнівних і яскраво виражених проявів цінностей студентства у його наступній громадянській поведінці. Цінності не можна розглядати просто як спосіб самопрезентації — це спосіб утвердження своєї ідентичності дією — близьку до цієї нашої думки позицію представляє, зокрема, Мирослав Попович [17]. Якщо згадати Євромайдан і піднесення громадянської активності в Україні наприкінці 2013 — на початку 2014 років, а особливо за рахунок київського та західноукраїнського студентства, то у нашому випадку безумовно більше довіри заслуговує самооцінка студентів, аніж оцінка викладачів. Однак, наскільки? На нашу думку, самі політичні події в Україні спонукали студентство до таких дій, які ще вище підняли показники їхнього патріотизму та національної самоповаги, аніж це показували попередні опитування. Патріотично налаштовані студенти вже були готові до захисту національних цінностей, тоді як викладачі не були готові до такої самопожертви студентів. Окремі дослідники зазначали важливість Я-концепції для професійного і громадянського становлення — зокрема майбутнього

педагога [19, с. 216–217]. Однак, в цілому оцінка духовних цінностей студентства викладачами виявилася значно заниженою. Можна було би припускати, що за іншого розвитку подій (наприклад, більш жорстких репресивних заходів режиму В. Януковича щодо перших студентських протестів на Майдані незалежності у Києві), більшу правоту мали би у своїх оцінках викладачі, але, як зауважував Ґ.В. Ф. Геґель «історія не має умовного модусу», тут наявна лише дійсність, тобто результати того, що насправді було здійснено.

Таким чином, варто говорити про суттєві проблеми з експертним середовищем — передусім з його методологією, загальним підходом до визначення ціннісних орієнтацій вітчизняного студентства. Для цього є як об'єктивні підстави у об'єкті дослідження, так і недостатня розвиненість методологічної культури середовища суб'єктів дослідження.

Сучасні моральні практики є надто плюральними і слабко пов'язаними між собою, що створює значні складнощі для їхньої концептуалізації як певного загального соціального явища. Практично кожна така моральна практика виявляється більше пов'язаною зі змістовою специфічністю тієї сфери суспільного життя, яка її породжує, аніж із загальними етичними поняттями, принципами і чеснотами. Останні набувають у різних моральних практиках настільки відмінного смислового наповнення, що починають у деяких ситуаціях прямо суперечити одні іншим. Водночас всередині кожної із моральних практик панує цілковита злагода і моральний порядок. Чи потрібно посилатися на якусь із версій самоорганізації у моральній сфері життя суспільства — від теорії карми, «наперед встановленої гармонії» і «невидимої руки» до синергетики і теорії соціальних систем? Чи все ж варто спробувати знайти спільний знаменник у таких здавалося би інколи несумісних моральних практиках? Ми все ж схиляємося до більшій доречності знаходження відповіді на друге питання і у якості путівника у пошуку такого спільного знаменника спробуємо використати теорію практик. Якщо з'ясуємо, як співіснують у сучасному суспільстві різні соціальні практики — знайдемо більш переконливу відповідь і на питання щодо можливості узгодження практик моральних. Щонайменше ця відповідь буде прагматичною, але, можливо, частково вона задовольнятиме і стандартам понятійного мислення.

Чим зумовлена така множинність сучасних практик? Сучасне суспільство є не просто високо диференційованим, як це визначали Толкот Парсонс, Ніклас Луман [14] та інші прихильники теорії соціальних систем, але й мультикультурним, як зазначають представники канадської

школи дослідження цінностей — Чарльз Тейлор [21], Вільям Кімліка, Гьоран Терборн. Це зумовлює необхідність не просто більш чи менш централізованого контролю за множинними версіями виконання соціальних функцій, але й надання широкого простору для розвитку розмаїтих культурних практик, навіть якщо вони надають мозаїчний характер соціальній структурі. Все це не може не відобразитися на моральних практиках, які під різними кутами зору постають або ж як необхідний наслідок запровадження будь-якої соціальної практики, або навіть як чи не основна причина такого запровадження. Справа у тому, що нові типи діяльності виникають внаслідок внутрішньої детермінації кожної з соціальних систем, соціальних інститутів, соціальних структур тощо, але для того, щоби вони набули характеру комунікативної норми, вони, на нашу думку, мають перетворитися на моральну практику більшою чи меншою мірою, більш чи менш явно.

Йдеться про те, що легітимація будь-яких соціальних норм потребує їхнього обґрунтування щонайменше у двох вимірах: по-перше, легітимацію цінностями (чи смисловими кодами, як їх називав Ніклас Луман [14]) певної конкретної соціальної системи, а по-друге, легітимацію моральними цінностями як комунікативними (яку аналізують, зокрема, Карл-Отто Апель [2] та Юрген Габермас). Таким чином, необхідне обґрунтування як з боку певної із соціальних систем, так і обґрунтування з боку життєсвіту. Якщо Луман та прихильники теорії соціальних систем намагаються звести усю процедуру легітимації лише до її першої складової (вважаючи мораль лише однією з систем поруч з іншими — і не більше того), то Габермас та Апель намагаються її редукувати до другої складової. Однак, коли починаємо розглядати конкретні моральні практики, щоразу з'ясовується неусувність обох складових, тобто обох видів обґрунтування. Прекрасний приклад цього подає дослідження з прикладної етики, запропоноване колективом авторів під керівництвом Т. Г. Аболіної: розглядаючи різні види прикладної етики, скрізь автори неминуче приходять до необхідності у питаннях моралі враховувати смислову специфіку тієї чи іншої сфери суспільного життя [1]. На жаль, етика вищої школи не знайшла свого спеціального розгляду у даному виданні. Втім, уже напрацьовані підходи дають підстави як для критичних суджень, так і для розвитку окремих методологічних положень.

Так, особливий інтерес становить судження Т. Г. Аболіної щодо того, що прикладна етика є не стільки розділом етики як такої, але швидше «новою стадією розвитку етики і моралі, на якій здійснюється їх орга-

нічний синтез і внаслідок цього етика всю систему свого обґрунтування пов'язує з граничними можливостями людського життя, не виходячи за його межі» [1, с. 19]. Така позиція, на нашу думку, зближує етику та антропологію, оскільки лише остання має достатньо компетенції для визначення граничних можливостей та меж людського життя. З іншого боку, Т. Г. Аболіна фактично засвідчує зближення прикладної етики та соціальної філософії, адже «предметним полем прикладної етики є якісно нове наукове завдання — інтелектуально осмислити соціальну реальність, в якій перестали домінувати традиційні механізми трансляції моральнісної культури» [1, с. 21]. При цьому авторка вбачає як «необхідність етичної експертизи великих соціальних проектів і моделювання можливих деструктивних загроз для моральнісного клімату у разі їх реалізації» [1, с. 21], так і застосування соціально ангажованих процедур для досягнення цих цілей, а саме — «через спільне (робота у групах, підрозділах, організаціях) осмислення конкретних складних типових ситуацій підвищувати розуміння наявності морально-етичного виміру в них та уміння надавати більш правильні оцінки і відповідно діяти» [1, с. 22]. Отже, моральні практики все більшою мірою набувають комунікативних ознак — це вже не класичні моральні аскези та індивідуальні самоудосконалення, — але все більшою мірою соціальні практики набувають морально-етичного виміру як складову формування своєї ідентичності тими комунікативними спільнотами, які утворюються довкола таких практик.

Отже, варто уважніше звернутися також до проблеми функціонування соціальних практик у сучасному суспільстві та до тих філософських досліджень, які надають аргументи для осмислення їхньої загальносуспільної значущості. Певною мірою попередній огляд таких досліджень було здійснено у праці В. Волкова та ОХархордіна [7]. Ці автори звертають увагу передусім на філософію Мартіна Гайдеґера, Людвіга Вітгентштайна та П'єра Бурд'є як на фундаторів напряму, тоді як серед його основних представників виявляються переважно знакові імена сучасної французької філософії, такі як класики постмодерністської філософії — Мішель Фуко, Жиль Дельоз, та близькі до них Мішель де Серто, Бруно Латур, Люк Болтанскі та Лоран Тевено. До них долучаються лише кілька імен з англомовного світу науки — Джеймс Скот та Алесдеа Макінтайр, але нікого з представників сучасної німецької філософії у даному дослідженні не згадано. Втім, для початку і такий огляд є доволі корисним.

Безпосередньо питанням аналізу соціальних практик приділяють останні десятиліття Люк Болтанскі та Лоран Тевено. Для цілей нашого дослідження звертаємо увагу на такі, висвітлені ними аспекти сучасної проблеми соціальних практик, згідно О. Хархордіну: увага до соціальних ситуацій, прив'язка теоретичних проблем до їхніх матеріальних наслідків та дослідження соціальних умов формування критичної позиції [7, с. 228–230]. Цей перелік заслуговує як на схвалення в цілому, так і на низку критичних зауважень, які дозволяють його розширити.

По-перше, варто зауважити, що не лише соціальні практики загалом, але передусім дослідження моральних практик має переходити від моделювання процесів, яке базується на апріорних принципах, до вивчення конкретних ситуацій та їхньої подальшої типізації. Власне, одним із перших подібну програму запропонував Макс Вебер при історичному переосмисленні категорії цінностей порівняно з їхньою трансценденталістською трактовкою у кантіанців [6]. Інша справа, що такий індуктивний підхід завжди буде мати характер теоретичної неповноти внаслідок його принципової незавершеності — адже спостереження практик ніколи не може бути ані вичерпним, ані всеохопним. Тут не варто відкидати такий підхід внаслідок його теоретичної недосконалості, але слід звернути увагу на те, що типізуються саме найгостріші ситуації, ті, які суспільство (нехай навіть і самі автори спостережень) свідомо визначають як проблемні.

У зв'язку з таким акцентуванням свідомої складової оцінки і самого перебігу практик виникає цілком зрозуміле прагнення (щонайменше психологічно) підтвердити реалістичність такого розуміння практик, їхню невипадковість і впливовість у суспільстві. Тому й відбувається звернення до речей [4] як чогось по видимому безсумнівного. Такий підхід, втім, на нашу думку, надто залежить від майстерності, а головне — від сумлінності дослідника, адже зверненням до прикладів можна не лише проілюструвати, але й увести в оману читача, а саме тоді, коли приклади будуть яскравими, але винятковими (нетиповими, тоді як видавати їх можуть саме за поширені), або ж коли приклади будуть подаватися препарованими, тенденційно, тобто умисно або неумисно, але — викривлено. Звісно, апеляція до прикладів — все ж краще, аніж їхня відсутність, адже це створює можливість для емпіричної перевірки. Однак, очевидно, що такі перевірки також можуть бути недосконалими і процес такої «верифікації/фальсифікації» може розтягнутися надовго, без переконливих аргументів на користь тієї чи іншої позиції.

Тому все ж варто звертатися не лише до усвідомлення проблемних ситуацій, не лише до речових маркерів певних смислових конструкцій, але й до аналізу конструйованості самих соціальних практик [4]. Прикладом аналізу соціальних практик як створюваних і контрольованих постає аналіз соціальної критики як особливого соціокультурного феномену, який виникає внаслідок послідовної реалізації певної моделі поведінки, нерідко — як результат свідомого налаштування на таку поведінку. І тут якнайкращим прикладом для соціальних практик можуть бути моральні практики.

Самі Люк Болтанскі та Лоран Тевено звертаються до аналізу моральних ситуацій, однак все ж варто доповнити їхній підхід розлогим досвідом трансцендентальної прагматики, який тільки на перший погляд видається віддаленим від аналізу конкретних соціальних ситуацій. Зокрема, варто зосередити увагу на проблемі морально-етичної відповідальності, а саме на прикладі екологічної відповідальності, яка доволі глибоко проаналізована Юргеном Габермасом, Карлом-Отто Апелем та Дитрихом Бьолером [5], а крім того, вже знайома вітчизняним філософам завдяки зусиллям Анатолія Єрмоленка та дослідникам його школи комунікативної філософії. Крім того, не можна оминути при аналізі соціальних практик, а тим більше практик моральних філософсько-герменевтичного підходу, зокрема представленого у працях Ганса-Георга Гадамера [8] та Поля Рікера [18].

Якщо порівняти позиції цих трьох підходів до осмислення конкретних соціальних ситуацій, то конструктивізм апелює до можливостей дослідника опанувати ситуацію самостійно, комунікативна філософія — до процедури дискурсу, а герменевтика покладається на «голос» самого досліджуваного феномену, точніше — на ті «голоси», які він викликає. Конструктивізм намагається охопити конкретність моральної ситуації за рахунок опису розмаїття моральних практик як різних «світів виправдання» [4]. Створюється певна ілюзія контролю за моральними практиками, сукупність яких утворює певну соціальну ситуацію. Хоча у подальшому Болтанскі та Тевено намагаються розширити перелік таких «світів виправдання», для них як для соціологів такі світи набувають реальності лише за умови їх наукової фіксації і опису на підставі певної статистичної інформації. Це створює певні небезпеки — передусім, щодо спрямованості збору статистичних даних, акуратності їх опрацювання, адже тут можлива небезпека відкидання соціологом певних моральних практик як «несуттєвих», «випадкових» чи взагалі не релевантних до моральної проблематики (згідно переконанням самого

соціолога). Загалом, мовою філософії у випадку конструктивізму отримуємо класичні проблеми суб'єктивістського підходу до дослідження соціальної реальності. Під новою назвою отримуємо модифікацію тієї філософії, яку ґрунтовно критикував ще Мартин Гайдеґер [23].

З іншого боку, конструктивізм, на відміну від класичної філософії суб'єкта, прагне позбутися будь-яких залишків субстанціоналізму, намагаючись розглядати постать дослідника-«конструктора» суто функціонально. Конструктивістський підхід має вже доволі широку розробку у різних національних традиціях сучасного філософування. Так, американська дослідниця О. О'Нейл звертається до розробки поняття рекурсивного розуму як підстави для самообґрунтування розуму, яке, втім, звучить у неї цілком у кантівському дусі: «…розум повинен генерувати стандарти та принципи зсередини себе» [24, с. 89]. Такий розум не можна вивести з реалістичних підстав (матеріалістичного ґатунку) чи релятивістських засновків (певних соціальних констеляцій). Такий розум не ставить собі за мету давати остаточні визначення чи апелювати до речей (стану справ) при відповіді на моральні питання, оскільки він налаштований контр фактично — адже саме нормативна позиція самоврядного розуму задає чіткі обмеження та висуває вимоги при пошуку відповідей на етичні питання. Однак, тим самим цей рекурсивний розум все ж залежить від певних приписів — не отриманих ззовні, але наданих його ж самого попередньою діяльністю. Як бачимо, цей розум є моральним лише у сенсі індивідуалістичної етики Канта, адже усі процедури доведення — це його власні процедури, його критика — це передусім самокритика, а отже й результати таких процедур і критики, на нашу думку, мають силу лише для самого такого розуму. Це — фактично мораль надлюдини, позбавлена усієї метафорики філософії Ніцше, тобто логічно «очищена». Однак, таку ізольованість рекурсивного розуму О'Нейл вважає перевагою, а не недоліком — адже норми, обґрунтовані засобами такого розуму, є «конструкціями без фундаменту» [24, с. 21]. Антифундаменталізм, на наш погляд, може бути важливим епістемологічним здобутком, однак з позицій етики він не може означати нічого іншого, як ціннісний і передусім моральний нігілізм. На таких вихідних принципах навряд чи можливо виснувати будь-яку етику чи тим більше мораль — це позиція вихолощення усього людського з практики, а тому це вже навряд чи можна назвати практикою чи навіть застосувати на практиці з надією на позитивний моральний результат.

Комунікативна філософія і близька до неї трансцендентальна прагматика пропонують важливі теоретичні принципи, які вказують шлях

до подолання індивідуалізму, а інколи й етичного соліпсизму конструктивістської програми.

Так, Габермас пропонує не стільки займатися конструюванням норм (як це пропонує О'Нейл), скільки реконструюванням аргументативних передумов обґрунтування норм. Кантіанський запал О'Нейл зазіхає на значно більше, аніж пропонував сам Кант — на моральне обґрунтування всіх інших норм. Тоді як Габермас з однодумцями апелює лише до аналогії зі сферою моралі, а саме — до необхідності здійснення рефлексії щодо умов обґрунтування загальнозначущих норм у різних практичних контекстах (таких як право, економіка та політика).

Тут важливим є поняття «ідеального дискурсу» як регулятивного ідеалу для здійснення дискурсів реальних. Тобто, комунікативна філософія створює настанову на принципову відкритість кожного конкретного дискурсу. У класичній філософії дискурс міг розглядатися або ж як діалог (що є преференцією небагатьох обраних), або ж більше як метафора — найкращим співрозмовником вважають самого себе, або у кращому разі — книжку: «Одна з причин того, що важко знайти розумного і приємного співрозмовника, полягає у звичаї більшості людей відповідати не на чужі судження, а на власні думки» [12], а ще раніше Лукіан: «Треба користуватися не красою книг і не їхньою кількістю, але їхньою мовою і всім, що в них написано» [13]. Комунікативна філософія робить значний крок уперед у демократизації дискурсу. За умови відсутності примусу і наявності прагнення вести аргументований дискурс допускаються усі бажаючі. Ба більше, коли мова заходить про питання екології, виявляється, що треба враховувати також точку зору майбутніх поколінь. Щоправда, розгляд останньої позиції також потребуватиме своєрідної «реконструкції», що, як ми вже показали, більше властиво конструктивізму, аніж комунікативній філософії. Це знову відкидатиме нас до монологічного мислення «за іншого».

Нарешті, варто здійснити переоцінку значущості філософської герменевтики — свого часу її доволі жорстко критикував Габермас з позицій комунікативної філософії і критики ідеологій. Традиції, які вивчає герменевтика і які не можна вільно препарувати, Габермас розцінював як приховані ідеології, від яких слід дистанціюватися. Однак, сама критика ідеологій, як виявилося, далека від досконалості і більше нагадує своєрідну приховану ідеологію — в усякому разі вона аж ніяк не є незаангажованою, і проголошуючи ангажованість завданням емансипації особистості, насправді реалізує завжди якийсь ідеологічний

проект — політичний (як то ліберальний, соціал-демократичний тощо), або ж моралістичний.

Тому герменевтика, на нашу думку, потрібна і самій критиці ідеологій — для виявлення прихованих мотивів такої критики. При цьому сам Габермас згодом визнає те, що герменевтика може спиратися на інтерсуб'єктивність соціального досвіду. Якщо у ранній період Габермас у полеміці із Ґадамером звертає увагу на те, що дискурс може бути «викривленим» внаслідок невротичних розривів та ідеологічних спотворень, тому герменевтика потребує доповнення критикою ідеології [10, с. 381], то згодом — у працях Поля Рікера знаходимо цікаву спробу синтезу герменевтики і комунікативної філософії [18]. На нашу думку, філософська герменевтика здатна виявляти множинність контекстів, представлених у певній практичній ситуації, тоді як критика ідеологій та й загалом комунікативна філософія схильні вирізняти певну «генеральну лінію» дискурсу, якусь одну площину розгляду, спрощуючи (інколи невиправдано і тенденційно) ситуацію дискурсу.

Теоретичним полем, у якому можливо використовувати переваги кожного з трьох згаданих підходів до аналізу соціальних практик — конструктивізму, комунікативної філософії та філософської герменевтики — є сфера дослідження моральних практик. Саме тут неадекватність інтерпретацій, які допускає абсолютизація будь-якого зі згаданих підходів, стає відразу відчутною. За великим рахунком, це справа прикладних етик. Однак, для набуття цією проблематикою певної узгодженості і інтегрованості є не лише теоретичний запит, але й практичні потреби. Мова йде про освітню сферу, де усі прикладні етики мають набути не просто освітнього осмислення, але й примирення у їхньому сполученні з практиками педагогічними та іншими практиками освітнього процесу.

Першочерговим завданням прикладної етики освітнього процесу є переосмислення на не-апріорних засадах, а на засадах ситуативного аналізу практик теми академічних цінностей. Академічність цінностей університету як така, що має універсальний характер, базується, на нашу думку, на укоріненні цих цінностей в уявленні про істину як загальнозначущу і універсальну цінність, яка є нейтральною і безсторонньою щодо інших цінностей. З цією тезою варто посперечатися, зокрема, саме вона вказує на розбіжності між академічними цінностями як певним ідеалом і етичними цінностями певних конкретних спільнот, передусім — університетських, які цей ідеал витлумачують дещо по-різному. Втім, для всіх цих спільнот саме академічні цінності і є єднальною ланкою при узгодженні їхніх етичних позицій.

Повертаючись до нашої вихідної проблеми, зауважимо, що комунікативна методологія як базова передбачає включення комунікації як у предмет дослідження цінностей студентства, так і у саму процедуру такого дослідження. З'ясування цінностей студентства не може бути процесом відстороненого від комунікації із самими студентами абстрактного конструювання їхнього ціннісного світу, який у такому разі більше присутній у свідомості таких «конструкторів», аніж у самих студентів: ціннісний образ студентства тоді буде суттєво розходитись із цінностями самих студентів. Втім, навіть таке конструювання не можна ігнорувати — треба його враховувати при побудові комунікації між студентами і викладачами. А для адекватної оцінки такого конструювання, як, до речі, до адекватної оцінки ціннісного самоконструювання студентства (яке теж не є істиною у останній інстанції), необхідно звертатися до методологічних засобів філософської герменевтики.

Список використаних джерел:

1. Аболіна Т. Г. Прикладна етика. Навч. посіб. / Т. Г. Аболіна, В. Г. Нападиста, О. Д. Рихліцька та ін.; за наук. ред. Панченко В. І. — К.: Центр учбової літератури, 2012. — 392 с.
2. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність [Текст]: проблема переходу до постконвенціональної моралі / К.-О. Апель; [пер. з нім. В. Купліна]. — К.: Дух і Літера, 2009. — 430 с.
3. Бліхар М. П. Духовні цінності сучасної студентської молоді (за результатами експертного опитування) /М. П. Бліхар // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. — 2013. — Т. 18, Вип. 2 (2). — С. 164–172.
4. Болтански Л. Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов / Люк Болтански, Лоран Тевено; [пер. с фр. О. В. Ковеневой; науч. ред. перевода Н. Е. Копосов]. — М.: Новое литературное обозрение, 2013. — 576 с.
5. Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу /Д. Бьолер [пер. з нім. А. Єрмоленка]. — К.: Стилос, 2014. — 157 с.
6. Вебер М. Сенс «свободи від оцінок» у соціальних науках /М. Вебер [пер. з нім. О. Погорілого]//Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К.: Основи, 1998. — С. 264–309.
7. Волков В. В. Теория практик /Вадим Волков, Олег Хархордин. — СПб.: Издательство европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. — 298 с.

8. Гадамер Г.-Г. Істина і метод [Текст]: в 2 т. / Г.-Г. Гадамер. — К.: Юніверс, 2000. — Т. 1: Істина і метод. Герменевтика І: Основи філософської герменевтики [пер. з нім. О. Мокровольського; ред. С. Жолоб]. — 2000. — 464 с.
9. Грамши А. Тюремные тетради. Часть первая /А. Грамши; [пер. с итал.]. — М.: Издательство политической литературы, 1991. — 560 с.
10. Дахній А. Післяслово перекладача. Юрґен Габермас: становлення соціального філософа / Андрій Дахній // Залучення іншого: студії з політичної теорії / Юрґен Габермас; [пер. з нім.]. — Л.: Астролябія, 2006. — С. 372–404.
11. Друкер П. Классические работы по менеджменту / Питер Друкер; [пер. с англ.]. — М.: Московская школа управления «Сколково»: Альпина Бизнес Букс, 2008. — 220 с.
12. Ларошфуко Ф де. Мемуары. Максимы / Франсуа де Ларошфуко [Изд. подгот. А. С. Бобович, Э. Л. Линецкая, М. В. Разумовская, Н. Я. Рыкова; Отв. ред. Б. Г. Реизов]. — Л.: Наука Ленинградское отделение, 1971. — 280с.
13. Лукиан. Сочинения: В 2-х т. / Лукиан [пер. с лат.].– Т. 1. — СПб.: Алетейя, 2001. — 479 с.
14. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман; [пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина]. — СПб.: Наука, 2007. — 648 с.
15. Маннхейм К. Проблема интеллигенции: Исследование ее роли в прошлом и настоящем / Карл Манхейм; [пер. с нем.] // Манхейм К. Избранное: Социология культуры. — М.; СПб.: Университетская книга, 2000. — С. 94–233.
16. Маркузе Г. Эрос и цивилизация / Герберт Маркузе; [пер. с англ.]. — К.: Порт-Роял, 1995. — 314с.
17. Моральні цінності не можна відкладати на завтра, вони потрібні вже сьогодні (інтерв'ю з академіком НАН України М. В. Поповичем) // Вісник Національної академії наук України. — 2015. — № 2. — С. 3–6.
18. Рикер П. Путь признания / П. Рикер; [Пер. с франц. И. И. Блауберг, И. С. Вдовиной]. — М.: РОССПЭН, 2010. — 268 с.
19. Соннова М. В. Громадянські цінності в системі цінносних пріоритетів майбутнього педагога /М. В. Соннова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. — 2012. — № 22 (5). — С. 209–219.

20. Статінова Н. Пріоритети та цінності сучасної студентської молоді / Н. Станінова, О. Кущенко // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету.—2011.—№ 3.—С. 107–117.
21. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Ч. Тейлор [пер. з англ..].—К.: Дух і літера, 2005.—696 с.
22. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма / Юрген Хабермас [пер. с. нем. Л. Воропай].—М.: Праксис, 2010.—264 с.
23. Хайдеггер М. Ницше: в 2-х т. / М. Хайдеггер; [пер. с нем. А. П. Шурбелева].—М.: Владимир Даль, 2006.—Т. 2.—458 с.
24. O`Neill O. Constructions of Reason: Explorations of Kant`s Practical Philosophy / Onora O`Neill.—Cambridge: Cambridge University Press, 1989.—263 p.
25. Searle J.R. The Campus War: A Sympathetic Look At The University In Agony / John R. Searle.—New York: World Pub. Co., 1971.—256 p.

Стаття надійшла до редакції 14.01.2015 р.

Бойченко Н. М. Теоретические подходы к исследованию нравственных практик студенческих общностей

Статья посвящена анализу существующих подходов к осмыслению прикладной этики как теории моральных практик конкретных социальных общностей.
Ключевые слова: социальные общности, студенческие общности, моральные практики, социальные практики, прикладная этика, конструктивизм, коммуникативная философия, философская герменевтика, этические ценности.

Boychenko N.M. Theoretical approaches to the research of moral practices of student communities

The article analyzes the existing theoretical approaches to understanding of applied ethics as a theory of moral practices of specific communities. It is made specifically research of the problem of moral practices of student communities. It is presented an overview and conceptualization on the new base the previous national studies of student communities values.
Keywords: social communities, student communities, moral practices, social practices, applied ethics, constructivism, communicative philosophy, philosophical hermeneutics, ethical values.

УДК 1:004.056–027.511

Костянтин Захаренко

Кандидат наук, здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА

Держава розглядається як основний суб'єкт інформаційної безпеки суспільства.

Ключові слова: людина, культура, інформація, держава, інформаційна сфера, інформаційний суверенітет, інформаційна безпека.

Згідно з чинним законодавством держава забезпечує безпеку кожного громадянина не тільки на території України, але й за її межами. З цією метою для підтримки належного рівня захисту національних інтересів, а також об'єктів національної безпеки України розробляється система правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері національної безпеки, визначаються основні напрями діяльності органів державної влади та управління, створюються або трансформуються органи і сили забезпечення національної безпеки, формується стратегія взаємодії суб'єктів забезпечення національної безпеки, розробляється механізм демократичного громадянського контролю за системою управління національною безпекою [1].

Однак жорсткі методи захисту з боку держави хоча й є найпростішими і найзрозумілішими, однак далеко не завжди влаштовують громадськість та відповідають демократичним засадам. Як правило, вирізняються дві основні форми державного контролю (цензури): безпосередній та опосередкований. Безпосередній контроль (цензура), своєю чергою, поділяється на попередній і наступний контроль. Попередній контроль був здебільшого поширений до початку нашого століття в усіх країнах світу, але зараз здійснюється лише у диктатурах та під час надзвичайного чи воєнного стану. Його суть полягає у тому, що відповідний урядовець (цензор) переглядає інформацію до її виходу у світ та дозволяє чи не дозволяє її розповсюдження. Прямий наступний контроль з використанням засобів судового переслідування (і не тільки) застосовується у багатьох сучасних державах. Журналіст в авторитарному суспільстві перетворюється на джерело небезпеки та потребує постійного контролю

з боку правлячої влади (еліти, ідеології тощо), звісно ж, в інтересах забезпечення існуючого статус-кво, тобто авторитаризму. Опосередкований контроль передбачає застосування економічних важелів щодо ЗМІ з метою коригування їхньої політичної лінії. Зрозуміло, що ця форма контролю найпоширеніша у сучасних демократичних суспільствах. Цей вид контролю здійснює цілеспрямований економічний вплив на ЗМІ [2, с. 78].

У Законі України «Про основи національної безпеки України» визначені основні напрями державної політики з питань національної безпеки в інформаційній сфері: — забезпечення інформаційного суверенітету України; — вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери шляхом створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження новітніх технологій у цій сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну; — активне залучення засобів масової інформації до боротьби з корупцією, зловживаннями службовим становищем, іншими явищами, які загрожують національній безпеці України; — забезпечення неухильного дотримання конституційного права громадян на свободу слова, доступу до інформації, недопущення неправомірного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність засобів масової інформації, дискримінації в інформаційній сфері і переслідування журналістів за політичні позиції; — вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України [3].

Можна визначити такі функції системи забезпечення державної інформаційної безпеки: розроблення та прийняття законодавчих і нормативно-правових актів щодо забезпечення системи управління національними інформаційними ресурсами; розроблення та реалізація фінансово-економічних засад регулювання процесів формування і використання інформаційних ресурсів; здійснення державної реєстрації інформаційних ресурсів, забезпечення повноти створення первинних і похідних інформаційних ресурсів; забезпечення ефективного використання інформаційних ресурсів у діяльності органів державного управління; оптимізація державної політики інформатизації щодо забезпечення науково-технічних, виробничо-технологічних й організаційно-економічних умов створення та застосування інформаційних технологій, інших елементів інформаційної інфраструктури для

формування, розвитку й ефективного використання інформаційних ресурсів; забезпечення розробки та застосування правових, організаційних й економічних механізмів стосовно форм і засобів обігу інформаційних ресурсів держави; регулювання інформаційного співробітництва, спрямованого на забезпечення рівноправного та взаємовигідного використання національних інформаційних ресурсів у процесі міжнародного обміну, здійснення єдиної державної політики наукової підтримки системи державного управління формуванням, розвитком і використанням національних інформаційних ресурсів; кадрове забезпечення функціонування системи державного управління національними інформаційними ресурсами; інформаційно-аналітичне забезпечення прийняття управлінських рішень у сфері управління інформаційними ресурсами [4, с. 183].

Відповідно до своїх видів інформаційна безпека може включати в себе такі вектори [5, с. 16]:

1. Глобальна інформаційна безпека: 1) безпека розвитку міжнародної інформаційної сфери; 2) захист міжнародного інформаційного ринку від незаконних посягань акторів міжнародних інформаційних відносин; 3) захист та обмеження обігу інформації в цілях глобальної інформаційної безпеки; 4) захист міжнародної інформаційної інфраструктури; 5) захист міжнародних інформаційних ресурсів; 6) побудова глобального інформаційного суспільства тощо.

2. Інформаційна безпека окремих держав у міжнародному інформаційному просторі: 1) безпека інформаційного простору держави від інформаційних загроз, інформаційних операцій, інформаційного тиску та інформаційних війн з боку інших акторів міжнародних інформаційних відносин; 2) захист державного інформаційного ринку від незаконних посягань акторів міжнародних інформаційних відносин; 3) захист та обмеження міжнародного обігу інформації в цілях державної інформаційної безпеки; 4) побудова та забезпечення належного функціонування інформаційного суспільства; 5) захист своїх приватних осіб від незаконних посягань акторів міжнародних інформаційних відносин тощо.

3. Інформаційна безпека установ у міжнародному інформаційному просторі: 1) захист інформації з обмеженим доступом, яка належить установі, від несанкціонованих дій з боку інших акторів міжнародної інформаційної сфери; 2) доступ до загальнодоступної інформації та інформації, доступ до якої не може бути обмежено; 3) захист від випадкового чи навмисного втручання в нормальний процес функціо-

нування автоматизованої інформаційної системи організації (установи) з боку інших акторів міжнародної інформаційної сфери тощо.

4. Інформаційна безпека людини в міжнародному інформаційному просторі: 1) захист інформаційної і комунікаційної приватності (особливо персональних даних); 2) вільний доступ до масової та суспільно-значущої інформації; 3) захист від негативного інформаційного впливу; 4) захист інформаційних і комунікаційних прав на міжнародному рівні тощо.

Для держави розрізняють внутрішні та зовнішні джерела інформаційної безпеки. Внутрішніми джерелами називають відсутність історичного, політичного та соціального досвіду життя у правовій державі, що торкається процесу практичної реалізації конституційних прав та свобод громадян, зокрема в інформаційній сфері. Науковці вважають внутрішнім джерелом інформаційної безпеки посилення організованої злочинності та збільшення кількості комп'ютерних злочинів, зниження рівня освіченості громадян, що суттєво ускладнює підготовку трудових ресурсів для використання новітніх технологій, зокрема інформаційних. Водночас, науковці вважають таким джерелом недостатню координацію діяльності вищого державного керівництва, органів влади та військових формувань, а також відставання України від розвинутих країн за рівнем інформатизації органів державної влади, юридично-фінансової сфери, промисловості та побуту громадян.

До зовнішніх джерел інформаційної безпеки належить діяльність іноземних політичних, військових, економічних та розвідувальних структур в інформаційній сфері; політика домінування деяких країн в інформаційній сфері; діяльність міжнародних терористичних груп; розробка концепцій інформаційних війн будь-якими структурами; культурна експансія у відношенні до конкретної країни [6, с. 25].

Суперечливі тенденції світових інтеграційних процесів, вибух етнічних, соціальних та інших конфліктів як міжнародних загроз спричиняють проблеми у визначенні еволюції змісту і характеру глобальної безпеки, потребують перегляду підходів до засобів підтримання міжнародного миру. Політичні дискусії в рамках ООН (Рада Безпеки, ГА ООН, Перший комітет ГА ООН, Конференція із роззброєння) засвідчили посилену увагу міжнародного співтовариства до концепції стратегічної стабільності XXI століття, пов'язаної з викликами інформаційної революції і впливом інформаційних чинників проблеми безпеки. Так, 54-та сесія ГА ООН серед інших документів прийняла Резолюцію 54/49 «Досягнення у сфері інформатизації і телекомунікації в контексті між-

народної безпеки» від 1 грудня 1999 року, в якій концепцію міжнародної інформаційної безпеки було визнано глобальною проблемою сучасності [7, с. 46].

Саме тому основними напрямами забезпечення інформаційної безпеки є: у сфері міжнародної співпраці — інтеграція в міжнародну систему забезпечення інформаційної безпеки і співпраця по запобіганню протиправних дій в інформаційній сфері; у сфері оборони — вдосконалення системи моніторингу загроз та їх джерел, своєчасне інформування відповідних суб'єктів влади про стан інформаційного ресурсу і інформаційних систем оборонної сфери; засобів, методів і способів здійснення, спеціальних заходів і заходів інформаційного впливу; системи підбору і спеціальної підготовки користувачів [8, с. 45].

На сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України в інформаційній сфері, стабільності в суспільстві є: прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації; поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії, комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм; розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави; намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації [9].

Згідно Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [10], вирішення проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави має здійснюватися шляхом: — створення повнофункціональної інформаційної інфраструктури держави та забезпечення захисту її критичних елементів; — підвищення рівня координації діяльності державних органів щодо виявлення, оцінки і прогнозування загроз інформаційній безпеці, запобігання таким загрозам та забезпечення ліквідації їх наслідків, здійснення міжнародного співробітництва з цих питань; — вдосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення інформаційної безпеки, зокрема захисту інформаційних ресурсів, протидії комп'ютерній злочинності, захисту персональних даних, а також правоохоронної діяльності в інформаційній сфері; — розгортання та розвитку Національної системи конфіденційного зв'язку як сучасної захищеної транспортної основи, здатної інтегрувати територіально розподілені інформаційні системи, в яких обробляється конфіденційна інформація.

Сьогодні, функцію державного управління інформаційною інфраструктурою розпорошено серед: Національної ради з питань телебачення і радіомовлення; Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України; Державного комітету телебачення і радіомовлення України; Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв`язку та інформатизації та ін. Вже простий перелік зазначених державних інституцій говорить про доцільність їх функціонального та структурного об'єднання. Головна мета їх діяльності — стимулювання розвитку галузі. Принципово, головним завданням усіх перелічених інституцій — захистити інформацію від неправомірного доступу чи поширення. Інституцій явно забагато, а координації мало.

Серед перелічених органів одну з провідних ролей щодо забезпечення ефективності інформаційно-безпекової діяльності відіграє Міністерство культури та туризму України. Саме це міністерство є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Міністерство культури та туризму України відповідає за формування державної політики у сфері кінематографії, культури та мистецтв, охорони культурної спадщини, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, державної мовної політики, та є також спеціально уповноваженим органом для визначення та контролю особливих властивостей, певних якостей та інших характеристик виробів художніх народних промислів (на виконання Закону України «Про охорону прав на зазначення походження товарів»). Якщо до недавнього часу зростання економіки асоціювалося переважно з технологічним та інноваційним розвитком у технічних галузях (індустріальне суспільство), то з обранням Україною курсу на перехід до інформаційного суспільства сфера культури виходить на якісно новий рівень розвитку та комунікацій. Надання культурних послуг все більш перетворюються в «індустрію культури», в якій створюються та розповсюджуються різноманітні товари та послуги. Культура сприяє стимулюванню творчості та інновацій. У цьому контексті важливим завданням Міністерства культури має стати активізація та укріплення унікальних місцевих традицій і звичаїв, заохочення процесу відродження та розвитку традиційних для України народних ремесел [11].

Основними компонентами інформаційної безпеки в галузі культури, які повинно забезпечувати Міністерство культури та туризму України є: достовірність і повнота інформації; забезпечення документування

історико-культурного процесу; збереження інформації, розглянутої не тільки як збереження матеріальних носіїв культурно-історичної інформації, але і як дбайливе ставлення до емоційно-образної складової культурної спадщини; якість та ефективність культурно-історичної інформації, що визначають провідну роль достовірної культурної спадщини та культурних цінностей в регуляції масової свідомості; забезпечення відповідності об'єктів культурної спадщини та їх атрибуції з метою неприпустимості її — культурної спадщини — спотворення в комерційних та інших цілях; збереження історико-культурного контексту та інформації, що представляється різними установами культури та освіти і неприпустимості його спотворення в цілях просування ідеології окремих соціальних груп; обмін і співробітництво між установами культури, освіти, ЗМІ з метою більш повного та достовірного представлення існуючої культурно-історичної спадщини [12, с. 48].

Враховуючи вищевикладене, важливі функції щодо підтримання рівня інформаційної безпеки покладено на Міністерство культури і мистецтв України, оскільки воно виступає головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері культури і мистецтв. До функцій цього Міністерства віднесено: — забезпечення реалізації державної політики та координація діяльності органів виконавчої влади у сфері культури і мистецтв; — підготовка пропозицій щодо основних напрямів державної мовної політики та участь у її реалізації; — здійснення державного управління і контролю у сфері охорони культурної спадщини, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, музейної та бібліотечної справи, кінематографії; — забезпечення реалізації прав громадян на свободу літературної і художньої творчості та створення умов для задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами України тощо.

Зокрема, важливою функцією Міністерства є регулювання порядку розповсюдження і демонстрування всіх видів вітчизняних і іноземних фільмів на території України. Міністерством здійснюється державна реєстрація фільмів, встановлюються щодо них спеціальні індекси, що визначають глядацьку аудиторію та відповідно до неї умови розповсюдження і демонстрування фільму, здійснюється видача посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів (прокатного посвідчення) юридичним особам та фізичним особам — суб'єктам підприємницької діяльності. Відмова в державній реєстрації автоматично

означає заборону фільму до демонстрації і розповсюдження на території України [13, с. 16].

Згідно з переліченими вище функціями, головним методом державного управління забезпеченням інформаційної безпеки є стимулювання виробництва українського контенту державними та недержавними суб'єктами. Кількісні показники для оцінки ефективності діяльності суб'єктів управління полягають у кількості, наприклад, україномовного контенту, кількості маніпулятивних та неправдивих повідомлень, повідомлень із ознаками залякування тощо. Спроба вирішити зазначене питання — наперед невдячна справа, коли виконавець прогнозовано стане «цензором» та «придушувачем свободи слова в Україні» для представників ЗМІ та громадських організацій, що впевнено засвоюють іноземні гранти [14]. Але оскільки засоби масової інформації сьогодні постають найпотужнішим засобом спливу на свідомість, держава через систему інституцій, зокрема й Міністерство культури, повинна забезпечувати якісний національний інформаційний продукт та запобігати обігу потенційно небезпечного та аморального контенту.

Однією з головних функцій цього міністерства є забезпечення суспільної моралі та сприяння виконанню закону «Про захист суспільної моралі». Стаття 5 цього закону стверджує: «Змістом державної політики у сфері захисту суспільної моралі є створення необхідних правових, економічних та організаційних умов, які сприяють реалізації права на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення» [15]. Але в реальних умовах Міністерство культури практично не виконує дану функцію, оскільки не контролює продукт, що надходить до споживача через засоби масової інформації. Комерціалізація та монополізація основних ЗМІ у руках правлячої олігархічної верхівки унеможливлюють будь яке забезпечення виконання названих функцій з боку держави та відповідного міністерства.

Для забезпечення інформаційної безпеки України Міністерство культури та туризму у взаємодії з іншими міністерствами та відомствами, що відповідають за інформаційну безпеку повинно: — забезпечити виконання Державної програми розвитку національного книговидання та преси; передбачити державне фінансування реконструкції та розвитку поліграфічної бази; — створити умови для підвищення конкурентоспроможності українських ЗМІ, якості їх технічної оснащеності, підвищення фінансової спроможності; підвищити рівень соціального захисту працівників ЗМІ; — створити Національну систему

інформаційних ресурсів, електронні каталоги центральних і регіональних бібліотек, архівів та забезпечити доступ до них через Інтернет; збільшити кількість інформаційно-пошукових систем, які б могли здійснювати повноцінний пошук українською мовою, мовно адаптованих програмних продуктів; — посилити боротьбу з контрабандою іноземних друкованих видань та книг, аудіо-, відео-, кіно- та іншої інформаційної продукції; — з метою просування позитивного іміджу України у світовий інформаційний простір, запровадити цільові програми «Світові зірки України» (створення web-сайтів, закордонні поїздки відомих у світі українців, поширення матеріалів через ЗМІ тощо); залучити громадські організації, незалежних експертів до обговорення проблем інтеграції України до світового інформаційного простору, підготовки та проведення окремих заходів та багато іншого [16].

Одночасно усі державні органи управління — від міністерств до відомств мають здійснити глибокі внутрішні трансформації, спрямовані на реорганізацію діяльності щодо забезпечення належного рівня інформаційної безпеки країни.

Список використаних джерел:

1. Руснак О. В. Медіа-інформаційна безпека України: правові аспекти / О. В. Руснак // Стратегічні пріоритети. — 2013. — № 3. — С. 147–150.
2. Малик І. Народження «Доктрини інформаційної безпеки України» / І. Малик // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2010. — Вип. 22. — С. 76–81.
3. Закон України «Про основи національної безпеки України» // Із змінами, внесеними згідно із Законом № 3200-IV (3200–15) від 15.12.2005. ВВР. — 2006. — № 14. — Ст. 116.
4. Федорук О. В. Концептуальні засади формування системи забезпечення національної інформаційної безпеки / О. В. Федорук // Вісн. соціально-економічних досліджень. — 2013. — Вип. 2 (1). — С. 182–188.
5. Кісілевич-Чорнойван О. М. Інформаційна безпека та міжнародна інформаційна безпека: проблема визначення понять / О. М. Кісілевич-Чорнойван // Юриспруденція: теорія і практика. — 2009. — № 8. — С. 11–18.
6. Малик Я. Й. Забезпечення інформаційної безпеки України у контексті світового досвіду / Я. Й. Малик, О. І. Береза // Ефективність державного управління. — 2012. — Вип. 32. — С. 20–27.

7. Макаренко Є. А. Політичні доктрини глобальної інформаційної безпеки / Є. А. Макаренко // Вісн. Ін-ту міжнародних відносин Київськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. — 2007. — № 2. — С. 45–51.
8. Присяжнюк М. Інформаційна безпека України в сучасних умовах / М. Присяжнюк, Я. Бєлошевич // Вісн. Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Військово-спеціальні науки. — 2013. — Вип. 30. — С. 38–42.
9. Закон України «Про основи національної безпеки України» // Із змінами, внесеними згідно із Законом № 3200-IV (3200–15) від 15.12.2005. ВВР. — 2006. — № 14. — Ст. 116.
10. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2007. — № 12. — Ст. 102.
11. Національна стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні на період до 2020 року / [Електронний документ]. — Режим доступу: sips. gov. ua/i.../file/ip-strategy28082014–1.doc
12. Алиева М. Ф. Информационная безопасность как элемент информационной культуры / М. Ф. Алиева // Вестн. Адыгейского гос. ун-та. — Сер. 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. — 2012. — Вип. № 4 (108). — С. 96–101.
13. Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи. Навч. посібн. / Б. А. Кормич. — К.: Кондор, 2008. — 384 с.
14. Полевий В. Що захищаємо в інформаційній війні та хто за це відповідає? / Володимир Полевий // [Електронний документ] Рідна країна: світоглядний портал. 15 жовт. 2014. — Режим доступу: ridna. ua › Громадянська › Громадська думка.
15. Закон України «Про захист суспільної моралі» // ВВР. — 2004. — № 14. — Ст. 192.
16. Доктрина Інформаційної безпеки України // [Електроннийдокумент] Офіційна вебсторінка Верховної Ради України: Законодавство. — Режим доступу: http://zakon. rada. gov. ua/cgi-bin/laws/main. cgi?nreg=514%2F2009&p= 1267772861313087

Стаття надійшла до редакції 18.01.2015 р.

Константин Захаренко. Государство как субъект информационной безопасности общества

Государство рассматривается основным субъектом информационной безопасности общества.
Ключевые слова: человек, культура, информация, государство, информационная сфера, информационный суверенитет, информационная безопасность.

Kostyantyn Zakharenko. Global Nature of Information Security

However, information security has a global nature, and therefore requires a review in the system of global information space.
Keywords: human being, culture, information, information space, information civilization, information security.

УДК 35.082:2 (124.5)

Отрешко В. С.

Кандидат педагогічних наук (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ЗАВДАННЯ ТА НАПРЯМИ

Обгрунтовано, що процес досягнення стану державності є особливим для кожного народу; українському державотворенню також притаманна певна специфіка, зумовлена різними факторами. Серед них – історично тривалий і складний процес етногенезу українського народу, в суспільній свідомості якого ідея державності завжди посідала чільне місце. Особливості українського державотворення розглядаються в статті з огляду на основні етапи, завдання і напрями його розгортання.

Ключові слова: державотворення, українське державотворення, етапи державотворення, напрями державотворення.

Необхідність наукового осмислення і супроводу процесу державотворення була визначена науковцями з перших днів проголошення Україною незалежності та набуття країною суверенності. Про це свідчить, зокрема, Постанова Президії Національної Академії Наук України N 227 від 10.07.96,,Про концепцію ідеології державотворення в Україні» [1]. Згідно з цією Постановою, осмислення процесів державотворення в Україні потребувало максимально точного, об'єктивного відтворення подій і фактів минулого, а також максимальної наукової експертизи при аналізі як історичної ретроспективи розвитку української держави, так і процесів її сучасного розвитку.

Особливості сучасного державотворення були закладанні саме в історичному тривалому та складному процесі українського державотворення. Сучасна наука довела факт існування українців як етносу, щонайменше, з перших століть нашої ери. Це важко довести, апелюючи до такого важливого чинника сучасного розуміння етнічності, як самосвідомість, проте існують і інші важливі складові цього феномену — це комплекс суспільно-побутових явищ, які в сукупності утворюють систему етнічної культури. Остання й є переконливим свідченням існування етносу як суспільно-історичної одиниці, що рухається в часі і

просторі, тобто розвивається. На певному етапі етногенезу, в разі, якщо етнос не розчиняється серед інших, з'являється державність — політичний орган життєдіяльності етносу, котрий трансформується у націю.

На думку українських дослідників С. Грабовського, С. Ставрояні, Л. Шкляра усі ці моменти, визначені для етногенезу народів, що перейшли із стадії етнічності в стадію націотворення та державотворення, наявні в історії українського народу [2, с. 10].

Парадокс полягає в тому, що процес українського державотворення та, у цілому, українська історія переважно усвідомлюється як етнічна історія, обмежена рамками лише етнокультурної специфіки, й не усвідомлюється як історія політична, тобто історія державотворення. У кращому випадку. Ця остання виступає як яскравий епізод героїчної доби — часів Київської Русі чи Козаччини, не більше й не менше. Так у науково-публіцистичній літературі, а слідом за нею і в суспільний свідомості утворився досить консервативний стереотип про,,бездержавність» української нації, що саме по собі є уособленням логічної й теоретичної нісенітниці. Справа в тім, що,,бездержавних» націй взагалі не існує. Державність є ознакою нації. Дійсно, українці втрачали свою державність у певний період часу, але ідея державності продовжувала жити в суспільний свідомості й протягом бездержавного періоду.

Треба підкреслити, що історія українського державотворення є складний і мало опрацьований предмет історичної та політологічної науки. Особливість українського державотворення у тому, що територія України як земля українського етногенезу є результат політичного розвитку, в якому етнічна сторінка історії та її політична, тобто військова, дипломатична, економічна тощо складова не завжди збігаються [2, с. 11].

Інтерпретаційні моделі державотворчих процесів минулого мали вплинути на формування думки про споконвічні прагнення українців до незалежності, але в той же час, як це не парадоксально, репродукування відчутно залежало від упливу реальних масових стереотипів, конструйованих сучасністю (соціальними і політичними потребами суспільства). Між тим осмислення процесів державотворення в Україні потребує максимально точного, об'єктивного відтворення подій і фактів минулого. Проте в науковому загалі досі триває реконструкція морально застарілих історичних міфів радянської доби з нерідко властивим їм майже повним ігноруванням самобутніх процесів державотворення в Україні. Адже сутністю схем радянської історіографії було здебіль-

шого фактологічне наповнення (за принципом аналогій) концептуальної схеми загальної історії СРСР [4].

Двадцятидворічна історія сучасної України свідчить, що наукове осмислення та визначення процесу українського державотворення ще триває. Більш того, консенсусу з приводу розуміння і трактування характеристик, історичних періодів та показників цього процесу як в науковому товаристві, так і в політикумі так і не досягнуто. Це пов'язано з низкою факторів, серед яких можна виділити наступні: — специфіку історичного розвитку української державності, коли держава довгий історичний період не мала самостійного існування, а українські землі перебували у складі інших держав; — відсутність достатньої наукової бази для швидкого та кваліфікованого забезпечення процесу державотворення науково обґрунтованими моделями; — політизацію цього питання, що суттєво гальмує можливість легітимації певних особливостей процесу державотворення; — специфіку сучасного періоду розвитку української держави в умовах як зовнішніх (процеси глобалізації, економічної кризи, геополітичних трансформацій), так і внутрішніх (поліетнічність, політичні (високий рівень недовіри до політичних інституцій), конфесійні та інші розколи, брак позитивних соціальних очікувань) викликів [5, с. 640].

Головною проблемою, навколо якої найчастіше розгортаються політологічні дискусії, залишається питання хронології процесу державотворення в Україні.

Особливості українського державотворення, на нашу думку, полягають у тому, що доволі проблематично віднайти той період розвитку української державності, коли можна було б говорити про нормальний функціональний розвиток державотворчих процесів. Але спроби точніше визначити етапи українського державотворення були і на основі цих етапів моделювався і сучасний процес українського державотворення.

Перший етап — Київська Русь. Період існування держави охоплює IX ст. — 40-і роки XIII ст. Варто визнати, що Київська Русь не була державою в сучасному розумінні цього слова. Розглядати її як таку — означало б приписувати їй вищий рівень політичної організації. Але вона не мала ані централізованого управління, ані всеохоплюючої бюрократичної системи. Основною формою взаємозв'язку між володарями й підданими було збирання данини. У політиці князі керувалися переважно династичними чи особистими інтересами. Політичні проблеми розв'язувалися за допомогою сили. На думку багатьох сучасних українських істориків,

Давньоруська держава була нестійким (тимчасовим) нецентралізованим державним утворенням без єдиної давньоруської або праруської народності, де одночасно відбувався процес етногенезу українців.

Другий етап — доба Галицько-Волинської Русі (1199 — 1340-і роки). На думку М. Грушевського, саме Галицько-Волинське князівство було безпосереднім спадкоємцем політичних та культурних традицій Києва. Історик С. Томашівський називав це князівство першою безпосередньо українською державою і вважав, що саме з Галицько-Волинської держави слід вести відлік історії української держави, оскільки до складу цього утворення входили лише етнічні українські землі [6, с. 641].

Третій етап — пов'язаний з козаччиною і охоплює час з 1648 по 1764 рр., який припадає на Українську гетьманську державу. В її створенні провідну роль відіграло козацтво, яке виникло в кінці XV ст., а в середині XVI ст. утворило Запорозьку Січ — прообраз козацької республіки. На думку вітчизняних істориків О. Апанович, О. Гуржія, В. Смолія, В. Степанкова, Р. Іванченко та ін., українська державність з яскраво вираженими етнічними рисами в середині XVII ст. існувала вже у завершеному вигляді [7].

Четвертий етап — державні одиниці періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. XX ст. представлені Українською Народною Республікою періоду Української Центральної Ради; Українською Державою періоду Гетьманату Павла Скоропадського; Українською Народною Республікою часів Директорії; Західноукраїнською Народною Республікою. [8, с. 126–127].Окрім національних державних утворень, у цей період тричі встановлювалася радянська (більшовицька) влада в Україні.

Проголошення незалежної України 24 серпня 1991 року поклало початок сучасному (п'ятому) етапові державотворення.

Як відзначає доктор історичних наук Алла Киридон,,нескладні математичні підрахунки дають підстави стверджувати, що Україна перебувала більше в умовах бездержавного існування, ніж у полі стабільного процесу державотворення. Внаслідок цього українська державність в період короткочасного її формування може розглядатися швидше як екстремальний історичний досвід [9]. Дійсно, процес державотворення в Україні не був стабільним, пролонгованим чи довершеним і це сказалося на сучасному процесу державотворення, на його особливостях.

Ми свідомо не включаємо радянський етап історії України в періодизацію українського національного державотворення. Згідно

з Конституцією, затвердженою в березні 1919 р., УРСР була,,незалежною і суверенною державою», мала власні органи державної влади, столицю, бюджет, державний гімн, герб, прапор. Та фактично всі ці ознаки державності виявилися суто декларативними. Та все ж мусимо зазначити, що час перебування України в складі СРСР теж привніс багато особливостей та ідей, які помітно впливають на процес державотворення в сучасній Україні. Причиною цього є суттєві відмінності у стратегіях, цілях, завданнях та методах державотворення, управління, ставлення до особистості й суспільства, здійснення політики та реалізації владних повноважень, які були характерні для радянської доби, та пріоритетах і цінностях, що історично склалися в Україні. Модель управління і державотворення залежала від ідеологічних, особистісних, ситуаційних чинників [10, с. 132].

У 1991 р. пройшовши надзвичайно складний шлях державотворення Україна знову опинилися перед дилемою — бути їй, нарешті, суверенною чи знову шукати свого щастя в обіймах,,старших» і,,молодших» братів. На такі роздуми наштовхує увесь хід державотворення в Україні.

Головна особливість українського державотворення полягає у тому, що український народ, тривалий час перебуваючи в колоніальному становищі, втратив колишні демократичні інституті і традиції самоврядування, а тому змушений в розбудові своєї держави спиратися на реалії, успадковані від імперсько-тоталітарних структур, як в економіці, так і в політиці. Ознаками останніх є економічна неструктурованість українського суспільства і, відповідно, відсутність розвиненої політичної структури [11, с. 460]. Отже, з точки зору як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, сучасний процес державотворення в Україні розпочинався в несприятливих умовах і вимагав постановки нових завдань і напрямів в зміцненні процесу державотворення.

Головним завданням суверенної України з перших днів її існування стало здійснення державотворення, що виражалося у змінах самої структури політичної системи та трансформації політичного режиму з тоталітарного до демократичного. Дійсно, Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), підсумки Всеукраїнського референдуму (1 грудня 1991 р.), Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., законодавство України, укази Президента України стали правовою основою для побудови незалежної та суверенної Української держави. Це був тільки перший шаг, але значний та вагомий у процесі сучасного державотворення України. Ключовим завданням перших років державот-

ворення стало формування трьох основних гілок влади — законодавчої, виконавчої, судової. Поряд з цим необхідно було забезпечити утворення управлінських структур на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади. Ці завдання загалом на теперішній день реалізовані, хоча певні проблеми залишилися.

Наступним напрямом процесу державотворення було формування власної моделі системи державного управління. Треба підкреслити, що за часів радянської влади розвиток української системи управління відбувався двояко. З одного боку, переважали адміністративно-командні методи управління, що насаджувалися партійною номенклатурою, а з іншого — прагнення побудувати ефективну систему державного управління. Зіткнення цих двох ідей в різні періоди існування радянської України обумовлювали запровадження,,коливань» в політичній, соціальній та економічній сферах розвитку суспільства [12].

Зараз необхідно позбавитись адміністративно-командних методів управління та формувати таку модель системи державного управління, яка відповідала би демократичним принципам. Треба підкреслити, що, на жаль, сучасна система державного управління являє собою значною мірою самостійну, відмежовану від суспільства систему, яка функціонує відповідно до власних цілей і завдань, що значно відрізняються від загальносистемних (національних). Сучасні засоби взаємодії та обміну між владою і суспільством мають певною мірою антагоністичний характер, одна зі сторін (влада) традиційно розглядає іншу (суспільство) як своє джерело існування і в такий спосіб обмежує її власну можливість нормально існувати, функціонувати і розвиватися. Тож слід знову повернутися до необхідності існування інституту, який би здійснював функції контролю за дотриманням норм, тобто держави як базового суспільного інституту.

Здобуття Україною незалежності, пов’язане із загальним процесом національного державотворення, поставило питання про владу, яка була б здатною зберегти і зміцнити молоду державу, здійснити необхідні трансформаційні процеси на шляху переходу від командно-адміністративної до ринково-демократичної системи, від авторитарно-консервативної до соціально-правової держави. Оскільки українська політична система є нестабільною і недосконалою, перебуває у стані постійної кризи, просування шляхом демократизації зумовило прийняття рішення про необхідність реформування. Але існує потреба у глибшому осмисленні політичного реформування, яке не зводиться до обговорення перерозподілу владного ресурсу, а бачиться як процес, який має включати в себе

вироблення ефективних механізмів взаємодії між владою та суспільством, проведення реформування органів місцевого самоврядування з урахуванням принципу субсидіарності та у напрямі децентралізації.

Інша значна особливість українського державотворення, на нашу думку, полягає в тому, що становлення й утвердження незалежної держави відбувалося одночасно з завершенням процесу становлення української політичної нації, формуванням національної самосвідомості. Зазначимо, що одним з основних напрямків державотворчих процесів є формування української політичної нації. Процес формування української політичної нації є ключовим питанням державотворення і важливою складовою національної консолідації у цілому. Після здобуття Україною незалежності постало питання про формування нової якості української нації на принципі саме державності, а не етнічності. Український етнос має власний досвід державотворення, політичну й правову культуру, інтелектуальні, наукові й освітні традиції, а, отже, є підстави вважати, що він може виконати роль ядра кристалізації модерної української нації, українського народу як цілісної, патріотично налаштованої спільності суверенної держави. Українська політична нація має бути сформована як спільнота, об'єднана історичною долею, мовою, культурними традиціями, толерантністю різних етнічних груп, усвідомлення себе громадянами України, незалежно від етнічного походження, віросповідання тощо

Національна консолідація має відбуватися знизу, виходити від суспільства, а зверху значну роль потрібна відігравати саме національна еліта, завдання якої полягає у розробці стратегії національної консолідації і створення у суспільстві всіх необхідних умов для її втілення в життя. Найголовнішими питаннями, які постали перед українською владою, політичною і громадською елітою країни, було збереження принципів українізації державного апарату та освіти, створення та захист національного інформаційно-культурного простору, мови [13, с. 212].

Процеси формування і консолідації української нації залежать від характеру розвитку соціальної структури, мовно-культурної ідентичності, утвердження української національної ідеї й етнонаціональної ідентичності. Це складові процеси формування нації та її консолідації, що взаємопов'язані між собою, і є важливими чинниками державотворення. Процес творення української політичної нації багатофункціональний, тому економічною основою української політичної нації мають стати єдиний національний ринок і спільні національні інтереси у сфері економіки, політичною — демократична організація

суспільства, соціальною — консолідований з іншими верствами населення середній клас, духовною — національна ідея, пропущена крізь призму інтересів особистості, та національні традиції [14, с. 6].

Інший напрям розвитку сучасного українського державотворення — розробка державної ідеології. Дійсно, особливістю українського державотворення є те, що у спадок від перебування у СРСР нам дісталася комуністична ідеологія, котра на сучасному етапі державності не відповідає цілям розвитку як української політичної нації, так і державотворенню. Державна ідеологія — це одна з основ державотворення, на якої і будується держава. Вона покликана поєднати процес активного державного і національного розвитку в єдиній системній моделі, де державі відводиться одна відповідальна роль, а інститутам громадянського суспільства — інша.

Є. Головаха і В. Пухляк ще досить давно наголошували: «Слід зрозуміти, що нормальна держава не може існувати без ідеології та ідеологічних інститутів, метою яких є відтворення цієї ідеології в масовій та індивідуальній свідомості. Для сучасного суспільства єдиною ідеологією, здатною забезпечити стабільність держави й достатній рівень матеріального і духовного життя людини, є демократична система цінностей, яка базується на політичному плюралізмі, вільній ринковій економіці й рівності громадян перед законом» [15, с. 26–29]. Подібної точки зору дотримувався й М. Амосов, який писав: «Чи потрібна державі ідеологія? Багато хто зараз сумнівається, говорять — плюралізм думок. Я вважаю — необхідна. Ідеологія визначає державний устрій, і громадяни повинні вірити, що він справедливий. У крайньому випадку — в основному. Інакше — як жити? Для будь-якої діяльності людина визначає мету. Мета всього народу — це і є ідеологія суспільства, розписана в законах. Без ідеї не буде єдності народу, а отже й прогресу в матеріальній і духовній сферах» [16, с. 1].

Державна ідеологія є дворівневою структурою. Однією з базових засад першого рівня є надання легітимації державі як суспільному інституту. Динамічно може розвиватися лише суспільство, яке має ідеологічний стрижень, зрозумілий кожному громадянинові. Базовими засадами другого рівня є необхідність становлення політичної нації, громадянського суспільства, демократизація суспільних взаємовідносин. Ця необхідність обумовлюється об’єктивними законами суспільного розвитку, які свідчать, що країни, котрі пішли цим шляхом, добилися найбільшого успіху. Становлення таких засад гарантує забезпечення суспільної злагоди і миру [17, с. 66].

При визначенні поняття «державна ідеологія» значної уваги слід надавати ціннісному аспекту. Ціннісні орієнтації — найважливіша складова масової свідомості, що визначає реакцію людей на явища дійсності і спрямування їх поведінки. В сучасних умовах посилюється їх роль як мотиваторів дій соціальних спільнот. Великого значення набувають політичні цінності, які мають забезпечувати безпеку особи, суспільства, держави, регіону, людства. Академік В. Андрущенко визначає політичні цінності як політично значущі явища, процеси, предмети, основи, сторони політичного життя, феномени політичної свідомості. Такими цінностями він вважає демократію, гуманізм, солідарність, суверенітет, волю, рівність, справедливість, гідність тощо [18, с. 67]. Це цінності саме демократичного суспільства, які є необхідною умовою сталості політичного режиму, відносної стабільності влади. На переконання М. Головатого, політичні цінності відображають найвищі принципи, які забезпечують злагоду в суспільстві або в окремих соціальних групах стосовно основних напрямів розв'язання проблем, віру в бажаний і найкращий тип політичної системи, у політичну мету, засоби її досягнення та уявлення про них [19, с. 221].

Таким чином, державна ідеологія стає:

1) рушієм суспільного розвитку — в цьому полягає її ключовий прикладний аспект;

2) вона впливає на легітимацію влади, тобто на здатність певного режиму досягати суспільного визнання і виправдання обраного політичного курсу, прийняття цим режимом політичних рішень, кадрових чи функціональних змін у структурах влади;

3) ідеологія стає дороговказом і системою координат для людини і суспільних груп загалом, забезпечує відчуття єдності в інтересах спільної праці [20, с. 68].

Українська національна ідея розвивалася одночасно й майже синхронно із процесами вітчизняного державотворення. Нерозвиненість державницьких форм, їхня плинність і недовговічність істотно послаблювали креативний потенціал державницької ідеї. Однак механічного взаємозв'язку тут немає. На деяких етапах українського державотворення національна ідея значно випереджала реальні державотворчі процеси і була джерелом істотного прискорення їхнього розвитку [21, с. 4]. Сьогодні вона так само є не тільки однією із засад української державності, але й інтегративним фактором трансформації суспільства.

Список використаних джерел:

1. Про концепцію ідеології державотворення в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ua-info. biz/legal/basedi/ua-tmekrr. htm
2. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрояні, Л. Шкляр. — К.: Генеза, 1995. — 608 с.
3. Киридон А. М. Етапи українського державотворення: крос-історичне дослідження [Електронний ресурс] / А. М. Киридон // Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили. — 2007. — Вип. 61. — Т. 74. Серія: Історія. — Режим доступу: http://lib. chdu. edu. ua/pdf/naukpraci/history/2007/74–61-1.pdf
4. Пенглер Т. І. Новітній період українського державотворення та його основні етапи / Т. І. Пеглер // Ґілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. — К.: ВІР УАН, 2012. — Випуск 63 (№ 8). — С. 640–646.
5. Тригуб П. М. Етапи української державності: авторський погляд на проблему / П. М. Тригуб // Наукові праці ЧДУ ім. Петра Могили. — 2007. — Вип. 56. — Т. 69. Серія: Політичні наукі. Правознавство. — С. 123–127.
6. Цокур Є. Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади / Є. Цокур // Політичний менеджмент — 2009. — № 3. — С. 129–136.
7. Сидорчук Т. В. Концептуальні підходи щодо становлення методології державного управління [Електронний ресурс] / Т. В. Сидорчук // Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток». — Режим доступу: http://www. dy. nayka. com. ua/?op=1&z=399
8. Нелюбов О. Р. Роль української еліти в процесі державотворення / О. Р. Нелюбов // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. — К.: Міленіум, 2011. — № 3. — С. 210–215.
9. Крисаченко В. С. Українська політична нація: ґенеза, стан, перспективи / Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власик О. С. та ін. — К.: НІСД, 2004. — 648 с.
10. Головаха Є. Політична соціалізація в посткомуністичній країні / Є. Головаха, В. Пухляк // Політична думка. — 1994. — №2. — С. 26–29.

11. Амосов Н. М. Идеология для Украины / Николай Михайлович Амосов. — К.: DEMID, 1997. — 36 с.
12. Миклащук І. Державотворча ідеологія як чинник демократичного розвитку України / І. Миклащук // Політичний менеджмент. — 2009. — № 5. — С. 63–71.
13. Головатий М. Ф. Соціологія політики: Навч. посібник / М. Ф. Головатий — К.: МАУП, 2003. — 504 с.
14. Левченко Н. В. Національна ідея як чинник державотворення в Україні [Електронний ресурс] / Н. В. Левченко // Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. — Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. — Вип. 2 (25). — Режим доступу: http://www. kbuapa. kharkov. ua/e-book/tpdu/2009–2/doc/1/10.pdf

Стаття надійшла до редакції 26.04.2015 р.

Отрешко В. С. Особенности украинского государственного образования: задачи и направления

Обосновано, что процесс достижения состояния государственности является для каждого народа; украинскому созданию государства также присуща определенная специфика, обусловленная различными факторами. Среди исторически длительный и сложный процесс этногенеза украинского народа, в общественном сознании которого идея государственности всегда занимала видное место. Особенности украинского государства рассматриваются в статье учитывая основные этапы, задачи и направления его развертывания.
Ключевые слова: государства, украинского государства, этапы государства, направления государства.

Otreshko V. Features of Ukrainian state formation: tasks and directions

It was proved that the process of achieving statehood is special for evach people; Ukrainian state formation is also characterized by some specificity, due to various factors. Among them˜ historically long and complex process of ethnogenesis of Ukrainian people in the public mind of which an idea of nationhood has always occupied a prominent place. Features of Ukrainian state formation are discussed in the article due to the milestones, tasks and directions of its deployment.
Keywords: state formation, Ukrainian statehood, state formation stages, directions of state formation.

УДК 28+28–4

Кудин О. О.

Кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії та соціології Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОСНОВИ ІСЛАМСЬКОГО РАДИКАЛІЗМУ

Стаття присвячена аналізу функціонування ісламських радикальних організацій в сучасному світі, внутрішнім та зовнішнім взаємовідносинам між їхніми структурами. Розглядаються головні класифікаційні характеристики радикальних рухів в ісламі, аналізуються методи впливу на владу та суспільство в мусульманському світі.

Ключові слова: ісламізм, радикалізм, поміркований радикалізм, ультра-радикалізм, фундаменталізм, екстремізм.

У сучасному світі радикальний і фундаменталістський іслам є фактором світової політики, він набуває все більшого значення не тільки для внутрішньої політики мусульманських країн або держав зі значною кількістю мусульманського населення, але й для багатьох країн Заходу. Безперечно, що актуальною була і залишається проблема збереження етнічної й релігійної ідентичності мусульман в умовах діаспори. На нашу думку, саме релігійний фактор, особливо в зв'язку з політичними процесами, виступає як домінантний в аспекті збереження ідентичності в діаспорі.

В процесі аналізу ісламського радикалізму слід звернути увагу на ті праці, що стосуються історії ісламу, його поширення в різних країнах; дослідження, що стосуються процесу формування головних напрямів іслам; філософсько-релігієзнавчі роботи, що розглядають питання віровчення ісламу та його модифікацій, окремих положень віровчення ісламу, мусульманського релігійного права, процесів поширення і взаємодії ісламської релігії з державною політикою і культурою, характеристики функціонування ісламу в сучасному світі, а також теоретичні та методологічні положення із зазначеної проблеми містяться в працях відомих учених — С. Алієва, Г. Гарєєвої, С. Дружиловського, К. Полякова, Сейід аль-Кутба, Абу аль-Аля аль-Маудуді та ін.

Метою статті є класифікація ісламських радикальних рухів, а також характеристика ролі та місця мусульманських радикальних організацій в сучасному світі.

Ісламізм існує не тільки як деяка система уявлень про реалії діяльності мусульманських радикальних організацій, рухів, груп і т. д. Діяльність радикальних ісламських організацій є широким та багатоманітним явищем. Ісламісти використовують весь арсенал наявних в їх розпорядженні засобів та методів від правових до протиправних.

Ісламські радикали знаходяться при владі в Ірані та Судані. В Афганістані правлять представники радикального руху «Талібан», в Турціі та Ємені Ісламісти входили в правлячу коаліцію до кінця 1997 року.

В інших країнах вони діють або легально, або нелегально, підлягають переслідуванням з боку правлячих режимів, або знаходяться на напівлегальних підставах. В більшості країн вони знаходяться в опозиції та являються основними противниками правлячих режимів.

Разом з тим, не зважаючи на багатоманітність радикальних ісламістських рухів та процесів, які в них протікають, можна виділити дві основні форми, які за методами діяльності відрізняють їх один від одного: «помірковано — радикальні» та «ультра радикальні (екстремістські). І хоч ця класифікація носить досить умовний характер, тим не менше, вона сприяє формуванню правильного підходу до вивчення тієї чи іншої ісламської організації та визначення відповідного до неї відношення. Слід також відмітити, що далеко не всі радикальні організації можна однозначно віднести до тієї чи іншої форми діяльності, оскільки у багатьох із них обєднуються обидва види діяльності. Такого роду структури можна називати ісламськими організаціями «змішаного» типу.

Тим не менше, не дивлячись на таку класифікацію, слід підкреслити те, що всі радикальні ісламістські угрупування об'єднує спільна мета — створення на території своїх країн «ісламських держав», що передбачає радикальні зміни по ісламізації всіх соціально-економічних та політичних інститутів держави. Мова йде про формування законодавчих органів у відповідності до законів шаріату, формування всіх гілок виконавчої влади відповідно до ісламської моделі суспільства та побудові так званої «ісламської економіки».

Єдиного уявлення про характер формування законодавчої та виконавчої влади на ісламських принципах серед ідеологів мусульманського радикалізму немає. Тому найбільшу увагу в цьому плані представляє

досвід ісламської республіки Іран, де протягом багатьох десятиліть здійснюється ісламське правління. Відомо що лідер «ісламської революції» аятола Р. Хомейні здійснив спробу реалізації в своїй країні розробленої ним концепції «ісламського правління» (велаят-а-факіх), яка входить в протиріччя з шаріатським догматом про неможливість існування третього ісламського шляху розвитку на принципах справедливості та покращенні благополуччя свого населення в результаті правильного управління країною зі сторони одного лідера — факіха.

Не дивлячись на неприйняття цієї концепції практично всіма вищими релігійними авторитетами в Іранській державі, які відстоюють принципи невтручання духовенства в неопосередковане управління державними справами [1, с. 61]. «Велаят-а-факіх» до цих пір являється опосередкованим фактором в державному управлінні Іранської республіки.

Відповідно до цієї концепції, органи влади в Ірані побудовані таким чином, що основне положення в політичній системі на всіх рівнях займаються релігійні діячі, а головною ланкою системи є духовний лідер держави.

Оскільки деякі існуючі елементи шиїтсько-ісламського радикалізму, які сприяли в період «ісламської революції» згуртуванню більшої частини опозиції на боротьбу проти шахської диктатури, тепер служать інтересам лише консервативного крила ісламістів. В зв'язку зцим ліберальні ісламісти добиваються створення громадянського суспільства в межах існуючого ісламського устрою, забезпеченню розвитку демократії та свободи слова. Саме М. Хатамі, який очолив ліберальне крило, ввів у політичний лексикон Іраку поняття «ісламська демократія», назвавши її однією з головних цілей «ісламської революції» [2, с. 30–31].

Аналогічна ситуація прослідковується в Судані де при владі знаходиться радикальний ісламський режим генерала аль-Башира, духовним авторитетом якого є лідер суданських фундаменталістів Хасан Турабі. Його ідеологія свідчить про повернення поглядів в сторону ісламського модернізму та реформізму. Втрачаючи свій крайній радикалізм з точки зору чистоти ідеологічної доктрини фундаменталізму, прихильники ісламістського «національного ісламського фронту» вже не могли бути повністю ототожненні з ультра-радикальними ісламськими формуваннями [3, с. 64–65].

Таким чином на прикладі Ірану та Судану можна побачити, що з часом ультра-радикалізм та експансіоністські замисли радикальних режимів, що приходять до влади, поступово під дією геополітичних чинників згасають.

«Ісламська держава» відповідно до поглядів ідеологів ісламського радикалізму, може бути побудована як мирним так і збройним шляхом. Якщо першого шляху придержуються помірковані ісламісти, то екстремісти вибрали збройний шлях в якості основного.

До помірковано-радикального руху відносяться організації, групи, лідери, які відмовилися від екстремістських а тим більше терористичних методів боротьби. «Ісламська держава» відповідно до поглядів «поміркованих», може бути побудована мирним шляхом. У цьому відношенні головний акцент вони роблять на ведення пропагандистської роботи серед населення. Здійснюється так званий «ісламський заклик» (да'ва) з ціллю завоювання голосів в ході вільних виборів та завоювання влади легітимним шляхом. характерним є те, що ісламські радикали відштовхуючи демократичні принципи державного управління все одно використовують їх для досягнення своїх цілей.

Одним з найбільш відомих ідеологів ісламського радикалізму являється засновником партії «Джамаат-а-Ісламі» пакистанець ал-Маудуді. Він вважається теоретиком ісламського фундаменталізму, автором популярної в мусульманському світі теорії «ісламської держави». Висунуті ним ідеї склали значний вплив на будівництво держави в Пакистані.

Характерним є те що за історію існування Пакистану погляди Маудуді значно еволюціонували від консервативно-утопічних ідей до визнання можливостей обмеженого використання демократичних інститутів в сучасному ісламському суспільстві [4, с. 237].

В основі теорій Маудуді лежить принцип верховенства суверенітету Бога. Це положення інтерпретується як володіння Богом законодавчою владою в юридичному та політичному відношенні. Перехідною ланкою між богом та народом виступає емір (або халіф) на якого покладається управління справами ісламської держави. Як писав Маудуді «…При проведенні виборів еміра особливо враховуються праведність, всебічне знання ісламу, вміння керувати народом в мирний і військовий час…» [5, с. 40]. Емір контролює всі гілки влади та кінцеве рішення приймається тільки ним. Як ми бачимо помірковані радикали дотримуються доволі централізованої організації влади та релігії.

Законодавча та виконавча влада в ісламському суспільстві повинна виконуватися строго відповідно до норм шаріату: по відношенню до питань, які допускають неоднорідне трактування, віддані релігії люди зобов'язані знайти правильне рішення, найбільш відповідне істинному смислу шаріату [5, с. 41].

Оптимальною формою правління теоретик вважав «неодемократію» на чолі ісламської держави вважав він повинні бути «улеми нового типу», які поєднують в собі набожність муджахіда з сучасним світоглядом [6, p. 217].

Маудуді виступав проти побудови ісламської держави силовим шляхом. В одній зі своїх лекцій він звертався до аудиторії не рекомендуючи здійснювати свою діяльність за типом підпільних угрупувань та закликав до відторгнення зброї та насилля для зміни існуючого державного ладу. Він наголошував на необхідності пропаганди, спрямованої на розум та життя людей [7, с. 26–27].

Сучасні «помірковано-радикальні» ісламські утворення в деяких країнах діють легально (Алжир, Ємен, Йорданія та ін.), напівлегально (Єгипет, Алжир, Туніс та ін.) та нелегально (Сирія, Туреччина, Афганістан, підрозділи міжнародної організації Аль-Каїда тошо.)

Легально діючі помірковано-радикальні ісламські організації мають можливість безперешкодно поширювати свої ідеї підтримуючи демократичні принципи державного управління. Правлячі режими багатьох країн не в змозі припинити їхню діяльність оскільки їх заборона може призвести до розколу в суспільстві та виникненню екстремістських позицій.

Напівлегальні організації як правило відносяться до організацій змішаного типу. Ці організації створюють у своїх структурах дві підструктури: легальну та нелегальну (Брати-мусульмани, Хезболла). Легальні підрозділи здійснюють публічну діяльність направлену на залучення широких верств населення шляхом читання в мечетях проповідей відповідного змісту а також надання гуманітарної допомоги нужденним, будівництва мечетей, лікарень.

Учасники нелегальних помірковано-радикальних структур дотримуються екстремістських та допускають насильницькі методи у досягненні своїх цілей. В цьому відношенні вони нічим не відрізняються від ультрарадикалів.

Екстремістські радикальні організації в якості основного способу досягнення своїх цілей обирають збройну боротьбу використовуючи терористичні методи діяльності. Сама пропаганда для них являється допоміжним засобом для залучення в свої лави нових прибічників.

Відомий єгипетський теоретик та ідеолог екстремістського радикалізму С. Кутб висуває свою концепцію джайхілії (доісламський язичницький стан аравійського суспільства). На його думку в стані джайхілії перебуває весь сучасний світ включаючи і мусульманське суспільство. На думку вченого принципи віри сучасного суспільства

піддалися значному спотворенню. Згідно з цією тезою прихильники ультра-радикальних рухів можуть здійснювати такфір (звинувачення в невірі). С. Кутб вважає що сучасне ісламське суспільство не є мусульманським. Це суспільство невірних, які відійшли від істинного Ісламу. Тому Іслам потребує відродження але за допомогою насильницьких способів. Екстремістські радикали повинні закликати до ісламу в своїх діях, документах, конституціях [8, с. 64].

В діяльності сучасних екстремістських організацій прослідковується тенденція участі в злочинному бізнесі, що забезпечує екстремістам значні фінансові надходження за допомогою яких і забезпечується діяльність для якої ці організації створюються.

Не дивлячись на наявні відмінності між поміркованими та ультра-радикалами об'єднує їх спільна мета (побудова ісламської держави), яка штовхає їх до взаємодії. Хоча і екстремістські організації засуджують поміркованих в занадто лояльному відношенні до влади. Особливо наглядно ця взаємодія проявляється в організаціях змішаного типу, які включають в себе обидва крила та одночасно поєднують легальні та нелегальні методи роботи. Разом з тим в деяких арабських країнах (Лівія, Сирія, Туніс), де, не дивлячись на заборону діяльності поміркованих радикалів, не прослідковується значної терористичної активності. Дані обставини пояснюють наявність жорстоких авторитарних режимів, які не допускають ніякої політичної боротьби.

Висновки. Ісламський радикалізм, як і його крайні прояви — екстремізм та тероризм, є достатньо складним філософським та соціально-політичним явищем, яке має глибоке історичне, культурне та релігійно-догматичне коріння.

Центральною релігійно-філософською категорією Ісламу, особливо його фундаменталістських течій, виступає усвідомлене, абсолютне єдинобожжя яке вказує на зумовленість Богом діянь які робить людина, а також на нікчемність її буття за межами общини. В мусульманській релігійно-догматичній системі закладений основоположний принцип про те, що лише абсолютний монотеїзм детермінує єдність умми (общини) яка поклоняється єдиному Богу.

В радикальному ісламі ці принципи гіперболізуються. Специфіка релігійно-світоглядного відношення до світу в радикальному ісламі полягає в своєрідній колективно-орієнтованій формі соціальної мобілізації. Община — це головна світоглядна цінність світосприйняття мусульманина-радикала. Все суспільство представляє собою ієрархію общин від її членів до ісламської держави та солідарності світу в цілому.

Ісламський радикалізм — це ідеологічна доктрина та заснована на ній соціально-політична практика, яка характеризується нормативним закріпленням ідеології політично-світоглядного та навіть збройного протистояння світу «істинного ісламу» по відношенню до світу «невірних».

Ісламський радикалізм має амбівалентний характер тому не має чіткого позитивного або негативного змісту. На цій основі в сучасному радикальному ісламському русі типологічно виокремлюються дві основні течії: «помірковано-радикальна» та «ультра-радикальна». Існує також проміжна течія яка включає в себе структури які відносяться до організацій «змішаного» типу. Традиційно ці напрямки відрізняються лиш тактикою діяльності яка може змінюватися залежно від різного роду обставин. Ця особливість є характерною в основному для організацій змішаної форми.

До помірковано-радикальних організацій відносяться: групи, лідери, структури, які хоча б формально відмовляються від терористичних методів боротьби. Для них характерні такі признаки: відмова від насилля як методу досягнення політичних цілей; признання легітимності світських режимів, готовність до компромісу з ними; використання пропаганди в якості основного методу діяльності та наявність легальних, або напівлегальних угрупувань що входять до складу державного апарату.

Ультрарадикальні організації в якості основного способу боротьби використовують збройне протистояння та терористичні методи. Основними характеристиками екстремістського крила є: використання збройної боротьби; проведення терористичних акцій, як основного методу; непризнання легітимності правлячих режимів, безкомпромісна боротьба з ними; використання легальної пропаганди виключно як допоміжного засобу для залучення нових членів. Також для них є характерною децентралізація керівництва з метою підвищення живучості угрупувань.

Ті та інші організації чи групи ставлять перед собою цілі по ісламізації усього суспільства та беруть за мету повернення до первинної чистоти ісламу.

Список використаних джерел.

1. Дружиловский С. Б. О теории и практике исламского правления в странах Странах Среднего (Иран, Афганистан, Турция) / С. Б. Дружиловский // Ислам и / отв. ред. В. Я. Белокриницкий и А. З. Егорин. — М., 2001.

2. Алиев С. М. Современное исламское возрождение и его особенности (на примере Афганистана, Ирана и Турции) / С. М. Алиев // Ислам и политика / отв. ред. В. Я. Белокриницкий и А. З. Егорин. — М., 2001.
3. Поляков К. И. Осмобенности современного ислама / К. И. Поляков // Ислам и политика / отв. ред. В. Я. Белокриницкий и А. З. Егорин. — М., 2001.
4. Гареева Г. И. Исламский фундаментализм и опыт государственного строительства в Пакистане / Г. И. Гареева // Ислам и политика / Отв. ред. В. Я. Белокриницкий и А. З. Егорин. — М., 2001.
5. Маудуди А. А. Образ жизни в исламе. — М., 1993.
6. Maududi A.A. Islamic law and constitution. — Labore, 1960.
7. Маудуди А. А. Ислам сегодня. — М., 1992.
8. Кутб С. Ценности исламского представления. — Баку, 1997.

Стаття надійшла до редакції 02.02.2015 р.

Кудин А. А. Классификация основ исламского радикализма

Статья посвящается анализу фунционирования исламских радикальних организаций в современном мире, внутренним и внешним взаимоотношениям между их формированиями. Рассматриваются главные класификационные характеристики радикальних движений в исламе, анализируються методы влияния на власть и общество в мусульманском мире.
Ключевые слова: исламизм, радикалізм, умеренный радикалізм, ультра-радикализм, фундаменталізм, эктремизм.

Kudin A. A. Classification based on Islamic radicalism

The article analyzes the functioning of Islamic radical organizations in the modern world, internal and external relationships between their structures. The main classifying characteristics of radical movements in Islam are considered, as well as methods to influence the authorities and society in the Muslim world are analyzed.
Key words: Islamism, radicalism, moderate radicalism, ultra-radicalism, fundamentalism, extremism.

УДК 111.6+33

Дяченко Р. О.

Аспірант кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті здійснена спроба аналізу філософських засад підприємницької діяльності. Констатовано, що для класичних філософсько-економічних теорій характерним був утилітарний підхід. Сучасні дослідники намагаються обґрунтувати нерозривний зв'язок між етичною та економічною сферами життєдіяльності людини. Виокремлено сутнісні характеристики підприємницької діяльності в класичних теоріях і сучасних дослідженнях.

Ключові слова: діяльність, економічна діяльність, підприємницька діяльність, підприємець, суспільство.

Становлення нового типу суспільства супроводжується значними змінами основних ціннісних орієнтацій громадян, що з необхідністю вимагає від особистості вміння не лише пристосовуватися до нових умов буття, але й набувати нових якостей, знань, розвивати ті здібності, які б допомагали їй формувати гармонійні відносини з природним і соціальним світом. Новий характер взаємодії з навколишнім світом потребує зміни мотивів праці й вчинків, формування нових виробничий відносин та утвердження нового способу виробництва. У постіндустріальному суспільстві одним із шляхів самореалізації особистості постає підприємницька діяльність, яка на думку науковців, найбільшою мірою забезпечує взаєморозвиток суспільства і особистості.

Проблема теоретичного осмислення засад підприємницької діяльності поставала предметом дослідження ряду мислителів. Зокрема, це праці таких теоретиків, як: Г. Арендт, Д. Белл, Ж. Бодріяр, Ю. Габермас, Ф. Гайєк, П. Друкер, В. Іноземцев, М. Кастельс, П. Козловскі, К. Маркс, Л. Мізес, С. Московічі, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Тоффлер, Е. Фромм, Ф. Фукуяма, Й. Шумпетер та інші.

Не дивлячись на досить велику кількість праць з даної проблематики, у більшості з них досліджуються окремі аспекти підприємницької

діяльності особистості в суспільстві. Саме тому метою даної статті є спроба цілісного, філософського аналізу підприємницької діяльності.

Як відомо, одним з перших дослідників, який запропонував цілісну концепцію підприємництва, був Й. Шумпетер. Сутність підприємництва вчений визначав через функцію реалізації нововведень у виробництві, створення нових комбінацій факторів виробництва і запровадження їх у економіку.

Й. Шумпетер зауважував, що підприємництво допомагає розвиватись суспільству завдяки здійсненню нових комбінацій, основними серед яких є: виготовлення нових для споживача благ, відкриття нових способів виробництва і використання уже існуючих благ, освоєння нових ринків збуту; освоєння нових джерел сировини; зміни структури виробництва тощо [14].

Однак, серед сучасних вчених існує думка, що в науковий обіг терміни «підприємництво» та «підприємець» були введені в XVIII ст. ірландським економістом Р. Кантільйоном, автором однієї з перших теорій підприємництва, яка була викладена в його праці «Нариси про природу торгівлі». Вчений спробував визначити зміст поняття «підприємець». Зокрема, для нього було характерне широке трактування суб'єкта підприємницької діяльності, де в якості сутнісних ознак останнього виступали ризик і невизначеність. Підприємцями мислитель вважав усіх осіб зайнятих економічною діяльністю, за винятком хліборобів і працівників, які одержують фіксовану оплату, підкреслюючи, що вони просто сподіваються продати свої послуги з вигодою і тому піддають себе ще більшій небезпеці [15].

Наступний крок на шляху розуміння підприємництва зробив Ж. Сей. Він чітко визначив різницю між підприємцем і капіталістом. Підприємець виступає як посередник між власниками на засоби виробництва (капіталістами) і споживачами. Підприємець збирає ці засоби в єдиний виробничий механізм, виконуючи, таким чином, творчу функцію організатора виробництва. Для цього він повинен володіти розсудливістю, завзятістю і хорошими знаннями як своєї справи, так і навколишнього середовища. Він також повинен вміти контролювати і управляти. Ж. Сей зазначав, що підприємець докладає всіх зусиль до поліпшення виробництва, особливо в індустріальному секторі [7, с. 17- 24].

Таким чином, підприємець викликав у мислителя захоплення і повагу, він не просто говорив про вплив особистості на економіку, а вказував на залежність економічного процвітання суспільства від моральних якостей його членів. І саме підприємець, наділений особливим набором моральних якостей, веде суспільство до економічного процвітання. Він

не просто вміє співвідносити свої доходи і витрати, правильно розпоряджатися багатством, а й бути внутрішньо вільним, господарем своїх пристрастей, бажань, потреб. Спільноту до економічного процвітання веде підприємець, який не є знеособленим економічним суб'єктом.

По суті концепції Р. Кантільйона і Ж. Сея є продовженням тієї тенденції в трактуванні підприємництва, яка була закладена у філософській думці раніше. З одного боку, це спроба звільнити підприємця від впливу особистісних, культурних, моральних, ціннісних, соціальних характеристик, з тим щоб аналізувати це явище в «чистому вигляді» як певну економічну одиницю, що виконує відповідну економічну функцію. З іншого боку, це виявлення специфіки підприємництва за допомогою аналізу особливих особистісних характеристик підприємця. Отже, це два підходи до розуміння природи підприємництва: як загального і особливого соціокультурного феномена. У першому випадку підприємництво розглядається як діяльність, пов'язана з ризиком або невизначеністю, а в другому — як вміла координація факторів виробництва.

У роботах інших мислителів, А. Тюрго та Д. Рікардо — підприємництво розглядалося виключно як економічне явище, а підприємець — тільки як виконавець особливої економічної функції. Наприклад, А. Тюрго визначав підприємців як частину класу, зайнятого виготовленням різноманітних товарів промисловості для задоволення різних потреб суспільства. Серед ознак, які характерні для будь-яких підприємців, мислитель виділяє дві головні: по-перше, наявність великого капіталу, який вони використовують для отримання прибутку, даючи роботу за рахунок своїх авансів; по-друге, отримання прибутку відбувається тільки за рахунок продажу землі або виготовлення фабрикатів [9, с. 129]. З аналізу робіт мислителя можна зробити висновок, що він не розглядав як окремі якості суб'єкта підприємницької діяльності впливають на розвиток окремої людини чи суспільства, він намагався з'ясувати як вони впливають на отримання прибутку.

Незважаючи на творчий підхід кожного з розглянутих теоретиків, можна констатувати про суттєвий вплив на розвиток уявлень про підприємництво філософсько-економічного вчення К. Маркса. Так, не дивлячись на зроблений філософом акцент на накопичення капіталу, він трактував економічну діяльність як автоматичний процес, у зв'язку з чим капіталіст-підприємець має другорядне значення для створення вартості товару. Нам видається, що підхід К. Маркса до підприємництва і підприємця-капіталіста можна вважати новаторським з декількох причин. По-перше, К. Маркс відмовився від розгляду підприємця-

капіталіста як індивідуальності, оскільки вважав будь-якого капіталіста лише втіленням його економічної функції. Капіталіст, за К. Марксом, — це «уособлений, обдарований волею і свідомістю капітал [6]. Як персоніфікований капітал, що володіє абсолютною пристрастю до збагачення, капіталіст користується пошаною, будучи при цьому всього лише одним із гвинтиків суспільного механізму, оскільки будь-який капіталіст, на думку філософа, детермінований дією законів капіталістичного способу виробництва як зовнішніх чинників [6, с. 162].

Крім того, мислитель одним з перших висловив думку про те, що рушійною силою будь-якої підприємницької діяльності є зростання багатства. Так само і єдиною метою діяльності підприємця-капіталіста є особисте збагачення, «зростання вартості є його суб'єктивною метою, зростаюче привласнення абстрактного багатства є єдиним рушійним мотивом його операцій. Не отримання одиничного прибутку, — підкреслював К. Маркс, — а прагнення до абсолютного збагачення, пристрасна гонитва за вартістю є метою капіталіста» [6, с. 605–606].

Також К. Маркс одним з перших спробував не просто розкрити природу і функції підприємництва й підприємця, а й поставити питання про їх трансформації, історичне значення, тобто питання про майбутнє підприємництва і підприємця-капіталіста. Мислитель вважав, що історичне значення капіталіст має лише як персоніфікований капітал, оскільки, спонукаючи людство до виробництва заради виробництва, він «сприяє розвитку суспільних продуктивних сил та створенню тих матеріальних умов виробництва, які можуть стати реальним базисом більш високої суспільної формації, основним принципом якої є повний і вільний розвиток індивідуума» [6, с. 605–606]. Яка ж трансформація очікує підприємця-капіталіста? К. Маркс бачив єдиний шлях — шлях «фаустівського конфлікту між пристрастю до накопичення і спрагою насолоди», який привів до того, що класичний капіталіст вироджується в марнотратного капіталіста, «що відчуває людські спонукання своєї власної плоті», і освіченого настільки, щоб «осміювати пристрасть до аскетизму як забобону старомодного збирача скарбів» [6, с. 607]. Причина даної трансформації криється в прогресі капіталістичного виробництва, що породжує новий світ насолод і відкриває тисячі джерел раптового збагачення.

Інший підхід до теорії підприємництва і взагалі до розуміння економічних процесів, продемонстрували представники історичної школи економіки. Найбільш відомими її представниками, ідеї яких не перестають бути актуальними сьогодні, є М. Вебер і В. Зомбарт. Погляди цих мис-

лителів отримали всебічне і найбільш повне концептуальне викладення у науковій літературі. У центрі уваги обох дослідників була історико-етична проблематика капіталізму, саме з їхніми іменами пов'язано створення його унікальної культури, формування людини нового типу, нової ментальності й картини світу. Говорячи про підприємництво, можна стверджувати, що В. Зомбарт розробив концепцію соціокультурного базису підприємництва, а М. Вебер поглибив її в категоріально-понятійному плані.

В. Зомбарт у своїх дослідженнях відштовхувався від особистості підприємця, прагнучи простежити еволюцію західного капіталізму за допомогою еволюції структури його суб'єкта. Підприємець повинен бути, як вважав вчений, «трояким: завойовником-організатором-торговцем» [4, с. 46].

Як «завойовник» підприємець повинен володіти такими якостями, як ідейне багатство (здатність складати плани), духовна енергія і здатність до втілення планів. Як «організатор» підприємець повинен володіти такими особистісними якостями, як здатність оцінювати людей щодо їх продуктивності, мати талант змушувати працювати замість себе, тобто «об'єднувати багато людей у щасливій, успішній, спільній діяльності за допомогою такого розташування людей і предметів, щоб бажана корисна дія повністю проявилася» [4, с. 47]. Як «торговець» підприємець повинен володіти рішучістю, присутністю духу і здатністю знаходити найкраще рішення, вміти добре вести переговори і домовлятися. Таким чином підприємець наділявся В. Зомбартом якостями, котрі відрізняють його від інших людей, що дозволило дослідникові в якості основних типів підприємців виділити розбійників, феодалів, державних чиновників, спекулянтів, купців, ремісників.

У центрі уваги В. Зомбарта був розглянутий в історичній динаміці «капіталістичний дух», що включав в себе дві соціокультурні складові — «підприємницький дух» і «міщанський дух». «Підприємницький дух» він визначав як «сукупність всіх душевних якостей, які необхідні для успішного ведення підприємництва», а «міщанський дух» як раціональне і пасивне начало, орієнтоване на пристосування і виживання. У свою чергу, «капіталістичний дух» представляє собою «поєднання пристрасті до грошей і підприємницького духу». Сучасний підприємець, на думку В. Зомбарта, є носієм висококапіталістичного духу і характеризується принциповою зміною ціннісних орієнтирів. «Жива людина, з її щастям і горем, з її потребами і вимогами витіснена з центру кола інтересів, і її місце зайняли дві абстракції: нажива і справа. Людина, перестала бути тим, ким вона залишалася до кінця ранньої капіталістичної епохи, — мірою всіх речей» [4, с. 48].

Отже, розвиток справи і зростання прибутку не має мети, ніякого людського сенсу, окрім розвитку виробництва самого по собі. Повна відірваність справи від людських інтересів і потреб веде до того, що сучасний підприємець втрачає моральні почуття, перетворюючись на раба своєї справи. Зміна «духу», як вважав В. Зомбарт, призвело до того, що релігійні, моральні та інші заборони та обмеження перестали впливати на діяльність і сутність сучасного підприємця, котрий втрачає будь-які моральні обмеження. Особистісний аспект втрачає свою значимість для підприємництва.

М. Вебер створив «культуроцентриську» версію походження капіталізму. Він, подібно В. Зомбарту, вважав капіталізм унікальним історичним явищем, принципово новим щаблем розвитку людства. На його думку на Заході склалася унікальна система духовного виробництва — «дух капіталізму», що включає в себе як раціональну виробничу етику, так і раціональний спосіб поведінки в цілому. Її основою є органічна духовно-моральна орієнтація на повсякденну активність, що розуміється як служіння Богу. Пов'язавши дух капіталізму з протестантською етикою, він дійшов висновку, що в основі капіталізму лежить добровільна «жертва людського духу» буржуазії — приборкання своїх пристрастей і гріховних потягів. Тим самим М. Вебер вперше показав, що перехід від спонтанного гедоністичного споживання до накопичення може бути пояснений тільки в контексті певної культури. В рамках західноєвропейської культури можна сказати, що відмова від безмежних задоволень на користь інвестування є диво, пояснення якому лежить в особливостях культурної епохи, сформованої релігійною реформацією.

Підхід М. Вебера до підприємництва можна вважати культурологічним, оскільки він виявив, що ціннісні орієнтири і мотивації специфічно капіталістичних форм господарської діяльності, обумовлені соціально значущими формами культури. Так, в основу капіталістичного підприємництва, на думку М. Вебера, лягли системи ціннісних орієнтації, мотивацій та поведінкові стереотипи, які сформувалися за допомогою протестантської релігії й відповідних світоглядних установок. Мислитель неодноразово підкреслював, що протестантська етика раціоналізує спосіб життя віруючих в цілому, оскільки впорядковує його і підпорядковує загальним нормам, орієнтує на одні цілі. Тому основним змістом діяльності капіталістичного підприємця є раціональне управління підприємством та його рентабельність. М. Вебер підкреслював, що в даному випадку мова йде про моральну легітимізацію підприємництва. Історична унікальність протестантської етики полягає в тому,

що вона створила специфічні ціннісні орієнтації на постійне інвестування, безкінечний розвиток виробництва, завдяки чому стала духовною передумовою капіталістичного підприємництва [2, с. 147].

Слід зазначити, що погляди В. Зомбарта і М. Вебера на джерела виникнення капіталістичного підприємництва різні. У першому випадку джерелом визнається католицька етика, тоді як у другому — протестантська. М. Вебер підкреслював, що будь-який вид діяльності вписаний в культуру за допомогою цінностей, так як будь-яка діяльність пов'язана з культурними смислами.

Загалом в дослідженнях кінця XIX ст. та поч. XX ст. спостерігається прагнення подолати вузькоутилітарні підходи та повернути економічну діяльність людини до етичної проблематики. У XX ст. посилюється увага до численних проявів деструктивних наслідків науково-технічного прогресу та невпинно наростаючої екологічної кризи. Наприклад, А. Швейцер у роботі «Благоговіння перед життям» постулює принцип діяльності, що відповідає етиці збереження та розвитку життя як такого. «Етика благоговіння перед життям не дозволяє нам мовчки погодитись з тим, що ми ніби не переживаємо те, що мають переживати мислячі люди» [13, с. 224]. Е. Фромм у своїх роботах говорить про те, що перспектива діяльності «хворого суспільства» полягає у перетворенні його на засадах самовдосконалення і реалізації творчого потенціалу людини, на основі домінування любові до життя [10, с. 31].

Автори постмодерністського проекту у філософії наголошують на тому, що поле бажань сучасної людини принципово безмежне, але історичні форми культури (соціальне виробництво) повсюдно його перетинають системою кордонів, задають чіткі коди, лише в межах яких уможливлюється «соціально прийнятне» виробництво бажання. Таким чином будь-яка діяльність людини, в тому числі й підприємницька, детермінована відповідними ціннісно-нормативними структурами культури [1; 3].

У межах загальної парадигми повернення економічної діяльності людини до етичної проблематики польський філософ П. Козловскі наголошує на необхідності поєднання підходів економічної науки та етики. Це пов'язано з природою діяльності людини, з вимогою соціального порядку, що полягає в забезпеченні як економічної, так і етичної орієнтації людської діяльності [5, с. 67].

Представник неоліберальної школи економічної теорії Ф. Гайєк звертає увагу на надраціональні передумови людської діяльності, що стоять за індивідуальними діями та знімають проблему раціонального вибору. Такими передумовами діяльності являються традиції,

вони не потребують раціонального обґрунтування та виконують роль «адаптації до невідомого». Традиційні правила людської діяльності та взаємодії (право, ринок, мова тощо) являють собою самостійний феномен, що знаходиться «між інстинктом та розумом» і розвиваються одночасно з розвитком розуму. Таким чином раціональність підприємницької діяльності формується не стільки завдяки індивідуальному людському розуму, скільки завдяки виникненню соціальних інститутів та правил поведінки, що розширюють її можливості. Сутність підприємництва він вбачав у пошуку і вивченні нових економічних можливостей в умовах сучасного суспільства, яке характеризується розповсюдженням і широким використанням новітніх технологій, внаслідок чого постійно змінюються способи спілкування, форми комунікації людей, типи особистостей і спосіб життя [12].

Теоретик концепції постіндустріального суспільства Е. Тоффлер зазначає, що людина шляхом власної діяльності перейшла у Третю хвилю системи багатства, яка вимагає іншої системи цінностей, соціальних реформ. За таких умов суспільство перестає бути масовим, щоб ефективно діяти людина змушена виробляти та споживати унікальні продукти [8]. У цьому контексті американський філософ Ф. Фукуяма намагається обґрунтувати значущість для сучасного суспільства такої духовної цінності діяльності людини як довіра. На його думку довіра виступає як очікування, яке виникає у членів спільноти, стосовно того, що інші її члени будуть поводитись більш чи менш передбачувано, чесно і з розумінням потреб оточення, згідно з деякими спільними нормами [11, с. 52].

Отже, завершуючи дослідження філософських уявлень про підприємницьку діяльність, необхідно зробити ряд уточнень. По-перше, очевидно, що теорії підприємництва займали деяке периферійне місце як в економічній теорії, так і в рамках суспільної думки. По-друге, деякі мислителі взагалі не виділяли жодної підприємницької функції, вважаючи, що процеси виробництва і капіталовкладень не вимагають прийняття важливих рішень, оцінок ризиків і будь-яких передбачень. По-третє, в Новий час закладається методологічна «помилка» економічної науки, коли дослідники вважають, що економіка — це одне, а культура — зовсім інше. Саме тому філософсько-економічні дослідження кінця XIX ст. — XX ст. наскрізь просякнуті прагненням подолати класичний вузькоутилітарний підхід до економіки і обґрунтувати нерозривний зв’язок між етичною та економічною сферами життєдіяльності людини.

Підприємництво загалом вчені виділили в окрему самостійну господарську діяльність і відвели їй певне місце в економічному процесі;

виділили підприємця як посередника між чинниками виробництва, які він комбінує у своєму продукті, і споживачами; виокремили елемент невизначеності й небезпеки в діяльності підприємця та необхідність врахування етичного імперативу в його професійній діяльності; досягнення успіху виступає важливим смислом підприємницької діяльності індивіда. При цьому під успіхом у підприємництві часто розуміють досягнення певного рівня прибутку, багатства. Натомість сучасні філософи зазначають, що володіння матеріальними благами ні в якому разі не гарантує щастя. Тільки духовне багатство приносить справжнє щастя. Таким чином бізнесмени також повинні брати активну участь у створенні суспільства, що є багатим духовно та матеріально забезпеченим.

Список використаних джерел:

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Жан Бодрийяр; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. — М.: Республика; Культурная революция, 2006. — 269 с.
2. Вебер М. Протестантская этика и «дух капитализма» / Макс Вебер // Избранные произведения. — М., 1990. — С. 61–273.
3. Делез Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина, науч. ред. В. Кузнецов. — Екатеринбург: У-Фактория, 2007. — 672 с.
4. Зомбарт В. Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека / Пер. с нем.; изд. подгот. Ю. Н. Давыдов, В. В. Сапов. — М.: Наука, 1994. — 443 с.
5. Козловски П. Принципы этической экономии / П. Козловски; пер. с нем. В. Автономов. — СПб.: Экономическая школа, 1999. — 342 с.
6. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала / Карл Маркс. — М.: Политиздат, 1988. — 891 с.
7. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии. Бастия Ф. Экономические софизмы. Экономические гармонии / Сост. М. Бункина, А. Семенов. — М.: Дело. — С. 7–88.
8. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер. — К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. — 476 с.
9. Тюрго А.-Р.-Ж. Избранные экономические произведения / А.-Р.-Ж. Тюрго. — М.: Соцэкгиз, 1961. — 172с.
10. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм; пер. с англ.; под. ред. Леонтьева Д. А. 2-е изд. — СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. — 224 с.

11. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. — М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. — 730с.
12. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек; пер. с англ. — М.: Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy», 1992. — 304 с.
13. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер; пер. с нем., сост. и посл. Гусейнова А. А. и Селезнева М. Г. — М.: Прогресс, 1992. — 576 с.
14. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер / предисл. В. С. Автономова. — М.: ЭКСМО, 2007. — 864 с.
15. Cantillon R. Essai sur la nature du commerce en general, n. d. (1720–30, first publisched in 1755), INED, Paris, 1952. — 192p.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2015 р.

Дяченко Р. А. Философские основы исследования предпринимательской деятельности

В статье предпринята попытка анализа философских основ предпринимательской деятельности. Констатировано, что для классических философско-экономических теорий характерным был утилитарный подход. Современные исследователи пытаются обосновать неразрывную связь между этической и экономической сферами жизнедеятельности человека. Выделены сущностные характеристики предпринимательской деятельности в классических теориях и современных исследованиях.
Ключевые слова: деятельность, экономическая деятельность, предпринимательская деятельность, предприниматель, общество.

Dyachenko R. A. Philosophical foundations of investigation of entrepreneurial activity

The article is an attempt to analyze the philosophical foundations of entrepreneurial activity. It is noted that narrow utilitarian approach was characteristic for the classical philosophical and economic theories. Modern researchers are trying to prove the inextricable link between ethical and economic spheres of human activity. It was determined the essential characteristics of entrepreneurial activity in the classical theories and modern research.
Keywords: activity, economic activity, entrepreneurial activity, entrepreneur, society

УДК 130.2

Ніколаєнко О. О.

Аспірантка кафедри етики, естетики і культурології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОСТКОЛОНІАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І УКРАЇНА: У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглядається українська культурно-національна ідентичність в контексті постколоніального дискурсу. На матеріалах праць Е. Саїда, Г. Бгабга, Г. Співак, Т. Гундорової з'ясовується можливість застосування методики постколоніальних студій для аналізу пострадянських культур. Показується, що в Україні роль постколоніальної критики виконує література, оскільки артикулює такі її складові як розмисли про межі географії, точки перетину між культурою та політикою, постколоніальний комплекс, фемінізм, орієнталізм тощо.

Ключові слова: постколоніалізм, культурно-національна ідентичність, колонізатор, наратив, література, історія, географія

Початок XXI століття проходить під знаком глобалізації. Цей процес характеризується мультикультуралізмом, розвитком технологій, взаємодією у соціально-політичній та економічній сферах різних країн світу, ба навіть цілих континентів. Глобалізація передбачає інтеграцію локальних елементів у спільний простір, зокрема навіть розглядається ідея трансформації етносів/народів/націй у мега-спільноту, планетарну спільноту.

Подібні тенденції вже на початку другого десятиліття XXI ст. викликали різку критику глобалізації. Як контраргумент висувається теза про те, що глобалізація може призвести до глибокої кризи культури, адже створення однієї уніфікованої моделі розвитку різноманітних спільнот є шляхом до стандартизації, ідеології та знищення самобутності, унікальності. У зв'язку з цим, загострюється питання збереження власної культурно-національної ідентичності.

Відмітимо, що окремі складові глобалізаційного процесу є неуникними. Разом з цим, варто наголосити на тому, що на шляху до будь-якої інтеграції слід зберігати власну культурну традицію, символічний уні-

версум, що конституює наше життя. Глобалізація має включати у себе діалог з Іншим: діалог культур, політик, філософій тощо.

Україна бере активну участь в означених процесах, вибудовуючи діалог з різними країнами світу. Втім, Україна лише починає остаточно звільнятись від колоніального дискурсу, від існування в складі великих імперій. Вона заповнює «білі плями» у власній історії після здобуття державної незалежності та водночас відповідає на новітні виклики та загрози українській самобутності.

Українську спільноту характеризує пошук власної культурно-національної ідентичності на тлі глобалізації. Це передбачає актуалізацію культурної та історичної пам'яті, що охоплює комплекс постколоніальних питань, пов'язаних з пошуком культурно-національної ідентичності, який здійснюється та широко дискутується у всіх галузях гуманітарного знання: філософії, культурології, політології, літературознавстві, історії, соціології, психології тощо. Аспект, який представляється в статті, — це аналіз української культурно-національної ідентичності в контексті постколоніалізму.

Розглядаючи запропонований аспект, необхідним є звернення до публікацій «постколоніальних критиків» (Е. Саїда, Х. Бгабга, Ґ. Співак та інших). На меті «постколоніальної критики» було і залишається визнання домінування, як правило, західної культури на території колонізованих метрополією земель та способи боротьби за власну ідентичність в умовах колонізації. У 90-х рр. XX ст. постколоніальні студії зайняли місце в програмах англомовних університетів у рамках таких дисциплін як англістика, порівняльне літературознавство та культурології [5]. Український діаспорний дослідник, Марко Павлишин, зазначає, що постколоніальній свідомості притаманна політична заангажованість, схильність до плюралізму, толерантності, компромісу та іронії [5]. Ці риси вказують на те, що постколоніалізм є постмодерним явищем. Він бере до уваги теоретичні напрацювання М. Фуко, Ж. Дерріда, Ф. Ліотара та ін.. Головними представниками постколоніальної критики є Едвард Саїд, ФранцФанон, Ґаятрі Чакраворті Співак, Гомі Бгабга. Розглянемо детальніше їхню позицію та визначимо її значення для формування української «постколоніальної критики», центром якої є питання культурно-національної ідентичності.

Засновником «постколоніальної критики» прийнято вважати Ф. Фанона. Він досліджував свідомість колоніального суб'єкта, який опинився у ситуації не лише політичного, економічного, соціального тиску, але й відчув суттєвий вплив на власну ідентичність [4, с. 110–111], тобто

культурна і/або расова нерівність створювали умови для комплексу меншовартості колоніального суб'єкта. Механізмами вивільнення від цієї залежності та супротиву, на думку Фанона, є мова, культура та історія. Думки Фанона продовжив Е. Саїд у працях «Культура й імперіалізм», «Орієнталізм». Зокрема, він говорить про європейські та деякі азіатські країни, які впродовж XIX ст. встановили своє панування на землях Африки, Латинської Америки, Північної Америки, Австралії, Нової Зеландії, на Близькому та Далекому Сході. Йдеться передовсім про Британію, Францію, Іспанію, Російську імперію, США, Японію тощо. Вони продемонстрували модель домініонів або володінь та заклали фундамент теперішнього глобального світу [6]. Для Саїда є очевидним взаємозв'язок між культурою та «імперіалізмом», тобто та атмосфера, яку створила імперія (скажімо, з расовою теорією, географічними спекуляціями, економікою залежності) впливала, наприклад, на інтерпретації вікторіанського роману або німецької метафізики. Саїдові йдеться про заангажованість мистецтва. Отже, ці точки перетину між культурою та імперської політикою, створювали загальний «імперський дискурс», у якому економічне висловлювання О'Брайєна «хибні сподівання, ніби великі прибутки накопичуватимуться» відсилало до роману «Великі сподівання» Ч. Діккенса чи героїв «Ярмарку суєти» В. Теккерея.

Відштовхуючись від міркувань про землю, розселення на ній, контроль за нею, «імперський дискурс» ставав розмислом про межі географії, про боротьбу за географію, про значення географії для історичного досвіду тієї чи іншої нації, а також про ідеї, форми, образи та уявлення, що підтримували імперіалізм. Саїд дає наступне визначення «імперіалізмові»: він означає практику, теорію та ставлення панівної метрополії, яка керує віддаленою територією. Його наслідком є «колоніалізм» — насадження поселень на віддалених територіях [6]. Життя та боротьба за ідентичність поневолених народів, у яких немає політичного суверенітету, складає «колоніальний дискурс». Фактично колонізований народ перебуває під контролем, що досягається за допомогою сили, політичної колаборації, економічної, соціальної та культурної залежності. У наш час, вважає Саїд, власне «колоніалізм» переважно завершився, а от «імперіалізм» ще виявляє себе у загальнокультурній царині та соціальних, ідеологічних практиках.

Імперський дискурс забезпечується ідеєю існування імперії. Вона пронизує усі культурні сфери, артикулюючи присутність категорій «правителя» та «підлеглого». І правитель, і підлеглий (підданець) «має власну низку інтерпретацій спільної історії, зі своєї позиції,

з власним історичним сенсом, власними емоціями та традиціями» [6]. Імперіалізм та колоніалізм не зникає з кінцем відповідної історичної доби. Вони залишаються у спільній культурній та історичній пам'яті народу та здатні чинити тиск на свідомість індивідів, а, отже, як вже було зазначено, впливають на формування культурно-національної ідентичності. Саїд вважає, що цей взаємозв'язок яскраво демонструє література. Наприклад, вона була учасницею європейських закордонних компаній XIX ст., консолідуючи ті структури, що підтримували та розвивали практику імперії. У цьому аспекті варто згадати Діккенсовий образ Домбі, що уособлював імперську торгівлю, етос британського меркантилізму та відчуття необмежених можливостей для просування закордон [6]. Також можна навести приклад образу пана Паратова з драми Островського «Безприданниця», який йде не за природним відчуттям кохання, а за штучними цінностями Російської імперії, статком та домінуванням над іншими.

Для постколоніального дискурсу є притаманним осмислення минулого колоніалізму задля кращого розуміння складностей сьогодення в незалежних державах [6]. Йдеться про те, що було спільним, а що було відмінним у колоніальному досвіді у сферах політики, культури, естетики тощо. Постколоніалізм розгортає травматизм колоніального досвіду, демонструючи «рубці» та «шрами» минулого, які виявляються у пам'яті про «обірвану» історію тієї чи іншої нації, що перебувала під пануванням імперії. Постколоніалізм «дає право» колись підлеглим народам відверто говорити та діяти на власній території, тобто самовизначатись, утверджувати культурно-національну ідентичність.

Культурний аналіз постколоніалізму базується також на переплетенні географії та історії. Наприклад, виникають нові оповіді чи студії з орієнталізму, африканізму або ж студії з англійськості чи французькості як переосмислення колишньої імперської ідентичності. Ці ж процеси відбуваються на пострадянському та постюгославському просторі, адже означені території перебували у союзах держав, що продовжували впроваджувати імперську політику. Втім, на думку Саїда, аналіз ідентичності «постколоніальних» держав є неможливим без звернення до «імперських» наративів і навпаки: «Адже жодна протилежність не може існувати сама по собі, без низки протилежностей, заперечень та опозицій: греки завжди потребують варварів, а європейці — африканців, орієнталів і т. д…Без руху опору імперії, який відбувся на всіх периферіях, неможливо було б читати й інтерпретувати головні куль-

турні тексти метрополії у цей активізований, переформований спосіб» [6].

Процеси постколоніалізму, вважає Саїд, розпочалися після виснаження модернізму і проявляються у вигляді постмодернізму, тобто кризи великих наративів (зокрема, просвітницьких), як це визначив Ліотар. Авторитет західного спостерігача (мандрівника, торговця, науковця, романіста тощо), який претендує на всезнання, зникає. Сферу культури починають обіймати раніше «витіснені» голоси: митці та інтелектуали з колишніх колоніальних територій, феміністки та ін.. Усередині постколоніалізму формуються нові дискурси, що прояснюють його загальну практику та вбирають провідні ідеї постмодернізму. Так, продовження аналізу постколоніалізму демонструє ряд публікацій Гомі Бгабга, літературознавця та культуролога індійського походження, директора Гуманітарного центру Гарвардського університету.

На думку Бгабга, культурне конструювання належності до певної нації визначається через соціальну та текстуальну самоідентифікацію, тобто через низку наративів. Загалом дослідник визначає націю як «наративну стратегію». Її апаратом символічної влади є такі категорії як сексуальність, класова приналежність, територіальна параноя або «культурна відмінність». Усі вони використовуються в процесі написання нації. У зв'язку з цим Бгабга наводить позицію Ф. Джеймісона, який використовує поняття «ситуативної свідомості» або національної алегорії, де через передачу індивідуального досвіду, через історію відбувається переказ колективності [2, с. 178]. Відтак, кожна нація (і «колонізатор», і «колонізований») представляє себе у вигляді наративу. Колонізатор намагається створити оповідь нарцистичного типу, ствердити себе через владу та історію, яка обґрунтовувала би його домінування. Колонізований (підданець) через насильницьке захоплення його життєвого простору опиняється у ситуації вакууму, але втрату він переносить у площину метафори, тобто у словесному полі розгортається його боротьба за свободу та існування. Ця метафора має просторові та часові виміри.

Національний простір можна визначити через кордони. Крім свого фактичного значення (географічний маркер, державні межі) вони вказують також на територію, де мають місце дискурси, що належать саме цій, а не іншій нації. Йдеться про риторичну стратегію соціальних відношень. До такої стратегії належить метафора ландшафту як простору культурно-національної ідентичності або метафора тілесної рани у разі втрати цього простору тощо.

У контексті темпорального виміру Бгабга відмовляється від позиції історицизму. На його погляд, націю слід розуміти як неперервний процес продукування «нації» і, разом з цим, як вже утворене культурне формування. Тобто мова йде про постійне оновлення національного наративу, але в межах власної локальності, вже визначеної Бгабга [2, с. 177–178].

Таким чином, Бгабга продемонстрував, що і колонізаторові, і підданцю характерна розщепленість «Я», прагнення до першопочаткової цілісності, однак, її неможливо досягнути. Зважаючи на це, у добу постколоніалізму варто говорити про постійне творення наративу нації у межах її локальності. Кожен культурний фрагмент має увійти в мозаїку нації. Творення наративу нації, як вже зазначалось, відбувається у «формуючому тексті».

Також у річищі постколоніальної теорії працює учениця Е. Саїда, літературний критик, філософ, культуролог, Ґаятрі Чакраворті Співак. Вона користується ідеями деконструкції Дерріда, марксизму, фемінізму для прояснення суті постколоніалізму.

На думку Співак, кожна «постколоніальність» є вкоріненою у певний контекст (географічний, історичний, політичний, культурний тощо), а тому й характеризується відмінностями. Загалом, «колонізатором» вона пропонує вважати ту чужу національну державу (nation-state), яка перебирає собі роль правителя (на колонізованій території), карбуючи на свій зразок і розсуд закони, системи освіти, чи трансформуючи спосіб виробництва з метою досягнення своєї ж власної економічної вигоди [7, с. 20]. Вивчення цих процесів має бути, вважає Співак, інтердисциплінарним, оскільки воно забезпечуватиме цілісне бачення ситуації.

Головне питання, яке поставила Співак стосувалось «пригнічених», «підданців»,«підпорядкованих», а саме «Чи можуть пригнічені говорити?» («Canthe Subalternspeak?»). Слід зазначити, що переклад слова «subaltern» має декілька значень. По-перше, йдеться про «пригнічених» («підпорядкованих») з конотацією класової гегемонії; по-друге, про армійський контекст, оскільки «subaltern» також перекладається як «молодший офіцер»; по-третє мовиться про «підданих», про вираз функціональної залежності. Якщо узагальнити усі можливі варіанти перекладу, то «subaltern» є тією меншістю, яку і досліджує Співак, — робочі, населення третього світу, жінки, тобто залежні від вищих інстанцій [8].

Співак зазначає, що поступовий рух «пригнічених» до вивільнення ускладнюється на фазі імперіалізму. Цією проблемою займається спільнота інтелектуалів, що може бути названа «Група з досліджень

пригнічених» («Subalternstudiesgroup»). Її представниками є Ранаджит Ґуа, Шахід Амін, Давід Арнольд, Ґаятрі Співак та інші. Зокрема, вони переосмислюють колоніальну історіографію Індії у перспективі селянських повстань у часи колоніальної окупації. Для Співак це питання розгортається у площині «дозволу на оповідь», що його дискутував Саїд та Бгабга, себто мова йде про право колонізованого народу на свій «формуючий текст», на історіографію, які обґрунтовували би його існування. «Група з досліджень пригнічених» вважає, що в часи колоніального минулого Індії існувала так звана «політика народу». Це була автономна сфера, що не походила з політики еліт, не залежала від неї. Вона діяла всередині країни, незважаючи на колоніалізм, розвиваючи власні методи боротьби. На наш погляд, подібний підхід є актуальним і для української історії, адже і у часи Російської імперії, і у Радянському Союзі існувала група українських інтелектуалів, переважним чином письменників, що працювали попри заборони на публічну діяльність, на використання української мови та зберігали автономну сферу української культури.

Співак, як й інші постколоніальні критики, застосовує свою теорію до вивчення конкретних літературних творів, оскільки той чи інший твір представляє голос «subaltern». Наприклад, вона говорить: «Я раджу використовувати літературу, що несе у собі феміністичні ідеї, як «непояснювальну» теорію практики» [7, с. 169–170]. Таким чином, через літературу та роботу інтелектуала «пригніченим» («підпорядкованим») повертається голос. Ця теза є вкрай актуальною і для української культури. На початку XXI ст. постколоніальні дослідження вийшли за межі суто англомовного імперського досвіду. Зокрема, Джон Макліод називає цей процес «зміною притягання поля», йдеться про інтерес до інших європейських імперій. Це також передбачає уточнення методів аналізу, що застосовуються у постколоніальній теорії, адже об'єктом аналізу стають нові імперії, міграція, глобалізація, вплив масової культури, гендерний аспект тощо [3]. Серед альтернативних різновидів постколоніалізму виокремлюють латиноамериканський, португальський і при цьому резонно постає питання про східноєвропейський постколоніалізм, тобто чи слід застосувати методику постколоніальних студій до постсоціалістичних культур Східної Європи? Тамара Гундорова говорить про дві можливості подібного застосування. По-перше, перенесення постколоніальної методології на Схід Європи може виглядати як інтелектуальна колонізація цих теренів з боку Заходу. З іншого боку, цю тенденцію можна трактувати як спробу змінити парадигму домі-

нування західного мислення, вписуючи в неї досвід тоталітаризму, інших форм імперіалізму, а також новітніх дискусій довкола ідеології супротиву, яка притаманна постколоніалізмові [3]. Постколоніальну ідеологію супротиву активно використовує та ретранслює сучасна східноєвропейська культура, особливо її популярний різновид, адже такі категорії як «тіло», «музика», «література», «танець», «текст» трактуються як форми спротиву колоніальному і/або тоталітарному насильству. Також до уваги береться гендерний аспект, оскільки, як зазначала Співак, жіноче тіло репрезентує власну передачу пам'яті. Відтак, «постколоніальне відкриття» Сходу Європи є, все ж, зміною парадигми західного мислення, а не інтелектуальною експансією.

На думку Гундорової, ставлення Західної Європи до свого Сходу раніше артикулювалось в межах дискурсу орієнталізму. Доба Просвітництва з ідеями картографування, цивілізації, колекціонування «відкрила» на мапі Європи слов'янський світ. Звісно, йдеться не про географічне, а про нове культурне відкриття. Воно було втілене у концепції європейської цивілізації Гердера. Саме він виокремив слов'ян географічно та історично на мапі Європи, уподібнив їх до Сходу та назвав їхнє місцезнаходження «Східною Європою» (östlichesEuropa). Це дало підстави, вважає Гундорова, для створення імперіалістичної епістемології, яка будувалась на онтологічній різниці між Заходом та Сходом Європи, на відторгненні центром «цивілізації» Сходу, про «екзотизацію» слов'янського населення [3]. Так, Україну було названо «новою Грецією», оскільки її народ мав веселий мирний норов, музикальність, а ландшафт з «прекрасним небом» та «плодючими нивами» нагадував простори Еллади. Для Гердера український край був досі диким та некультурним, але він розглядався як основа для майбутньої європейської «цивілізованої» нації, що залежало від «духу культури» та просвіти Заходу.

Концепція України як «нової Греції» була однією з провідних для романтичного бачення української народності у XIX ст. (М. Максимович, М. Цертелєв, М. Гоголь та інші) [3], а отже закладала підвалини її культурно-національної ідентичності. Долучаючи гендерний аспект, варто сказати, що Україна як Схід Європи виступала фемінною, пасивною, ностальгійною, містичною. Так, Шевченко асоціював колоніальне становище України в межах Російської імперії зі скривдженою матір'ю, жінкою-покриткою. Навіть козаччина, маскулінна сила, пов'язувалась з жіночим демонічним началом. Наприклад, любов до чужинки Андрія,

сина Тараса Бульби у однойменній повісті Гоголя, одомашнення козацької волі в «Чорній Раді» Куліша тощо [3].

Варто також зазначити, що сучасна українська література (Ю. Андрухович, С. Жадан, О. Забужко, М. Матіос та ін.) артикулює питання постколоніалізму, зокрема актуальною є наступна проблематика: розрив генерацій, постколоніальний комплекс або постколоніальна травма, смерть імперії як смерть Батька, чорнобильський катастрофізм (визначення Т. Гундорової) тощо. Сучасна українська література не лише долучається до постколоніальної критики, але й у деяких випадках і виконує її функції. Йдеться про долучення саме до постколоніального, а не постімперського дискурсу. Постімперський дискурс більшою мірою с притаманним Росії. Постколоніалізм має на меті деконструкцію колоніального минулого, однак в Росії цього досі не відбулось: «Для російської свідомості процес колонізації був вкрай суперечливим, оскільки росіяни, що почували себе імперською нацією, і досі відчувають себе не стільки колонізаторами, скільки визволителями (країн Європи від ярма фашизму, країн Далекого Сходу та Африки від американського імперіалізму, ще раніше колишніх радянських республік Кавказу та Середньої Азії від агресивної політики Туреччини» [1]. Культура Російської імперії та Радянського Союзу була літературоцентричною, тобто ґрунтувалась на владі слова, зокрема часто-густо воно мало політичні та репресивні функції [1]. Зважаючи на це, вивільнення з-під влади імперії та її колоніальної політики стало для України і вивільненням з-під «влади слова». У цьому процесі провідну роль виконувала і виконує досі література.

Сучасний український письменник є соціально заангажованим. Він створює, як правило, «формуючий текст», що ставить питання про культурно-національну ідентичність. Для пошуку відповіді на питання «хто ми є?» та «які ми є?» письменник обирає різні риторичні стратегії, однак вони працюють в межах постколоніального дискурсу. Постколоніальна теорія стала актуальною для української літератури у 90-х рр. XX ст.. Це було пов’язано з розпадом «імперії» Радянського союзу та встановленням української незалежності. Україна, що перебувала декілька століть під владою російської «метрополії», нарешті здобула шанс деконструювати власне минуле задля майбутнього поступу. Г. Бгабга вважав, що культурне конструювання належності до певної нації визначається через соціальну та текстуальну самоідентифікацію, тобто через низку наративів. Саме сучасна українська література демонструє створення подібних наративів.

Отже, фактично роль постколоніальної критики в Україні виконує література, оскільки артикулює такі її складові як розмисли про межі географії, точки перетину між культурою та політикою, постколоніальний комплекс, фемінізм, орієнталізм тощо. Таким чином, постколоніальний дискурс сучасної літератури створив умови для нового написання нації, адже літературний твір став полем дискусій щодо культурно-національного самовизначення.

Список використаних джерел:

1. Берг М. Постколониальный дискурс и проблема успеха в современнойрусскойлитературе / Михаил Берг. — [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www. mberg. net/pstk/
2. Бхабха Х. Место нахождение культуры. / Хоми Бхабха [пер. с англ. Г. Гобзем] // Перекрестки. — № 3–4. — 2005. — С. 161 — 191.
3. Гундорова Т. Пост-орієнталізм, іміграційний романс і нові можливості постколоніальних студій у Східній Європі. / Тамара Гундорова. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: http:// www. academia. edu/6443849/.
4. Дробышева Е. П. Культуры, нации и идентичности в ситуации «политического антагонизма и неравенства» / Е. П. Дробышева // Идеи и идеалы. — № 1 (3). — Т. 2. — 2010. — С. 110–116.
5. Павлишин М. Постколоніальна критика і теорія / Марко Павлишин // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М. Зубрицької. — Львів: Літопис, 1996. — С. 531 — 535.
6. Саїд Е. Культура й імперіялізм. / Едвард Саїд; [пер. з англ. К. Ботанова, Т. Цимбал, Н. Ґхазалі, Т. Марценюк]. — К.: Критика, 2007. — 608 с.. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: http:// edward-said. narod. ru/culture. htm
7. *Співак Г. Ч.* В *інших світах*. *Есеї* з *питань культурної політики* / Гайятрі Чакраворті Співак; [пер. з англ. Р. Ткачук, І. Супрунець, А. Кулаков]. — К.: Вид. дім «Всесвіт», 2006. — 480 с.
8. Spivak Ch. G. Can the Subaltern speak? / Gayatri Chakravorty Spivak. — [Electronic resource] — Access mode: http://www. mcgill. ca/files/crclaw-discourse/Can_the_subaltern_speak. pdf

Стаття надійшла до редакції 02.02.2015 р.

Николаенко А. О. Постколониальный процесс и Украина: в поисках идентичности

В статье рассматривается украинская культурно-национальная идентичность в контексте постколониального дискурса. На материалах работ Э. Саида, Х. Бхабха, Г. Спивак, Т. Гундоровой выясняется возможность применения методики постколониальных студий к анализу постсоветских культур. Показывается, что в Украине фактическую роль постколониальной критики исполняет литература, поскольку она артикулирует такие вопросы как размышления про границы географии, точки соединения между политикой и культурой, постколониальный комплекс, феминизм, ориентализм и тд.
Ключевые слова: постколониализм, культурно-национальная идентичность, колонизатор, нарратив, литература, история, география.

Nikolayenko A.O. The post-colonial process and the Ukraine: in search of an identity

The article deals with the cultural-national identity in context of postcolonial discourse. On theoretical materials of E.Said, H.Bhabha, G.Spivak, T.Gundorova the author finds out possibility of application of technique of postcolonial studios to the analysis of Post-Soviet cultures. The author shows that in Ukraine the actual role of postcolonial critique is played by literature. The Ukrainian literature articulate such questions as reflections about limits of geography, connection points between politics and culture, a postcolonial complex, feminism, orientalism etc.
Keywords: postcolonialism, cultural-national identity, colonialist, narrative, literature, history, geography

УДК 321.02:17.037

Кругла Н. А.

Кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, політології і права Херсонського національного технічного університету

Романовський О. О.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, політології і права Херсонського національного технічного університету

РОСІЙСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ПРО СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ У РОСІЇ ПІСЛЯ 1917 РОКУ

Розглядаються соціальні зміни, які відбулися у Росії після 1917 року. В епоху криз і історичних зламів відтворення життя повинно починатися із відтворення духовного народного організму.

Ключові слова: соціалізм, капіталізм, Зло, духовна активність, неправда, Добро.

Лютий 1917 року знов поєднує публікації Булгакова та Бердяєва на сторінках щотижневика «Російська свобода». В цьому році виходить брошура С. Булгакова «Християнство і соціалізм» [1, с. 210–257.], в якій він намагається спрямувати політичний досвід «Філософії господарства» на безпосереднє суспільне служіння.

Булгаков застерігає, що капіталізм, якому відчинили двері до російських просторів, є організованим егоїзмом, тому соціалізм має рацію у своїй критиці капіталізму. В цьому розумінні російський соціалізм є «капіталізмом навиворіт» [1, с. 239–240].

Позитивна потенція християнського соціалізму в Росії пояснюється тим, що тільки «християнство дає для соціалізму такий необхідний для нього ґрунт, звільняючи його від міщанства». В свою чергу, соціалізм «виконує правду християнства у господарському житті». В ньому, як у сукупності заходів соціальної політики, «немає нічого, що не відповідало б християнській моралі» [1, с. 247], — стверджує Булгаков у дусі свого «проекту» 1905 року.

Вельми сумнівне мрійне благополуччя, яке обіцяє економічний соціалізм, не влаштовує його навіть в тому випадку, якщо воно справді буде досягнуте. По-перше, соціалізм не спроможний ліквідувати причин

бід та насильства на землі. Навіть повна перемога соціалізму нічого істотно не змінить у житті суспільства. «Так само будуть, — писав Булгаков, — страждати й вмирати люди, будуть любити й ненавидіти, заздрити й марнословити, будуть під владою тих самих бажань та вад, що й зараз» [1, с. 251]. По-друге, економізм завжди недооцінював глибину духовного світу людини.

У цьому пункті позиції Булгакова та Бердяєва зближуються найбільше. Християнство, за словами Булгакова, не бажає, «щоб страждання людини мало б змогу бути переможеним соціалізмом» [1, с. 252–253]. Позбавлення життя від страждань, якщо це взагалі можливо, призвело б до безповоротного розчарування. Без трагічної боротьби добра і зла, які складають умову для духовного злету, подвигу, у повному всеохоплюючому благополуччі людство задихнулося б у міщанстві ситої самовпевненості. Все це зміцнюється передчуттям апокаліптичних подій: «Не до гармонії і спокою, а до останніх потрясінь рухається світ» [1, с. 254].

Будь — який суспільний устрій у цьому світовому русі уявляється Булгакову не більш, ніж «історичною ступінню», «епізодом». Ми можемо тільки замінити одну ступінь іншою, котра буде більш бажаною та зручною для життя, але ми не в змозі позбутися апокаліптичного кінця всієї світової історії. Тобто Булгаков намагається підкреслити непохитність догматичних уявлень про Страшний Суд і в той же час санкціонувати розумні суспільні перетворення.

Починаючи з 1922 року суперечки про соціалізм і будь-яка полеміка між ідейними течіями переносяться з Росії на Захід. Для Радянської Росії християнський соціалізм стає зайвим, як взагалі стає зайвою будь-яка точка зору, котра не узгоджується з ідеологією більшовизму.

Перебуваючи на чужині, російські християнські соціалісти швидко проявили спільність позиції відносно неприйняття ринкової стихії. Як і О. І. Герцен, Булгаков і Бердяєв відкрито проявляють свою антипатію до «скептичної демократії» та «безбожного економізму». Вони, як і вся російська еміграція, мали можливість бачити «обидва боки медалі», більшовизм і капіталізм.

Дивно, але комфорт європейського життя з його передбачуваністю слугує їм додатковим аргументом на користь колись проголошеного ідеалу. Нової сили набула думка про необхідність християнської духовної основи для суспільства.

У 1925 році в Парижі з ініціативи Г. Кульмана (Швейцарія) починає виходити журнал «Путь». Фінансово (і не тільки) діяльність журналу

підтримав лауреат Нобелевської премії миру Джон Мотт, який був генеральнім секретарем Всесвітньої християнської студентської федерації (ВХСФ) та президентом Асоціації молодих людей-християн (YMCA) [2, с. 108–112]. Журнал став виданням Релігійно-філософської академії, котра на цей час була перенесена з Берліна до Парижа. Редагував журнал М. Бердяєв. «Путь» не був войовничим органом, а лише давав місце для творчих проявів думки на ґрунті православ'я [3, с. 256].

Журнал відкривається редакційною статтею «Духовні завдання російської еміграції», в якій проголошується, що головним завданням еміграції є пошук шляху, яким відбувається рух проти «царства антихриста», шляху істини, підкреслюється складність такого пошуку. І звичайно, ці пошуки пішли дещо в іншому руслі [4].

Автор підкреслює, що всі мови відчувають наслідки своїх гріхів, і всі ми можемо сподіватися на краще життя, але тільки за умови, якщо пройдемо крізь каяття. Ніхто не може вважати себе безгрішним і робити невинуватий вираз обличчя, бачити все зло життя лише в інших. Це — не християнське ставлення до життя [4, с. 3].

Російська еміграція не складається з невинуватих людей, на відміну від винуватих, котрі перебувають в Росії. Вона складається з винних, і її позитивна місія може бути виконаною лише за умови і в міру усвідомлення емігрантами своєї провини. Російське культурне суспільство, яке зараз з жахом відсахнулося від антихристиянського образу російської революції, тисячу разів зраджувало християнським заповітам і мало піклувалося про здійснення християнської правди. Отже шлях протилежний християнським заповітам, шлях, котрий заперечує християнську правду, нині буде пройдено до кінця у більшовизмі. Але не більшовики цей шлях почали. Зло почалося в тих, хто були господарями життя, й лише завершилося у тих, котрі проти них повстали.

Старе життя було багато в чому злим й гріховним життям. «І рух проти більшовизму може спиратися лише на основи, які є настільки ж протилежними християнським заповітам, настільки заздрісними», як і сам більшовизм [4, с. 4]. І тоді не буде благословення Божого цьому руху. Злоба, ненависть і помста є все тією ж отрутою більшовизму, якими б високими словами ці стани не маскувалися. Завданням культурного прошарку російської еміграції є усвідомлення істини: є тільки один рух проти царства Антихриста. Це рух, котрий здійснює Христову правду і з неї черпає натхнення.

«Цей же рід виганяється тільки молитвою і постом» (Мт 17: 21). Усвідомлення цієї релігійної істини не означає проповідування пасив-

ності. Навпаки, це є заклик до величезної духовної активності, котра, в свою чергу, викличе активність суспільну й історичну. Але суспільна активність є безплідною і пустою, якщо вона не ґрунтується на активності духовної, на змінах Духа, на здобутті духовної сили. Злі сили, які діють в революції і які накопичилися в старому російському житті, можуть бути переможеними лише новими і творчими силами добра, що розкриваються в результаті пережитого досвіду.

В епоху криз й історичних зламів, коли зруйновано старий лад життя, коли нічого не лишалося від старої соціальної структури суспільства, відтворення життя повинно починатися з відтворення духовного народного організму, з змін та зміцнення релігійних вірувань народу. «В Росії все буде визначатися віруваннями народу, його духовним станом. Утопічно, мрійливо, нереально створювати суспільні і політичні плани, ігноруючи народну і суспільну психіку, духовну спрямованість, яка визначає вірування» [4, с. 5]. Перш за все потрібна колосальна робота духовного просвітлення й робота просвітительська серед народних мас, котрі випали зі старого ладу й тому опинилися в розбурханому стані. До цього треба духовно готуватися. І з цією підготовкою пов'язане перше завдання еміграції.

Є ще одна місія, котра не була в достатній мірі усвідомлена. Можна лишатися вірними своєму релігійному типу, стверджувати свою віру, мужньо й відкрито усвідомлювати її всесвітнє значення та з глибин свого духовного типу, з глибин своєї віри вступати у спілкування з християнами Заходу, співпрацювати з ними, налагоджувати братські стосунки між християнами всіх віросповідань. «Схід і Захід не можуть лишатися уособленими й ізольованими», — стверджує М. Бердяєв [4, с. 6].

Що стосується співробітників часопису «Путь», то про їхню ізольованість від Заходу не може бути й мови. Наприклад, Б. Вишеславцев своє перебування у 1908–1909 роках у Римі, Парижі й особливо у Берліні й Марбурзі, де він зустрічався з неокантіанцями П. Наторпом й Н. Гартманом, використав для того, щоб написати докторську дисертацію про етику Фіхте. С. Франк навчався у Берліні у Г. Зімеля (1899р.). М. Лоський навчався в Німеччині у В. Вундта та В. Віндельбанда. М. Бердяєв у 1912 році відкриває для себе Рим і Флоренцію. Більшість авторів журналу крім російської мови володіли німецькою, французькою, грецькою й латиною [7, с. 52].

Журнал «Путь» продовжує традиції російської творчої думки, тому він підтримує ідею християнської свободи, яку було сформовано російською релігійною думкою XIX століття. Були гостро поставлені

проблеми, на які немає церковної відповіді, проблеми про людину і космос, проблеми ставлення християнства до історії та культури. Виняткове розуміння християнства як релігії особистого спасіння, заперечення творчого підходу до життєвих питань, нерозв'язаність у християнському дусі питань культури і соціального устрою є джерелом страшних розладів у християнському світі.

У християнстві до катастрофи містилася неправда і кривда, котрі й викликали катастрофу. Капіталістичне суспільство є не менш антихристиянським, ніж суспільство соціалістичне. Боротьба буржуазного і соціалістичного суспільств не є боротьбою Добра і Зла, — це є боротьба лише двох форм Зла. Справжня ж боротьба є боротьбою Христового духу та духу Антихриста, які проявляються зовнішньо і є полярно протилежні. І російський народ, і весь світ отримали завдання: вичерпно зрозуміти й прийняти християнство та здійснювати його реально не тільки в особистому житті, але й в суспільному.

На руїнах буржуазного суспільства треба будувати суспільство християнське, треба скористатися цим сприятливим станом, а не відтворювати старе антихристиянське суспільство. Якщо ж християнська правда не буде втілюватися в життя, тоді антихристиянські сили будуть все більше і більше перемагати. Зараз є необхідність в активному опорі злу Антихриста, але в опорі християнському і в ім'я Царства Христова. На пропагування цієї свідомості і спрямовує свої сили журнал «Путь».

«Шлях думки входить в дорогу життя як один з її визначальних моментів. Пізнанню належить творча роль в житті.... Для боротьби в сучасному світі треба мати досконале розумове й духовне озброєння. І ми хотіли б сприяти створенню цієї зброї. Народні маси віддаляються від Християнської віри і від Церкви, проходять через поверхову напівпросвіту, через атеїзм і нігілізм, але інтелігенція та вищий шар культури повертається до Християнської віри і Церкви. Це змінює стиль православ'я. Воно перестає бути простецьким, переважно мужицьким. Потрібні відповіді на більш складні розумові запити, на більш витончену інтелектуальність. І ми хотіли б, наскільки це можливо, відповідати на ці запити, допомагати зростанню релігійної свідомості», — проголошує редакція «Путі» [4, с. 7].

Релігійно-філософські мислителі проголошують, що злоба й ненависть, які народжені більшовизмом, обернуться отрутою для самого більшовизму. Але у появі більшовизму певною мірою винне російське культурне суспільство, інтелігенція, яка зраджувала християнським завітам і мало піклувалася про здійснення християнської правди, для досягнення якої необхідна суспільна, насамперед духовна активність.

Перехід від ідеології «Народної волі» до марксизму у 80–90х роках XIX ст. певною мірою був закономірним. Представники «Народної волі» відстоювали терор і не пропонували суспільству перспектив, які могли б захопити населення. Марксисти ж, навпаки, пропонували, як здавалося, чітке і задовільне вирішення багатьох невідкладних проблем. Саме тому марксистські ідеї мали тоді великий вплив на інтелігенцію. «Наукова» критика капіталізму марксизмом приваблювала молодь, населення ж Російської імперії приваблювали прості засоби вирішення гострих проблем. Тому у 90-х роках перші марксистські організації, які складалися з народовольців, збільшили кількість своїх членів за рахунок робітників й освіченої молоді. Оскільки марксизм надавав можливість виходу на загальнофілософські проблеми (онтології і гносеології), це сприяло переходу до партійної діяльності провідних мислителів Росії — М. сБердяєва, С. сБулгакова, М. сЛоського, П. сСтруве, С. сФранка — які потім стали негативно оцінювати марксизм, засуджувати його.

Марксизм у Росії значною мірою політизується [5, с. 507–730]. Певною мірою це пояснюється тим, що російський марксизм став спадкоємцем «Народної волі». З усіх можливих інтерпретацій марксизму найбільш послідовно розвивалася саме політична теорія збройного повстання, диктатури пролетаріату, класової боротьби та світової революції. На Заході, навпаки, вчення Маркса трансформувалося за соціал-демократичним сценарієм: розширення прав і свобод громадян, захист економічних інтересів спільно з іншими політичними силами. На початку XX століття західноєвропейський марксизм все більше спрямовується на консолідацію суспільства. В Росії ж розвивається інший напрямок і переважно розроблялися теоретичні положення спрямовані на руйнацію держави і суспільства. Тому у російському марксизмі абсолютизується боротьба й ігноруються стабілізуючі моменти історичного розвитку [4, с. 10–11].

Соціалізм як абстрактний ідеал майбутнього протиставляється реальному «злочинному» капіталізму. Такий підхід сприяв тому, що розвивалися думки про вирішальну роль насильства для досягнення політичної мети, про диктатуру як форму закріплення влади.

Розгортання процесу в цій площині формує такі суттєві риси феномену більшовизму як аморальність та спрямованість на терор у боротьбі за владу. Наприклад, Ленін ще у 1905 році рекомендує «вбивати шпигунів», руйнувати поліцейські дільниці і т. ін. [6, с. 341–343]. Моральні орієнтації, ієрархія відносин у суспільстві, уявлення про право на владу

втрачають чіткі контури. Л. Шестов в цьому побачив те, що позбавляє сенсу історичний прогрес. Пізніше, у 1917 році, він назве Леніна і Распутіна тими «копійчаними свічками», які спалили всю Росію [7, с. 56–75].

Список використаних джерел:

1. Булгаков С. Н. Христианство и социализм / С. Н. Булгаков. — М., 1917.- С. 234–250.
2. Аржаковский А. А. Журнал ПУТЬ (1925–1940): Поколение русских религиозных мыслителей в эмиграции / А. А. Аржаковский. — К.: Феникс, 2000. — 656 с.
3. Бердяев Н. А. Самопознание / Н. А. Бердяев. — М.: Книга,1991. — 448 с.
4. Духовные задачи русской эмиграции (От редакции) // Путь. — Париж. — 1925. — № 1. — С. 9–13.
5. Плеханов Г. В. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю / Г. В. Плеханов. — Избр. философ. произведения: В. 5 т. — Т. 1. — М., 1956.
6. Ленин В. И. Полное. собр. соч. — Т. 11.
7. Курабцев В. Л. Иерусалим Льва Шестова / В. Л. Курабцев // Вестник Московского университета. — Сер. 7. — 1991. — № 1.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2015 р.

Круглая Н. А., Романовский А. А. Русская эмиграция о социальных изменениях в России после 1917 года.

Рассматриваются социальные изменения, которые произошли в России после 1917 года. В епоху кризисов и исторических изломов воспроизводство жизни должно начинаться с возрождения духовного народного организма.
Ключевые слова: социализм, капитализм, Зло, духовная активность, неправда, Добро.

Krugla N.A., Romanovsky A.A. Russian emigration about social changes in the Russia after 1917 year

Considered the social changes, which happened in Russia after 1917 year. In the epoch of the crisis and historical changes recovery of the life must be recovery of the spirit popular organism.
Keywords: socialism, capitalism, Evil, spirit action, lie, Good.

УДК 004.5:372.32

Бак Мирослав

Кандидат педагогічних наук, здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ І ПРОГРАМНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

Констатується, що важливим напрямом у роботі сучасних закладів освіти є належний супровід використання програм та інформаційних технологій модернізації освіти.

Ключові слова: людина, освіта, інформаційна революція, інформаційні технології, електронне навчання, програмне забезпечення, програмне середовище.

Створення електронних навчальних матеріалів і розробка нових систем управління навчанням постійно відбуваються в різних організаціях по всьому світу. Для того, щоб усі напрацювання (попередні й нові) допускали спільне використання, необхідно при їх виготовленні дотримуватись загальноприйнятих стандартів. Стандартизовані ЕНМ (електронні навчальні матеріали) і СУН (системи управління навчанням) надають можливість застосовувати не тільки власні розробки освітніх закладів, але й великий обсяг навчальних матеріалів інших організацій. Таким чином, стандартизація є ключовим моментом при формуванні світового навчального простору. Проблеми уніфікації архітектури навчальних систем, засобів управління навчальним процесом, структур і форматів даних для подання навчальних матеріалів розробляють кілька організацій. Наведемо найбільш відомі та визнані у світі.

Міжнародна організація AICC (Aviation Industry CBT Committee) заснована 1988 р. Вона займається розробкою специфікацій для впровадження засобів комп'ютерних технологій до навчання — CBT (Computer-Based Training) в авіаційній промисловості. Основні результати AICC отримані при створенні стандартів, що регламентують взаємодію СУН із навчальними матеріалами та структуру самих матеріалів. Не дивно, що питання про розробку стандартів СУН першим постало в авіації — технічній області, що вимагає високої відповідальності й чіткості взаємодії.

Освітній консорціум IMS (Instructional Management System Global Learning Consortium Inc.). Консорціум засновано 1997 р. для розробки та впровадження стандартів в електронну освіту. До консорціуму входять університети й провідні промислові компанії у сфері інформаційних технологій. Стандарти організації IMS визначають ідентифікатори (теги), які уніфікують опис навчальних матеріалів (за аналогією із книжковими кодами ISBN) для спрощеного пошуку та класифікації електронного контенту. В IMS розроблено стандарти службової інформації, що супроводжує навчальні матеріали, і стандартизовано засоби тестування знань. Організації, що займаються стандартизацією, співпрацюють. Консорціум IMS Project є членом комітету AICC.

Комітетом стандартизації у галузі технологій навчання LTSC (Learning Technology Standards Committee) в інституті IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers) розроблено моделі архітектури системи управління навчанням, а також протоколи обміну даними IEEE LTSC.

Департамент міністерства оборони США — ADL (Advanced Distributed Learning) створено 1997 р. за участі мережі американських вищих навчальних закладів. Його основне завдання — розвиток стратегії використання інформаційних технологій модернізації освіти та створення стандартів електронного навчання. Результатом роботи департаменту є стандарт SCORM (Shareable Content Object Reference Model) — модель інтеграції спільно використовуваних навчальних об'єктів. Модель побудовано шляхом об'єднання кращих результатів організацій, розглянутих вище. Наразі SCORM є основним стандартом у сфері електронної освіти, тому зупинимось на ньому детальніше.

Спеціалізовані програмні середовища для створення електронних навчальних матеріалів (ЕНМ):

Програмні продукти корпорації Adobe Systems

Корпорація Adobe Systems має світове визнання як виробник комп'ютерних програм для створення мультимедійних навчальних матеріалів. Частина цих програм була розроблена фірмою Macromedia Inc. [1]. Але, оскільки в 2005 р. фірма увійшла до складу корпорації, усі її розробки зараз відомі під брендом Adobe [2].

eLearning Suite позиціонується фірмою як універсальний набір засобів для створення ЕНМ будь-якого рівня складності. До набору входять Dreamweaver, Flash Professional, Authorware. Ці програмні продукти, створені незалежно один від одного, спочатку існували як окремі програми. З часом з'ясувалось, що найкращі результати в створенні ЕНМ

розробники досягають при сумісному застосуванні цих програм. Тому вони були інтегровані до одного програмного пакету eLearning Suite із впровадженням єдиної концепції інтерфейсу [3].

Dreamweaver [4] застосовують як візуальний редактор для створення веб-сайтів. Середовище підтримує необхідні технології для розробки складних веб-орієнтованих систем: CSS, SSI, XML, JavaScript. Однак найцікавішими для онлайн-навчання є засоби створення програм з використанням серверних мов ASP, ASP.NET, ColdFusion MarkupLanguage (CFML), JSP й PHP. Dreamveawer знаходить успішне застосування для створення підручників у форматі HTML. Для середовища Dreamweaver розроблено програмні доповнення Learning Extensions, які розширюють засоби для створення ЕНМ. Найбільш відоме з них — CourseBuilder [5]. Цей модуль має засоби не тільки для подання навчальних матеріалів, але й інструментарій для створення тестів і проведення тестування рівня засвоєння матеріалу. Після обробки результатів тестування програма формує звіт із даними про кількість правильних і неправильних відповідей; кількість спроб виконання тесту; час відповіді на окремі запитання; тривалість виконання всього тесту; кінцеву оцінку в балах чи відсотках. Ці дані можуть бути переслані до системи управління навчанням для проведення трекінгу [6] або спрямовані для зберігання у базах даних Microsoft Access, SQL Server або Oracle.

З метою спрощення процесу підключення й видалення програмних компонентів, що розширюють базову функціональність своїх продуктів, був розроблений Extension Manager.

Сферою застосування Flash спочатку була векторна анімація, однак програма виявилася настільки зручною та універсальною, що межі її застосування розширилися до створення інтерактивних мультимедійних презентацій. Цей програмний продукт ефективно використовують кваліфіковані програмісти для побудови ЕНМ загалом.

Середовище Flash пропонує розширений набір інструментів для створення й редагування графіки, підтримує імпорт великої кількості медіаформатів, надає потужну об'єктно-орієнтовану скриптову мову. У Flash використовують так звані компоненти — окремі блоки програмного коду з регульованими параметрами. Компонентом можна зробити як простий графічний символ, так і важливий вузол підручника, наприклад пошукову систему або тестовий блок. Компоненти істотно прискорюють і спрощують розробку інтерактивних додатків. Для використання компонента не потрібно знань про його внутрішню структуру, важливо лише правильне заповнення полів значень його параметрів.

Отже, при правильній організації роботи збирання підручника з готових блоків (компонентів) можуть виконувати навіть некваліфіковані розробники. Існує можливість створення власних компонентів. На сьогодні утворилося численне Flash-товариство, результатом роботи якого є велика кількість готових компонентів, що розповсюджуються безкоштовно та дають змогу підвищити функціональність Flash-програм. Використання компонентів дозволяє автоматизувати процес створення електронного підручника й звести трудові витрати до мінімуму.

У Flash Professional вбудовані засоби для створення тестів, зокрема шаблон для побудови тесту (quiz) із шістьма типами питань і трьома варіантами графічного оформлення. У процесі виконання тесту відбувається збирання інформації (tracking data) про хід тестування. Передбачено кілька механізмів передавання результатів тестування у системах управління навчанням.

Програму Authorware з моменту появи зараховували до категорії авторських інструментів (authoring tools) для самостійного створення авторами навчальних курсів. Але внаслідок високої складності користування Authorware програма не набула великого розповсюдження. Згодом, коли стало зрозуміло, що для створення ЕНМ високого рівня необхідна спільна робота автора з кваліфікованим програмістом, програмне середовище Authorware знайшло своє застосування.

В основу візуального середовища розробки електронних підручників Authorware закладена концепція модульної побудови. Такий підхід спрощує розробку складних електронних підручників. Середовище дозволяє одержувати готові ЕНМ у вигляді EXE-файла, або скомпільовані для Інтернет. У другому випадку для перегляду матеріалів у браузері Internet Explorer потрібний програмний засіб Authorware web-player.

Існуючий механізм визначених об'єктів (Knowledge Objects) дозволяє створювати фрагменти навчального курсу у вигляді самостійних закритих об'єктів, настроювання яких здійснюється за допомогою майстра. Існує достатня кількість вбудованих визначених об'єктів, а також багато платних і безплатних розробок, доступних в Інтернет. Важливою функцією, що полегшує розробку курсу, є модулі — сукупності взаємозв'язаних кадрів, що зберігаються в спеціальній бібліотеці. Вони дозволяють уникнути повторного проектування частин курсу.

Середовище має досить потужну скриптову мову, однак при створенні курсу можна цілком обійтися вбудованими шаблонами й визначеними об'єктами.

Програмний пакет Authorware дістав сертифікат на відповідність стандарту AICC. Також існує підтримка стандарту SCORM на рівні передавання даних та опису елементів навчального курсу мовою XML.

ColdFusion є мовою веб-програмування, що застосовується в основному для створення складних веб-систем для підтримки бізнесу й електронної комерції. Однак існує можливість застосування ColdFusion і для електронного навчання, зокрема створення СУН.

ColdFusion містить сервер ColdFusion Server, а також засіб розробки ColdFusion Studio. Засоби створення сторінок ColdFusion включені також до Dreamweaver. ColdFusion є багатоплатформеним середовищем. На даний момент воно працює в операційних системах Microsoft Windows /NT/XP, RedHat Linux 6.2–7.3 (SuSe Linux 7.2,7.3), Solaris 7,8, HP-UX 11.00.

ColdFusion здійснює можливість взаємодії з базами даних (Sybase, Oracle, MySQL, SQL або Access). Для забезпечення доступу до баз даних ColdFusion можна використати цілий спектр популярних засобів, таких як ODBC, OLE DB, JDBC.

Сервер ColdFusion дозволяє програмі взаємодіяти із зовнішніми системами через інтерфейси COM, CORBA, працювати з Java-класами. SDK, що поставляється з ColdFusion Server, в основному забезпечує обмін даними між програмами, створеними за допомогою ColdFusion та C++/Java.

Існує вбудована функція динамічної генерації діаграм, що дозволяє одержувати різноманітні діаграми у форматах JPEG, PNG або Flash. Це дає можливість робити звіти, які генерує СУН, більш інформативними, наочними й привабливими.

ColdFusion підтримує роботу на багатопроцесорних машинах і дозволяє створити СУН, що може бути запущена на кількох серверах. У такий спосіб збільшення кількості студентів не позначиться на працездатності системи.

За допомогою ColdFusion можливо створити функціональні елементи СУН: форми запитів, стрічки новин, поштовий клієнт, ftp-клієнт, online-календар, чат, форум. У середовище також наявні засоби пошуку даних, збирання й передавання трекінгової інформації, забезпечення безпеки веб-сторінок, доступу до файлової системи сервера.

Передавання даних із ColdFusion до інших продуктів Adobe, які використовуються при створенні ЕНМ, не становить складності. Технологія Flash Remoting надає Flash-програмі доступ до компонентів ColdFusion, Java-об'єктів, дає можливість обмінюватися XML-даними з віддале-

ними сервісами ColdFusion. У Dream-weaver існує панель інструментів для мови CFML, що дозволяє швидко вставляти теги мови до документу. Використання ColdFusion як засобу створення СУН, а Flash й Dreamweaver — як інструментів для створення ЕНМ технологічно виправдано. Це дає можливість уникнути проблем сумісності, а також прискорює процес розробки й налагодження ЕНМ.

Adobe Connect — програмна оболонка (раніше відома як Breeze) має засоби не тільки для створення електронних навчальних матеріалів, а й для виконання практично всіх важливих функцій системи управління навчанням (СУН). Ці засоби розподілені трьома модулями оболонки: Adobe Connect Training, Adobe Connect Meeting, Connect Pro Events.

У модулі Adobe Connect Training зосереджено два програмних пакети, призначені для створення ЕНМ і їх використання при проведенні навчання.

Перший програмний пакет складається з низки засобів для швидкого створення інтерактивних курсів, з використанням шаблонів і бібліотеки матеріалів. За допомогою шаблонів викладач може створювати електронні підручники, лекційні презентації, тестові завдання, не володіючи навичками програмування. Є можливість доповнювати дистанційні лекції мультимедійними демонстраціями та віртуальними симуляторами. Підтримується імпорт навчальних матеріалів форматів: *.ppt, *.ppc, *.flv, *.swf, *.jpg. тощо.

Друга частина програмного забезпечення модуля призначена для виконання основних функцій СУН, що необхідні для роботи викладача й студентів під час навчального процесу.

Викладач організовує та проводить електронне навчання в онлайн- та офлайн-режимах. Він задає послідовність вивчення на- вчальних матеріалів, проводить консультації, оцінює ступінь сприйняття матеріалу студентами за допомогою тестів, контролює присутність студентів на заняттях та відстежує хід навчання.

Студент опрацьовує навчальну програму та складає звіти за результатами різних форм його роботи. Знайомлячись зі звітами викладач може вносити корективи до ходу навчання та вмісту навчальних матеріалів. Навчальні курси можна записувати та поширювати мережею для їх повторювання під час самостійного опрацювання. Студент завантажує необхідні файли та переглядає мультимедійні матеріали, спілкується з викладачем у реальному часі. Спілкування відбувається за допомогою чату, голосу та інших інтерактивних форм передавання даних середовища Adobe Connect. Типовий вигляд інтерфейсу, який бачить студент

під час інтерактивного заняття — це спілкування в чаті під час лекції із використання програмної оболонки Wolfram Mathematica.

Студент може бачити викладача, що проводить заняття, назви загальної теми та її розділів. У вікні ліворуч розташовані гіперпосилання на матеріали, необхідні для вивчення теми. Праве вікно призначене для проведення обговорення матеріалів в чаті. У центральному вікні наведено статистику інтерактивного опитування студентів про їх ставлення до зрозумілості надання матеріалу викладачем.

Модуль Adobe Connect Meeting є засобом для організації і проведення web-конференцій, презентацій і тренінгів у режимі реального часу. Для їх проведення викладач створює віртуальні аудиторії, в яких студенти можуть обмінюватися аудіо- і відео- інформацією, переглядати та завантажувати навчальні матеріали, а спільно використовувати файли та інтерактивну дошку.

Викладач може проводити опитування студентів, надавати їм слово, а студенти — повідомляти про своє бажання висловитися. Порядок проведення зібрань у віртуальній аудиторії визначається рольовою функцією користувача (організатор, доповідач, учасник). Створена віртуальна аудиторія та її навчальний вміст можуть зберігатися на сервері для подальшого використання.

Модуль Connect Pro Events — засіб, якій фактично виконує функції електронного деканату. За його допомогою надаються повідомлення, відбувається реєстрація, ведеться звітність і публікуються навчальні матеріали. У ньому відбувається формування розкладів занять і запис на них студентів. Модуль також має засоби для організації й управління навчальними заходами, такими як збори, віртуальні класи, тренінги тощо.

Програмна оболонка Adobe Connect заснована на мультимедійній технології Adobe Flash. Тому для роботи студента з навчальними матеріалами через стандартний Інтернет-браузер необхідний спеціальний програмний додаток (plugin). Із цим не виникає ускладнень, оскільки він автоматично встановлюється на комп'ютерах, підключених до Internet.

Adobe Connect підтримує стандарти дистанційного навчання SCORM й AICC. ЕНМ, створені в Adobe Connect, можна використати в СУН, які підтримують передавання даних у цих стандартах.

Завдяки простоті використання, а також тісній інтеграції з Microsoft PowerPoint ця програма набула великої популярності.

Програмні розробки фірми SumTotal

Toolbook instructor — комерційний програмний пакет для створення електронних підручників. Підручники, створені в Toolbook instructor, можна готувати у вигляді CD-додатків (off-line) і варіантів для використання в мережі (on-line).

Електронний підручник, створений в Toolbook instructor, складається з файлів, що називаються книгами. Книги можна впорядковувати для створення курсу, об'єднувати за допомогою гіперпосилань для послідовного перегляду, або за іншими пра-вилами. Наприклад, одна книга може бути глосарієм для іншої. В електронному підручнику Toolbook instructor кожен слайд являє собою окрему сторінку. Сторінки містять елементи, що визначають вигляд і функціонування електронного підручника, — кнопки, графіку, текст, мультімедіа. Сторінки можна розташовувати в будь-якому порядку, що визначає шлях для навігації і підходить для зручного подання матеріалу. Основою сторінки є фонова заставка (задній план). Сторінки можуть мати спільні фонові заставки, яких в підручнику може бути декілька. Розташування об'єктів на фонових заставках дозволяє підтримувати послідовний макет підручника.

Toolbook instructor дає можливість створювати підручники, використовуючи Action Editor і мову програмування Open Script. При цьому розробникам не обов'язково знати програмування, достатньо використовувати готові шаблони та об'єкти з каталогу. Об'єктами є всі візуальні елементи підручника — кнопки, текст, графіка, сторінки, фон. Редактор Toolbook instructor має інструменти: для створення графічних об'єктів — криві лінії, геометричні фігури; для вставлення функціональних об'єктів — кнопки, стрілки. Об'єкти можна об'єднувати до груп для одночасного редагування в межах підручника. Toolbook instructor містить значну кількість готових шаблонів, що створюють базову основу для електронного підручника, включаючи організацію сторінок, графічне оформлення, інтерактивні об'єкти та елементи навігації. До шаблонів автор монтує змістовний матеріал. Їх можна змінювати довільно; оформлювати, відповідно до заданих вимог; додавати чи вилучати сторінки, змінювати їх порядок; замінювати ілюстрації.

Toolbook instructor дає можливість створювати динамічні сторінки, включати до матеріалів лекцій інтерактивні матеріали та елементи мультимедіа (графіка, звук, відео), підготовлені іншими програмними засобами.

Open Script — мова програмування, що визначає порядок появи об'єктів та їх поведінку в динаміці. Сценарій Open Script може контр-

олювати дії, що відбуваються при натисканні кнопок мишки, переході на іншу сторінку, використанні списку вибору.

Action Editor — візуальний інструмент Toolbook instructor, який можна використовувати для створення складних інтерактивних курсів без використання мови програмування Open Script. За допомогою Action Editor можна задавати порядок подання контенту, використовувати різні форми введення даних, показу сторінок та автоматично експортувати в DHTML.

В Toolbook instructor можуть бути застосовані такі Windows- технології, як Active X, OLE, ActiveX Data Objects.

Недоліками є те, що електронні навчальні матеріали, створені в Toolbook instructor, підтримують лише такі Internet-браузери, як Internet Explorer і Netscape Navigator. Крім того, Toolbook instructor не містить власних програмних засобів для створення графіки, звуку та відео. Для функціонування електронного підручника треба застосовувати додаткові прикладні програми такі, як Mediaplayer, Flashplayer тощо.

Особливості застосування програмних середовищ

Електронні навчальні матеріали, створені в розглянутих вище середовищах, відрізняються не тільки за способами подання навчальних матеріалів. Різниця є також у відмінностях деяких важливих характеристик: — відповідність міжнародним стандартам ЕНМ, що створені у середовищі; — способи доставки електронних навчальних матеріалів до користувача;

З розгляду пояснювальних матеріалів, які супроводжують програмні забезпечення, випливає, що наведені середовища створені, відповідно до тісно пов'язаних стандартів SCORM, IMS, AICC, ADL. Тому ЕНМ, створені в цих середовищах, можуть бути використані в тих системах управління навчанням, які відповідають цим стандартам.

Способи доставки ЕНМ: через Інтернет (WWW); локальною комп'ютерною мережею навчального закладу (LAN); компакт-диски (CD).

Для отримання ЕНМ через Інтернет необхідно, щоб на комп'ютері користувача було встановлено спеціалізований програмний додаток (plugin) до браузера, для користування ЕНМ. Важливо, що в переважній більшості веб-браузерів уже встановлено програмну надбудову Flash-plugin, що дозволяє користуватися навчальними Flash-матеріалами без застосування СУН.

Міжнародні стандарти регламентують структуру й програмні рішення засобів взаємодії між електронними навчальними матеріалами та системами управління навчанням.

Список використаних джерел:

1. Adobe eLearning Suite [Electronic Resource]. — Mode of access: URL: http://www. adobe. com/products/elearningsuite. html — Title from the screen.
2. Adobe Dreamweaver CS6 [Electronic Resource]. — Mode of access: URL:http://www. adobe. com/products/dreamweaver. html — Title from the screen.
3. Adobe Marketplace & Exchange. [Electronic Resource]. — Mode of access: URL: http://www. adobe. com/cfusion/exchange/index. cfm — Title from the screen.
4. Adobe Flash Professional [Electronic Resource]. — Mode of access: URL: http://www. adobe. com/products/flash. html — Title from the screen.
5. CourseBuilder Extension for Dreamweaver [Electronic Resource]. — Mode of access: URL: http://www. adobe. com/support/coursebuilder/documentation. html — Title from the screen.
6. Adobe Systems Incorporated. [Electronic Resource]. — Mode of access: URL: http://www. adobe. com/products/catalog. html. — Title from the screen.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2015 р.

Бак Мирослав. Программное обеспечение и программная среда учебного заведения образования

Констатируется что важным направлением в работе современных учебных заведений является надлежащее сопровождение использования программ и информационных технологий модернизации образования.

Ключевые слова: человек, образование, информационная революция, информационные технологии, электронное обучение, программное обеспечение, программная среда.

Bak Myroslav. Software and Software Environment of and Educational Institution

The important direction in the modern educational institutions is an adequate support of use of such programs and information technologies of modernization of education and the creation of e-learning standards.

Keywords: human being, education, information revolution, informationtechnologies, e-learning, software, software environment.

УДК 005.591.6:37.018.43

Опанасюк Юлія

Кандидат економічних наук, докторант НПУ імені М. П. Драгоманова

ДИСТАНЦІЙНЕ НАВЧАННЯ ЯК ІННОВАЦІЙНА ТЕХНОЛОГІЯ

Дистанційна освіта розглядається як особливий процес здобуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини шляхом застосування у навчанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій за певними освітніми або освітньо-кваліфікаційними рівнями відповідно до державних стандартів освіти.

Ключові слова: людина, освіта, інформатизація, інформаційно-комунікаційні технології, дистанційне навчання, електронна форма дистанційного навчання.

Дистанційне навчання є однією з форм здобування освіти, яка практично повністю базується на застосуванні комп'ютерних технологій. Але ці самі технології використовуються й у традиційних формах навчання (денному, вечірньому, заочному). Тому в загальному випадку способи навчання із використанням інформаційно-комунікаційних технологій називають комп'ютерним або електронним навчанням (Computer Based Training, e-Learning) [1].

Причини популярності дистанційної освіти в сучасному суспільстві пояснюються наступними фактами: «Сьогодні більше 30 млн. осіб мають достатній рівень, щоб бути зарахованими до вищих навчальних закладів, але отримують відмову через обмежену кількість місць і обмежені фінансові можливості. До 2017 року кількість потенційних студентів, яким буде відмовлено у доступі до ВНЗ, досягне 100 млн. Для того щоб задовольнити такий вражаючий попит, необхідно вже сьогодні щотижня відкривати новий великий університет», — так коментують ситуацію, яка склалася на ринку освітніх послуг К. Кессерлі і М. Сміт, керівники освітніх програм Фонду Вільяма і Флори Хьюлетт (США) [2].

Вартість вищої освіти з 1980-х років збільшилася на 400% [3].

Сучасне виробництво потребує більше освічених людей, ніж років 10 тому. Досвід університетів Західних країн свідчить, що університет уже не прив'язаний до місцевості (новітні університети відмовилися від

географічних назв). Крім того, зникає поняття циклічності навчання: вступити в деякі вищі навчальні заклади можна будь-якого дня. Замість факультету тепер є список курсів, необхідних для здобуття кваліфікації, університет стає глобальною організацією, а в центрі безпосереднього освітнього процесу вже не професор, котрий збирає навколо себе аудиторію, а студент, якого обслуговують професори [4].

Отже, під дистанційним навчанням розуміється індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій [5].

У Наказі Міністерства освіти і науки України № 466 від 25.04.2013 «Про затвердження Положення про дистанційне навчання» завдання дистанційного навчання визначено як «…забезпечення громадянам можливості реалізації конституційного права на здобуття освіти та професійної кваліфікації, підвищення кваліфікації незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання відповідно до їх здібностей» [6].

Метою дистанційного навчання є надання освітніх послуг шляхом застосування у навчанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій за певними освітніми або освітньо-кваліфікаційними рівнями відповідно до державних стандартів освіти; за програмами підготовки громадян до вступу у навчальні заклади, підготовки іноземців та підвищення кваліфікації працівників [7].

На відміну від традиційної освіти, у дистанційної освіти відбулося зміщення акцентів — від моделі одностороннього контенту (де зворотній зв'язок студент-викладач не здійснюється) до синхронних масових онлайн-курсів і розподіленого відкритого спільного навчання.

Концепція синхронних масових онлайн-курсів передбачає одночасну колективну участь студентів у заняттях, що проходять у чітко обумовленому тимчасовому інтервалі. Лектори читають матеріал у режимі реального часу, тому всі слухачі повинні бути присутніми онлайн.

Концепція розподіленого відкритого спільного навчання позиціонуються як «жіночі курси», бо ґрунтуються на вивченні внеску жінок у культуру, науку, технології. Дистанційне навчання можна проводити

на основі вже наявних або власних курсів, створених, наприклад, на платформі mooc. org від Google [8].

Навчальний процес за дистанційною формою навчання здійснюється у таких формах: самостійна робота; навчальні заняття; практична підготовка (у ВНЗ); професійно-практична підготовка (у ПТНЗ); контрольні заходи. Основною формою організації навчального процесу за дистанційною формою є самостійна робота [9].

Виділяють три типи технологій, які застосовуються при дистанційній освіті. Перша технологія — навчання на основі паперових і аудіоносіїв (навчально-методичні посібники, касети, підручники). Зі студентом працює викладач, який перевіряє виконання завдань, які надсилаються поштою, і готовий відповісти на питання студентів по телефону, або ж провести консультацію у спеціальних навчальних центрах.

Друга технологія — телевізійно-супутникова. Вона дуже дорога і поки що мало використовується.

Нарешті, іде Інтернет-навчання, або мережева технологія. Найчастіше у процесі дистанційного навчання використовується усі згадані вище технології у різних пропорціях [10].

Своєю чергою С. Семеріков виділяє елементи системи електронного навчання, що, на його думку, є спільними з дистанційним [11]: змістові об'єкти: навчальний матеріал поділений на модулі, що містять об'єкти різної природи — текст, графіку, зображення, аудіо, анімацію, відео тощо. Як правило, вони зберігаються в базі даних і доступні в залежності від потреб суб'єктів навчання. Результатом є індивідуалізація навчання — студенти отримують лише те, що їм потрібно, засвоюючи знання у бажаному темпі; спільноти: студенти можуть створювати Інтернет-спільноти для взаємодопомоги та обміну повідомленнями; експертна онлайн-допомога: викладачі або експерти (інструктори з курсу) доступні в мережі для проведення консультацій, відповіді на питання, організації обговорення; можливості для співпраці: за допомогою відповідного програмного забезпечення можна організувати онлайн-конференції, спільну роботу над проектом студентів, географічно віддалених один від одного; мультимедіа: сучасні аудіо- та відеотехнології подання навчальних матеріалів з метою стимулювання прагнення студентів до набуття знань та підвищення ефективності навчання.

В основі розвитку дистанційного навчання лежить принцип розподілу навчального закладу і слухача за двома напрямками: асинхронне навчання: віддалений «слухач», оснащений пакетом інформаційних засобів, нагромаджує знання, навички, уміння, а навчальний заклад

періодично контролює кількість і якість засвоєння знань; синхронне навчання — це дистанційне навчання у сучасному розумінні: віддалений «клас», група (рідше — окремий учень) перебувають у синхронній взаємодії з тьютором (методистом, викладачем або консультантом-наставником, що здійснює методичну й організаційну допомогу слухачам у рамках конкретної програми дистанційного навчання), віддаленою інформаційною базою, пристроєм, що тестує та ін. [12].

Отже, синхронним називають режим навчання, за якого учасники навчального процесу (студент–викладач, студент–студент) працюють одночасно. Прикладом синхронного режиму інформаційної взаємодії є телефонна розмова. При синхронному навчанні учасники одночасно перебувають на лінії зв'язку, тому такий режим взаємодії часто називають режимом on-line. Найпоширенішим способом проведення навчання у синхронному режимі є відеоконференція [13].

Асинхронним є режим навчання, при якому робота викладача й студента може відбуватися в різний час. Студент працює з навчальними матеріалами й проходить тестування рівня знань у будь-який зручний для нього час, а викладач може аналізувати результати роботи студента в інший час. Оскільки при цьому учасники навчального процесу не перебувають у прямому комунікаційному зв'язку, такий режим називають off-line.

Асинхронний режим широко використовують при проведенні дистанційного навчання. Такий вид навчання часто вибирають люди, вже зайняті в якійсь сфері діяльності (напр., робота на виробництві, служба в армії). Вони мають можливість навчатися тільки тоді, коли випадає вільний час. До того ж, застосування асинхронного режиму розв'язує проблему взаємодії з викладачем студентів, які перебувають у різних географічних точках зі значним часовим зсувом.

При асинхронному навчанні викладач аналізує й оцінює роботу студента за мірою опанування ним навчального матеріалу.

Відповідно до результатів такого контролю проводиться корегування навчально-пізнавальної діяльності студента. При використанні такої технології студент сприймає навчання так, наче викладач працює з ним індивідуально [14].

Електронна форма дистанційного навчання (e-learning) передбачає здійснення взаємозв'язку між учасниками навчального процесу як асинхронно, так і синхронно в часі і спирається на використання електронних транспортних систем доставки навчальних та інших засобів

інформаційних об’єктів, медіа навчальних засобів та інформаційно-комунікаційних технологій [15].

Термін E-learning 2.0 був запропонований канадським дослідником Стефаном Доунсом (Stephen Downes), як похідний для всієї сукупності тенденцій в електронному навчанні, що виникли у комбінації із засобами Web 2.0.

Дуже важливо помітити, що E-learning 1.0, E-learning 1.3, та E-learning 2.0 існують одночасно та представляють еволюцію методів, що використовують веб для підтримки навчання та збільшення продуктивності людини.

Коннективізм (запропонований Дж. Сіменсом) ґрунтується на теоріях мережі, хаосу, складно організованих та самоорганізованих систем. Ця теорія розглядає навчання як процес створення мережі.

Принципи коннективізму: навчання — це процес формування мережі спеціалізованих вузлів та джерел інформації; знання знаходиться в мережі; знання можуть існувати поза людини. Технології допомагають, сприяють нам у навчанні; здатність дізнаватися нове значить більше накопичених знань. Здатність розширюватися важливіше накопиченого; навчання і пізнання відбуваються постійно — це завжди процес і ніколи стан; ключовий навичка сьогодні — здатність бачити зв'язки і бачити смисли між областями знань, концепціями та ідеями; своєчасність — необхідна риса сучасного навчання.; навчання є прийняттям рішень. Крізь призму мінливої реальності нам постійно доводиться робити вибір того, чого вчитися.

За визначенням Дж. Берзіна, швидке електронне навчання (rapid e-Learning) — це формат навчання, в основі якого лежать Web-технології. На створення курсу rapid e-Learning необхідно кілька тижнів, а його автором може стати не тільки досвідчений фахівець в галузі E-Learning, а практично будь-який співробітник, експерт у своїй галузі.

Є декілька ключових елементів для швидкого електронного навчання: курси можуть бути розроблені протягом 21 дня, або менше; не потрібно спеціальних знань і навичок для створення курсу; можна використовувати експерта як автора безпосередньо; низький рівень інвестицій для його створення; короткий термін використання; курси короткі за терміном навчання [16].

М. Розенберг (Marc Rosenberg) дав таке тлумачення терміну e-Learning: e-Learning — використання Інтернет-технологій для надання широкого спектра рішень, що забезпечують підвищення знань та продуктивності праці; e-Learning базується на трьох основних прин-

ципах: робота здійснюється по мережі; доставка навчального контенту кінцевому користувачу здійснюється за допомогою комп'ютера з використанням стандартних Інтернет-технологій [17].

Е. Роззетт (Allison Rossett) визначає e-Learning так: Web-навчання (WBT) або електронне навчання, або онлайн навчання — це є підготовка кадрів, що знаходиться на сервері або на комп'ютері, який підключений до мережі Інтернет (World Wide Web) [18].

Фахівці ЮНЕСКО вважають, що e-Learning — це навчання за допомогою Інтернет і мультимедіа [19].

Існує велика кількість тлумачень, які акцентують увагу на інших аспектах e-Learning. Наведемо декілька із них: e-Learning — широкий набір додатків і процесів, що забезпечують: навчання, побудоване на використанні web-технологій; навчання, побудоване з використанням персонального комп'ютера, віртуальних класних кімнат; і засоби організації взаємодію користувачів по мережі. e-Learning включає в себе доставку навчального контенту через Інтернет, аудіо- і відеозапис, супутникове мовлення, інтерактивне телебачення і CD-ROM [20]; e-Learning — навчання, побудоване з використанням інформаційних і телекомунікаційних технологій. Охоплює весь спектр дій, починаючи від підтримки процесу навчання, до доставки навчального контенту слухачам [21].

За В. Биковим, електронне дистанційне навчання — це різновид дистанційного навчання, за яким учасники і організатори навчального процесу здійснюють переважно індивідуалізовану взаємодію як асинхронно, так і синхронно у часі, переважно і принципово використовуючи електронні транспортні системи доставки засобів навчання та інших інформаційних об'єктів, комп'ютерні мережі Інтернет/Інтранет, медіа навчальні засоби та інформаційно-комунікаційні технології [22].

На думку С. Семерікова [23], електронне навчання є інноваційною технологією, спрямованою на професіоналізацію та підвищення мобільності тих, хто навчається, і на сучасному етапі розвитку ІКТ воно може розглядатися як технологічна основа фундаменталізації вищої освіти.

Список використаних джерел:

1. Дистанційне навчання [Текст] / В. М. Кухаренко, О. В. Рибалко, Т. О. Олійник, М. В. Савченко. — Х.: ХДПУ, 1999. — 216 с.
2. Інтернет-навчання замінить звичайні ВНЗ? [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://www. osvita. org. ua/articles/1499.html

3. Інтернет-навчання замінить звичайні ВНЗ? [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://www. osvita. org. ua/articles/1499.html
4. Про систему дистанційного навчання «Віртуальний Університет» [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://vu. net. ua/
5. Наказ 25.04.2013 № 466. Про затвердження Положення про дистанційне навчання [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/z0703–13
6. Наказ 25.04.2013 № 466. Про затвердження Положення про дистанційне навчання [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/z0703–13
7. Наказ 25.04.2013 № 466. Про затвердження Положення про дистанційне навчання [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/z0703–13
8. Курси навчання онлайн підвищують самооцінку [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://bestuniversities. com. ua/ua/osobistiy-rozvitok/kursi-navchannya-onlayn-pidvishchuyut-samoocinku
9. Наказ 25.04.2013 № 466. Про затвердження Положення про дистанційне навчання [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/z0703–13
10. Дистанційна освіта: плюси та мінуси [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://www. osvita. org. ua/distance/articles/18/
11. Семеріков С. О. Теоретико-методичні основи фундаменталізації навчання інформатичних дисциплін у вищих навчальних закладах: дис.... д-ра пед. наук: 13.00.02 — теорія та методика навчання (інформатика) [Текст] / Семеріков Сергій Олексійович. — К.: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. — 536 с. — С. 91–92.
12. Борисенко Т. І. Концепція та основні принципи створення корпоративної системи дистанційного навчання [Електронний ресурс] / Т. І. Борисенко. — Режим доступу до ресурсу: http://www. kbuapa. kharkov. ua/e-book/db/2007–1-1/doc/3/08.pdf
13. Wolfe M. Broadband Videoconferencing as Knowledge Management tool / Mark Wolfe // Journal of Knowledge Management. — 2007. — V. 11. — № 2. — P. 118–138.

14. Комп'ютерні технології в освіті: навч. посібн. [Текст] / Ю. С. Жарких, С. В. Лисоченко, Б. Б. Сусь, О. В. Третяк. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. — 239 с. — С. 12–13.
15. Застосування дистанційних технологій у навчальному процесі [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://el. kneu. edu. ua/elearning
16. Про систему дистанційного навчання «Віртуальний Університет» [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://vu. net. ua/
17. Rosenberg M. Beyond E-Learning: New Approaches to Managing and Delivering Organizational Knowledge / Marc J. Rosenberg, Ph. D. // ASTD International Conference. — June 3. — Atlanta, 2007.
18. Defining eLearning / Performance, Learning, Leadership, & Knowledge Site. [Electronic resource]. — Mode of access: http:// www. nwlink. com/~donclark/ hrd/elearning/define. html
19. Trenholm S. Long-Term Experiences in Mathematics E-Learning in Europe and the USA / Sven Trenholm, Angel A. Juan, Jorge Simosa, Amilcar Oliveira, Teresa Oliveira // Teaching Mathematics Online: Emergent Technologies and Methodologies — USA: Information Science Reference, 2012. — P.238–257.
20. e-Learning / Е-Софт Девелопмент [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://www. web-learn. ru/
21. e-Learning / Е-Софт Девелопмент [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: http://www. web-learn. ru/
22. Education World: Educators Battle Over Calculator Use [Electronic resource] // Education World. — Mode of access: http://www. educationworld. com/ a_curr/curr072.shtml
23. Семеріков С. О. Теоретико-методичні основи фундаменталізації навчання інформатичних дисциплін у вищих навчальних закладах: дис.... д-ра пед. наук: 13.00.02 — теорія та методика навчання (інформатика) [Текст] / Семеріков Сергій Олексійович. — К.: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. — 536 с. — С. 109–110.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2015 р.

Опанасюк Юлия. Дистанционное обучение как инновационная технология

Дистанционное образование рассматривается как особый процесс получения знаний, умений, навыков и способов познавательной деятельности человека путем применения в обучении современных информационно-коммуникационных технологий по определенным образовательным или образовательно-квалификационным уровням соответствии с государственными стандартами образования.
Ключевые слова: человек, образование, информатизация, информационно-коммуникационные технологии, дистанционное обучение, электронная форма дистанционного обучения.

Opanasyuk Yulia. Distance Learning as an Inovative Technology

Distance education as a special process of acquisition of knowledge, skills and methods of human cognitive activity in learning through the use of modern information and communication technologies for specific educational or educational levels in accordance with state educational standards.
Keywords: human being, education, informatization, information and communication technologies, distance learning, electronic form of distance learningю.

УДК 37.015:311

Москалик Геннадій

Кандидат філософських наук (м. Кременчук)

КОМУНІКАЦІЯ ЯК ПЕДАГОГІЧНИЙ ДИСКУРС В СИСТЕМІ ОСВІТИ

Комунікація розглядається як педагогічний дискурс у системі освіти.

Ключові слова: дискурс, комунікація, педагогічний дискурс, освіта.

Поняття дискурсу вперше було запроваджене основоположником трансформаційного і дистрибутивного аналізу Зеллігом Харрісом у 1952 році як надфразова одиниця в контексті інших одиниць та пов'язаної з ними ситуації [1, с. 22]. Лінгвісти фокусують увагу на проблемах дискурсивної активності, мовленнєвих дій носіїв мови. При цьому цікаво, що «увага до дискурсу як мовленнєвої діяльності та тексту як його результату, «інформаційного сліду»» [2, с. 11], не обмежилася, власне, лінгвістикою. До цих питань звернулися психологи, філософи, соціологи. Нарешті, становлення когнітивної лінгвістики стало закономірним результатом синтезу як внутрішньолінгвістичних, так і міждисциплінарних тенденцій у вивченні функціонування мовлення.

Популярність поняття «дискурс» у ланцюжку дисциплін, суміжних із теорією мовної комунікації, привела до того, що зміст, вкладений у це поняття, не завжди та не в усьому тотожний. На сьогоднішній день через свою складність та багатоплановість, чіткого та загальновизнаного трактування дискурсу, що охоплює всі випадки його вживання, не існує. Різні тлумачення цього терміна успішно задовольняють понятійні потреби, привносячи дещо нове у традиційне уявлення про мовлення, текст, діалог, стиль та мову. Причину відсутності чіткості у тлумаченні дискурсу можна розгледіти, перш за все, у широті охоплення цим поняттям явищ, а також у тому, що кожна наука виділяє як ядро терміна ту його характерну рису, яка становить найбільший інтерес для даної галузі наукового знання. Більше того, навіть у рамках однієї парадигми знання нове поняття постійно знаходить додаткові характеристики, уточнюється, отримує різноманітні інтерпретації.

Дискурс створюють особистості. Вони беруть на себе ті чи інші комунікативні ролі, обмінюються мовленнєвими ходами і відповідно комунікативними ролями. Як зазначає І. С. Сусов, «мовленнєві акти, мовленнєві кроки та мовленнєві ходи є не тільки компонентами дискурсу, а й свідомими та цілеспрямованими актами певної особистості» [2, с. 10].

Поняття дискурсу тісно пов'язане з поняттям сучасної лінгвістики тексту. Поняття дискурсу як прагматизованої форми тексту бере свій початок у концепції Е. Бенвеніста, який розмежував план оповідання (recit) та план дискурсу (discours) — мовлення. Під дискурсом Е. Бенвеніст розуміє «будь-яке висловлення, яке зумовлює наявність комунікантів: адресанта, адресата, а також наміри адресата певним чином впливати на свого співрозмовника» [3, с. 276].

У сучасній лінгвістиці це поняття трактується неоднозначно. Існуючі підходи до вивчення дискурсу можна звести до таких: «дискурс визначають через текст або текст — через дискурс» [4, с. 56], розуміють «як когнітивний процес, що регулює мовленнєву поведінку індивідів» [5, с. 17], як «послідовність взаємопов'язаних висловлень, об'єднаних спільністю цільового завдання» [6, с. 4], як «одиницю вищого, ніж речення, рівня, як ритуалізовані бесіду та мислення» [7, с. 157], як форму мовленнєвого спілкування, яка передбачає взаємозв'язок між мовцем та слухачем, як міжособистісну діяльність, як «складну комунікативну подію» [8, с. 137.], як «соціолінгвістичну структуру, яка створюється адресантом і адресатом у конкретних комунікативних, соціальних та прагматичних ситуаціях [9, с. 175], як «інтегральний феномен, як мисленнєво-комунікативну діяльність, що є сукупністю процесу та результату, характеризується континуальністю та діалогічністю і містить екстралінгвальний і суто лінгвальний аспекти; в останньому, крім тексту, виділяють пресупозицію й контекст (прагматичний, соціальний, когнітивний)» [10, с. 7].

Про мотивованість дискурсу говорить В. Кох, на думку якого, «дискурс — це будь-який текст (або частина тексту), в якому є ознаки одного й того ж конкретного мотиву [11, с. 163]. О. Т. Ішмуратов ототожнює дискурс із певним видом тексту. Так, «дискурс — це текст, який містить міркування, тобто текст, в якому фіксується певний хід думки, а комунікативний дискурс — це текст, що містить взаємозалежні судження деяких суб'єктів» [12, с. 171].

Текст-дискурс ураховує комунікативну спрямованість, мовленнєву ситуацію, авторизацію з боку мовця, різноманітні прагматичні

параметри мовлення, взаємозв'язок загального і конкретного, нового й невідомого, об'єктивного і суб'єктивного тощо. Текстовою комунікативною одиницею, на думку Шинкрука, є дискурсивне висловлення, сегментована комунікативна реалізація простого чи складного речення, кореферентного з відповідним граматичним реченням [13, с. 57].

Зернецький П. В. визначає дискурс «як центральну інтегративну одиницю мовленнєвої діяльності, що в прагмалінгвістичному плані передбачає вивчення особливостей взаємодії мовного типу особистості, комунікативних ролей учасників комунікативного акту, а також прийомів, стратегій і тактик у комунікативних ситуаціях різного типу» [14, с. 75–76].

Одним із невід'ємних компонентів структури дискурсу, згідно з М. Л. Макаровим, є комунікативний контекст. Дійсно, будь-який дискурс контекстуальний, тобто відбувається у певних умовах, які впливають на характер його проходження. Аналіз дискурсу у відриві від контексту буде неповним, адже лінгвістика, яка вириває текст із реальної ситуації спілкування, не може адекватно аналізувати його зміст, оскільки сам сенс формується у процесі взаємодії знань адресата, інформації, яку він здобуває з контексту та лінгвістичного значення тексту як такого [1, с. 26].

Ще однією необхідною складовою діалогічного дискурсу є комунікативний контакт, без якого спілкування, яке розуміється як продуктивна комунікативна взаємодія між мовленнєвими особами, було б неможливим. Дослідники відзначають, що від того, як вирішуються завдання встановлення, підтримання та розмикання комунікативного контакту, залежить успіх конкретного акту спілкування [15, с. 129]. З формальної точки зору комунікативний контакт розглядається як сукупність елементів інтеракції, які сприяють організації комунікативного зв'язку між тими, хто спілкується. При цьому до сфери комунікативного контакту залучаються потенційні учасники інтеракції, загальний код та канал комунікації між ними. Друге, ширше трактування комунікативного контакту подане у працях, які розвивають когнітивний погляд на комунікативний контакт, який трактується як мисленнєва готовність суб'єктів вступити в інтеракцію.

Головною складовою комунікаційного контакту є сама комунікація. У науковій літературі існує численна група тлумачень терміна «комунікація». Напр.: «комунікація — механізм, за допомогою якого забезпечуються існування та розвиток людських стосунків, який охоплює всі розумові символи, засоби їх передачі у просторі та збе-

реження у часі (Ч. Кулі), комунікація — у широкому сенсі — соціальне поєднання індивідів за допомогою мови та знаків, установлення загальнозначущих наборів правил для різної цілеспрямованої діяльності (К. Черрі), комунікація — це акт відправлення інформації від мозку однієї людини до мозку іншої людини (П. Сміт, К. Беррі, А. Пулфорд), комунікація — специфічний обмін інформацією, процес передачі емоційного та інтелектуального змісту (А. Б. Звєгінцев, А. П. Панфілов)» [16, с. 418].

Уважно аналізуючи ці визначення, доходиш висновку, що це не є дефініції, які суперечать одна одній, вони лише доповнюють одна одну; кожне з визначень охоплює певний бік явища, даючи більш глибоке осягнення комунікації. Як зауважує український дослідник комунікації Г. Почепцов, «не варто перейматися тим, що існує сотня дефініцій» [17, с. 18]. Навіть той факт, що під комунікацією здавна розуміють ще й засоби транспорту, фізичного зв'язку (пошта, телефон, віз, коні, човен, потяг, річка, канал, море, каналізація тощо), зовсім не означає, що фізичні й знакові комунікації — абсолютно різні терміни. Ідея зв'язку в спілкуванні є домінуючою, і це дало підстави так широко вживати термін комунікація — на позначення засобів зв'язку взагалі.

Комунікація (спілкування, рос. общение, англ. communication) — це зумовлений ситуацією й соціально-психологічними особливостями комунікаторів процес встановлення і підтримання контактів між членами певної соціальної групи чи суспільства в цілому на основі духовного, професійного або іншого єднання учасників комунікації, який відбувається у вигляді взаємопов'язаних інтелектуально-мисленнєвих та емоційно-вольових актів, опосередкованих мовою й дискретних у часі й просторі, — тобто у вигляді актів мовлення, актів паралінгвістичного характеру й психофізіологічного впливу, актів сприймання та розуміння і т. ін., що пов'язані з процесами збору фактів, їх зберігання, аналізу, переробки, оформлення, висловлення та при потребі поширення, сприймання і розуміння, відбуваються з використанням або без нього різних знакових систем, зображень, звуків (письмо, жести, міміка та ін.), засобів комунікації (газети, журнали, аудіовізуальні програми й т. ін.), засобів зв'язку (телефон, телеграф, транспорт тощо) і результатом яких є конкретна інтелектуально-мисленнєва й емоційно-вольова поведінка співрозмовника, конкретні результати його діяльності, прийняті ним рішення, що задовольняють членів певної соціальної групи або суспільства в цілому.

Комунікація може бути усною, письмовою або друкованою. Якщо усна комунікація дає можливість швидкого реагування обох сторін та передає всі нюанси особистого спілкування, то письмова та друкована здебільшого обслуговують публічну, організаційну та масову комунікацію. Особливу роль у цьому відіграють сучасні комунікаційні системи, такі, як Інтернет, де, сказати б, «електронна» комунікація досягла майже необмежених можливостей.

Водночас, усна комунікація є визначальною умовою освіти і є частиною дискурсу як центральної інтегративної одиниці мовленнєвої діяльності, що в прагмалінгвістичному плані, як зазначає П. Зернецький, передбачає вивчення особливостей взаємодії мовного типу особистості, комунікативних ролей учасників комунікативного акту, а також прийомів, стратегій і тактик у комунікативних ситуаціях різного типу [14, с. 81].

Дослідники відзначають, що «застосування формального й змістовного критеріїв у функціонально-стильовому аспекті має результатом виділення різних за жанром типів дискурсу — художнього, публіцистичного, офіційного, неофіційного» [18, с. 118], педагогічного.

К. Михальська розглядає педагогічний дискурс як «мовленнєву поведінку в тому класі мовленнєвих ситуацій, для котрих природа комунікативної події визначається як навчання та виховання у професійній та освітній діяльності» [19, с. 170–171]. На користь цієї позиції свідчить і В. Чернявська, розглядаючи науковий дискурс як «сукупність усіх наявних текстів, що вербалізують наукове знання як результат пізнавальної діяльності суб'єктів науки» [20, с. 13].

Проте в статті Н. Бурмакіної висвітлюється й протилежний підхід, висунутий, зокрема, А. Литвиновим. Згідно з ним, науковий дискурс розглядається в сукупності з педагогічним. При цьому береться до уваги та частина педагогічної комунікації, що реалізується в системі вищої освіти. У статті «Науковий дискурс у світлі міжкультурної комунікації» (с. лінгвіст наголошує, що в рамках НД можливі як рівноправна («симетрична») комунікація, так і «компліментарна» комунікація, характерна для освітньої діяльності, і при цьому відбувається передача інформації нерівному партнерові.

Таким чином, «педагогічний дискурс» — це процес мовленнєвого й невербального спілкування між тим, хто навчає, і тим, хто навчається; складниками цього процесу є суб'єкти спілкування — адресант і адресат (з певним набором особистісних характеристик), які мають відповідну інтенцію, встановлюють між собою контакт; повідомлення, що містить

навчальну інформацію; канал комунікації; контекст, що сприяє реалізації навчальної мети. Педагогічний дискурс — це зразок мовленнєвої поведінки у сфері навчання й виховання, що має своєрідну мету, суб'єктів спілкування, хронотоп, жанри комунікації, тексти, комунікативні стратегії.

Аналіз основних ознак педагогічного дискурсу дає змогу виявити такі його особливості, що полягають у: своєрідній суспільній меті (соціалізації члена суспільства, розширенню його пізнавальних можливостей у організованому навчальному процесі); особливостях психологічних характеристик суб'єктів педагогічного спілкування, що виявляється в мотивації діяльності (наприклад, пов'язаної навчанням мови чи опануванням мови для подальшого становлення особистості); хронотопі (єдності часу й місця, які характеризують те чи інше спеціально організоване заняття); цінностях, притаманних цьому виду спілкування як основі формування світогляду учня (шанобливе ставлення до слова); жанрах педагогічної комунікації (урок, семінар, лекція, тематичний вечір, екскурсія тощо); своєрідних прецедентних текстах (тексти підручників, прислів'я, приказки, загадки відповідної тематики, навчальні пам'ятки, схеми мовного аналізу тощо); особливостях застосування педагогічних стратегій.

Виходячи з цих посилок, можна говорити про соціокультурні ефекти педагогічного дискурсу як відносно окремих індивідів і малих соціальних груп, так і у відношенні великих соціальних спільнот і суспільства в цілому. Ці ефекти відображають здатність педагогічного дискурсу впливати на соціальну реальність (сприяючи відтворенню культури та / або соціальної структури, соціальних нерівностей і відносин) і підкреслювати суб'єктність педагога в процесі соціальних трансформацій. На наш погляд, вивчення педагогічного дискурсу, що має місце в сучасній освіті, необхідно для вдосконалення педагогічних практик, операцій і прийомів, з метою забезпечення високої якості освіти. Саме педагогічний дискурс є тим невидимим об'єктом вивчення, який може стати центральним у вирішенні багатьох проблем освіти і суспільства в цілому.

Педагогічний дискурс володіє особистісно розвиваючим потенціалом. Забезпечення умов активації внутрішніх резервів особистості, її успішного соціально-професійного становлення багато в чому залежить саме від педагогічного дискурсу. В цілому ж, всі уявлення про дискурс можна звести до декількох основних посилок, що випливають з його діяльнісної природи і стосуються його спрямованості на конкретні цілі.

Виходячи з цього, педагогічний дискурс може бути розглянутий як засіб: артикуляції ідентичності; артикуляції упереджень (соціально-класових, статусних, расових та ін); насадження влади та ідеології [21, с. 40–43]; трансляції культурних смислів, норм, цінностей і т. п.

Виходячи з цих посилок, можна говорити про соціокультурні ефекти педагогічного дискурсу як відносно окремих індивідів і малих соціальних груп, так і у відношенні великих соціальних спільнот і суспільства в цілому. Ці ефекти відображають здатність педагогічного дискурсу впливати на соціальну реальність (сприяючи відтворенню культури та / або соціальної структури, соціальних нерівностей і відносин) і підкреслюють суб'єктність педагога в процесі соціальних трансформацій. На наш погляд, вивчення педагогічного дискурсу, що має місце в сучасній освіті, необхідно для вдосконалення педагогічних практик, операцій і прийомів, з метою забезпечення високої якості освіти. Саме педагогічний дискурс є тим «невидимим об'єктом вивчення, який може стати центральним у вирішенні багатьох проблем освіти» [22, с. 11] і суспільства в цілому.

Отже, особливістю педагогічного дискурсу є те, що він може бути віднесеним до продуктивної діяльності, оскільки серед його обов'язкових компонентів особливу роль відіграє творчість. Надбання світової і вітчизняної педагогіки, сучасні науково-педагогічні дослідження та практичний досвід багатьох поколінь педагогів переконують у необхідності творчого елементу в педагогічному дискурсі. Специфіка педагогічної творчості полягає в тому, що її об'єктом і результатом є творення особистості, а не образу, як у мистецтві, чи механізму, конструкції — як у техніці. Педагогічний процес розглядають як спільну творчість (співтворчість) педагога й вихованця в ситуації педагогічної взаємодії, у процесі якої відбувається педагогічне перетворення людини.

Для педагогів, які працюють в інноваційному режимі, важливе значення має вивчення педагогічного досвіду. Особливий інтерес вони виявляють до таких його різновидів, як передовий і новаторський педагогічний досвід. Тому іншою особливістю впровадження педагогічного дискурсу є відповідність критеріям передового педагогічного досвіду. До них належать: актуальність — відповідність досвіду найважливішим на певному етапі проблемам навчання і виховання; новизна — наявність у теорії та на практиці раніше не відомих знань, форм і методів діяльності. Новизна властива не тільки науковим відкриттям, а й раціоналізації окремих аспектів педагогічної діяльності; результа-

тивність — підвищення рівня розвитку дітей у процесі застосування конкретного досвіду, оптимальне використання учителем (вихователем) і дітьми сил і часу для досягнення результату; стабільність — використання досвіду в діяльності інших педагогів протягом тривалого часу; раціональність — досягнення високих результатів за розумної інтенсифікації зусиль, засобів і використання часу; перспективність — можливість творчого наслідування досвіду іншими педагогами.

Педагогічний дискурс, будучи продуктом творчого пошуку, експерименту педагогівноваторів, за певних умов може стати унікальним надбанням навчально-виховної системи.

Комунікаційний процес — це обмін інформацією між двома або більшою кількістю людей. Основні функції комунікаційного процесу полягають у досягненні соціальної спільноти при збереженні індивідуальності кожного її елемента. В окремих актах комунікацій реалізуються управлінська, інформативна, емотивна (така, що викликає емоції) і фактична (пов’язана з установленням контактів) функції.

У своїй основі процес комунікації становить процес руху інформації в ланцюгу «відправник — канал — одержувач», реального або потенційного зв’язку у формі діалогу, а також впливу на керований об’єкт, який досягається в результаті обміну повідомленнями.

Низький рівень комунікації в освіті може зумовлюватися міжособовими і організаційними бар'єрами. Існують внутрішні та зовнішні бар’єри.

Р. Якобсон виокремлює такі зовнішні бар'єри комунікації: «по-перше, соціальні бар'єри (несумісність нового з наявним досвідом і цінностями, прийнятими в суспільстві; стереотипи мислення педагогічного співтовариства); по-друге, організаційні бар'єри (протидія керівних органів освіти втіленню нововведень; відсутність координаційних центрів з розроблення та впровадження педагогічних інновацій); по-третє, методичні бар'єри (брак методичного забезпечення нововведення, недостатня поінформованість у галузі педагогічної інноватики); по-четверте, матеріально-технічні бар'єри (навантаження педагогів, побутові умови, рівень заробітної плати) [23, с. 315].

До внутрішніх бар'єрів належать психологічні (особистісні) бар'єри, які приховують глибинні особистісно-професійні проблеми. Психологічні бар'єри — психічні стани, що виявляються в неадекватній пасивності педагога, яка заважає здійснювати інноваційну діяльність.

Психологічні бар'єри виникають при спробі вийти за межі звичних способів розв'язання професійного завдання, надати перевагу іншій

точці зору. Вони постають як внутрішні перепони (небажання, побоювання, невпевненість тощо), що заважають людині виконувати певну дію. Використовуючи їх для самозахисту, людина зосереджується лише на тій зовнішній інформації, яка може бути нею засвоєна і не вноситиме розлад в її душевний стан. Таке оберігання усталеного уявлення про світ заважає творчому процесу, налаштованості на пізнання, осмислення, використання і творення нового. Особистісний бар'єр є соціально-психологічним утворенням, його параметри змінюються у просторі й часі на різних етапах нововведення, в різних організаціях, у різних категорій працівників. Психологічні бар'єри існують як форма прояву соціально-психологічного клімату колективу в умовах інновацій у вигляді негативних психічних станів працівників, причинених нововведенням; як сукупність дій, суджень, понять, очікувань і емоційних переживань працівників, у яких усвідомлено чи неусвідомлено, приховано чи неприховано виявляються негативні психічні стани. «У педагогічному середовищі найчастіше проявляються організаційно-психологічні, соціально-психологічні, когнітивно-психологічні бар'єри.

Окрім бар’єрів до суперечності комунікативного процесу в галузі освіти можуть призвести і різнотипові помилки.

Досліджуючи педагогічне спілкування та комунікацію в умовах контакту вчителя з учнем, науковці виділяють помилки, «які були зумовлені хибними цільовими настановами щодо суттєвих особливостей досліджуваного феномену, індивідуальними характеристиками поведінки (інтенсивна жестикуляція, повільний або занадто швидкий темп мовлення, нерозвиненість гнучкості мислення), нерозвиненість емпатії (спроби поставити себе на місце певної вікової категорії учнів). До цього слід додати помилки педагога у словесних (монотонність мовлення, погана дикція, невміння використовувати інтонації, незнання ролі пауз, неправильність наголосів, часте мовчання) та безсловесних прийомах (скутість рухів, відсутність виразних жестів, невиразність погляду).

Таким чином для плідної комунікації необхідні наступні умови: 1) комуніканти повинні мати певний загальний запас знань (тезаурус); 2) повідомлення має бути несуперечливим і осмисленим (стосується вербальної комунікації); 3) необхідно забезпечити коректність запитань і однозначність відповідей; 4) слід реалізувати умову мінімальної комфортності комунікації: темпоритм (співвідношення довжин пауз і повідомлень) повинен бути зручний для людей, що спілкуються, а форма комунікації повинна виключати нанесення образи партнеру.

Список використаних джерел:

1. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров — М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. — 280 с.
2. Сусов И. П. Введение в языкознание / И. П. Сусов. — М.: Восток — Запад, 2006. – 382 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. — М.: Прогресс, 1974. — 447 с.
4. Зильберт Б. А. Социопсихологическое исследование текстов радио, телевидения, газеты / Б. А. Зильберт, В. Г. Костомарова. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. — 211 с.
5. Кубрякова Е. С. Виды пространства и дискурса / Е. С. Кубрякова, О. В. Александрова // Категоризация мира: пространство и время: материалы науч. конф. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. — С. 15–26.
6. Мороховский А. Н. К проблеме текста и его категориальных признаков / А. Н. Мороховский // Текст и его категориальные признаки. — К.: Киев. гос. пед. ин-т, 1989. — С. 3–7.
7. Hatin B. Discourse and the Translator / B. Hatin, I. Mason. — London, New York: Longman, 1990. — 258 p.
8. Арутюнова, Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева — М.: Сов. Энциклопедия, 1990. — С. 136–137.
9. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Почепцов Георгий Георгиевич. — М.: К.: Рефл-бук:Ваклер, 2001. — 656 с.
10. Безуглая Л. Р. К вопросу об исследовательском корпусе в прагмалингвистике / Л. Р. Безуглая // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — 2004. — № 635. — С. 3–7.
11. Кох В. А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа / В. А. Кох // Новое в зарубежной лингвистике. — М.: Прогресс, 1978. — Вып. 8. — С. 149–172, с.
12. Ишмуратов А. Т. Логико-когнитивный анализ онтологии дискурса / А. Т. Ишмуратов // Раціональність та семіотика дискурсу. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 171–182 с.
13. Шинкарук В. Д. Дискурсивні висловлювання в сучасній українській мові / В. Д Шинкарук // Мовознавство. — 1996. — № 6. — С. 56–61.
14. Зернецкий П. В. Единицы речевой деятельности в диалогическом дискурсе / П. В. Зернецкий // Языковое общение: Единицы и регулятивы. — Калинин: КГУ, 1997. — С. 89–95.

15. Войскунский А. Е. Коммуникативный контакт и средства его установления / А. Е. Войскунский // Оптимизация речевого воздействия: сб. науч. ст. — М.: Наука, 1990. — С. 128–152.
16. Шеляпин Н. В. Основы теории коммуникации: Учебник / Н. В. Шеляпин, О. Д. Шипунова, М. Ф. Шурупова. — М.: Гардарики, 2003. — 615 с.
17. Почепцов Г. Г. Информационно-психологическая война / Г. Г. Почепцов. — М.: СИНТЕГ, 2000. — 180 с.
18. Бондаренко А. Д. Современная технология: теория и практика /А. Д. Бондаренко. – Киев; Донецк: Вища шк., 1985. – 171 с.
19. Михальськая А. К. Педагогическое речеведение: Словарь-справочник. Изд. 2-е, испр. И доп. / Под ред. Т. А. Ладыженской, А. К. Михальской; сост. А. А. Князьков. — М.: Флинта: Наука, 1998. — 312 с.
20. Чернявська Л. Соціальний простір у науковому дискурсі соціальних комунікацій / Чернявська // Соціальні комунікації. — 2012. – № 2. – С. 12–15.
21. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підруч. / Ф. С. Бацевич. — К.: Видавничий центр «Академія», 2004. — 344 с.
22. Бернстайн Б. Класс, коды и контроль: структура педагогического дискурса / Б. Бернстайн. — М.: Просвещение, 2008. — 272 с.
23. Якобсон Р. Речевая коммуникация: Язык в отношении к другим системам коммуникации / Р. Якобсон // Избранные работы. — М.: Прогресс, 1985. — С. 306–318.

Стаття надійшла до редакції 02.02.2015 р.

Москалик Геннадий. Коммуникация как педагогический дискурс в системе образования

Коммуникация рассматривается как педагогический дискурс в системе образования.
Ключевые слова: дискурс, коммуникация, педагогический дискурс, образование.

Moskalyk Gennady. Communication as a pedagogical discourse in the system of education

Communication is seen as a pedagogical discourse in the education system.
Keywords: discourse, communication, pedagogical discourse, education.

УДК [37.032+37/041] 37/032/008 (045)

Богданова Н. Г.

ВИХОВАННЯ І САМОВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті обґрунтовано вплив виховання і самовиховання на формування життєтворчих потенцій особистості, а також їх нерозривний взаємозв'язок з її внутрішнім духовним світом. Підкреслено, що виховання та самовиховання є найважливішими складовими успішного процесу соціалізації особистості. Зазначено, що виховання завжди передбачає зворотну творчу реакцію вихованця, що є, з одного боку, показником успішності виховання, а з іншого — основною винагородою вихователю. Доведено, що самовиховання є первинним процесом безпосереднього керівництва людиною тим, що належить тільки їй — своєю особистістю та робить людину відповідальною за свою поведінку в сьогоденні і за своє майбутнє життя.

Ключові слова: виховання, самовиховання, самоцінність, соціалізація, культура життєтворчості особистості, формування і розвиток особистості, самостановлення, самотворчість, самовдосконалення, педагоги, духовність, людина, поведінка, духовні життєтворчі можливості.

Протягом років незалежності нашої держави основним завданням державного управління був розвиток економіки, тому вирішення проблем у духовній сфері суспільства відбувалося за залишковим принципом. Тому наприкінці XX — на початку XXI століття в період розгортання глобалізації та інформаційної революції люди, особливо молодь, почали втрачати можливість відчути й пережити прекрасне, вони втрачають смаки, барви, а слідом за цим — настрій, творчість, соціальну активність, оптимістичний світогляд.

Натомість суспільство охоплює своєрідна сірість, що, як морок, «роз'їдає» моральні, інтелектуальні, духовні сутнісні властивості людини, ставить їх перед безвихіддю й одночасно «підсовує» облудні варіанти її подолання — моральну розпусту, секс, алкоголь, розбій тощо. Звичайно, подібне є побічним продуктом інформаційної революції. Під

впливом швидкозмінної інформації «усталені цінності», що склалися в духовному світі людини в минулому, активно руйнується; «нові цінності», що мали б народитись як відтворення нової соціокультурної реальності, запізнюється. Натомість приходить «віртуально-духовна реальність», що заміщає дійсні цінності штучними, фантомними утвореннями.

Повернення молоді до дійсних, а не ілюзійних естетичних цінностей є завданням, без вирішення якого неможливо говорити про розвиток творчості, високу духовну атмосферу, загальнолюдські цінності. Для того, щоб особистість мала достатній духовно-вольовий потенціал протидії негативним чинникам сучасної інформаційної цивілізації, необхідно активно застосовувати і використовувати такі важливі фактори формування культури життєтворчості особистості, як виховання та самовиховання. Саме вони у поєднанні з такими чинниками як соціокультурне середовище, освіта (сім'я і школа), засоби масової інформації будуть сприяти остаточному оформленню життєтворчої особистості, її соціокультурної адаптації і соціалізації, сформованості її емоційно-вольової та світоглядно-ціннісної сфери.

Тому, головна мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні важливості впливу виховання і самовиховання на формування життєтворчих потенцій особистості, а також їх нерозривний взаємозв'язок з її внутрішнім духовним світом.

У вітчизняному і зарубіжному науковому світі різні аспекти щодо виховання і самовиховання як найважливіших складових успішного процесу соціалізації особистості розглядали багато дослідників. Приділяли увагу аналізу впливу виховання і самовиховання на формування життєтворчих потенцій особистості такі науковці як Т. Алєксєєнко, Л. Бернацька, С. Грищенко, К. Дорошенко, А. Кочетов, Л. Ігнатов, Л. Проців та ін.

Однією з найважливіших складових успішного процесу соціалізації особистості є виховання. Воно забезпечує не тільки включення до соціуму, а й набуття цінності та відчуття самоцінності людини. «Сучасна парадигма особистісно-орієнтованого виховання ставить у центр уваги дитину як унікальну і цілісну особистість, яка здатна до сприйняття нового соціального досвіду та прагне до самовизначення в різних життєвих ситуаціях на основі усвідомленого вибору. Отже, виховання у контексті соціалізації являє собою не що інше, як педагогічно організований соціальний простір дорослішання, самовизначення і самоствердження [1, с. 55]». Розуміння виховання як процесу органі-

зованої соціалізації створює можливості й розуміння того, що результат виховання слід визначати за ступенем виявлення у людини здатності й здібності розв'язувати життєві проблеми, робити усвідомлений моральний вибір, тобто із врахуванням рівня її особистісної культури життєтворчості.

Важлива особистісно-комунікативна роль виховання полягає у тому, що завдяки йому людина набуває можливості вибудовувати своє «Я» на основі духовно-практичного контакту з «Іншим». Така соціокультурна взаємодія сприяє всебічному і творчо-спрямованому розвитку особистості як самодостатньої істоти та необхідного елементу успішного соціального функціонування.

«Процес виховання спрямований на формування соціально важливих якостей особистості, на створення і розширення поля її відносин у навколишньому світі — до товариства, до людей, до самого себе. Чим ширше, різноманітніше та глибше система відношень особистості до різноманітних сторін життя, тим багатше її власний духовний світ. На основі відображення людиною об'єктивних суспільних відносин відбувається формування внутрішньої позиції особистості, активно укладається її власне суб'єктивне відношення до навколишнього і до себе самої [2, с. 153]». Тому виховання є одним з ключових чинників активно-творчого залучення особистості до процесу життєтворчості в усіх його вимірах — особистісному, соціокультурному, інформаційному, соціально-економічному, політичному, громадянському тощо.

Причому, процес виховання в його гуманістичному, людиновимірному і особистісно-орієнтованому вимірах ніколи не перетворюється на процес нав'язування людині певних поглядів, переконань, ідеалів, звичок та моделей поведінки. Виховання завжди передбачає зворотну творчу реакцію вихованця, що є, з одного боку, показником успішності виховання, а з іншого — основною винагородою вихователю. «Ефективне виховання процес двобічний, і вихованці в ньому — не стільки об'єкт впливу зовнішніх сил, скільки активний суб'єкт самовдосконалення, адже ніяка зовнішня система впливів не досягне поставленої мети, якщо не знайде в самій особистості підтримки та відповідних зусиль, спрямованих на самовиховання [3, с. 181]». Таким чином, людина, потрапивши в певний виховний ареал, здатна до самовдосконалення лише за умови відповідної особистісної реакції і відповіді на зовнішні виховні впливи, що стає можливим лише за умов активних життєтворчих зусиль.

Таким чином, виховання як чинник формування культури життєтворчості особистості стає ефективним лише в тому випадку, коли

відбувається як двосторонній процес. Це вимагає від психологів і педагогів розробки нових особистісно-орієнтованих методик і стратегій виховних впливів, які були б ефективними в нових соціальних реаліях інформаційної цивілізації. «Виховання і навчання, які здійснюються суспільством за допомогою сім'ї, школи, різних громадських організацій і засобів масової інформації, вимагають не тільки підтримки з боку особистості, що розвивається, але й зустрічної роботи, тобто самовиховання, без чого суспільне виховання малоефективне [4, с. 49]». Така самостійна робота, яка до того ж повинна бути належним чином вмотивована, що є головним завданням виховання, є першим етапом на довгому шляху самовдосконалення за допомогою застосування своїх духовних життєтворчих можливостей.

Особистість формується насамперед внутрішньо-духовно, у зв'язку з чим її життєтворчі можливості залежні в основному від складної роботи по духовному самовдосконаленню, тобто від самовиховання, яке не може бути розділеним, випадковим, ситуативним, а відбувається щомиті, кожного разу, коли людина реалізує себе як особистість, роблячи вільний вибір, вольове зусилля. «Самовиховання в суспільному розумінні — це не епізодична, а систематична копітка робота над собою, це процес самовдосконалення власної особистості, отримання нової, більш досконалої, особистості, і що найбільш важливе — це інтегрована система, яка перебуває в постійній внутрішній динаміці, практичній перевірці і корекції [5, с. 150]». Мотиваційні, регулятивні і критеріальні показники самовиховання залежать від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, що охоплюють як все різноманіття зовнішніх соціокультурних та виховних впливів, так і внутрішньо-духовні реакції та потреби, які викликані необхідністю особистісного становлення та саморозвитку. В цьому аспекті проблема самовиховання, поєднуючи в собі психологічні, педагогічні, філософські, культурологічні та інші складові, виступає як основна при визначенні факторів впливу на формування культури життєтворчості особистості, адже саме в процесі самовиховання особистість систематично реагує та дає наповнені смислом і ціннісні відповіді на ті виклики і вимоги, які ставить перед нею зовнішнє середовище, чи то соціокультурне, інформаційне, сімейне, освітянське, педагогічно-виховне та ін.

Отже, потреба в самовихованні детермінована зовнішніми обставинами і вихованням, але основною його рушійною силою є духовно-енергетична потреба у самоідентифікації та самовдосконаленні. «Вона виникає як природна необхідність особистості, що розвивається,

і служить стимулом подальшого саморозвитку для того, щоб успішно займатися самовихованням, необхідно уміти аналізувати власні якості та певним чином їх оцінювати з урахуванням вимог, що пред'являються людині суспільством, і показників власної діяльності [6, с. 17]».

Спрямованість самовиховання визначається суспільною програмою всебічного розвитку особистості, здійснення якої в інтересах і суспільства, і особистості. Проте залежно від індивідуальних особливостей та потреб, напрям самовиховання може набувати різноманітних форм, виявів, характеристик. Головним же напрямом самовиховання є формування високих етичних якостей людини. Тільки в процесі самовиховання у особистості формується розуміння і усвідомлення необхідності почуття відповідальності, яке, в свою чергу, є одним з основних чинників культури життєтворчості особистості. Відчуття відповідальності — додатковий стимул до етичного самовдосконалення, до моральної самотворчості. При чому, самовиховання не обмежується певними віковими особливостями людини.

Людина продовжує працювати над собою і тоді, коли стає дорослою. Це здійснюється інтенсивніше і продуктивніше, бо доросла людина має більше знань та життєвого досвіду, відповідальніше відноситься до суспільних вимог і власних обов'язків. Крім всього цього, вона володіє розвиненим розумом і волею — необхідними суб'єктивними передумовами успішної роботи над собою. У зв'язку з цим, в сучасному світі актуалізується питання соціальної і громадської роботи, яка була б спрямована не лише на виховання дітей, але й на створення необхідних умов для творчого, самовиховного розвитку дорослих, що, в свою чергу, сприятиме активізації життєтворчих зусиль кожної особистості.

Самовиховання — складна діяльність. Вона вимагає постановки певної мети і конкретних завдань, розробки програми, планування роботи, обліку і контролю за самовихованням. «Важливий аспект самовиховання — логічне мислення, вміння проаналізувати кожен свій вчинок, що сприяє виробленню вимогливості до себе як постійної риси характеру, без якої неможливо досягти успіху в цій справі. Тому педагоги в індивідуальних бесідах і на зборах детально аналізують порушення правил поведінки, їх причини, привчають молодь до самоаналізу [7, с. 203]». Надалі вміння самоаналізу та самооцінки стає для людини одним з головних рушійних джерел особистісної життєтворчості, адже саме критичне ставлення до себе і своєї поведінки примушує людину в життєтворчому прагненні до бажаного «Я-ідеалу» самозмінюватися,

стверджуючи світоглядно-ціннісні пріоритети, які формують особистісний каркас кожної людини.

Самовиховання робить людину відповідальною за свою поведінку в сьогоденні і за своє майбутнє життя. Особистість у процесі життєтворчого становлення може обирати той чи інший спосіб життя, вона може регулювати свою поведінку і удосконалювати себе, але навчитися цього без кропіткого процесу самовиховання неможливо. «Особистість характеризується таким рівнем психічного розвитку, що дозволяє їй керувати власною поведінкою і діяльністю. Здатність обмірковувати свої вчинки та відповідати за них — істотна й головна ознака особистості [8, с. 55]». Таким чином, одним з найважливіших чинників формування культури особистісної життєтворчості є самовиховання, яке є первинним процесом безпосереднього керівництва людиною тим, що належить тільки їй — своєю особистістю. Без самовиховання особистісна життєтворчість є неможливою, а людина залишається лише об'єктом зовнішніх впливів, втрачаючи особистісні можливості самотворчості, самостановлення, самореалізації і самоідентифікації.

Саме тому людина, як особистість, не може і не повинна все звалювати на обставини життя. Особистість відповідальна за свій характер, за свою діяльність, за свою поведінку, за те, якою вона стає та стане.

«Всі вчинки, що формують особистість, знаходяться у зв'язку і в сукупності, визначають спосіб її життя, те, як практично, реально вона живе (що вона любить, до чого прагне, як виконує свою функцію громадянина, як поводиться в середовищі людей, як працює, що читає і з ким зустрічається). Свідома, вольова людина може певною мірою впливати на свій спосіб життя, а тим самим свідомо зумовлювати шлях власного психічного розвитку [6, с. 13]». Таким чином, самовиховання в розгорнутому його вигляді є цілеспрямованою свідомою і систематичною роботою над собою, з тим, щоб забезпечити такий рівень розвитку особистості, який би відповідав суспільним вимогам та особистому ідеалу. Шляхом самовиховання особистість формує потрібні їй для життя і праці властивості та усуває ті, які заважають їй жити і діяти у потрібному напрямі. Самовиховання — природний процес адаптації особистості до соціальних умов та суспільних вимог. Але головним якісним і сутнісним показником самовиховання є його вплив на процес утворення життєтворчих потенцій особистості. З цієї точки зору, самовиховання розглядається нами як один з ключових чинників формування культури життєтворчості особистості, адже саме в ньому закладені бажання і можливості людини до духовно-вольового самовиявлення,

до самовпорядкування об'єктивного та морального світу, до творчого самоствердження як суб'єкта духовності і суспільства, в силах якого не лише впливати на зовнішню природну та соціальну реальність, але й на власні, внутрішні, світоглядно-ціннісні і життєтворчі характеристики.

Роблячи підсумки, необхідно зазначити, що виховання і самовиховання відіграють одну з ключових ролей у становленні культури життєтворчості особистості. Їх специфіка полягає у тому, що вони інтегрально охоплюють та синтезують інші фактори і спрямовані на вироблення в людині активно-діяльної позиції щодо універсальних, світоглядно-ціннісних орієнтирів та творчо-гармонійного ставлення до об'єктивного середовища.

Перспективними напрямами подальших досліджень у цій важливій і актуальній проблемі є дослідження впливу соціокультурного середовища, сім'ї та школи, засобів масової інформації на формування культури життєтворчості особистості.

Список використаних джерел:

1. Алєксєєнко Т. Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики: Науково-методичний посібник / Т. Ф. Алєксєєнко. — К.: Педагогічна думка, 2007. — 152 с.
2. Ігнатов Л. М. Гуманістичні пріоритети освіти та виховання при формуванні духовності / Л. М. Ігнатов // Гуманістична місія освіти: Збірник доповідей науково-практичної конференції, м. Вінниця, 6–7 червня 2000 р. — Вінниця: УНІВЕРСАМ. — Вінниця, 2000. — С. 63–65.
3. Дорошенко К. Г. Самовиховання — умова соціально-морального розвитку особистості / К. Г. Дорошенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Випуск 13. — Біологічні та психологічні науки: [Зб. наук. праць]. — Миколаїв: МДУ, 2006. — С. 181–186.
4. Кочетов А. И. Организация самовоспитания школьников / А. И. Кочетов. — Мн.: Нар. асвета, 1990. — 392 с.
5. Бернацька Л. В. До питання процесу самовиховання та самовдосконалення людини як необхідного елементу виховання духовної культури особистості студентів / Л. В. Бернацька // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: [Зб. наук. праць] / Гол. редактор: Г. П. Шевченко. — Випуск 2. — Луганськ: Вид-во

Східноукраїнського національного університету імені В. Даля, 2004. — С. 147–153.
6. Грищенко С. В. Самовиховання особистості: Монографія / С. В. Грищенко. — Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2009. — 252 с.
7. Проців Л. Самовиховання як важлива складова національного виховання / Л. Проців // Проблема української народної педагогіки в науковій спадщині М. Стельмаховича: Матеріали Перших Всеукраїнських педагогічних читань. — Івано-Франківськ: ПНУ, 2004. — С. 201–206.
8. Грищенко С. В. Проблеми самовиховання у формуванні особистості / С. В. Грищенко // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. — 2008. — Випуск 123. — С. 51–56.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2015 р.

Богданова Н. Г. Воспитание и самовоспитание как факторы формирования культуры жизнетворчества личности

В статье обосновано влияние воспитания и самовоспитания на формирование жизнетворческих потенций личности, а также их неразрывную взаимосвязь с её внутренним миром. Подчеркнуто, что воспитание и самовоспитание являются важнейшими составляющими успешного процесса социализации личности. Отмечено, что воспитание предусматривает обратную творческую реакцию воспитанника, что является, с одной стороны, показателем успешности воспитания, а с другой — основным вознаграждением воспитателю. Доказано, что самовоспитание является первичным процессом непосредственного руководства человеком над тем, что принадлежит только ему — своей личностью и делает человека ответственным за своё поведение в нынешнем времени и за свою будущую жизнь.

Ключевые слова: воспитание, самовоспитание, самоценность, социализация, культура жизнетворчества личности, формирование и развития личности, самостановление, самотворчество, самоусовершенствование, педагоги, духовность, человек, поведение, духовные жизнетворческие возможности.

Bogdanova N. G. Education and self-education as factors for formation of culture of vital creativity personality

In the article the influence of education and self-education for formation of vital and creative potencies of the personality was substantiated, and their inextricable relationship of her inner world. It was emphasized that education and self-education are essential components of a successful process of socialization for personality. It is noted that education provides backward creative reaction of the pupil, that is, on the one hand, the measure of the success of education, and on the other — the main reward of the mentor. It is proved that self-education is the primary process the direct leadership of man over what belongs only to him — his personality and makes a person responsible for its own conduct in the present time and for his future life.

Keywords: education, self-education, self-worth, socialization, culture of vital creativity personality, formation and development of a person, self-becoming, self-creation, self-improvement, teachers, spirituality, people, behaviour, spiritual vital and creative possibilities.

УДК 378.1–057.875:37.017.92

Бурдейна І. В.

Старший лаборант кафедри філософії та соціології Національного медичного університету імені О. О. Богомольця

ПРОБЛЕМА НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА В КОНТЕКСТІ ГУМАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

У статті обґрунтовано необхідність забезпечення людинотворчої інтегративної функції освіти, що проявляється в єдності навчальної та виховної, когнітивної та аксіологічної складових, знань та практичної діяльності, самоосвіти та самовиховання.

Ключові слова. Освіта, навчання, виховання, вища освіта, освітнє споживання, гуманізація.

Як відомо, становлення людини як особистості у будь-якому суспільстві відбувається за умови її тісної взаємодії з іншими людьми, довкіллям: природним і соціальним мікро- і макросоціальним середовищем, соціальними інститутами (сім'я, освіта, релігія тощо).

Цей процес значно ускладнюється в умовах сучасного інформаційного глобалізованого світу. Людина опинилася на перетині різноманітних, часто різноспрямованих в інформаційно-ціннісному відношенні соціальних інституцій. Наприклад, акцентування уваги на матеріальному споживанні, гедоністичних цінностях у сучасних ЗМІ суперечить традиційним цінностям українського народу, вітчизняної освіти. Достатньо суперечливим виявився й вплив на людину як біологічну, психологічну і соціально-духовну істоту впровадження сучасних інформаційних технологій. За словами М. Гайдеггера, вже не техніка постає засобом у руках людини, а людина починає повністю належати техніці. Занурення у світ віртуальної реальності, надання переваги віртуальній комунікації над живим, емоційно забарвленим спілкуванням людей у реальному житті не тільки сприяє виникненню своєрідного аутизму у значної частини «комп'ютеризованої» молоді, а й знеціненню культури поведінки, мислення, почуттів, тобто справжньої культури міжлюдських відносин. Сьогодні плідно розвивається лише та частина суспільства, яка використовує інформаційні технології за їх безпосереднім призначенням, тобто

як засіб доступу до нових джерел та масивів інформації, позбавлення від зайвої рутинної роботи, як важливий ресурс освіти та самоосвіти.

Це зумовлює не тільки зростання значення традиційних соціальних інституцій (сім'я, релігія та ін.) у вихованні сучасної людини, а й пошук нових форм і методів виховної роботи з врахуванням потреб сучасної молоді, якісно нових реалій сьогодення. В зв'язку з цим особливого значення набуває дослідження проблеми інтеграції навчальної та виховної складових у сучасній вищій школі.

Зростання значення гуманізації в освітньому процесі аналізується у працях: В. Андрущенка, І. Беха, С. Гончаренка, Л. Губерського, В. Кременя, М. Михальченка, М. Моісеєва, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, Ю. Яковця та ін. Гуманізацію освіти пов'язують з формуванням фахівців, що здатні швидко та ефективно реагувати на різноманітні економічні, політичні запити.

Метою статті є дослідження процесу освіти як органічного поєднання навчальної та виховної складових у становленні людини як фахівця певної сфери та особистості.

Сьогодні перед гуманітаріями постає складне концептуальне завдання комплексного переосмислення системи освіти як безперервного процесу формування людини, її світогляду, ціннісних настанов тощо відповідно до сучасних динамічних умов суспільного життя (політичного, економічного, духовного, інформаційного). Тому представники різних напрямів гуманітарних знань — філософи, педагоги, психологи, соціологи активно займаються вивченням питань інноваційних підходів в освіті, гуманізації навчально-виховного процесу завдяки викладанню світоглядних дисциплін, застосуванню особистісно-орієнтованих технологій в освіті тощо.

В різні історичні епохи в поняття освіти вкладалося своє особливе значення, тобто в одні історичні епохи на перший план виходило виховання, в інших — навчання. Відомо, що саме Платон вперше в європейській культурі поставив питання про можливість передачі доброчинності наступним поколінням через освіту, сприяв становленню її як соціального інституту та заклав основи європейської університетської освіти. Саме з ім'ям Платона пов'язують заснування в 386 р. до н. е. славетної Академії — першого вищого навчального закладу в Європі, яка проіснувала до 529 р. н. е. Завданням науки (навчання), на думку Платона, є не просте сповіщення знань, а пробудження душі до мислення, яке є джерелом отримання істини. Виховання ж філософ розглядав як процес

систематичного та цілеспрямованого впливу дорослих на молодь. Платон першим звернув увагу на те, що моральне становлення особи відбувається в процесі передачі та засвоєння моральних норм та цінностей [1].

Сучасні дослідники наголошують на тому, що освіта виконує такі важливі функції:

1) людинотворчу — забезпечення певного рівня знань, грамотності; стану емоційно-вольової сфери, поведінкових орієнтацій, готовності до виконання різних соціальних ролей, видів діяльності тощо;

2) технологічну — забезпечення «бази життя»; формування навичок і вмінь трудової, громадської, господарської, професійної діяльності;

3) розвиток комунікативності в різних видах діяльності тощо;

4) гуманістично-виховну — формування в молоді високої моральності, культури, розуміння пріоритетів загальнолюдських цінностей (життя, праці, самої людини, природи тощо) [2].

На наш погляд, основною функцією вищої освіти є людинотворча функція, але у широкому значенні, оскільки саме людина, її формування як фахівця й особистості, її гармонійний розвиток, який включає й розвиток таких духовних якостей як моральність, відданість гуманістичним цінностям, тобто духовність, є кінцевою метою всієї системи освіти.

Важливим чинником системи соціалізації молоді є вища освіта. Законом України «Про вищу освіту» вища освіта визначається як сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у вищому навчальному закладі (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти [3].

Головним завданням освіти, зокрема вищої, є не просто передача молоді певної суми знань, допомога в оволодінні вміннями та навичками практичної діяльності, а в першу чергу, створення належних умов для розвитку та саморозвитку особистості студента. На думку В. Г. Кременя, в сучасній системі освіти в Україні недостатній взаємозв’язок між засвоєними знаннями і творчим розвитком особистості. «Внаслідок цього, після отримання відповідного рівня освіти, отримуємо людину формально освічену, носія певної суми знань, але недостатньо особистісно розвинену, нездатну проявити в житті та діяльності всі свої потенціальні можливості» [4, с. 13]. Академік В. Г. Кремень порушує й такі актуальні питання розвитку української вищої освіти як необхід-

ність формування у студентів вміння використовувати отримані знання в житті, бажання вчитись, пізнавати нове протягом всього життя.

Вищезазначене, на нашу думку, свідчить про актуалізацію у сучасному суспільстві основної — людинотворчої функції освіти. Людинотворення, гуманістичний, гармонійний розвиток особистості постає не тільки як кінцева мета освіти, а як її інтегративна функція, що проявляється у нерозривній єдності навчання та виховання, знань та практичної діяльності, самоосвіти та самовиховання.

Як відомо, процес навчання у ВНЗ тісно пов'язаний з виховним аспектом освіти, адже особа не лише вчиться здобувати знання та оперувати ними, а й виробляти культуру наукового мислення, етику професійної поведінки та комунікації між учасниками навчально-виховної взаємодії.

В таких умовах перед людиною постає нагальне завдання спрямувати себе на активні самостійні пошуки, творчість. Як відомо, в наш час відбувається утвердження гуманістичної (людинотворчої) парадигми в освіті, що пов'язано з переходом від авторитарної моделі взаємодії між викладачем та студентом (суб'єкт-об'єктної) до партнерської (суб'єкт-суб'єктної). Цей процес передбачає орієнтацію освітньої сфери на розвиток особистісно-орієнтованих технологій, які спрямовані на задоволення когнітивних, аксіологічних, комунікативних потреб студентства, органічного поєднання процесу набуття нових знань з їх практичним застосуванням з врахуванням здібностей та нахилів молоді. Запровадження особистісно-орієнтовних технологій в освіті передбачає також необхідність створення необхідних комфортних умов для розвитку студентства, як наприклад, визнання особистості студента найвищою цінністю. Сучасний студент в процесі навчання повинен самоактуалізуватися (визначити пріоритети у власній діяльності), вміти відстояти власну точку зору в результаті творчих підходів у вирішенні поставлених завдань. Утвердження особистісно-орієнтованих технологій в освіті передбачає не просте засвоєння студентами знань та їх відтворення, а вміння самостійно вирішувати поставлені завдання. Завдяки прояву творчих здібностей студентів навчально-виховний процес доцільно організовувати таким чином, щоб студент сам був зацікавлений в самостійному отриманні знань та досвіду. Саме тому студент як активний суб'єкт навчально-виховного процесу в роки навчання у ВНЗ повинен ставити перед собою когнітивні цілі, які він поступово реалізує в процесі творчої праці з викладачем. Таким чином, вже сама молодь постає суб'єктом пізнання, життя і особистісного розвитку. Завдяки

цим підходам виховний процес стає простором повноцінного життя, інструментом вирішення життєвих проблем і особистісного зростання [2]. Процеси гуманізації в освіті мотивують студентів на формування власної високорозвиненої, повнофункціональної людської особистості (на відміну від «вузького спеціаліста» або фахівця з шаблонним мисленням, особи, розчиненої у суспільстві).

Розвиток студента визначається як мотиваційна спрямованість до навчальної діяльності та інтеграції в соціальне середовище [5, с. 158]. Варто зазначити, що людина організовує пізнавальну діяльність відповідно до власних потреб. Потреби, як відомо, формуються під впливом цінностей завдяки вдало організованій та органічно вплетеній в освітній процес виховній діяльності. Тому процес пізнання несе ціннісне смислове навантаження.

Процес набуття нових знань ми розглядаємо в контексті освітнього споживання, яке пов'язане з духовним, інформаційним насиченням і є проявом ціннісно-культурних потреб особистості. Проблема освітнього споживання, яка є недостатньо дослідженою сьогодні, має відношення до явища насичення особи певними специфічними знаннями та їх об'ємом, якості та доцільності цих знань. Тому освіта сьогодні повинна стати інтегральним поєднанням навчальної та виховної складових, знань та практичної діяльності.

Проблему освітнього споживання ми розглядаємо в єдності інформаційно-когнітивних та духовних складових, тобто як прояв ціннісно-культурних потреб особистості в процесі набуття нових знань у зв'язку з духовним, інформаційним насиченням та як прояв ціннісно-культурної потреби в процесі набуття нових знань. Різниця між інформованою людиною та освіченою культурною полягає в тому, що культурна людина швидко схоплює, засвоює, опановує та відгукується на людське, тоді, як широко інформована людина нерідко байдуже проходить саме повз людське, гуманістичне. За таких умов не можуть одночасно вжитися культура, яка спрямована на добру, благодійну і прекрасну людину, та цивілізація, яка спрямована на прибуток, вигоду, на збагачення будь-якою ціною, тобто на людину прагматичну, нещадну та жорстку у своїй справі. Гуманістичні ідеї, спрямовані на формування морального середовища в навчальному процесі, сприятимуть вихованню внутрішнього світу, духовної культури студента.

Варто відзначити, що проблема освітнього споживання має й інші аспекти. У сучасному інформаційному суспільстві людина, як відомо, постає споживачем великого обсягу інформації, яка постачається

з різних джерел. ЮНЕСКО визначає три форми сучасної освіти: формальну (школи, коледжі, ВНЗ та ін. установи, освіта в яких завершується видачею диплома відповідного зразка); неформальну (клуби, гуртки тощо, які поглиблюють знання, але не приводять до отримання певного документу), інформальна (бібліотеки, ЗМІ, друзі; музеї, театри, виставки — неорганізоване і часто нецілеспрямоване отримання інформації) [6]. Отже, великий обсяг інформації, децентралізація, суперечливість інформаційних впливів зумовлює поверховість у сприйнятті людиною інформації. Тобто сприйняття інформації, часто неусвідомлення людиною її змісту, трансформується на рівень знань завжди інтенціонально, шляхом аналізу співвідношення зі змістом іншої інформації тощо. В зв'язку з цим вкрай важливим є формування у людини аналітичного, критичного мислення, здатності до рефлексії. Людина повинна усвідомити, що сьогодні вона може торкнутися лише тонкого прошарку всієї сукупності знань (що необхідно знати, а що просто корисно, цікаво), якою сьогодні володіє людство [7, с. 68].

Значна частина філософів, педагогів, психологів наголошує на тому, що закономірністю розвитку і всієї системи освіти виступає єдність її взаємопов'язаних елементів — навчання та виховання, адже вони нерівнозначні та нетотожні. К. Д. Ушинський зазначав, що в системі освіти виховання відіграє провідну роль. Навчання, відірване від виховання, є лише розвитком розуму, накопиченням знань, а виховання передбачає формування особистості, розвиток та закріплення всіх її духовних здібностей, характеру.

Поняття «виховання» — багатозначне. Виховання в широкому розумінні постає як спосіб передачі культурних цінностей, який проявляється у толерантному й шанобливому ставленні до інших людей, оточуючої дійсності й усвідомленні сенсу життя. Як відомо, поняття «виховання» багатоаспектне, оскільки має відношення не лише до формування зовнішньої вихованості людини, її особистості (цінності культури охоплюють не тільки моральні, політичні, естетичні, релігійні цінності), а й до формування нових знань та досвіду. Тобто виховання фахівця передбачає власне усвідомлене відношення до фаху, усвідомлення власного життя щодо обраної спеціальності. Це відношення формується завдяки критичності поглядів, глибоких суджень про загальнолюдські цінності, власну природу та власні потреби. Існує певна специфіка у формуванні й передачі знань (процес навчання) та у приєднанні особи до наявної системи цінностей. Якщо навчання — це процес передачі знань у зверненні до раціонально-логічного, то виховання передбачає відповідний

вплив на чуття та емоції людини, її духовні якості, вимагає обов'язкового звернення до внутрішнього світу людини, а тому не може здійснюватися тільки раціональним шляхом. Виховання, як одне із завдань вищої школи, неможливо й не потрібно виносити за межі навчальної роботи й представляти поза навчальним процесом, що зумовлено органічною єдністю різних сфер життєдіяльності людини. Це дасть можливість по-новому осмислено формувати себе не лише як фахівця певної сфери, а й як особистість з певним життєвим шляхом, як людину, що займається справою, яка близька їй за духом та особистими переконаннями. Тобто людину не можливо виховати ціннісно, не надавши їй уявлень про належне, не сформувавши власного відношення до дійсності, до обраної професії, осмислення своєї життєвої позиції.

Марк Тулій Ціцерон основним фактором успіху вважав освіченість та розвиток природного обдарування. Єдиним шляхом досягнення особистісної зрілості людини, на думку філософа, є систематична і безперервна освіта і самоосвіта, кінцевою метою яких є розвиток гуманності, людяності, здібностей, що закладені природою. Гуманістичний сенс освітньої діяльності Ціцерона полягає в тому, що людина повинна займатися справами, що відповідають її природі та пов'язані з дотриманням загальнолюдських норм та правил поведінки. Кожну людину Ціцерон вважав обраною для своєї справи, адже те, що робиться всупереч власному обдаруванню, успіху не принесе. Тобто філософ вбачав у кожній людині властивий лише їй певний потенціал, який необхідно розгледіти та розвинути. Цьому якнайкраще сприяють заняття філософією, яка допомагає сформувати культуру розуму, критичне мислення, навчитися не підміняти поняття та вміти відрізняти хороше від лихого [8].

Період навчання у ВНЗ переважно охоплює вік молодої людини від 17 до 25 років, що збігається з процесом вторинної соціалізації молоді. Цей процес охоплює вік людини до початку її професійної діяльності. Так, питання виявлення природних здібностей та задатків потребує пильної уваги не лише батьків, а особливо професіоналів: педагогів, психологів тощо. Так, ефект «пушкінського ліцею» якраз і полягав в тому, щоб культивувати й підтримувати дух поваги до іншої, відмінної від тебе особистості, визнання її законного права на самовираження. В кожному студентові підтримувалися самі малі та незначні паростки інтересів в тій чи іншій галузі діяльності. Моральне становлення особистості завжди пов'язувалося з рівнем освіченості та культурного розвитку студента і потребами самовизначення, виявленням та роз-

витком його індивідуальних особливостей, талантів, здібностей, що є важливим компонентом гуманізації сучасної освіти. Навчання в такому випадку не перетворюється на догматизм, а вимагає від молоді вияву творчості в процесі пізнання, розвитку критичного мислення та розширення діапазону пізнання.

До проблеми виявлення та розвитку особою природних обдарувань, самоусвідомлення власних потреб та можливостей зверталося чимало мислителів. Так, відомо, що Ф. Ніцше вважав, подібно до Гелена, що людина — це тварина, яка ще не визначилася, тому й містить у собі необмежені можливості. Відомо, що людина — істота, яка наділена певними задатками та талантами, які необхідно розкрити та розвинути. Цю властивість людини відзначав Платон. Проте відомі й давніші спроби з'ясування проблеми походження та розвитку талантів у людини. Як приклад, можна навести біблійну притчу про таланти, яка свідчить, що людина, яка закопує свій талан у землю, викликає гнів Всевишнього за свою пасивність та бездіяльність [9; 25 Мат. 14–30].

Проте, ми розуміємо, що в даний час у ВНЗ спостерігається ситуація, яка не сприяє вирішенню проблем індивідуального підходу до кожного студента. Скорочення аудиторних годин, об'єднання груп при вивченні гуманітарних дисциплін зумовлює те, що педагог просто фізично не встигає приділити достатньо уваги кожному студентові. Конформістські настрої поступово перетворюють обдаровану, навіть геніальну людину до пересічної, яка мислить стандартно, в більшій мірі сприймає готову інформацію. Тому особливу увагу в навчальному процесі викладачеві слід приділити привиттю навичок самостійної роботи, навчання та творчих пошуків, що дасть змогу дійти до значних творчих досягнень.

Як відомо, пік інтелектуальної активності припадає на вік 25–30 років. Можемо звернути особливу увагу на той факт, що сьогодні роки навчання у ВНЗ не обов'язково припадають на юнацький вік. Це, насамперед, пов'язано з тим, що більшість престижних спеціальностей є платними, і, відповідно, малодоступними широким верствам населення. Таким чином, молода людина, якими б не були її вроджені дані та якою б розвиненою вона не була, не зможе повністю реалізувати свій потенціал. Відомий філософ-просвітник Дж. Локк стверджував, що свідомість людини з народження можна порівняти з чистою дошкою, на яку в процесі її життєдіяльності записується увесь її життєвий досвід. Проте існують протилежні думки щодо ідеї становлення людини. Згадаємо притчу М. Твена про чоботаря, який мав вроджені задатки талановитого

полководця, які не були виявлені та розвинені в земному житті. Мораль цієї притчі полягає в тому, наскільки помилковими є наші уявлення про самих себе або нашого найближчого оточення. Без врахування індивідуальних особливостей студента втрачається його неповторність. Тому спостерігається сумна картина, коли в сім'ї, в межах ВНЗ та інших соціальних інституціях з людини намагаються сформувати особу, фахівця без врахування її особистих обдарувань та потреб. Це неодмінно призводить до незадоволення від отримуваних результатів, марності витрачених зусиль та подальшого застрягання на невдачах, що породжуються нерозумінням справжньої природи людини, її істинних потреб та можливостей [10, с. 18–40].

Так, до проблеми свободи, творчості, багатогранного розвитку особистості зверталося чимало філософів. На думку М. Бердяєва, здатність до самостійного вибору, активно-творча, пошукова діяльність людини — це те, що підносить нас від повсякденності до духовно-культурного розвитку. Саме через культуру людина досягає (й проникається розумінням унікальності) стану свободи, в якому її природа набуває дійсно «людської» визначеності. За Бердяєвим «людина — істота вільна і покликана до творчості» [11, с. 84]. Людській природі, на думку філософа, притаманна творча, пошукова діяльність. Тому кожна людина повинна неодмінно розвиватися сама, перетворювати світ, і, як культурна істота, жити і діяти в межах культурно визначеного поля.

Висновки. Таким чином, завдання педагогів полягає не лише в тому, щоб привити студентам навички самоосвіти та самовиховання, а й сформувати в них розуміння того, що лише завдяки власній активній діяльності прийде справжній життєвий успіх і відчуття повноти життя. Творчий підхід до формування людиною себе як особистості, як фахівця певної сфери життєдіяльності дозволяє розширити межі самоусвідомлення, розвинути критичне мислення та визначити чіткі орієнтири щодо вибудовування власної життєвої перспективи. Людина активна, творча, спрямована на особистісне зростання буде розвиватися впродовж життя і в будь-якій життєвій ситуації бачитиме перспективи власного розвитку та становлення.

Список використаних джерел.

1. http://uaforizm. ru/
2. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
3. Закон України «Про вищу освіту», 01.07.2014 р.

4. Кремень В. Почему мы бедные, если такие образованные? / В. Кремень // Зеркало недели. Информационно-аналитический еженедельник. 27.02.2015.
5. Рубинштейн. Основы общей психологи / Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2006. — 713 с.
6. Daines J. Adult Learning, Adult Teaching 3rd Edition / J. Daines. — Welts Academic Press. Cardiff, 2009. — 136 p.
7. Корниш Е. «Кібермайбутнє» / Корниш Е., Нагорний Б. Г., Яковенко М. Л., Яковенко А. В. // Студентство і сучасність. — К.: Арістей, 2005. — 164 с.
8. http://www. countries. ru/library/culturologists/cicero. htm
9. Біблія.
10. Эфроимсон В. П. На что мы надеемся, или нужно ли растить гениев? / В. П. Эфроимсон, Е. А. Изюмова // Квинтэссенция: Филос. альманах / Сост: В. И. Мудрагей, В. И. Усанов. — М.: Политиздат, 1990. — 447 с.
11. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев. — М., 1993. — 393 с.

Стаття надійшла до редакції 12.01.2015 р.

Бурдейна И. В. Проблема обучения и воспитания личности студента в контексте гуманизации образовательного процесса

В статье обосновывается необходимость обеспечения человеческотворческой интегративной функции образования, что проявляется в единстве учебной и воспитательной, когнитивной и аксиологической составляющих, знаний и практической деятельности, самообразования и самовоспитания.
Ключевые слова. Образование, обучение, воспитание, высшее образование, образовательное потребление, гуманизация.

Burdeyna I.V. The problem of educating personality of a student in the context of humanization of educational process

The article justifies the necessity to provide integrative function of education aimed at creating personhood, which is manifested in the unity of teaching and educating, cognitive and axiological components, knowledge and practice, self-training and self-education.
Keywords: education, training, higher education, educational consumption, humanization.

УДК 327: [37.015.31:504]

Попова І. В.

Кандидат технічних наук, доцент Національного університету харчових технологій

МІЖНАРОДНІ ДОМОВЛЕНОСТІ ЩОДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Звертається особлива увага на те, що освіта є засадничим елементом сталого розвитку, забезпечуючи особистості можливість втілити в життя власні уявлення про суспільство. Одночасно екологічна освіта для сталого розвитку повинна сприяти вихованню в особистості нового складу мислення, за якого всі соціально-економічні та соціально-екологічні проблеми мають вирішуватися на засадах дбайливості й обачності.

Ключові слова: сталий розвиток, екологічна освіта, екологічне виховання.

Поняття сталого розвитку в його сучасному значенні було сформульовано в доповіді Міжнародної комісії з навколишнього середовища та розвитку (Комісія Брутланд) у 1987 р.: це розвиток, який забезпечує збалансоване вирішення соціально-економічних завдань, а також проблем сприятливого навколишнього середовища і природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення потреб сучасного та наступних поколінь людства. Тобто, сутність концепції сталого розвитку полягає в необхідності збереження потенціалу (біологічного, ресурсного, екологічного тощо) планети Земля для наступних поколінь за рахунок значного зменшення антропогенного тиску на природне середовище.

У 1992 році в Ріо-де-Жанейро відбулася Конференція ООН з навколишнього середовища й розвитку, на якій розглядалися проблеми майбутнього планети Земля. Конференція стала однією із найважливіших подій розвитку людства в XX столітті, її рішенням було затверджено «Порядок денний на XXI століття». Цей програмний документ ставить для всіх країн світу головну мету на майбутнє — «просування шляхом сталого розвитку суспільства, за якого задовольняються потреби сучасності без загрози майбутнім поколінням задовольняти свої потреби,

що передбачає взаємне узгодження економічних, екологічних та соціальних чинників розвитку» [1, с. 23].

Об'єктивна необхідність стійкого розвитку у підсумковому документі конференції обґрунтовується тим, що «сучасна концепція соціально-економічного розвитку суспільства, заснована на задоволенні постійно зростаючих потреб людини за рахунок використання природних ресурсів, зштовхнулася з безліччю протиріч» [2, с. 232]. Природі заподіяний величезний збиток. Економічна машина цивілізації стала руйнівною силою для біосфери і навіть самої людини, не запропонувавши нічого для підтримки гармонічного стану навколишнього середовища. Людина, нерозумно використовуючи природні ресурси, поставила під загрозу здоров'я і благополуччя не тільки нинішніх, але і майбутніх поколінь. Забруднення атмосфери і водних джерел, потепління клімату, погроза озоновому шару атмосфери, нагромадження промислових і побутових відходів — це лише деякі результати безвідповідальної господарської діяльності людини.

Іншим не менш важливим результатом Конференції в Ріо-де-Жанейро стало «створення Комісії зі стійкого розвитку в рамках Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН). Первинним завданням цієї організації стала настійна рекомендація країнам і групам країн сформувати національні і регіональні комісії зі стійкого розвитку для вироблення планів і стратегій його здійснення й основних напрямків їхньої роботи.

Діяльність ПРООН спрямована на реалізацію підходу до використання навколишнього середовища і природних ресурсів, що дозволяє дійсному поколінню всіх націй забезпечити гідний рівень життя і в той же час зберегти і захистити ключові екологічні системи планети, що важливі для виживання людини і гідного життя майбутніх поколінь» [3, с. 131].

Після конференції в Ріо-де-Жанейро відбулась ще низка масштабних заходів. Зокрема, протягом 90-х років міжнародна організація «Рада Землі» провела ряд акцій просвітницького характеру у всіх регіонах світу, важливий внесок у поширення відповідних ідей вніс процес обговорення «Хартії Землі», організований Міжнародним Зеленим Хрестом і Фондом «За виживання і розвиток людства». Окрім того, відбулись Міжнародна конференція зі стійкого розвитку Аральського моря (Нукус, вересень 1995 року), «Самміт Землі Ріо+5» (Нью-Йорк, 1997 рік), конференція «Навколишнє середовище для Європи» для нових незалежних держав (Орхус, 1998 рік), Конференція Міністрів з навколишнього середовища

і розвитку Азіатсько-Тихоокеанського регіону (м. Китакюсю, Японія, вересень 2000 р.) і, нарешті, Всесвітня зустріч на вищому рівні зі стійкого розвитку (Йоганнесбург, Південна Африка, вересень 2002 року), за результатами якої було прийнято Йоганнесбурзьку декларацію зі стійкого розвитку. У тексті декларації зазначається, що з моменту затвердження «Порядку денного на XXI століття» є значний прогрес у справі досягнення глобального консенсусу і партнерства між усіма народами на планеті. Як першочергове завдання на майбутнє учасниками зустрічі визнається «викорінювання бідності, зміна моделей споживання і виробництва, а також охорона і раціональне використання природної ресурсної бази в інтересах соціально-економічного розвитку» [4, с. 12].

На Всесвітньому саміті зі сталого розвитку у 2002 р. було сформульовано чотири принципи досягнення сталого розвитку людства: визнання проблеми; колективна відповідальність та конструктивне партнерство; рішучість у спільних діях; неподільність та єдність людської гідності.

Ці принципи по суті повторюють чотири основи освіти, які були зафіксовані у відомому звіті «Освіта: необхідна утопія» Комісії з освіти ЮНЕСКО («Звіт Делора»): «Освіта дає навички навчитися: пізнавати,жити разом, робити та жити».

Таким чином, освіта є навчальним, базовим елементом трансформації суспільства до сталого розвитку за рахунок забезпечення особистості можливість втілити свої уявлення про суспільство у життя. Саме така ключова роль освіти зафіксована у головних документах всесвітніх форумів зі сталого розвитку у 1992 та 2002 рр. Так, у главі 36 «Порядку денного на XXI століття» було записано, що освіта є фундаментом сталого розвитку. У Декларації, прийнятій на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку в 2002 році, відображено єдиний підхід лідерів світових держав до освіти як головного інструменту для створення гуманного, рівноправного та уважного до проблем людини суспільствам якому кожен індивід повинен мати свою людську гідність. Так, освіта вважається інструментом, спрямованим на вирішення таких важливих питань сталого розвитку, як боротьба з бідністю, розвиток сільських регіонів, охорона здоров'я, запобігання поширенню СНІДу, вирішення екологічних проблем, проблем збалансованого використання відновлюваних та невідновлювальних природних ресурсів, створення гендерно-чутливої системи освіти на всіх рівнях, а також широкого кола питань етичного та правового характеру.

У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН щодо Десятиріччя грамотності та у Плані реалізації цілей цього Десятиріччя було проголошено,

що «загальна грамотність, по суті, сама забезпечує можливості для сталого розвитку, миру та демократії» [5, с. 8].

Таким чином, якісна освіта є необхідною (але недостатньою) умовою забезпечення сталого розвитку суспільства. За допомогою освіти можна прищеплювати цінності, виховувати поведінку та стиль життя, необхідні для забезпечення сталого майбутнього. Освіта має бути початковим елементом трансформації суспільства до сталого розвитку, який буде забезпечувати потреби людства у можливостях втілювати свої уявлення про такий розвиток у реальність. Вона повинна не тільки надавати наукові та технічні знання, а й забезпечувати відповідну мотивацію, пояснювати та здійснювати соціальну підтримку для формування навичок та їх використання. Ключовим завданням освіти у XXI сторіччі є розвиток мислення, орієнтованого на стале майбутнє.

Відповідно саме до такого бачення ролі освіти, на Всесвітньому саміті в Иоханнесбурзі була прийнята рекомендація Генеральній Асамблеї ООН розглянути питання щодо оголошення Десятиріччя освіти для сталого розвитку. У грудні 2002 р. Генеральна Асамблея ООН одноголосно прийняла резолюцію 57/254 «Про Декаду ООН освіти для сталого розвитку, починаючи з 1 січня 2005 року».

Таким чином, універсальний характер ідей сталого розвитку та відповідні міжнародні угоди привели до появи нового тину освіти «освіта для сталого розвитку» (Education for Sustainable Development), або «освіта в інтересах сталого розвитку» (далі ОСР). Очевидно, що головна причина появи ОСР це усвідомлення необхідності змін в освітній парадигмі з метою подальшого сталого розвитку суспільства, економіки та навколишнього середовища.

Як реакція європейської спільноти на рішення Всесвітнього форуму в Иоханнесбурзі та Генеральної Асамблеї ООН на V Конференції «Довкілля для Європи» (Київ, травень 2003 р.) міністри охорони навколишнього середовища країн членів Європейської економічної комісії (ЄЕК) ООН прийняли Заяву про освіту для сталого розвитку. На виконання цього документа у березні 2005 р. у Вільнюсі (Литва) на нараді високого рівня представниками міністерств охорони довкілля та освіти була прийнята Стратегія освіти для сталого розвитку ЄЕК ООН та Вільнюські рамки її виконання.

Концепція освіти для сталого розвитку в багатьох аспектах ще детально не розроблена, але вже зараз можна казати, що ОСР поряд із професійними екологічним, економічним та іншими видами освіти передбачає перехід до такої економічно та соціально орієнтованої моделі

навчання, в основі якої мають бути широкі міждисциплінарні знання, котрі базуються на комплексному підході до розвитку суспільства, економіки та навколишнього природного середовища. В основі ОСР лежать завдання, сформульовані у «Порядку денному на XXI століття»: — забезпечити просвіту з питань розвитку та збереження навколишнього середовища для громадян усіх вікових категорій: — включити концепції розвитку та збереження навколишнього середовища в усі навчальні програми з аналізом причин, які викликають головні глобальні загрози. При цьому особливу увагу приділити підготовці майбутніх керівників; — забезпечити участь учнів у місцевих та регіональних дослідженнях стану довкілля, включаючи питання придатності води для споживання, санітарії, харчових продуктів та екологічних наслідків використання природних ресурсів.

Крім того, у Заяві про освіту для сталого розвитку міністрів охорони довкілля (Київ 2003 р.) проголошено, що «сталий розвиток повинен бути інтегрований у всі освітні програми і, в першу чергу, програми з екології на всіх рівнях, включаючи професійну підготовку та безперервну освіту» [6, с. 18].

Таким чином, можна сформулювати приблизну мету ОСР як опанування громадянами всіх вікових категорій навичками ідентифікації об'єктивно існуючих екологічних обмежень економічного розвитку та адаптації до них соціуму.

Освіта для сталого розвитку повинна сприяти засвоєнню знань, умінь та переконань, які дають змогу ухвалювати та впроваджувати рішення на місцевому та глобальному рівнях, спрямовані на підвищення якісного рівня життя, що не загрожують можливостям наступних поколінь задовольняти свої потреби.

З викладеного вище об'єктивно випливають роль екологічної освіти як основи, «стартового майданчика» для ОСР та тісний взаємозв'язок між ними. Саме тому в документах робочої групи ЄЕК ООН з розробки Стратегії ОСР заявлено, що вона «спирається на міжнародні угоди про розвиток екологічної освіти Белградську хартію (1975 р.). Тбіліську декларацію (1977 р.). Салонікську декларацію (1997 р.). У зв'язку з неусталеністю концепції ОСР пріоритет у розвитку ОСР у різних країнах віддається різним секторам. Так у Великій Британії першочерговими завданнями вважаються місцеві ініціативи, практична діяльність. Велику роль тут відіграють школа, додаткова освіта, взаємодія між різними секторами суспільства, а також приватний сектор. Аналогічна картина з більшим акцентом на екологічні аспекти спостерігається

у країнах Північної ради. У Російський Федерації провідну роль відіграє вища школа за активної підтримки неурядових громадських організацій (НГО).

В Україні так склалося, що освіта для сталого розвитку розвивається на базі екологічної освіти, в якій суттєву роль відіграють загальна середня та позашкільна освіта, вища освіта і просвіта населення через НГО та засоби масової інформації. Тому в доповіді про стан розвитку ОСР в Україні багато уваги приділяється саме екологічній освіті, яка є «найважливішим складовим елементом ОСР, її предметною та концептуальною основою» [7, с. 42].

Але освіта для сталого розвитку значно ширша за власне екологічну освіту. Наведемо дві головних відмінності. По-перше. ОСР це методологічні цільові настанови, спрямовані на становлення освіти нового типу. По-друге, ОСР не є особливою «вертикально» організованою освітньою системою, як, наприклад, математична, фізична, хімічна, екологічна освіта. Цей вид освіти скоріше є новою формою «освіти, що проникає» або «пронизує» практично всі галузі освіти (природничу,гуманітарну та технічну). Тобто цей процес можна розглядати як горизонтальну диференціацію ОСР, на відміну від вертикальної диференціації, яка збігається з вертикальною диференціацією самої системи освіти (дошкільна освіта та виховання, загальна середня освіта, позашкільна освіта, професійно-технічна освіта, вища освіта, післядипломна освіта, освіта для дорослих, неформальна освіта та просвіта).

При цьому становлені освіти для сталого розвитку спирається на міжнародні угоди у галузі освіти й у першу чергу, на Дакарські рамки дій (1999 р.). Софійську декларацію про освіту для дорослих (2002 р.). Міжнародну програму роботи у сфері освіти, інформування громадськості і підготовки кадрів. КУР ООН (1996 р.) та інші документи, в яких піднімається проблема необхідності змін у базових основах сучасної освіти.

Ця трансформація цілей політики та практики потребує необхідних змін багатьох змістовних та методичних принципів освіти, які повинні бути враховані при становленні освіти для сталого розвитку.

У «Порядку денному на XXI століття» у розділі, присвяченому освіті для сталого розвитку, наведені головні напрями формування ОСР: — розробка навчальних програм для випускників шкіл та університетів, які допоможуть їм працевлаштуватися та отримувати стабільні доходи: — заохочення всіх секторів суспільства, включаючи промисловість, університети, урядові, державні установи та неурядові громадські

організації, до підготовки фахівців у сфері раціонального використання ресурсів навколишнього середовища; — забезпечення місцевих громад підготовленими технічними спеціалістами з числа місцевих мешканців для вирішення завдань, пов'язаних з охороною навколишнього середовища; — співпраця із засобами масової інформації,театральними групами, представниками розважальної та рекламної індустрії для заохоченім активної участі населення в обговоренні проблем навколишнього середовища; — «використання в системі освіти та підготовки фахівців досвіду зрозумілих проблем сталого розвитку корінними народами країни» [8, с. 55].

В Україні поширюється розуміння того, що розбудова ОСР має сприяти становленню нового складу мислення, за якого всі соціально-економічні та соціально-екологічні процеси та явища повинні розглядатися з урахуванням принципів сталості та обережності. Оцінка дійсності з такої позиції має відображатися у поступках, соціальних стратегіях та проектах їх реалізації.

Свідченням цього є те, що Міністерство освіти і науки України підтримує розширення ділових контактів із багатьма урядовими і неурядовими організаціями, програмами і фондами, такими як: Європейський Союз. Європейський фонд освіти. Рада Європи. ПРОТОН. ЮНЕСКО. Британська рада, Інформаційне агентство США, Корпус Миру, Айрекс, Німецька служба академічних обмінів (ДААД) Фонд Фулбрайга. Фонд «Відродження», Французький культурний центр. Німецький культурний центр,товариство Карла Дуйсберга, Канадське агенство з міжнародного розвитку, програмами «Темпус», «Здмунда Маскі», «Акт на підтримку свободи», «Шкільні обміни», АКСЕЛЗ та ін. В Україні працює 12 кафедр та 55 асоційованих шкіл ЮНЄСКО.

Найвагомішими міжнародними організаціями, з якими співпрацює Міністерство освіти і науки України з метою втілення завдань сталого розвитку, є Програма розвитку ООН (ПРООН), Британська Рада та Агентство США з міжнародного розвитку.

Так, наприклад, у 2004 р. започатковано пілотний проект. Муніципальну програму сталого розвитку ПРООН, завданням якого стали розвиток демократичного прозорого механізму локалізації принципів сталого розвитку і демонстрація ефективності громадсько-приватного партнерства для вирішення низки місцевих проблем соціального, економічного та екологічного характеру. Суб'єктами Програми стали, в тому числі, й освітні установи міст Івано-Франківська. Рівного, Житомира. Миколаєва. Галича та Новоград- Волинського.

Особливої уваги заслуговує проект «Освітня політика та освіта «рівний рівному», що реалізується за підтримки ПРООН. Мета проекту, як зазначає В. М. Боголюбов, полягає у «сприянні сталому розвитку суспільства шляхом покращання якості освіти та створення демократичного освітнього простору. Проект складається з двох компонентів: освітня політика (управління освітою, зміст освіти, моніторинг якості освіти) та освіта «рівний рівному» [9, с. 666].

За підтримки Британської ради у 2005 р. був виданий перший навчальний посібник для вищих навчальних закладів з питань сталого розвитку — «Основи стійкого розвитку» [10, с. 58].

Ще одним яскравим прикладом співробітництва в цьому контексті є реалізація проекту міністерства і Світового Банку «Рівний доступ до якісної освіти в Україні», що сприяє забезпеченню для всіх учнів як у сільських,так і в міських місцевостях рівного доступу до шкільної освіти, вдосконаленню умов для викладання та навчання програм, що відповідають зростаючим потребам населення України.

У рамках освітніх проектів Європейського Союзу «Темпус» і «Еразмус Мундус» на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» проведено міжнародну школу-семінар, де викладачами провідних європейських університетів прочитано одночасно як для українських студентів, так і для студентів Латинської Америки і Китаю інтегрований курс зі сталого розвитку, що складався з більш ніж 30 лекцій. Основною метою цього заходу стали поширення серед студентської молоді знань щодо сталого розвитку, необхідність надання при підготовці інженерів не тільки технічних і технологічних знань, а й позитивного і негативного впливу технологій на розвиток суспільства. За результатами проведення міжнародних курсів планується поширити їх проведення в усіх провідних університетах України.

Список використаних джерел:

1. Декларация Рио по окружающей среде и развитию // Ойкумена (Український екологічний вісник). –1992. — № 3. — С. 23–25.
2. Дергачова В. В. Концептуальні засади сталого розвитку як основа соціально-економічного розвитку регіонів України / В. В. Дергачова // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — 2004. — С. 230–235.
3. Бідзюра І. Філософське обгрунтування ідеї сталого розвитку / І. Бідзюра // Людина і політика. — 2004. — №3. — С. 130–136.

4. Перелет Р. А. Переход к эре устойчивого развития / Р. А. Перелет // Россия в окружающем мире: 2003 (Аналитический ежегодник). — М.: Изд-во МНЭПУ, 2003. — С. 10–31.
5. Підліснюк В. Сталий розвиток суспільства: роль освіти. Путівник / В. Підліснюк, І. Рудик, В. Кириленко, І. Вишенська, О. Маслюківська. — К.: Видавництво СПД «Ковальчук», 2005. — 88 с.
6. Программа действий: Повестка дня на 21 век и др. документы конференции в Рио-де-Жанейро / Сост. М. Китинг. — Женева. Центр «За наше общее будущее», 1993. — 70 с.
7. Про затвердження Положення про Всеукраїнські учнівські Інтернет–олімпіади: наказ МОНМС України від 11червня 2012 року № 671 // Відкритий урок. Розробки, технології, досвід. — 2012. — №7–8. — С. 6.
8. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак. — К.: Тандем, 2000. — 320 с.
9. **Боголюбов В. М. Концептуальні підходи до формування освіти для сталого розвитку / В. М. Боголюбов // Збірник наукових статей «III-го Всеукраїнського з'їзду екологів з міжнародною участю». — Вінниця, 2011. — Т. 2. — С. 665–667.**
10. Мельник Л. Г. Основи стійкого розвитку: [навч. посіб.] / За заг. ред. Л. Г. Мельника. — Суми: Університетська книга, 2005. — 654 с.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2015 р.

Попова И. В. Международные соглашения по экологическому образованию и воспитанию для устойчивого развития

Обращается особое внимание на то, что образование является основополагающим элементом устойчивого развития, обеспечивая личности возможность воплотить в жизнь собственные представления об обществе. Одновременно экологическое образование для устойчивого развития должна способствовать воспитанию в личности нового склада мышления, при котором все социально-экономические и социально-экологические проблемы должны решаться на основе заботливости и осмотрительности.

Ключевые слова: устойчивое развитие, экологическое образование, экологическое воспитание.

Popova I.V. International Agreements on Ecological Education for Sustainable Development

They pay special attention to the fact that education is a fundamental element of sustainable development, providing the individual with an opportunity to implement their own ideas about society. At the same time environmental education for sustainable development should contribute to the education of the personality of the new way thinking in which all social-economic, social-environmental issues should be resolved on the basis of due care and diligence.

Keywords: sustainable development, environmental education, environmental education.

УДК 32.351:303

Ващенко К. О.

Доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління НПУ імені М. П. Драгоманова

ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ І ПОЛІТИЧНИЙ ПРОГНОЗ У СТРУКТУРІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Аналізується місце понять «політичний аналіз» та «політичний прогноз» у структурі сучасних теоретичних та прикладних досліджень.

Ключові слова: політичний аналіз, політичний прогноз, наукові дослідження, теоретичні та прикладні дослідження.

Поняття «політичний аналіз» має у будь-якій мові значну кількість інтерпретацій. Ситуація ускладнюється і тим, що у практичному та академічному середовищі під політичним аналізом розуміють досить різне. Так, у практичній політиці термін «політичний аналіз» використовується щонайменше у чотирьох значеннях: 1) інформаційне забезпечення внутрішньої і зовнішньої політики; 2) «ситуаційний аналіз» як аналіз розташування та перегрупування сил на міжнародній, регіональній, внутрішній аренах, проблеми позиціонування; 3) експертний супровід державних рішень (розроблення галузевих, цільових, комплексних програм за різними напрямками політики, а також стратегічне планування); 4) політична журналістика [1, с. 182–185]. У науковій сфері також склалась неоднозначна ситуація. Як справедливо зазначає А. Дегтярьов, у сучасній політологічній літературі термін «політичний аналіз» використовується як мінімум у трьох значеннях: теоретико-фундаментальному, інструментально-емпіричному та практично-прикладному [2, с. 154–168]. Розглянемо їх.

Перший, теоретико-фундаментальний, вимір політичного аналізу охоплює базові концептуальні дослідження політичної сфери, її структури та динаміки. За такої інтерпретації дане поняття майже синонімічно категорії «фундаментальні (теоретичні) політичні дослідження» у цілому. У подібному ракурсі написані, зокрема, «Аналіз політичної структури» Д. Істона [3], «Сучасний політичний аналіз» Р. Даля [4] і багато інших праць класиків політології.

У другому, інструментально-емпіричному вимірі, під політичним аналізом розуміється збір й опис, систематизація й обробка первинних даних. Цей аспект політичного аналізу також набув інституціонального характеру в рамках політичної науки, утворивши самостійну дисципліну — «Методи й методики політологічних досліджень». На противагу теоретичному напрямку, де основною аналітичною одиницею є «концепт», що відображає каузальні, функціональні й інші зв'язки «усередині» політичних процесів, вихідною одиницею тут виступає «дане», тобто первинна інформація про ту або іншу подію політичного життя. Якщо в першому випадку головним вектором аналізу є дедуктивний висновок, то в другому — індуктивне узагальнення. Саме про такий вимір аналізу йдеться, наприклад, у підручнику американських політологів Дж. Мангейма й Р. Річа «Политология. Методы исследования» [5].

У рамках третього, практично-прикладного, виміру політичного аналізу на перший план висуваються не побудова стрункої та обґрунтованої теорії, не добір численних даних, а способи оцінки й вирішення суспільної проблеми для конкретного замовника — як правило, одного з політичних діячів. У цілому істотним для розуміння специфіки професійного політичного аналізу є вказівка на клієнт-орієнтований характер цієї діяльності. Урахування орієнтації на клієнта сприяє виробленню в першу чергу професійної самосвідомості, а вже в другу чергу технічних навичок. Якщо ми будемо тримати в центрі уваги необхідність надання корисної поради клієнтові, то розуміння важливості вивчення різних технік політичного аналізу й політичних процесів прийде саме собою.

Слід зазначити, що якщо актуальним завданням політики є завдання пояснення причин виникнення та розвитку політичних явищ, то у прикладній сфері політичний аналіз спрямований на конкретні проблеми реалізації політики в суспільній практиці. На відміну від теоретичної політології, яка рухається логоцентризмом та спрямована споконвічно на прирощення істинних знань про об'єкт, на пошук закономірних взаємозв'язків та взаємозалежностей у досліджуваній галузі суспільних відносин, політичний аналіз виробляє раціонально спрощене розуміння об'єкта і тому вимагає мінімально достатні дані для реалізації конкретної мети суб'єкта. Якщо фундаментальна наука виробляє знання, спрямоване на розуміння об'єкта, глибинне та систематизоване проникнення в його таємницю, то прикладний політичний аналіз формує свої уявлення на основі практичних запитів

суб'єкта, які не виходять за межі конкретного завдання. Іншими словами, якщо наука формує логічний зліпок об'єкта, то політичний аналіз — практичний, тобто такий його образ, який достатній для включення суб'єкта в схему реалізації конкретної мети [6, с. 433].

Можна навести чимало популярних визначень політичного аналізу, які наближаються саме до цього останнього практично-прикладного виміру.

Так, професор Каліфорнійського університету А. Вілдавські відносить до сфери прикладного політичного аналізу діяльність, пов'язану з формулюванням суспільних проблем, а також з подальшим їх вирішенням [7]. До того ж А. Вілдавскі вважає аналіз політики такою діяльністю, «для якої не може бути фіксованої програми; синонімічною до аналізу політики є творчість, котра може стимулюватися теорією та загострюватися практикою» [8, с. 3]. Подібне трактування надає і канадський політолог Л. Пал, який пропонує під політичним аналізом розуміти «кваліфіковане застосування інтелекту до суспільних проблем» [9, с. 41].

Американські дослідники Д. Веймер та Е. Вайнінг концентрують увагу на тому, що політичний аналіз, передусім, являє собою «надання корисної поради, яка стосується державних рішень і надихається суспільними цінностями» [10, с. 11–12]. Оскільки політико-управлінська проблематика може піддаватися аналізу з різних сторін, у різних аспектах і з різних теоретичних та етичних позицій, політичний аналіз часто визначають у категоріях створеного ним продукту: поради або рекомендації для особи, що приймає політичне рішення. При цьому, як зазначає російський дослідник С. Туронок, не кожна рекомендація стосується політичного аналізу. Перше обмеження: рекомендація повинна стосуватися публічних рішень і співвідноситися із суспільними цінностями. Професійних політичних аналітиків найчастіше цікавлять державні й некомерційні організації, повсякденна діяльність яких за визначенням припускає публічні рішення. Це не означає, однак, що політичному аналізові немає місця у приватних організаціях: комерційні асоціації часто потребують консультацій щодо передбачуваних законодавчих і регулятивних рішень, що зачіпають їх групові або індивідуальні інтереси. Таким чином, друге обмеження в нашому визначенні: політичний аналіз як професійна діяльність орієнтована на клієнтів, здатних брати участь у процесах прийняття публічних рішень або здійснювати вплив на них [11, с. 34].

Інша група визначень концентрує увагу на тому, що політичний аналіз є окремою науковою галуззю. Зокрема, професори Стретчклайдського університету Б. Гогвуд і Л. Ган вбачають у політичному аналізові галузь соціальної науки, що має прескриптивний характер і зосереджена на прикладних дослідженнях, орієнтованих на конкретну проблему клієнта й планування його політичної діяльності [12, с. 14–15]. У деяких випадках прикладний політичний аналіз інтерпретується як «галузь прикладного дослідження, метою якого є поглиблення нашого розуміння соціотехнічних проблем і виявлення найкращих способів їх розв'язання. Залучаючи сучасні наукові методи й технології для вирішення суспільних проблем, політичний аналіз спрямовується на пошук адекватних способів колективної дії, а також генерування інформації та організацію даних стосовно вигід та інших наслідків, що можуть випливати з їхнього прийняття й застосування на практиці, сприяючи тим самим особі, що приймає рішення, у виборі найкращої дії» [13, с. 5].

Професор Пітсбургського університету В. Данн також розглядає політичний аналіз як прикладну суспільно-наукову дисципліну, що використовує множинні мультидисциплінарні знання і методи дослідження й аргументації з метою вироблення й перетворення політично значущої інформації для впровадження, критичної оцінки інформації, обміну релевантною в практично-політичному плані інформацією [14, с. 9].

У багатьох визначеннях політичного аналізу підкреслюється передусім роль інформації та знань у процесі виробленні політики. Зокрема, В. Вільямс розуміє під політичним аналізом «способи синтезування інформації, включаючи результати дослідження, з метою вироблення формату політичних рішень (окреслення політичних альтернатив), а також визначення майбутніх потреб у політично значущій інформації» [15, с. 9]. В. Романов та інші вчені пропонують узагальнене визначення аналізу політики як «цілеспрямованої інтелектуальної та практичної діяльності з метою створення, критичного оцінювання та поширення знань стосовно процесу вироблення і здійснення політики» [16, с. 25].

Особливий інтерес становлять енциклопедичні визначення «політичного аналізу», оскільки, як правило, вони інтегрують в собі різноманітні дослідницькі підходи. Зокрема, у Блеквеллській енциклопедії політичної науки політичний аналіз визначається як «мистецтво соціального інжинірингу, що зачіпає зміст, просування й результати проектів дій, розроблюваних для вирішення публічних

проблем» [17]. А український дослідник В. Фесенко у «Політологічному енциклопедичному словнику» визначає політичний аналіз як «систематичну оцінку технічної та економічної здійснимості в політичній життєдіяльності альтернативних політик (планів, програм), стратегії їх здійснення та наслідків обраної політики [18, с. 27].

Короткий оксфордський політичний словник узагалі не вживає терміна «політичний аналіз», а натомість застосовує термін «політична теорія», відрізняючи її від політичної філософії як «можливо, менш амбіційну у дослідженні того, що випливає з певних припущень, зроблених про людську природу... по-друге, еклектичну, вона спирається на доробок не тільки філософів, а й представників суспільних наук, надто соціологів, економістів і психологів. Політична теорія прагне пояснити політичну сферу, дослідити, про що йдеться в політичній практиці, і з'ясувати вартості, що або мотивують політичні дії, або зазнають їхнього впливу» [19, с. 526]. Тим самим, політичний аналіз можна розглядати, на наш погляд, не просто як прикладну частину масиву політичних знань, а саме як складову політичної теорії. Втім, саме ця прикладна частина інколи вимагає більшого залучення в якості пояснювального інструменту не стільки політичної теорії, скільки політичної філософії, адже саме остання залишає набагато більше смислового поля ймовірного розвитку політичних подій і, відповідно, — більше можливостей вибору альтернативних сценаріїв поведінки, тоді як політична теорія, попри свою еклектичність у доборі засобів, доволі жорстка й однозначна у визначенні мети політичної поведінки.

Для формулювання визначення політичного аналізу особливо цікавий підхід українського дослідника В. Тертички. Він наголошує на тому, що слід розрізняти поняття «аналіз політики» та «політичний аналіз». Ця різниця випливає з того, що в англійській мові вживаються два еквівалентні поняття щодо українського терміна політика: politics (сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у використанні інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб) і policy (план, курс напрям дій, прийнятий і дотримуваний владою, керівником, політичною партією). Саме політика у значенні politics є предметом дослідження політичного аналізу, а у значенні policy — аналізу політики [20, с. 3–22].

Проаналізувавши окреслені визначення поняття «політичний аналіз», відзначимо, що прикладний політичний аналіз має дескриптивний і нормативний аспекти й містить у собі експертну й науково-прикладну діяльність з виробництва конкретних управлінських знань на основі

збору й відповідної оцінки емпіричної інформації. Такої точки зору дотримуються також згадувані автори Б. Хогвуд та Л. Ган [21, с. 13]. Вони трактують дескриптивний (описовий) підхід аналізу політики як дослідження заради розуміння політики та політичного процесу, а проскриптивний (нормативний) аспект — як дослідження з метою отримання знань, необхідних для участі в політичному процесі. У свою чергу описовий підхід до розуміння аналізу політики включає такі аспекти:

1) вивчення та опис змісту політики в конкретних сферах (освіта тощо);

2) дослідження процесу формування політики на різних стадіях, залежно від різних акторів;

3) вивчення й аналіз результатів політики;

4) оцінювання конкретних альтернатив політики з позицій відповідності їх результатів завданням політики.

Як правило, такі дослідження мають на меті інформування громадськості та науковців про політику уряду в конкретних сферах.

Натомість проскриптивне (нормативне) розуміння аналізу політики відрізняється від вивчення змісту політики тим, що націлене на сприяння виробленню політики. Це розуміння аналізу політики може передбачати такі підходи:

1) здобуття інформації для напрацювання політичних рішень та консультування щодо вибору альтернативи політики;

2) здобуття інформації для удосконалення процесу вироблення політики;

3) добір аргументів на користь окремих напрямів політики з позицій дослідницьких стандартів об’єктивності та неупередженості.

Традиційна наукова дисципліна прагне до розвитку теорії за допомогою генерування й перевірки гіпотез, які підтверджують, уточнюють і прояснюють загальне розуміння подій, що відбуваються. Високорозвинена наукова дисципліна здатна, комбінуючи свої закони й теорії з невеликими, дозованими вкрапленнями фактичної інформації про події, що відбуваються, генерувати обґрунтовані припущення щодо їхніх причин і наслідків.

Для того щоб краще й глибше зрозуміти природу прикладного політичного аналізу, необхідно сфокусувати увагу на його методологічних особливостях. До їх кола російський дослідник А. Дегтярьов включає: (1) клієнт-проблемну орієнтацію, (2) гетерогенність концептуально-методологічної бази, (3) інструментальний мультипліцизм, (4) з’єднання

емпіричного й нормативного підходів [2, с. 154–168]. Розглянемо ці особливості більш детально.

Клієнт-проблемна орієнтація політичного аналізу проявляється у тому, що коли мова заходить про практично значущі суспільні проблеми, що вимагають політичного рішення, застосовність строгих наукових процедур виявляється сумнівною. Політичний аналіз у порівнянні зі звичайною наукою жорстко обмежений неможливістю вибору проблем для свого дослідження, комплексним характером розв'язуваних проблем, а також обмеженим обсягом доступних ресурсів. У переліку специфічних труднощів здійснення професійного політичного аналізу згадаємо також вплив особистісних цінностей, ризик і невизначеність щодо майбутнього. Прагнення знайти єдине оптимальне й правильне рішення в цих умовах стикається з численними перешкодами.

Сам політичний процес лише частково може бути визнаний раціональним, принаймні, відповідно до наукових критеріїв раціональності. Рішення й аналіз, на який вони спираються, виявляються недосконалими, тому що «факти», якими вони оперують, не є об'єктивними відповідно до раціональних наукових стандартів, являючи собою значною мірою продукти соціального конструювання.

Суспільні проблеми неоднозначні й мінливі. І самі проблеми, і їхній контекст, і можливі їхні рішення не є постійними — вони еволюціонують, а тому потребують постійного аналізу та пошуку нових шляхів і способів розв'язання проблем.

К. Паттон і Д. Савицкі виділяють такі характерні риси політичних проблем: вони не мають ясного визначення; правильність їхніх рішень не може бути доведена до практичного застосування; жодне з рішень проблеми не гарантує досягнення очікуваного результату; пропоновані рішення проблем доволі рідко є одночасно найкращими й найдешевшими; адекватність рішень важко вимірюється в категоріях загального добра; справедливість рішень неможливо оцінити об'єктивно [22].

Завдання виміру політичних проблем може ускладнюватися оцінним навантаженням, присутнім у багатьох дескриптивних інструментах і методиках. Окрім того, необхідні для перевірки гіпотез і теорій дані можуть бути винятково важкодоступні: люди, що володіють такою інформацією, можуть відмовитися надати її з політичних же або особистих мотивів. Експериментальні методи, що зарекомендували себе в природничих науках, у політичному аналізі можуть призвести до маніпулювання людьми, при цьому експериментатори виявляються обмеженими у своїх можливостях етичними міркуваннями. Ставлячи ті

або інші питання, вони можуть порушити недоторканність особистого життя людини; впливаючи на учасників експерименту тими або іншими стимулами, вони можуть піддати їх фізичному або емоційному ризику.

В аспекті названих обставин перед політичним аналітиком постають питання методологічного й філософського характеру, які варто брати до уваги для вивчення й практичного застосування тих емпіричних методів, які використовуються в даній дисципліні.

Нарешті, проблемно-орієнтований, прикладний підхід, покликаний відповідати на практичні запити суб'єкта управлінських рішень (клієнта), задовольняється раціонально-спрощеним розумінням об'єкта й мінімально достатнім обсягом даних для виявлення реально функціонуючих елементів ситуації як передумови або складової частини цілеспрямованої діяльності суб'єкта [6, с. 436–438].

Друга ознака — гетерогенність концептуально-методологічної бази. Як і будь-яка інша прикладна дисципліна, політичний аналіз досить «космополітичний» відносно концептуальних підходів і принципів, оскільки запозичує їх із різноманітних соціальних, гуманітарних і навіть природничих наук. Багато в чому це пов'язане із самим об'єктом дослідження, який необхідно препарувати відразу в декількох предметних площинах. За справедливим зауваженням Данна, методологія політичного аналізу складається з елементів багатьох дисциплін: політичної науки, соціології, економіки, права, філософії тощо [23].

Дисциплінарні розмежування в експертному знанні не відтворюються в експертній рекомендації щодо конкретного політичного питання, оскільки будь-яка спроба зрозуміти й розв'язати проблеми сучасної політики вимагає виходу за межі усталених (традиційних) дисциплін і професій, структура й зміст яких більше не відображають реальної конфігурації суспільства, у якому ми нині живемо. В експертній рекомендації можуть бути, наприклад, об'єднані зусилля політолога, що вивчає процес прийняття рішень у комітеті законодавчих зборів, економіста, що аналізує довгострокові вигоди й витрати пропонованого проекту, й еколога, що виявляє граничні рівні забруднення навколишнього середовища. Більше того, поширення аналітичних функцій на зацікавлених громадян і журналістів ще більше розмиває межі «експертизи».

Формулюючи й застосовуючи на практиці нові проекти й методології, що відповідають комплексному характеру сучасних проблем, аналітик прагне до творчого синтезу того, що можуть запропонувати суміжні

дисципліни й професії. Складність і багатогранність професійної інформаційно-аналітичної діяльності визначається її позицією на стику цілого комплексу наукових дисциплін: мова йде насамперед про такі науки, як політологія, соціологія й економічна наука (концептуалізація, операціоналізація, аналіз і прогнозування), логіка й математика (ситуаційне й математичне моделювання), інформатика (автоматизований збір та обробка даних, комп'ютерне моделювання), управлінська наука (вироблення альтернативних варіантів рішень, аналіз їхньої прохідності й імплементації), психологія (комунікація з особами, що приймають рішення). Ці й інші науки, збагачуючи одна одну, утворюють у сфері інформаційно-аналітичного консультування єдиний прикладний, проблемно орієнтований комплекс.

Власне, гетерогенність концептуально-методологічної бази обумовлює наступну ознаку політичного аналізу — інструментальний мультиплецизм. Визначаючи методологію сучасного політичного аналізу як критичний мультиплецизм, Данн відзначає, що основною методологічною установкою для останнього виступає принцип тріангуляції, відповідно до якого аналітики, що прагнуть одержати і продукувати політично релевантне знання, повинні використовувати безліч вимірів, методів, інструментів, джерел інформації й засобів комунікації [23]. На думку Данна, потреба в багатомірних принципах, підходах та інструментарії обумовлена все більшою комплексністю суспільно-політичних проблем, а також ускладненням процесу прийняття рішень, у якому сьогодні беруть участь (принаймні в демократичних країнах) не тільки державні актори, але й групи тиску, суспільні об'єднання, місцеві співтовариства тощо.

Ефективність використання політичним аналітиком того або іншого методологічного інструментарію й технічних прийомів багато в чому визначається його здатністю зберігати оперативність й інноваційність; пропонувати порівняно прості рішення, що не вимагають значних часових, організаційних й інших витрат; бути досить гнучким для легкої адаптації до різних проблемних ситуацій; сполучати переваги неформальної якісної аргументації з достоїнствами формалізованих кількісних викладень.

З погляду дослідницького інструментарію, прикладний політичний аналіз виявляється практично «всеїдним», готовим використовувати будь-які придатні для роботи методи. Частково така «всеїдність» обумовлена тим, що в перші десятиліття становлення дисципліни вона, як уже згадувалося, інтегрувала в себе представників найрізноманітніших

галузей знання: математиків і психологів, політологів і економістів, управлінців та інженерів. Наприклад, аналіз «витрати-вигоди» і «витрати-ефективність» (запозичений з економічної науки), такі експертні методи, як синектика, Дельфи, Метаплан, розроблені психологами, «інвент-аналіз» привнесли політологи, із соціології був узятий практично весь арсенал кількісних і якісних методів (інтерв'ю, контент-аналіз, анкетне опитування тощо), а з військової науки — методи дослідження операцій та сіткового планування. Тому політичний аналітик-прикладник абсолютно вільний у виборі методів і комбінуванні їх при побудові своєї методології та методики [2, с. 154–168].

Політичний аналіз може вирішувати завдання визначення можливих результатів альтернативних політичних рішень або опису наслідків уже прийнятих і реалізованих рішень. Дескриптивний аналіз припускає або історичний аналіз колишніх рішень і дій (ретроспективний), або оцінку поточних рішень у міру їхньої реалізації (оцінний аналіз). Аналіз можливих наслідків пропонованих політичних альтернатив відомий як перспективний. Даний вид аналізу також може бути поділений на прогностичний і прескриптивний [11, с. 57]. Прогностичний аналіз дає більш-менш віддалену проекцію можливих результатів тих або інших альтернативних рішень і дій, у той час як прескриптивний аналіз рекомендує до ухвалення рішення й дії, здатні привести до конкретних результатів.

Дескриптивний аналіз часто є складовою частиною перспективного аналізу: щоб спроектувати й оцінити нові рішення, необхідно зрозуміти зміст й оцінити результати колишніх рішень. Реалізовані політичні програми повинні піддаватися моніторингу й оцінці для ухвалення рішення про їхнє продовження або корегування, а також для забезпечення інформації, потреба в якій може виникнути в майбутньому.

Основні завдання перспективного аналізу включають: ідентифікацію комплексних проблем; якісне й кількісне зіставлення альтернативних шляхів вирішення проблем; подання цієї інформації у форматі, доступному для розуміння й використання особами, що приймають рішення. Такий аналіз застосовує комплексну систематичну оцінку технічних й економічних можливостей, політичної прийнятності альтернативних політичних рішень (планів, програм), стратегій їхньої імплементації та наслідків реалізації.

Також можна виокремити три форми практики політичного аналізу — ситуаційну, стратегічну та ціннісну [24, с. 60–61]. Саме через

різновиди політичного аналізу, (зокрема перспективний, стратегічний) ми виходимо на категорію «політичного прогнозу».

На відміну від поняття «політичний аналіз», категорія «політичний прогноз» виглядає менш суперечливою. Значна кількість політологічний джерел тлумачить політичний прогноз (від грецького prognosis, pro- — наперед, gnosis — пізнання) як імовірнісне науково обґрунтоване судження про можливі стани об'єкта в майбутньому (можливий розвиток політичних подій), про альтернативні шляхи й строки їхнього здійснення (існування, реалізації)» [25, с. 30–40], які, доповнює К. Симонов, мають чітко окреслений термін упередження та тісно пов'язані з можливістю оперативної реакції на них у формі політичних рішень [26].

Саме останнє судження відрізняє прогностичні продукти практичної політології від аналогічних продуктів теоретичної політології, які доцільно називати політичними проектами майбутнього. Річ у тому, що теоретична політологія розглядає прогнози у першу чергу як прогнозування політичної мегакартини однієї країни або навіть цілого світу, тобто можливі шляхи розвитку однієї або багатьох політичних систем на досить тривалий термін. Саме така традиція політичного прогнозування має давню історію, оскільки майже всі мислителі минулого прагнули відтворити своє бачення ідеального суспільства, що також можна умовно назвати політичним прогнозом.

Сучасні політичні прогнози, що розробляються у межах теоретичної політології, також мають глобальний характер, мають досить значний період передбачення — проміжок часу від теперішнього до майбутнього, на який розробляється прогноз, та прагнуть показати можливість виключно базисних, принципових для тих чи інших політичних систем якісних змін, які спричинять істотні трансформації в них [26, с. 44].

Політичний прогноз у прикладному сенсі прагне виявити конкретні політичні ходи, зміни розташування сил на політичній сцені, напрями перерозподілу політичних ресурсів на найближчий час. На відміну від політичних проектів, які зазвичай не мають чіткого періоду передбачення та не адресовані конкретним особам, політичний прогноз розрахований на певний, як правило, не досить тривалий строк та більш чітко пов'язаний із конкретним замовником.

Цілком справедливо політичний прогноз пов'язують з аналізом, вважаючи його «передбаченням, здійсненим на основі аналізу та зіставлення реальних фактів, оцінки діючих у політиці сил і тенденцій, їх взаємодії» [27, с. 543]. Саме прогнозування відокремлює прикладний політичний аналіз від академічних політичних досліджень, у яких цілком

доречно можуть використовуватись дескриптивний опис та діагностика політичних ситуацій. Прогнозування відкриває шлях до перспективного політичного аналізу, який передбачає здатність трансформувати теоретичні гіпотези, змінні та показники, моделі, графіки та інші атрибути описувальної науки в дещо таке, що має практичну значущість і здатне реально впливати на навколишню дійсність, — в політичну рекомендацію. А будь-яка рекомендація тією чи іншою мірою має на меті підняти завісу, що приховує від нас майбутнє. Отже, як висловився російський дослідник С. Туронок, першим кроком на шляху перетворення політичного аналітика з кабінетного вченого на учасника процесу прийняття та реалізації політичних рішень є прогнозування [11, с. 154].

У свою чергу, підкреслює інший російський автор К. Симонов, політичний аналіз є відправною точкою для будь-якого прогнозу, оскільки саме він дає можливість визначити вже існуючі напрямки розвитку політичного процесу, а також виявити певні потенційні «полюси зростання» — тенденції в політичній сфері, які ще не сформовані, але вже проглядаються [26].

Узагалі найважливіші способи наукового обґрунтування передбачення — опис (аналіз), пояснення (діагноз) і пророкування (прогноз) — обумовлюють три основні функції кожної наукової дисципліни. Прогноз є не лише інструментом такого обґрунтування, хоча його практичне значення зводиться саме у можливості підвищити з його допомогою ефективність прийнятих рішень. У зв'язку з цим прогнозування за останні десятиліття набуло безпрецедентних масштабів, відіграючи важливу роль у процесах управління [28].

Слід розрізняти прогнозування (forecasting) і передбачення (prediction). Останнє є також різновидом аналітичної діяльності, але має більш широке значення, оскільки включає в себе пізнання будь-якої невідомої ситуації чи то в майбутньому, минулому або теперішньому. Прогнозування відрізняється від передбачення більш вузькою спрямованістю на події майбутнього. Там, де події майбутнього є такими, що не підлягають керуванню (особливо у природознавчих дисциплінах), має місце безумовне передбачення з метою пристосування до очікуваної ситуації. Принциповим для розуміння природи і функцій прогнозування в прикладних політичних дослідженнях є те, що воно як одна з форм передбачення знаходиться у взаємозв'язку з цілеспрямуванням, програмуванням, проектуванням та управлінням.

Також слід диференціювати поняття прогнозування й планування. Якщо прогнозування спрямоване на визначення можливого

майбутнього, то планування передбачає формулювання того, яким має бути майбутнє. У цьому сенсі прогноз є елементом введення в процес планування. Як зазначає І. Бестужев-Лада, прогноз і план відрізняються способами оперування інформацією про майбутнє. Імовірнісний опис можливого або бажаного — це прогноз. Директивне рішення для заходів щодо досягнення можливого, бажаного — це план. Прогноз і план можуть розроблятися незалежно одне від одного. Але, щоб план був ефективним, оптимальним, йому повинен передувати прогноз, по можливості безперервний, що дозволяє науково обґрунтовувати даний і наступний плани [28].

Слід зазначити, що прогноз є універсальним методом і водночас невід'ємною функцією будь-якої дисципліни. Він, з одного боку, спирається на знання про невідомі на момент прогнозування властивості об'єктів реальної дійсності та, з другого, на знання властивостей неіснуючих на момент прогнозування об'єктів [29, с. 14–15]. Прогнозування не зводиться до спроб угадати деталі майбутнього (хоча в деяких випадках це істотно). Прогнозист виходить із діалектичної детермінації явищ майбутнього, з того, що необхідність торує собі шлях через випадки, що до явищ майбутнього потрібний імовірнісний підхід з урахуванням широкого набору можливих варіантів. Тільки за такого підходу прогнозування може бути ефективно використане для вибору найбільш імовірного або найбільш бажаного, оптимального варіанта при обґрунтуванні мети, плану, програми, проекту, взагалі рішення. Саме тому прогнози мають передувати планам, містити оцінку ходу, наслідків виконання (або невиконання) планів, охоплювати все, що не піддається плануванню, розв'язанню.

До проблематики політичного прогнозування майбутнього належать як глобальні питання, що охоплюють великі регіони й людство в цілому, так і локальні, але не менш складні проблеми в різних сферах людської діяльності. Відповідно політичне прогнозування включає: 1) проектування в політичній сфері, розроблення політичних сценаріїв, проектів майбутнього політичного буття, за яким передбачається або планується розвиток подій у певному суспільстві; 2) здатність до політичного передбачення дій окремо взятої особи чи групи індивідів за допомогою інтуїції, знання, інтелектуального чи соціального проектування на основі сукупного досвіду [29, с. 16–17]. Остання складова політичного прогнозування значною мірою характеризує його як невід'ємний компонент процесу вироблення й прийняття будь-якого рішення, наслідки якого є значущими для особи, що його приймає.

Організації приймають рішення, які передбачають розподіл ресурсів, розміщення об'єктів інфраструктури, набір персоналу, укладання контрактів з постачальниками та споживачами тощо. Індивіди приймають рішення щодо інвестицій у своє майбутнє, вибору типу кар'єри, висунення своєї кандидатури на виборні посади, протистояння ворогам та залучення союзників тощо. Кожного разу, як справедливо зауважує С. Туронок, для цього корисно уявляти собі характер можливих наслідків таких рішень [11, с. 159].

Отже, політичні прогнози розробляються з метою підвищити ефективність і результативність прийнятих рішень, уникнути небажаного напрямку розвитку подій у різних галузях політичного життя й на ділянках впливу політики на економіку, соціальну й духовну сфери. У цілому найважливішим завданням прогнозування є виявлення перспективних політичних проблем і найкращих шляхів їхнього вирішення в інтересах оптимізації управління політичними процесами, а також передбачення тих або інших політичних подій, як бажаних, так і небажаних.

Дійсно, будь-яка майбутня ситуація певною мірою є невизначеною. В умовах цієї невизначеності цілком природним є прагнення людини та суспільства знизити її рівень. Залежно від наявної в політичних прогнозах картини майбутнього людина жадає або активно прагнути до нього, або протидіяти йому, або пасивно чекати на нього. У зв'язку з цим будь-який політичний прогноз містить у собі як науково-пізнавальний зміст, так і певне ідеологічне призначення. Однак у будь-якому випадку намагання зазирнути в прийдешнє означає прагнення подолати невизначеність майбутнього. При цьому кожен прогноз розробляється з метою запобігання небажаним наслідкам вірогідного розвитку подій з тим, щоб спрямувати їх у бажане річище.

Відповідно, прогноз як нове знання існує ніби у двох формах: 1) знання про властивості об'єктів, що існують у дійсності, спостережуваних або неспостережуваних у період прогнозування; 2) знання про властивості об'єктів, які не існують у дійсності в період прогнозування. Саме тому дослідники виділяють різні аспекти прогнозування.

Зокрема, автори навчального посібника за редакцією В. Жукова виокремлюють передбачувальний та передвказувальний аспекти. При цьому перший передбачає опис можливих або бажаних перспектив, станів, рішень, другий — власне рішення цих проблем, використання інформації про майбутнє в цілеспрямованій діяльності [20].

В. Горбатенко говорить про дві онтологічні складові політичного прогнозування — теоретико-пізнавальну та управлінську [29, с. 18]. Теоретико-пізнавальна ґрунтується на загальнонауковому підході, основу якого становлять безмежність і плюралізм наукового пошуку. Управлінську складову прогнозування можна проілюструвати за запропонованою І. Бестужевим-Ладою «методикою довгострокового попереджувального аналізу даних [30, с. 37–41]. Ця методика передбачає такі кроки:

визначення проблем та побудова їх ієрархії, що складається з ключових і субключових проблем (при цьому бажаною є так звана індикація проблем, тобто представлення їх у вигляді впорядкованої сукупності індикатумів — найменувань конкретних показників та індикаторів);

виявлення перспективних проблем, до яких належать: а) ті, що назрівають і вже дають про себе знати; б) очікувані — ті, які ще не виникли, але можуть почати визрівати за певних умов (поряд з перспективними мають ураховуватись і поточні проблеми; якщо останні можуть фіксуватися особою, що приймає рішення, та її апаратом, то для виявлення перспективних проблем потрібна група експертів);

цілепокладання, яке включає визначення мети, заради якої здійснюються всі рішення, при цьому головним критерієм цілепокладання є досягнення оптимуму;

побудова «дерева рішень» і аналіз наслідків його прийняття, (на цьому етапі найважливішим є попереднє врахування негативних наслідків тих чи інших рішень).

Переліченим вище протилежним аспектам політичного прогнозування відповідають два типи прогнозів, які виокремлює переважна більшість дослідників: пошукові (раніше їх називали дослідницькими, трендовими, генетичними тощо) і нормативні (їх називали програмними, цільовими). У процесі здійснення пошукового прогнозу основним завданням є визначення можливих станів аналізованого явища в майбутньому, до того ж, як підкреслює І. Бестужев-Лада, в даному випадку йдеться про умовне продовження в майбутнє тенденцій розвитку досліджуваного явища колись і тепер, абстрагуючись від можливих рішень, дії на основі яких здатні радикально змінити тенденції, викликати в певних випадках самоздійснення або саморуйнування прогнозу [31, с. 15]. Інакше кажучи, мета цього типу прогнозів полягає у виявленні й уточненні перспективних проблем, котрі підлягають розв’язанню засобами

політичного управління за умови збереження наявних соціально-політичних тенденцій.

Завдання нормативного прогнозу — визначити шляхи і строки досягнення можливих станів явища, прийнятих за мету. Мається на увазі прогнозування досягнення бажаних станів на основі заздалегідь заданих норм, ідеалів, стимулів, цілей [28]. Нормативний прогноз, побудований за окресленим принципом, дійсно вкрай наближений до процедури прийняття рішень. Більш того, принцип його дії багато в чому дублює цей механізм — оскільки при прийнятті політичного рішення спочатку ставиться мета, яку необхідно досягти, — тобто демонструється той стан політичної системи або її окремої частини, якого слід прагнути, — а потім вже ведеться пошук оптимальних шляхів реалізації такого завдання [26]. Отже, нормативне прогнозування є передумовою нормативних розробок у сфері керування, допомагає розробляти рекомендації щодо підвищення рівня об'єктивності, а отже й, ефективності рішень. Ця обставина спонукала виявити специфіку прогнозів, що обслуговують відповідно цілепокладання, планування, програмування, проектування, безпосередньо організацію управління [28].

Пошуковий прогноз має більш самостійний характер з точки зору його зв'язку з процесом прийняття політичного рішення. Він доволі точно відповідає своїй назві та виконує функцію пошуку проблемних вузлів. Пошукові політичні прогнози досить часто публікуються в політологічних журналах та інших періодичних виданнях. Їх автори прагнуть виявити основні тенденції в сучасному політичному процесі та продовжити їх у майбутнє, конструюючи тим самим нові стани політичної системи. Однак пошуковий прогноз також цілком може бути застосований у процедурі прийняття політичного рішення. Бо якщо пошуковий прогноз виявить, що без зміни наявних тенденцій ситуація буде розвиватись у вкрай несприятливому для політичного актора напрямку, то виникне потреба у її виправленні та прийнятті відповідного рішення. Таким чином, пошуковий прогноз може в багатьох випадках виконувати діагностичну функцію, виявляючи наявність або відсутність проблемних ситуацій [26]. Цю думку також підтверджує І. Бестужев-Лада, який вважає, що завдяки пошуковим прогнозам «виявляються й уточнюються перспективні проблеми, які підлягають розв'язанню засобами управління, будується «дерево соціальних проблем» — надзвичайно цінна інформація для осіб, які

приймають рішення цільового, програмного, планового, проектного та поточного управлінського характеру» [32].

Окрім названих основних типів політичних прогнозів у сучасній літературі виокремлюють також аналітичні прогнози, прогнози-застереження, прогнози-розвідки; цільовий, плановий, програмний, проектний, організаційний [32] прогнози. Багато авторів типологізують прогнози за часовими параметрами або терміном упередження, диференціюючи відповідно такі типи: оперативний, короткостроковий, середньостроковий, довгостроковий та віддалений прогнози.

Однією з об'єктивних підстав політичного прогнозування вважається гносеологічний принцип, згідно з яким у світі не існує речей, явищ, процесів, яких не можна пізнати, а можуть бути лише ще непізнані в даний час закони, окремі сторони і факти дійсності. Об'єктивний характер прогнозування пов'язаний також з істиною, яка проголошує: майбутнє тих чи інших політичних подій лежить у площині теперішнього часу, і все нове можна знайти в минулому. Водночас слід пам'ятати, що минуле не може бути безумовним орієнтиром для майбутнього [29, с. 23].

Думки сучасних авторів збігаються в тому, що основу прогнозування становлять принаймні три взаємодоповнювальних джерела інформації про майбутнє: — оцінка перспектив розвитку, майбутнього стану прогнозованого явища на основі досвіду, найчастіше за допомогою аналогії з досить добре відомими подібними явищами й процесами; — умовна проекція в майбутнє (екстраполяція) тенденцій, закономірності розвитку яких колись і тепер досить добре відомі; — модель майбутнього стану того або іншого явища, процесу, побудована згідно з очікуваними або бажаними змінами низки умов, перспективи розвитку яких досить добре відомі [29, с. 15].

Відповідно до цього існують три основних способи розроблення прогнозів, які доповнюють один одного: — анкетування (інтерв'ювання, опитування) — перш за все опитування експертів з метою впорядкувати, об'єктивувати суб'єктивні оцінки прогнозного характеру; — екстраполяція й інтерполяція (виявлення проміжного значення між двома відомими моментами процесу) — побудова динамічних рядів показників розвитку прогнозованого явища протягом періодів здійснення прогнозу в минулому й попередження прогнозу в майбутньому (ретроспекції й проспекції прогнозних розро бок); — моделювання — побудова пошукових і нормативних моделей з обліком імовірної або бажаної зміни прогнозованого явища на

період попередження прогнозу за наявними прямими або непрямими даними про масштаби й напрямок змін. Найбільш ефективна прогнозна модель — система рівнянь. Однак мають значення всі можливі види моделей у широкому значенні цього терміна: сценарії, імітації, графи, матриці, добірки показників, графічні зображення тощо [32].

Із зазначених способів розробки прогнозів випливають методи науково-прогностичних досліджень, яких австрійський футуролог Еріх Янч нараховує близько 200 [33, с. 46].

Також слід зазначити, що у практично-політичному розумінні прогнозування являє собою багатоступінчатий процес наукового пошуку, який складається з таких загальних стадій: 1) постановка мети; 2) одержання інформації; 3) опрацювання інформації; 4) оцінка і аналіз інформації; 5) визначення перспектив і вірогідності реалізації проекту [29, с. 23]. Результат політичного прогнозування має розглядатись не лише з точки зору ступеня достовірності, точності прогнозу, адже не менш важливо знати, наскільки той чи інший прогноз сприяє підвищенню обґрунтованості, об'єктивності та ефективності розроблених на його основі рішень.

Попри всю безсумнівність необхідності здійснення прогнозів у сфері політики, з точки зору досягнення реальних результатів прогнозування не можна абсолютизувати. Особливості способів розроблення прогнозів накладають принципові обмеження на їх можливості: у часовому діапазоні результативність та ефективність здійснення прогнозів, як правило, обмежується 5–10 роками, а щодо об'єктів прогнозування, то слід пам'ятати, що далеко не всі вони однаковою мірою піддаються прогнозним оцінкам [33, с. 55].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що політичний аналіз і прогнозування є окремим прикладним напрямом політичної науки в цілому і політичної гносеології зокрема, проте таким, який увібрав у себе досягнення, методологічну та методичну базу багатьох наукових дисциплін. Як порівняно новий напрям дослідження (передусім на пострадянському просторі) політичний аналіз і прогнозування (особливо аналіз) ще на мають усталеного категоріального апарату, єдиних стандартів у розумінні суміжних явищ і проблем. Проте динаміка соціально-політичних змін останніх років щодня висуває нові вимоги до політичної науки, особливо до її прикладного рівня, що, безумовно, підштовхує вітчизняних дослідників політики до опанування теорії і практики політичного аналізу і прогнозування та пошуку відповідей на питання, які виникають через відсутність ґрунтовних вітчизняних

навчально-методичних та теоретико-методологічних робіт у цій галузі. Проте сьогодні ні в кого не виникає сумнівів, що здійснення грамотного політичного аналізу і прогнозування є запорукою ефективної діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, політичних керівників, апарату забезпечення їхньої діяльності, а також окремих суб'єктів політичних відносин.

Список використаних джерел:

1. Попова В. Политический анализ: современное состояние и направление России / В. Попова, С. Красько // Полис. — 2004. — № 3. — С. 182–185.
2. Дегтярев А. А. Основы политической теории: учеб. пособие / Дегтярев А. А. — М.: Высшая школа, 1998. — 239 с.
3. Easton D. The Analysis of Political Structure. — Chicago, 1990.
4. Dahl R. Modern Political Analysis. — Englewood Cliffs, 2003.
5. Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич.; [пер. с англ.; предисл. А.К. Соколова]. — М.: Изд-во «Весь Мир», 1997. — 544 с.
6. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория. Политические технологии: учебник для вузов / А. И. Соловьев. — М.: Аспект-Пресс, 2003. — 559 с.
7. Wildavsky A. Speaking Truth to Power. The Art and Craft of Policy Analysis / A. Wildavsky. — New Brunswick, 1979.
8. Wildavsky A. Speaking the Truth to Power / A. Wildavsky. — New York: John Willy, 1970. — 431 p.
9. Пал Л. Аналіз державної політики / Л. Пал. — К.: Основи, 1999. — 422 с.
10. Веймер Д. Аналіз політики. Концепції і практика / Д. Веймер, Е. Вайнінг. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1998. — 360 с.
11. Туронок С. Г. Политический анализ. Курс лекций: учеб. пособие / С. Г. Туронок. — М.: Дело, 2005. — 360 с.
12. Гогвуд Б. Аналіз політики для реального світу / Б. Гогвуд, Л. Ган. — К.: Основи, 2004. — 396 с.
13. Quade E. Analysis for Public Decisions / E. Quade. — 2nd ed. — N.Y., 1982.
14. Dunn W. Public Policy Analysis / W. Dunn. — Englewood Cliffs, 1981.
15. Williams W. Social policy Research and Analysis / W. Williams. — N.Y., 1971.

16. Романов В. Вступ до аналізу державної політики: навч. посібник / В. Романов, О. Рудік, Т. Брус. — К.: Основи, 2001. — 238 с.
17. Blackwell Encyclopedia of Political Science. — L., 1996.
18. Фесенко В. В. Аналіз політичний / В. В. Фесенко // Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. — К.: Ґенеза, 2004. — С. 27–28.
19. Короткий оксфордський політичний словник / [ред. І Маклін., А Макмілан.] — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. — 789 с.
20. Общая и прикладная политология: учеб. пособие / [под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова]. — М.: МГСУ; Изд-во «Союз», 1997. — 992 с.
21. Вступ до політичної аналітики: навч. посібник / [С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, І. В. Рейтерович, С. І. Вировий]. — К.: Вид-во НАДУ, 2006. — 220 с.
22. Patton C.V., Sawicki D.S. Basic Methods of Policy Analysis and Planning / C.V. Patton, D.S. Sawicki. — Princeton: Englewood Cliffs, 1983.
23. Dunn W. Public Policy Analysis / W. Dunn. — Englewood Cliffs, 1981.
24. Валевський О.В. Методологічні засади аналізу державної політики / О.В. Валевський // Філософська думка. — 2000. — № 5. — С. 59–81.
25. Горбатенко В. П. «Аналіз майбутнього» та його роль в управлінні соціально-політичними процесами / В. П. Горбатенко // Політичний менеджмент. — 2004. — № 1. — С. 30-40.
26. Симонов К. В. Политический анализ: учеб. пособие / К. В. Симонов. — М.: Логос, 2002. — 152 с.
27. Головатий М. Ф. Прогнозування політичне / М. Ф. Головатий // Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка, В.. Бабкіна, В.. Горбатенка]. — К.: Ґенеза, 2004. — С. 543.
28. Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование: курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. — М.: Педагогическое общество России, 2002. — 392 с.
29. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. — К.: МАУП, 2005. — 152 с.

30. Бестужев-Лада И. В. Методики долгосрочного утверждающего анализа в технологическом прогнозировании / И. В. Бестужев-Лада // Социологические исследования. — 2000. — № 1. — С. 37–41.
31. Рабочая книга по прогнозированию / [ред. И. В. Бестужев-Лада]. — М.: Мысль, 1982. — 320 с.
32. Бестужев-Лада И. В. Нормативное социальное прогнозирование: Возможные пути реализации целей сообщества. Опыт систематизации / Бестужев-Лада И. В. — М.: Наука, 1987. — 213 с.
33. Горбатенко В. Принципи, методи і основні етапи політичного прогнозування / В. Горбатенко // Людина і політика. — 2003. — № 5. — С. 46–55.

Стаття надійшла до редакції 28.01.2015 р.

Ващенко К. А. Политический анализ и политический прогноз в структуре научных исследований

Анализируется место понятий «политический анализ» и «политический прогноз» в структуре современных теоретических и прикладных исследований.
Ключевые слова: политический анализ, политический прогноз, научные исследования, теоретические и прикладные исследования.

Vashchenko K. A. Political analysis and political outlook in the structure of scientific research

Analyze the place of concepts «political analysis» and «political outlook» in the structure of modern theoretical and applied research.
Keywords: political analysis, political forecast, research, theoretical and applied research.

УДК 32:001.8

Бульдович П. В.

Аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

У статті зроблено спробу розкрити зміст гносеологічних підстав методології, на які некритично спирається сучасна політична наука. В рамках аналізу методологічних традицій політології критично розглянуто поширені в політичній науці авторські системи методів.

Ключові слова: методологія, система методів політичної науки, синтетичні класифікації.

Сучасна політична наука все більше набуває прикладного характеру, що повною мірою відповідає наявності попиту з боку політичних акторів. Необхідність наукового обґрунтування процесу прийняття політичних рішень неминуче посилює інтерес до емпіричних форм пізнання і зумовлює переважне використання конкретних методик, технік і прийомів у дослідженні. Водночас недостатньо уваги приділяється теоретико-методологічним проблемам політології. Зокрема, ґрунтовного аналізу потребують базові поняття і категорії методології політичної науки, а також гносеологічні підстави їх інтерпретації. Пануючі в сучасній науці принципи універсального плюралізму та методологічної комплементарності не сприяють вирішенню цього завдання. Як наслідок, зменшуються пізнавальні можливості політології загалом, оскільки від розуміння сутності самого процесу отримання знань про політику залежить якість і науковий статус даного знання. Рецесія фундаментальної складової політологічного знання, яким є методологія політичної науки, вимагає реанімувати дослідницький інтерес до базових епістемологічних підстав сучасної політології. Це засвідчує актуальність обраної теми аналізу.

Поганий ступінь наукової розробки зазначеної проблеми відображається у відсутності ґрунтовних праць з методології сучасної політичної науки. І якщо методологічні питання науки загалом перебувають у фокусі пильної уваги вчених різних галузей знання, то політологи в цьому аспекті займають явно маргінальні позиції. Доволі спрощений аналіз

проблеми можна віднайти у О. Габрієляна, В. Туманяна, А. Дегтярьова, Р. Мірумяна, О. Токовенка. Проте слід наголосити, що, особливо у вітчизняному дискурсі, практично відсутні якісні розробки вказаної проблеми. У зв'язку з цим автор даної статті пропонує власний спосіб проблематизації методологічних основ сучасної політології.

Метою пропонованого тексту є розкриття змісту основних методологічних традицій, на які спирається політична наука, та, в цьому контексті, критичний аналіз існуючих систем методів у політології.

Незважаючи на інтенсивний розвиток політичних наук у XX–XXI ст., їх методологічне підґрунтя залишається поза фокусом належної уваги з боку дослідників. Чи не головною причиною цього є проблематичний стан гуманітарної методології загалом. Сучасна наука орієнтується переважно на ринок, що неминуче зумовлює її інструментально-прикладний характер. Відтак інструменталістська інтерпретація базових понять і категорій властива і сучасній політології. Наприклад, О. Габрієлян пропонує таке визначення методу: «Метод — спосіб або сукупність прийомів та операцій для досягнення певної цілі, розв'язання конкретного дослідницького завдання» [9, с. 18]. Подібна дефініція не дозволяє експлікувати зміст вказаного поняття, а також ускладнює розуміння того, в якому зв'язку перебуває метод і предмет дослідження. Як наслідок, виникає можливість трактувати метод суб'єктивно, в якості авторського знаряддя наукового пошуку. У свою чергу, визнання персони дослідника джерелом конституювання методу призводить до його розуміння як зовнішнього по відношенню до предмету, що означає неможливість отримати об'єктивне знання про предмет науки. Дана суперечність засвідчує необхідність більш глибокого аналізу методу сучасної політології. Проблема є тим більше актуальною у зв'язку з домінуванням подібного типу дефініцій у переважній більшості наявної політологічної літератури.

Розв'язанням подібних проблем займається методологія політичної науки.

Методологія — це вчення про методи пізнання та перетворення дійсності [11, с. 496]. Поняття «методологія» має два основні значення: 1) система визначених правил, принципів і операцій, що застосовуються в тій чи іншій сфері (в науці, політиці, мистецтві тощо); 2) вчення про дану систему, загальна теорія методу [5, с. 318].

Методологія тільки тоді може вважатися наукою, коли дотримані певні вимоги науковості. Однією з таких вимог є критерій системності, який передбачає взаємозв'язок елементів методології, наявність логіч-

них переходів між ними. За цих умов методологія як система набуває необхідної якості — цілісності. У більшості ж випадків окремі складові поєднані в сукупність швидше механічно, акцент на зв'язках і переходах робиться хіба що словесно. Відтак методологія політичної науки постає як арифметична сума всіх названих складових. Зрештою, автор аналізованого пасажу сам визнає, що в науковому середовищі немає єдності з приводу розуміння сутності ключових понять, які складають концептуальний зміст методології. За таких умов дотриматися вимоги системності неможливо, а значить цілісність науки про метод вкрай умовна і її конфігурація повністю залежить від специфіки поставлених дослідницьких завдань. Втім, такий стан справ у сучасній науці вже тривалий час є узаконеним і виправданим, про що мова піде далі.

Сьогодні загальноприйнято вважати політологію мультипарадигмальною наукою, для якої характерними є гетерогенність концептуально-методологічної бази, інструментальний мультиплі-цизм, поєднання емпіричного і нормативного підходів [3, с. 154–168]. Водночас, очевидно, що багатоманіття методів і методик, використовуваних в політичній науці, не здатне примножувати якісне знання без приведення в систему, в основі якої знаходиться принцип, що забезпечує узгоджене використання відповідних пізнавальних форм.

Зміна принципу (або принципів) формоутворення системи методів є концентрованим відображенням низки об'єктивних трансформацій науки в процесі її історичного розвитку. Зокрема йдеться про істинність наукового знання, існування першооснов, пануючу наукову картину світу, превалювання універсалізму чи релятивізму, суб'єктивізму чи об'єктивізму в науці, статусу всезагального та одиничного і т. д.

Для більш адекватного аналізу підстав конституювання системи методів політичної науки доцільно розглянути принаймні дві традиції наукового пізнання — класичну і некласичну, виходячи з яких будувати дану систему можна по-різному.

Класична традиція в основному представлена німецькою класичною філософією та марксизмом і, на нашу думку, до сьогодні залишається найбільш науково обґрунтованою.

Ключовим для розглядуваної проблеми є в даному випадку поняття методу. Останній розуміється як форма теоретичного і практичного освоєння дійсності, що витікає із закономірностей розвитку досліджуваного об'єкта; як система регулятивних принципів перетворюючої, практичної або пізнавальної діяльності.

Будь-яка раціональна дія загалом підпорядковується певним регулятивним принципам. В науці від цих принципів часто залежить результат дослідження. Наприклад, однаковий фактичний матеріал може привести до протилежних висновків за умови використання різних підходів. Тому можна стверджувати, що в тому сенсі, в якому наука визначається як спосіб тлумачення фактів, вона співпадає з методом цього тлумачення.

Своїм генетичним корінням метод сягає практичної діяльності. Прийоми практичних дій людини з самого початку повинні були підпорядковуватися об'єктивній логіці тих речей, з якими вона мала справу, тобто узгоджуватися з їх властивостями і відношеннями. Способи практичних дій поступово перетворювалися в методи пізнання, мислення. Таким чином, в ході історії практика все більш теоретизується, а теорія стає дедалі більше практично значимою. Метод виступає в ролі об'єднуючого начала практики і теорії [14, с. 409–411].

Інтерпретація методу в зазначеній традиції випливала із цілого ряду фундаментальних засновків аналітично замкненої системи. Одним із таких засновків є твердження про об'єктивність законів, які наука осягає логічно, їх іманентність предметам і явищам реального світу. Звідси слідує, що тільки пізнаючи предмет в його власній іманентній логіці і мірі, можна отримати істинне знання про нього. Тобто метод є конгруентним об'єктивному закону розвитку предмета. А оскільки закон розвитку універсальний (триєдиний закон діалектики), остільки метод також єдиний і універсальний — діалектичний. Даний метод відбивається у всіх інших, менш загальних методах. Всю сукупність останніх можна поділити на дві групи: конкретно-наукові і філософські методи.

В процесі наукового пізнання використовуються численні і вельми різноманітні методи, включаючи і окремі прийоми, які зазвичай називають методикою. Всі вони використовуються або в більш вузькій, або в більш широкій предметній області відповідно до їх ступеня загальності.

Виходячи з даних позицій, можна побудувати наступну систему методів політичної науки:

— філософські методи (діалектика, метафізика);

— загальнонаукові (логічні; емпіричні і теоретичні);

— конкретно-наукові, або спеціальні (інституціональний, біхевіоралістичний, системний, структурно-функціональний тощо);

— методики, техніки і прийоми дослідження, що використовуються в політичному аналізі (метод Дельфі, метод ПАТТЕРН, SWOT-аналіз та ін.).

У багатьох сучасних джерелах конкретно-науковими вважаються методи, що є автохтонними в межах окремої науки. Відсутність такого методу, розробленого конкретною наукою, часто слугує підставою для спростування наукового статусу відповідної сфери предметного знання. Час від часу ця проблема зачіпає і політологію. Однак в подібній вимозі більше претензійності та амбіцій самих науковців, ніж обґрунтованих потреб науки, адже, наприклад системний підхід, з'явившись в біології, найбільш методологічно розроблений у кібернетиці, соціології та політології. Відповідна обставина жодним чином не означає, що даний підхід належить біології, так як ідеться про винахід наукового мислення. Наука не має авторського права на методологічні досягнення, це суперечить її сутності та завданням. Крім того, вказана вимога відображає тенденцію до жорсткого аналітичного розділення окремих наук, критерієм якого є наявність власного методу зокрема. Але якщо прийняти твердження про метод як логічну форму осягнення сутності досліджуваного предмета і принцип єдності предмету і методу, то вийде, що предмет політології має статус загального і наділений характером універсальності (оскільки політика пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства). Саме тому політична наука широко використовує методи і підходи інших наук, надаючи їм пізнавальної специфіки в ході дослідження. Свій особливий метод мають лише ті науки, предмет яких не є тою чи іншою мірою універсальним. Ці методи, зрештою, не мають загальнонаукового значення.

Зазвичай методами класичної політології називають, наприклад, інституціональний [1, с. 34], біхевіоралістичний, структурно-функціональний та системний [15, с. 48]. В той же час, інституціональний підхід використовується в економіці, правознавстві, політології, філософській антропології та ін.; біхевіоризм — у психології, економіці, політології; структурно-функціональний метод — в соціології, політології, релігієзнавстві, а системний підхід сьогодні застосовується ледь не кожною гуманітарною та багатьма природничими науками. В кожній науці кожен із методів є особливим, а питання про те, де вперше його було вжито, взагалі не становить предмету наукової дискусії.

Таким чином, у наведеній системі методів політичної науки менш загальні методи є частковими відносно більш загальних, у конкретніших відбиваються принципи загальніших, що забезпечує логічну спадковість і цілісність всієї системи. Логічні методи (або принципи мислення), такі як, наприклад, синтез і аналіз, індукція і дедукція, мають справу не з відмінними предметами (з якими оперують емпіричні методи), а з тими

ж самими, тільки в їх логічному вираженні. Водночас такий характер вказаної системи ґрунтується на ряді важливих гносеологічних принципів, серед яких пізнаванність світу, універсальність його об'єктивних законів і законів мислення (їх тотожність), конкретність наукової істини, визнання об'єктивного статусу загального, превалювання цілого над частковим та ін..

В XX столітті після тривалого панування позитивістських орієнтацій наука зазнала радикальної трансформації, що ознаменувалася відмовою від усіх перелічених принципів. Були піддані критиці т. зв. метанаративи (тотальні цілісності, які мають внутрішню визначену ціль свого розвитку) — суспільне благо, демократія, дух народу тощо. В методологічному відношенні в науці пануючими стали принципи плюралізму, фрагментарності, релятивізму, відмови від пошуку абсолютної істини. Заперечення універсалізму і замкнених аналітичних систем поставило під сумнів можливість побудови будь-якої системи (в т. ч. системи методів) на базі єдиних принципів.

Вчені розробили нові принципи, які дозволяли інакше поглянути на розвиток наукового знання і на засади науки загалом. Ч. Пірс, вважаючи, що в конкретний проміжок часу наше знання про реальність носить частковий та імовірнісний характер в континуумі недостовірності і невизначеності, увів до обігу поняття «фалібілізм», яким згодом позначатиметься цілий напрямок постпозитивізму, згідно з яким всіляке наукове знання є принципово незавершеним. Натомість воно є лише проміжною інтерпретацією істини, що передбачає наступну зміну на кращу інтерпретацію [8].

Спираючись на ідеї Пірса, К. Попер розробив інший критерій науковості знання — критерій фальсифікації. Він передбачає, що наукова теорія не може бути істинною, коли її хоча б гіпотетично не можна спростувати (неспростовними, а значить і неістинними, на думку Попера, є психоаналіз Фрейда і діалектичний матеріалізм Маркса, істиною — теорія відносності Ейнштейна) [10].

Критика постпозитивістами наукового методу вказує на розходження між його методологією і реальним розвитком наукових ідей. На їх думку, це свідчить про відсутність достовірного і повністю формалізованого методу, що приводить до більш достовірного знання.

Представників цього напряму об'єднує критична налаштованість до наукового методу. Найвідоміші з них (І. Лакатос, Т. Кун, М. Полані) намагаються запропонувати власні варіанти пояснення неможливості універсального методу та пошуку з його допомогою абсолютної істини.

Радикальним проявом критики можна вважати гносеологічний анархізм П. Фейєрабенда з його твердження про те, що єдиним принципом, який не стоїть на заваді науковому прогресу, є принцип «дозволено все». Оскільки будь-який факт «теоретично навантажений», тобто залежить від особливостей теорії, в межах якої він розглядається, то є недоречним порівняння теорії з фактами і теорій одна з одною, так як зміст їх понять не співпадає [13]. Як видно, теорія і метод набувають релятивного характеру.

Незважаючи на подібні інтенції, наука не може розвиватися цілком хаотично. Тому за останні десятиліття здійснено чимало спроб систематизувати наукові методи шляхом виокремлення підходів (сукупності однорідних методів), парадигм, традицій тощо.

О. Габрієлян стверджує: «Практика політологічної думки, що відображає політичну реальність, породжує цілі, завдання, предмет науки, що змінюються в часі. Адекватною цим процессам може бути сааме імовірнісна динамічна модель методології. В даний час це особливо актуально, оскільки людство живе в якісно новому світі. Методологічно не так важливо, що він інформаційний та глобалізований, як те, що цей світ постмодерністський. Це означає,що сукупність основних принципів побудови політичної науки (її методологію) слід розглядати в контексті нової наукової парадигми, основні параметри якої описані в філософії постмодернізму» [9, с. 41].

Автор пропонує таку систему методів дослідження: — загальні (соціологічний, нормативно-ціннісний, системний, структурно-функціональний, інституційний, біхевіористичні, порівняльний, історичний, демографічний, антропологічний та ін.); — загальнологічні (аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, поєднання історичного і логічного та ін.); — конкретно-наукові; — емпіричні (спостереження, збір інформації, узагальнення та попередній аналіз) [9, с. 41].

У наведеній систематизації доволі складно віднайти критерій (чи навіть критерії) для виокремлення відповідних груп методів. Як розуміти в даному випадку поняття «загального», коли до цієї категорії включені, наприклад, інституційний і біхевіористичний методи? Які методи належать до конкретно-наукових і на якій підставі їх, власне, можна вважати конкретно-науковими? На перший погляд, система передбачає певну послідовність груп методів, в основі якої — рух від загального до часткового. Таким чином, може здатися, що цілісність і єдність відповідної системи забезпечується використанням класичного

принципу сходження від абстрактного до конкретного. Але його застосування в цьому випадку має викривлений характер. Справа в тому, що автентичне розуміння даного принципу передбачає тлумачення абстрактно-загального як найменш змістовно наповненого знання, а конкретного як найповнішого та найбагатшого, оскільки в конкретному відбито закони загального і втілено особливість одиничного. Виходячи з цього, розташування емпіричних методів, які мають своїм предметом непояснену сукупність одиничних фактів, після конкретно-наукових є профанацією зазначеного принципу, так як фіксація чисто емпіричного матеріалу дає лише інформацію, сировину для наукової теорії, а не наукове знання.

З іншого боку, якщо розуміти метод інструментально, то наведена система виглядає послідовно до кінця. Дійсно, емпіричні методи мають справу з фактами реального політичного життя, всі інші, по мірі теоретизації і узагальнення, — з логічними формами, концептуальним вираженням цих фактів. Однак і такий підхід не дає змоги відповісти на питання про зміст понять загальних і конкретно-наукових методів.

Загальнонаукові методи (їх можна назвати принципами мислення) є чистими логічними формами, універсальними для всіх, хто мислить науково. Конкретно-наукові — це ті ж загальні методи, до яких включено знання про сутність конкретного предмету, при цьому немає значення, скільки наук їх одночасно використовує. Інститут (в інституціональному підході), людська поведінка (в біхевіористичному) є цілком визначеними предметами дослідження, а тому і відповідні методи — конкретно-наукові. Інша справа, що інститути і поведінка можуть вивчатися цілим рядом окремих наук. Але якщо тільки на цій підставі вважати той же інституціоналізм і біхевіоризм загальнонауковими підходами, то поняття «загальнонауковий метод» матиме суто механічний характер.

Сказане важливо в світлі того, що розмаїття існуючих методів неможливо об’єднати в систему, попередньо науково не розкривши зміст категорій, по яких вони групуються. В межах проаналізованої вище системи категоризація щонайбільше словесна, а не змістовна. Відповідно, першочерговим завданням методології політичної науки є ґрунтовне розкриття змісту понять «загальні», «конкретні», «спеціальні» та ін. методи, а також встановлення зв’язків між ними. Лише після цього стає можливим «зарахування» до тих чи інших груп окремих методів з їх наступним обґрунтованим, послідовним і плідним використанням. Важливо усвідомлювати, що дотримання таких вимог може безпо-

середньо не впливати на вирішення прикладних завдань політології. Однак це сприяє осмисленню природи наукового пізнання, дає можливість науці звернутися до себе самої, що рішуче впливає на розвиток її творчо-пошукового потенціалу.

Для кращого розуміння проблеми доречно привести в приклад ще кілька авторських спроб систематизувати методи політичної науки.

Однією з найбільш ємких розробок є систематизація, запропонована І. Василенко Дослідниця пропонує розділити методи на: — загальнонаукові (порівняння, аналогія, синтез, аналіз, індукція, дедукція та ін.); — методи, запозичені політологією з інших наук (соціологічний, історичний, антропологічний); — методи класичної політології (інституціональний, порівняльний, нормативний та діяльнісний підходи); — методи постмодерної політології (ситуаційний аналіз, міждисциплінарний, синергетичний, герменевтичний підхід) [1, с. 45].

Як видно, стосовно останніх двох груп методів застосовується вже інший, відмінний від двох перших, критерій — хронологічний. Загалом же зроблено спробу виокремити не стільки самі методи, скільки підходи, що викликано об'єктивним ускладненням внутрішньої структури системи методів сучасної політичної науки.

Дегтярьов А. А. пропонує розглядати три групи методів, що використовуються в політичному пізнанні: загальнонаукові, соціально-гуманітарні та спеціально-наукові [2, с. 56].

Р. Мірумян розрізняє дві складові внутрішньо наукової методології: теоретико-методологічну і конкретно-методологічну, або методичну [7]. До першого комплексу він відносить визначення, завдання, етапи методологічного аналізу наукової дисципліни, критерії достовірності (валідності), а також мову і понятійно-категоріальний апарат політології. До конкретно-наукової (методичної) складової, на думку автора, належать власне різноманітні групи методів та дослідницьких підходів (або методологій).

Зазначених прикладів достатньо для того, аби продемонструвати відсутність у науковому середовищі єдності стосовно проблеми структури і базових принципів системи методів політичної науки. Це є прямим наслідком тієї обставини, що в межах політології не здійснено належного осмислення базових методологічних категорій, які вона використовує. Їх некритичне застосування породжує не лише плутанину в систематизації методів, а й створює перешкоди для розвитку пізнавальних можливостей політичної науки. Фактично відсутні спроби ґрунтовно розкрити науковий зміст основних методологічний понять. До того ж ситуація вельми

ускладнена пануючими орієнтаціями сучасної гуманітарної науки загалом, що засновується на засадах постмодерністських філософських рефлексій. Звісно, не варто спростовувати чи навіть применшувати творчий потенціал цих віянь у науці, але часто їх абсолютизоване і поза контекстуальне вживання приховує загрозу квазінауковості і повної довільності у процесі наукового пізнання політичних процесів і явищ.

Більшість наведених прикладів, як видно, є не системами методів, а швидше синтетичними класифікаціями, в основу яких покладені одночасно різні критерії (здебільшого логічні і хронологічні). Ці класифікації створені для поглиблення і розширення предметних знань (допомагають розкрити зміст наукових понять [4]), розроблені в навчально-освітніх цілях, внаслідок чого їх основна мета вже за своїм задумом не передбачає розкриття сутності і характеру розвитку наукового знання, чим, у свою чергу, покликана займатися методологія науки.

Отже, система методів сучасної політичної науки є проблемою її методології як окремої наукової сфери знання. Першочерговим завданням останньої є розкриття сутності базових методологічних категорій і понять з паралельним аналізом тих підстав, на основі яких експлікуються ці категорії і поняття. Вказані підстави по суті відображають фундаментальні орієнтації гуманітарної науки в її розвитку.

Більшість сучасних навчальних посібників, підручників, монографій і статей з політології пропонують не систему методів, а синтетичну класифікацію з кількома критеріями. Такі класифікації слугують навчальним цілям, допомагаючи розкрити зміст наукових політологічних понять, поглибити предметні знання. Методологія політичної науки має інші завдання; вона орієнтована не стільки на предмет політології, скільки на метод. Це загальна теорія методу, яка осмислює свої власні підстави. Аналіз ряду джерел засвідчує, що на сьогодні в межах методології не розроблено до кінця послідовної і логічно обґрунтованої системи методів політичної науки.

Список використаних джерел:

1. Василенко И. А. Современная российская политика: учебник для магистров / И. А. Василенко; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. — Учеб. изд. — М.: Юрайт, 2014. — 488 с.
2. Дегтярев А. А. Методы политологических исследований/ А. А. Дегтярев // Вестник МГУ. Сер. 12. — 1996. — № 6. — С. 55–65.

3. Дегтярев А. А. Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления развития / А. А. Дегтярев // Полис. — 2004. — № 1. — С. 154–168.
4. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант; Пер. с нем. Н. Лосского; Примеч. Ц. Г. Арзаканяна. — М.: Мысль, 1994. — 591 с.
5. Краткий политический словарь / Абаренков В. П. [и др.]; сост. и общ. ред. Л. А. Оникова, Н. В. Шишлина. — 6-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1989. — 623 с.
6. Макинтайр А. После добродетели: Исследования теории морали / А. Макинтайр; Пер. с англ. В. В. Целищева. — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. — 380 с.
7. Мирумян Р. А. Методология политической науки: Учебно-методический комплекс [Электронный ресурс] /Р. А. Мирумян. — Ереван, 2013.- Электрон, текст. дан. — Режим доступа: http://www. rau. am/uploads/blocks/0/7/726/files/726_21_metodologia-polit-nauki. pdf
8. Пирс Ч. С. Начала прагматизма. Том 2. Логические основания теории знаков / Ч. С. Пирс; Пер. с англ. В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина, послесл. Сухачева В. Ю. — СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. — 352 с.
9. Политическая наука: Методы исследований: учебник / [О. А. Габриелян и др.]; под. ред. О. А. Габриеляна. — К.: ИЦ «Академия». — 2012.- 342 с.
10. Поппер, К. Логика социальных наук / К. Поппер // Вопросы философии. — 1992. — № 10. — С. 65–75.
11. Спиркин А. Г. Основы философии: учеб. пособие для вузов / А. Г. Спиркин. — М.: Гардарика, 1999. — 816 с.
12. Туманян В. С. Понятие методологии политической науки (к постановке проблемы) / В. С. Туманян // Вестник Российско-Армянского Университета. Гуманитарные и общественные науки. — 2007. — №2. — С. 4–19.
13. Фейерабенд П. Против методологического принуждения / П. К. Фейерабенд: // Избранные труды по методологии науки; Переводы с англ. и нем. / Общ. ред. и авт. вступ. ст. И. С. Нарский. — М.: Прогресс, 1986. — С. 125–467.
14. Философская энциклопедия. В пяти томах / Коллектив авторов. — М: Советская энциклопедия, 1960–1970. — 2996 с.

15. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія Підручник / П. П. Шляхтун. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 472 с.

Стаття надійшла до редакції 04.02.2015 р.

Бульдович П. В. Проблема методологических оснований современной политической науки

В статье сделана попытка раскрыть содержание гносеологических оснований методологии, на которые некритично опирается современная политическая наука. В рамках анализа методологических традиций политологии критически рассмотрены распространенные в политической науке авторские системы методов.
Ключевые слова: методология, система методов политической науки, синтетические классификации.

Buldovych P. The problem of methodological foundations of modern political science

The paper attempts to reveal the contents of the epistemological foundations of methodology, on which modern political sciencerelies. It is also critically reviewed the author's systems of methods of political science.
Keywords: methodology, a system of methods of political science, synthetic classification.

УДК 323.23:81'272

Воробйова Г. Ю.

Аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ МЕТАФОР

У статті проаналізовані основні підходи дослідження політичних метафор. Більшість науковців розглядає метафору як сукупність символічних утворень, фреймів, які формують стереотипні уявлення в структурі свідомості людини, що спрощує пізнання політичної реальності. За допомогою політичної метафори можна змінювати уявлення адресата про політику

Ключові слова: метафора, політична лінгвістика, мова, політика, символ

Сучасна політична наука приділяє велику увагу дослідженню засобів комунікації як методів впливу на масову свідомість. Актуальними є дослідження використання політичних метафор як механізмів публічного мовлення в реальних конкретних ситуаціях, що дає змогу зробити ґрунтовні висновки щодо комунікативних стратегій політичних акторів. Варто розглянути прагматичний аспект політичної комунікації та її головних компонентів — політичної мови та метафори.

Політична метафора в наші дні привертає увагу багатьох дослідників — не тільки політологів, соціологів, психологів, фахівців зі зв'язків з громадськістю. Серед сучасних напрямків дослідження метафор у політиці варто виокремити такі як когнітивна лінгвістика, дискурсивний аналіз та неориторична концепція.

Когнітивна лінгвістика підкреслює зв'язок політичної метафори з мисленням і понятійною системою людини, дискурсивний аналіз розглядає її як знаряддя політики і влади, риторика акцентує її роль в мовному впливі. Завдяки цим різним перспективам, феномен політичної метафори знаходить багатовимірність, стаючи продуктом мови, мислення, суспільства, культури.

Аналіз політичних метафор, які використовує політик у риториці, дає можливість виявити його приховані установки і цілі. Підтвердженням цього є відоме перефразування приказки дослідником метафор росій-

ського політичного дискурсу А. Н. Барановим, «скажи мені, які метафори ти використовуєш, і я скажу тобі, хто ти». Так метафора, спочатку досліджувалась у сфері риторики, а пізніше увійшла у відання лінгвістики, а тільки далі стала предметом наукового дослідження таких наук, як соціальна і політична психологія, соціологія, теорія комунікації, зв'язки з громадськістю [2, с. 123].

З іншого боку, видається, що є й власне наукові причини пожвавлення інтересу до політичної метафори. По-перше, публікація відомими теоретиками когнітивної лінгвістики Дж. Лакоффом і М. Джонсоном нового погляду на метафору, який докорінно змінив розуміння природи і сутності цього феномена. Запропонований ними підхід став активно застосовуватися і до метафор у політиці, сприяючи розширенню відповідних досліджень. По-друге, під впливом згаданих вище екстралінгвістичних факторів посилився інтерес до мови політики з боку дослідників дискурсу. В дослідженні політичних метафор використовуються виступи політичних діячів, документи суспільно-політичних партій і рухів, публікації в засобах масової інформації та ін, а також мову круглих столів, теледебатів, передвиборних виступів кандидатів та агітаційної літератури — в тому числі і з точки зору задіяних в них метафор. По-третє, в останні десятиліття широко обговорюється весь комплекс питань, пов'язаних з мовним впливом. Зокрема, спостерігається відродження риторики в її античних традиціях та актуалізація початкового зв'язку метафори з політикою через область політичної аргументації.

Звернемося тепер до більш докладного розгляду цих напрямків.

Значення когнітивної лінгвістики у процесі дослідженні політичних метафор. Когнітивна лінгвістика не самостійний напрям дослідження з загальною концепцією, предметом і методом дослідження, скоріше, навпаки. До галузі когнітивної лінгвістики зазвичай відносять дослідження, що спираються на якийсь набір постулатів досить загального характеру і відкрито декларують свою приналежність до відповідної традиції. Ніяких інших обмежень не накладається, і кожен дослідник сам визначає предмет, матеріал і метод дослідження, що використовуються теоретичні конструкти і термінологію, що створює досить складну основу для порівняльного аналізу різних концепцій.

Когнітивний напрямок в мовознавстві зародилося в США і як і раніше представлено переважно американськими вченими, принаймні, в тому, що стосується його найяскравіших фігур. У їх числі слід, насамперед, згадати Джорджа Лакоффа, Рональда Лангакер, Леонарда Талмі, Жиля

Фоконье. Саме їх дослідження становлять своєрідне «ядро» когнітивної лінгвістики, її «золотий фонд». До нього, зокрема належить теорія концептуальної метафори Дж. Лакофф і М. Джонсона [8, с. 215].

Перший етап політичної лінгвістики датується 20-тими — 50-тими роки XX століття і характеризується труднощами, пов'язаними з трагічними подіями першої світової війни. Специфічним є те, що власне такі трагічні події зумовили необхідність вивчення політичної комунікації та її взаємозв'язку із суспільно-політичними процесами. Основними напрямами дослідження були спроби вивчення механізмів пропагандистського впливу з метою формування нових методів маніпуляції громадською думкою, свідомістю. Найбільш значущі праці цього періоду пов'язані з діяльністю У. Ліппмана, П. Лазарсфельда, Г. Лассвелла.

У. Ліппман у період першої світової війни писав пропагандистські листівки для армії союзників у Франції, після війни займався вивченням питань пропаганди й агітації, служив радником у дванадцяти президентів США. У сучасній політичній лінгвістиці використовується поняття, що запропоновав У. Ліппман, «процес установки порядку денного» (agenda-setting process), тобто висвітлення в політичній комунікації одних питань і замовчування інших. Отже, учений розмежував реальну актуальність тієї чи іншої проблеми та її «важливість» у сприйнятті суспільства [3, с. 127].

Інший видатний учений з політичної лінгвістики П. Лазарсфельд активно займався вивченням пропаганди в Колумбійському університеті. У 1937 р. він керував дослідним проектом щодо впливу інформації радіомовлення на американську аудиторію. Згодом цей проект вилився у створення «Бюро прикладних соціальних досліджень» — єдиного заснованого на базі університету дослідницького інституту того часу, який займався питаннями політичної та масової комунікації. Внесок П. Лазарсфельда полягає ще в тому, що він разом з іншими дослідниками розробив модель дворівневої комунікації, згідно з якою в будь-якому суспільстві існують сприйнятливі до впливу політичної пропаганди «лідери громадської думки» (opinion leaders), які розповсюджують політичну інформацію по каналах міжособистісного спілкування. Цікавим є те, що методика П. Лазарсфельда набула значного поширення й застосовується сьогодні, але у його визначенні мовленнєвого акту відчувається певна обмеженість, оскільки вчений трактує його лише як елемент міжособистісного спілкування [3, с. 267].

Внесок американського вченого Г. Лассвелла полягає в розробці й розвиткові методики контент-аналізу та її ефективного застосування

для вивчення мови політики. За допомогою контент-аналізу вченому вдалося продемонструвати зв'язок між стилем політичної мови й політичним режимом, у якому ця мова використовується. На думку дослідника, дискурс політиків-демократів дуже близький дискурсу виборців, до яких вони звертаються, тим часом як недемократичні еліти прагнуть до переваги й дистанціювання від рядових членів суспільства, що неминуче знаходить відображення в стилістичних особливостях політичної мови влади.

Отже, мовні інновації, на думку Г. Лассвелла, передують громадським перетворенням, тому зміни в стилі політичної мови служать індикатором наближення демократизації суспільства або кризи демократії. Продемонстрований Г. Лассвеллом потенціал методів квантитативної семантики набув значного поширення. Так, у 40-і рр. XX ст. Н. Лейтес, С. Якобсон та інші дослідники виявляли різні взаємозалежності між семантикою мовних одиниць і політичними процесами на основі аналізу радянських гасел, мови Інтернаціоналу, текстів фашистської пропаганди [9, с. 115].

На наступному етапі (60ті — 80ті роки XX століття) розвитку лінгвістики зарубіжні фахівці зосередили увагу на вивченні комунікативної практики в сучасних західних демократичних державах. Ці дослідження показали, що і в умовах «свободи» постійно використовується мовна маніпуляція свідомістю, але вона є більш витонченою.

Когнітивний підхід розглядає роль символів у категоризації оточуючого середовища. Метафора визначається як основна ментальна операція, як спосіб пізнання, категоризації, оцінки та пояснення явищ оточуючого світу. В основі даного визначення є уявлення про епістемологічний (метафора як спосіб пізнання світу) та онтологічний (метафора як ментальний феномен) характер. Системний виклад даного методу був здійснений у праці «Metaphors We Live by» Дж. Лакоффа та М. Джонсона. Головна ідея даного підходу полягає в тому, що метафора не є тільки категорією мови, а складає значну частину свідомості та проявляється в дії. «Наша буденна понятійна система, в межах якої ми діємо та існуємо, в сутності метафорична» [7, с. 123]. Даний підхід виводить метафору зі сфери мовлення, що для даного дослідження становить велику теоретичну значимість. Відповідно до даної теорії в основі метафоризації політичного життя є процес взаємодії між структурами знань (фреймами та сценаріями) двох концептуальних доменів — сфери –джерела та сфери –мишені. У результаті спрямування метафоричної проекції в одному руслі зі сфери-джерела у сферу-мішені

формуються сталі схеми взаємодії людини з навколишнім середовищем. Сфера-джерела складає сталі фрейми на основі яких реалізується когнітивний механізм, що є основою для прийняття рішень і дій. Це становить основу концептуальної метафори, яка ефективно діє відповідно до концептуальних прототипів суспільства. Висновки, зроблені вченими, встановлюють перспективи для вивчення концептуальної метафори, що охоплює усі сфери досвіду людини і становить когнітивний потенціал. Варто відзначити роботи А. Мусолффа, який продовжує розвиток когнітивної методики, але доповнює її власним поглядом на політичну метафору як живий організм, який функціонує в політичному дискурсі, має риси спадковості та мінливості, отже, еволюціонує та виживає з іншими метафорами у межах окремої комунікативної моделі.

Оригінальний підхід до концептуальної метафор склався в Люблінській лінгвістичній школі, яка розробила лінгвокогнітивну теорію метафори, що об'єднує антропологічний та когнітивний аспекти політичної комунікації. Основним метафоричними моделями є «простір», «об'єкт» та «персоніфікація». Дана модель була детально описана польським дослідником Й. Цинкеном на прикладі метафори війни, коли у засобах масової інформації використовують символічну структуру, яка передбачає наявність поля бою (простір), воїнів (персоніфікація) та зброї (об'єкт). За допомогою такої структури може бути проінтерпретована будь-яка політична подія. Американська дослідниця Д. Стоун у праці «Парадокс політики» яскраво показує як політичні оповіді з такими символічними прийомами формують громадську думку з приводу політичної ситуації [11, с. 45].

Риторичний напрямок акцентує увагу на досягненні за допомогою політичної метафори образності мови, що використовується з метою впливу на масову свідомість. Дослідження у рамках даного підходу більше стосувалися кризових ситуацій, зокрема використання маніпулятивного потенціалу публічного мовлення під час війни (мілітаристські метафори), виступи політиків під час виборчої кампанії. Дані проблеми розроблялися вченими — Р. Айви, Р. Д. Андерсон, Р. Карпентер, М. Осборн, В. Ріккерт, С. Томпсон та ін.).

Варто зауважити, що даний підхід робить акцент на універсальності політичної метафори і сталості людської відомості у сприйнятті політичних символів.

Сутність концептуальної метафори, за книгою Лакоффа і Джонсона «Метафори, якими ми живемо», визначається як розуміння і переживання сутності одного роду через сутність іншого роду. В авторській терміноло-

гії, відбувається відображення «сфери — джерела» (понятійних областей війни, грошей, подорожі) на «сферу — мішень» (відповідно суперечка, час, любов). Згідно висунутої пізніше «гіпотезі інваріантності», при цьому відображенні «когнітивна топологія» сфери — джерела частково переноситься на сферу-мішень. Запропоновані авторами поняття концептуальної метафори і методика її аналізу виявилися актуальними: за час, що минув з виходу книги у світ, з'явилась велика кількість робіт, присвячених дослідженню концептуальних метафор в різних культурах і різних сферах людської діяльності. На матеріалі російської мови цим, зокрема, займаються представники Московської семантичної школи, органічно поєднуючи ідеї Лакоффа і Джонсона з традиціями вивчення наївною картини світу [10, с. 15].

Застосування теорії концептуальної метафори до мови політики почалося зі статті Дж. Лакофф про систему метафор, що використовувалися американською владою в 1991 р. для обгрунтування неминучості військового вторгнення в Ірак. Ця робота стимулювала подальше вивчення метафор у політиці, активно розвивається і в наші дні. Подібні дослідження зосереджені, головним чином, на виявленні концептуальних метафор, використовуваних тими чи іншими політичними силами, та аналізі взаємозв'язків між характером цих метафор, з одного боку, і тим політичним курсом, який проводять або до якого закликають відповідні політики.

Теорія концептуальної метафори — не єдина концепція, що реалізує когнітивний підхід до вивчення метафор.

Дискурсивний підхід до вивчення політичних метафор

Своєю популярністю в якості об'єкта дослідження політична метафора зобов'язана також становленню і розвитку в кінці XX в. нової міждисциплінарної галузі — дискурсивного аналізу. У рамках цього широкого напрямки розробляються дослідження конкретних різновидів дискурсу, наприклад, дискурсу ЗМІ, політичного, судового, феміністського, расистського дискурсу, дискурсу конкретних політичних партій і діячів, дискурсу насильства, конфронтації і т. п. Як видно з прикладів, підстави для виділення типу дискурсу можуть бути різні: належність до предметної галузі, ідеологічна спрямованість, суб'єкт комунікації і пр. Однак істотно те, що будь-яке подібне звуження об'єкта дослідження передбачає особливе використання мови: особливу граматику, лексикон, семантику, стилістику, особливі правила слововживання, синонімічних замін, істинності, в кінцевому рахунку — особливий світ. Термін дискурс зближується за змістом зі словами мову і стиль в поєднаннях типу мова

більшовизму, стиль Достоєвського, тому в подальшому викладі вираження політичний дискурс і мова політики будуть використовуватися в якості синонімічних.

Дискурсивний підхід вивчає метафору у політиці як засіб отримання підтримки з боку населення. Особливо детально розглядаються методики створення нерівності в суспільстві, зокрема гендерної, соціальної тощо. Дана проблематика розроблялась Т. ван Дейком, Н. Ферклау, Р. Водак. Логічним наслідком було те, що нові політичні умови призвели до зміни методів комунікативного впливу, а оскільки політика — це завжди боротьба за владу, то варто згадати, що в цій боротьбі переможцем зазвичай стає той, хто краще володіє комунікативною зброєю, здатний створити у свідомості адресата необхідну маніпулятору картину світу. Практичним формуванням такої форми сприйняття займалися вчені на цьому етапі розвитку політичної лінгвістики. Отже, протягом другого етапу розвитку політичної лінгвістики набули поширення дослідження політичної лексики, теорії та практики політичної аргументації, політичної комунікації в історичній перспективі, політичних метафор і символів [6, с. 129]. Увагу дослідників привертали питання функціонування політичної мови в ситуації передвиборної боротьби, парламентських і президентських дебатах, у партійному дискурсі. На цьому етапі вдосконалюється науковий апарат вивчення політичної комунікації та все більше факторів ураховується при дослідженні дискурсивної значущості тих чи інших висловлювань, текстів або корпусів текстів. Особливістю цього періоду є зосередження уваги на політичній мові в контексті західних демократій.

Неориторична парадигма та її вплив у розвиток досліджень політичних метафор

У риториці традиційно, починаючи з античних авторів і аж до сучасних концепцій, метафора розглядається як фігура мови, що використовуються, поряд з іншими риторичними прийомами, цілі впливу на адресата. З трьох категорій класичної риторики — логосу, етосу і пафосу — метафора є частиною останньої, тобто належить до пафосу. Саме пафос «відповідає» за способи мовного вираження, що сприяють, кажучи сучасною мовою, реалізації комунікативного наміру оратора, яке може полягати в тому, щоб переконати аудиторію у своїй правоті, спонукати її до дій або, навпаки, до апатичних настроїв. При цьому, як розуміли давні ритори, першорядну важливість має емоційно — психологічний вплив. Емоційно — насичена мова має більшу силу впливу, ніж мова, позбавлена експресивності. Цей факт добре відомий полі-

тикам, тому в своїх виступах вони охоче використовують різноманітні риторичні прийоми, в тому числі і метафору. Виникнувши в античності, в період розквіту ораторського мистецтва, риторика, однак, поступово втрачала свої позиції і в XIX в. звелася до приватної дисципліни прикладного характеру — судової риториці. Проте починаючи з другої половини XX в. відбувається її відродження у формі так званої «неориторики», що прагне до відновлення і розвитку античних традицій, а, отже, знову актуалізується роль метафори як засобу емоційного впливу і переконання [1, с. 13].

Наслідуючи античний канон і деякі, добре розроблені фрагменти теорії, неориторика приймає на себе і масу невирішених в класичній риториці проблем. Серед них, насамперед, питання про змістовне наповнення центральних понять риторики: аргументації, впливу, переконання. Осмислення того, як ці поняття співвідносяться між собою, додатково ускладнюється зміненими умовами мовної комунікації. Для неориторики, що розвивається в епоху масових комунікацій, вивчення аудиторії представляє більш складну задачу, ніж це було в античному світі, коли оратор виступав перед натовпом.

У вітчизняній науці проблематика мовної дії на адресата досліджувалася в рамках теорії мовної діяльності А. Н. Леонтьєва. В основі цієї теорії лежить думка про несамостійність мови, її підпорядкованості цілям тієї діяльності, заради якої вона розгортається. Мова розглядається не тільки і не стільки як засіб передачі повідомлень, а як засіб управління діяльністю людей — в тому сенсі, що саме управління діяльністю співрозмовника становить кінцеву мету мовного спілкування, по відношенню до якої передача повідомлення — лише засіб. Мовний вплив визначалося як «регуляція діяльності однієї людини іншою за допомогою мови», при цьому відрізнялося мовленнєвий вплив в широкому сенсі і у вузькому сенсі. Під мовним впливом в широкому сенсі розумілося будь мовне спілкування, взяте в аспекті його цілеспрямованості, цільової обумовленості. Мовний вплив у вузькому сенсі — це мовне спілкування в системі засобів масової інформації або в агітаційному виступі безпосередньо перед аудиторією. Саме воно було предметом теоретичних і експериментальних досліджень вітчизняних лінгвістів і психологів, що спиралися на теорію мовленнєвої діяльності А. Н. Леонтьєва [5, с. 55].

Дослідження, присвячені проблемам мовної дії та шляхам її оптимізації, в цілому досить далекі від того, чим займається сучасна західна неориторика. Так, на відміну від зарубіжних країн, у вітчизняній науці

рідкісні дослідження, які містять аналіз конкретних аргументативних текстів з точки зору задіяних в них риторичних прийомів. Лише в останні роки виник інтерес до комунікативних стратегій і тактик, в тому числі аргументативні. Зокрема, почала розвиватися досить популярна на Заході галузь, яка знаходиться на межі дослідженнь політичного дискурсу і теорії аргументації, що вивчає мовні стратегії політиків на матеріалі їхніх публічних виступів, участі в дебатах, круглих столах і пр.

Великий внесок у розробку цього наукового напряму зробив німецький дослідник Ніклас Луман, основні положення якого можна вивчати відповідно до праць «Влада», «Що таке комунікація». Автор стверджує, що за допомогою мови здіснюються такі процеси, як створення невизначеності ситуації та пропозиція підвладним зрозумілої альтернативи деякого рішення, яке породжує визначеність ситуації. Це досягається певним формулюванням повідомлення, яке трансформує відому інформацію за допомогою мовленнєвих структур, з метою легітимації політичних ідей. Тобто Н. Луман наголошує на маніпулятивному аспекті політичної комунікації, адже мова володіє цілим спектром методик для формування установок у масовій свідомості [10,с. 170].

Учений акцентує увагу на важливості ефективної організації політичного повідомлення задля збереження важелів управління. Основними завданнями владних структур щодо організації інформаційних потоків, на думку дослідника, мають бути такі:

створення механізмів, які, з одного боку, створюють феномен невизначеності повідомлення, а з іншого — заперечують можливість підлеглих подолати невизначеність, тобто усвідомити прихований вплив;

здійснення такого впливу на суспільство, щоб був не відомий навіть теоретично цілий спектр альтернатив щодо формування невизначеності;

підлеглі мають сприймати відібрану владою для демократичного голосування альтернативу вибору деякого рішення як те, що забезпечить визначеність.

Основна ідея цього напряму полягає у формуванні однакових реакцій аудиторії на політичні дії з метою підтримки й легітимізації мотивів правлячих сил.

Список використаних джерел:

1. Андерсон Р. Д. Каузальная сила политической метафоры / Р. Д. А ндерсон. — Екатеринбург. — 2006. — С. 92

2. Баранов О. М. Російська політична метафора: матеріали до словника / О. М. Баранов, Ю. М. Караулов. — М., 1991. — 145 с.
3. Будаев Э. В. Современная политическая лингвистика / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов. — Екатеринбург, 2009. — 230с.
4. Будаев, Э. В. Риторическое направление в исследовании политической метафоры / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов // Respectus Philologicus. — 2006б. — № 9 (14).
5. Будаев Э. В. Могут ли метафоры убивать? Прагматический аспект политической метафорики / Э. В. Будаев. — Политическая лингвистика. — №20. — Екатеринбург, 2009. — 74с.
6. Водак, Р. Язык. Дискурс. Политика / Р. Водак. — СПб., 2003.
7. Ельштайн Дж. Б. О взаимосвязи между политическим языком и политической реальностью / Дж. Б. Ельштайн // Логос. — 2005. — №3. –142с.
8. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры / Дж. Лакофф, М. Джонсон: Сборник: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. М.: Прогресс, 1990. — 415с
9. Лассуел Г. Д. Психопатология и политика / Г. Д. Лассуел. — РАГС, 2005. — 352с.
10. Луман Н. Власть / Пер. с нем. А. Антоновского. — М.: Праксин. — 2001. — 256 с.
11. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень / Д. Стоун. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 2000. — 304 с.

Стаття надійшла до редакції 26.01.2015 р.

Воробьева А. Ю. Концептуальные подходы к изучению политических метафор

В статье проанализированы основные подходы к исследованию политических метафор. Большинство ученых рассматривает метафору как совокупность символических образований, фреймов, которые формируют стереотипные представления в структуре сознания человека, упрощает познания политической реальности. С помощью политической метафоры можно изменять представление адресата о политике

Ключевые слова: метафора, политическая лингвистика, язык, политика, символ

Vorobiova Ganna. Conceptual approaches to the study of political metaphors

In the article the basis of the study of political metaphors. Most scholars consider the metaphor as a set of symbolic structures, frames, forming stereotypes in the structure of consciousness that facilitates knowledge of political reality. Using the metaphor of the political idea can change recipient policy

Keywords: metaphor, political linguistics, language, politics, symbol

УДК 141 (378.004)

Постол О. Є.

Кандидат політичних наук, докторант кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ІДЕОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ КІНЦЯ XX—ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

Проаналізовано еволюцію ідеології як соціального явища і важливої категорії сучасної політичної науки. На основі дослідження існуючих наукових підходів розкрито процес трансформації класичних течій політичної ідеології в посткласичні модифікації, а також прослідковано процес зародження новітніх ідеологічних течій, зокрема, таких як фемінізм, екологізм, постмодернізм, альтерглобалізм,транс гуманізм та інші. Показано роль ідеології як чинника ідейно-політичного забезпечення модернізації і становлення демократії.

Ключові слова: ідеологія, посткласичні ідеологічні течії, глобалізація, постлюдство, соціокультурні трансформації, транс гуманізм, солідаризм.

Дослідження проблематики, пов’язаної з процесом становлення і функціонуванням постласичних ідеологій, є в сучасних умовах кардинальної зміни ідейно-політичних орієнтацій надзвичайно актуальним. У цьому контексті в пропонованій статті реалізовано спробу диференційовано розглянути найважливіші аспекти ідеологічних трансформацій на зламі століть, а також напрями розвитку й забезпечення адекватної ідеології на рівні окремого суспільства, виходячи з наявного світового і українського досвіду.

Становлення стабільного, демократичного суспільства неможливе без єдиної ідеї, здатної об'єднати більшість народу з тим, щоб перейти на вищий рівень ціннісних орієнтацій. Наявність різних ідеологій потребує кваліфікованих кадрів ідеологів, які мають забезпечувати розробку і впровадження конструктивних ідей у свідомість мас, перетворення їх на власні переконання людей. Нехтування ідеологічною роботою тягне за собою негативні наслідки, які незрівнянно зростатимуть, якщо таке становище буде залишатися сталою нормою політичного життя, суспільного й індивідуального буття та свідомості. В цьому контексті

поняття «політична ідеологія», незважаючи на докорінні цивілізаційні зміни, які відбулися в останні десятиріччя у світі, залишається одним із базових концептів сучасної політичної науки. Адже політична ідеологія як своєрідний тип суспільної свідомості відображає колективну точку зору на перебіг політичного і соціального розвитку суспільства, а тому є одним з індикаторів його поступу. Саме політична ідеологія може стати тією соціокультурною основою, яка об'єднає суспільство з метою подолання соціально-політичних суперечностей, конфліктів. Відтак вивчення інтеграційного потенціалу політичної ідеології є одним з найактуальніших напрямків досліджень в межах сучасної проблематики соціально-гуманітарних наук.

Говорячи про людство як єдиний суб'єкт сучасної історії, політологія має зосереджувати свою пізнавально-дослідницьку увагу на поясненні політичного радикалізму та обгрунтуванні ідеології, здатної проникнути в глибинні підвалини свідомості людей, які визначають її характер. Такий підхід набуває особливого значення в умовах безпрецедентної за масштабами і впливом (як позитивним, так і негативним) глобалізації, постійного вдосконалення інформаційних і комунікаційних технологій, «метаморфоз» духовно-культурного середовища, що створюють якісно нову суспільну реальність, за якої існуючі політичні інститути і нормативно-правові чинники втрачають свою ефективність. Зазначене вимагає нових, адекватних організаційних форм, а також ідейно-політичних методів, засобів і механізмів регулювання соціальних процесів. Слід пам'ятати, що модернізаційні процеси в економіці і політиці значною мірою відбуваються під впливом соціокультурних явищ, а тому знання закономірностей і особливостей розвитку цієї сфери сприятиме більш усвідомленому вирішенню економічних і політичних проблем, врегулюванню соціальних конфліктів.

Сучасний сценарій «співіснування цивілізацій» засвідчує, що із закінченням ери протистояння ідеологій у політичному і суспільному житті чіткіше стали виявлятися фундаментальні відмінності у цінностях різних цивілізацій. В результаті незахідні цивілізації постають вже не об'єктами культурно-цивілізаційного впливу Заходу, а активними суб'єктами і власної історії, і світового порядку в цілому [1].Така ситуація спонукає до висновку, що сьогодні змінюються як ідеологічні течії, так і розуміння самої ідеології, оскільки сучасна соціальна дійсність вже не може бути пояснена за допомогою традиційних обгрунтувань, засобів і переконань. Жодна з головних традиційних ідеологій (ліберальна, консервативна, марксистська, соціалістична) не має узгодженого розуміння

перспектив глобалізації як соціоекономічного, соціокультурного феномена. За цих умов відповіддю на виникнення нових викликів соціуму з боку природи, соціальної, гендерної і культурної нерівності стають нові ідейні течії і рухи, такі як інвайронменталізм, комунітаризм, фемінізм, антиглобалізм, різного роду фундаменталізми тощо. Звичайно, ці ідейні течії не мають такої значної соціальної бази, як класичні ідеології, але їх цінність, з одного боку, полягає у привернення уваги до існуючих проблем, а з іншого — у ідейній і нормативній спрямованості, яка визначає нові векторисвітового розвитку.

Сьогодні набуває чітких контурів тенденція до зменшення ролі політичних важелів і заміщення їх фінансовими. Залежність урядів від інвестицій змушує змінювати національну соціально орієнтовану економічну політику ліберальною. Ідеологія ринкових фундаменталістів засвідчує, що в світі наростає загроза не тільки політичним інституціям, а й подальшій долі демократії як умові справедливого і гармонійного розвитку людства. Починаючи з кінця XXст. деякі міжнародні організації виконують важливі політичні інтеграційні функції, і тому їх дії можна розглядати як певні ознаки «всесвітнього уряду». Опоненти наголошують на неможливості і недоцільності створення такої інституції з декількох причин: через величезну кількість учасників, які мають значні розбіжності між політичними, економічними, культурними і релігійними системами; із-за невизначеності того, хто має право наділяти цей уряд повноваженнями; через боротьбу за світове лідерство. Так чи інакше, неможливо абстрагуватися від того, що, за умов глобалізації нація-держава втрачає осьову роль у соціально-економічному розвитку. Відбувається переформулювання функцій традиційної кейнсіанської держави добробуту, зокрема ревізія масштабів фінансування нею соціального сектора. Наявне вторгнення економічної раціональності й корпоративної культури у весь державний сектор. Присутність глобалізації проявляється в експансії економічної раціональності й ринкової ідеології, що означає встановлення примату економіки над політикою, громадським благом і груповими та загальносоціальними інтересами. Тобто неоліберальна, ринкова ідеологія застосовує до всіх царин суспільного життя механізми, запозичені зі світу бізнесу. При цьому реінсталляція фундаментальних основ лібералізму не стала дієвою панацеєю від дефектів капіталізму. Свобода ринку не ізолює економічний сектор від стагнації, зниження попиту і безробіття. Вирішення даної проблеми, при збереженні головного ідеологічного принципу «індивідуальної свободи», можливе за умови оптимізації функціону-

вання економічного сектору шляхом розширення просторових меж ринку з подальшим раціональним розподілом виробництва, збільшенням рівня попиту та ефективною регламентацією кореляції політичної влади з економікою.

В рамках суспільних трансформацій зламу століть виникає нова ідеологічна платформа моделювання соціально-політичної реальності — «глобалізм». Семантична однорідність даного концепту з «глобалізацією» не ототожнює сутність функціональних аспектів цих понять. Як ідеологія глобалізм покликаний подолати наслідки регресу соціальної реальності, вирішити проблеми регламентації діяльності традиційних політичних інститутів і модернізувати економічний сектор для ліквідації ефектів капіталістичної кризи. У понятійному полі цієї ідеології слід розрізняти дві диференціальні категорії — «ринковий глобалізм» і «справедливий глобалізм». Об'єктами спотикання біполярних версій глобалізму виступають: 1) розуміння значення глобалізації; 2) визначення природи соціально-економічного розвитку; 3) відповідь на питання позиціонування політичної влади. В умовах цього дискурсу сформувалося поняття «альтерглобалізм». І хоча визначення спільної світоглядної концепції альтерглобалістського руху супроводжується складностями, пов’язаними з широтою та строкатістюсамого руху, великою кількістю різних організацій з різних країн та регіонів світу, що мають власні програми, але в його межах інтегруючим потенціалом наділена антикапіталістична, антинеоліберальна ідея, що зумовлює культивування і оновлення соціал-демократичних ідей та неомарксистських поглядів, спрямованих на подолання світового панування ТНК і глобальної еліти [2, с. 29 — 36].У соціокультурній сфері альтерглобалісти виступають проти поширення універсалізму і уніфікації, витіснення локальних культур і засилля вестернізації-американізації, а також проти патріархальних привілеїв, які ведуть до тотальної бідності. У соціальній політиці рух виступає за збереження соціальних програм та проти різних видів дискримінації у трудових відносинах. Адже ТНК, діючи у міжнародному масштабі, розміщують виробництво у країнах з низькими екологічними стандартами, рівнем оплати праці, використовуючи некваліфіковану робочу силу і вимагаючи від урядів цих країн значних пільг для себе або згортання соціальних програм і переходу до «мінімальної держави». Яким буде подальший розвиток альтерглобалістського руху, покаже майбутнє [3, с. 73 — 76].Але очевидною є необхідність постійної уваги до цього ідеологічного руху як до перспективного з боку політичної науки і політичної практики.

Однією з ключових новітніх ідеологій в сучасних умовах світового розвитку є екологізм. У процесі екологізації політики формується світоглядна основа, що передбачає більше індивідуалізму, самоорганізації і самовизначення як засобів подолання наявних екологічних проблем. Характерною рисою екологічного світогляду є визнання абсолютної переваги нематеріальних цінностей (свобода, самовиявлення, мир) перед матеріальними (капітал, кар'єра, майно). Оприроднення людини, її біологізація неодмінно приводить ідеолога до того висновку, що соціальне середовище також є сферою боротьби народів за існування й виживання. Тому вкрай важливо зрозуміти об'єктивні засади людського буття, як власне природної істоти, так і соціально-духовної. У 20-ті роки XX ст. одним із перших вказав на загрозу глобальних проблем український вчений В. Вернадський, обґрунтовуючи це через вчення про ноосферу, згідно якого людина своєю працею та свідомим ставленням до життя переробляє земну оболонку — геологічну область життя, біосферу. Тобто переводить біосферу в якісно новий геологічний стан — ноосферу. Основні положення вчення про ноосферу є такими: ноосфера — це вища стадія біосфери, пов'язана з виникненням і розвитком в ній людства; пізнаючи закони природи та удосконалюючи техніку, сфера розумної діяльності стає потужною силою, що може бути співставлена з геологічною; людина починає чинити визначальний вплив на хід процесів у сфері Землі та в навколоземному просторі, глибоко змінюючи Землю своєю працею; становлення і розвиток людства як нової перетворюючої природу сили, виявилось у виникненні нових форм обміну речовиною і енергією між суспільством і природою, у всезростаючому біогеохімічному впливі людини на біосферу. Вчення про ноосферу дає методологічний підхід до оцінки процесу глобалізації: визначає перспективи розвитку людства; попереджає людство про пагубні наслідки протиставлення ноосфери і біосфери. Руйнування духовних засад людської спільноти, абсолютизація ринкового регулювання призведуть до порушення біологічної рівноваги на планеті. У свою чергу, виснаження біологічного потенціалу може мати своїм наслідком деградацію духовного виробництва, а, відповідно, уповільнення процесу розвитку людства.

Драматизм екзистенційної ситуації у долі людини як біосоціальної істоти, спричиненої НТР і, зокрема, гуманотехнологіями, утворюють проблемне поле світової гуманітарної думки XXIст. (або вже «трансгуманітарної»), розвиток якої, у свою чергу, обумовлений розробкою якісної методології міждисциплінарних досліджень. Базовою пробле-

мою при цьому постає визначення «постлюдини». Вчені зазначають, що постлюдський світ, який може утворитись в результаті стрімкого технологічного розвитку, тим паче технологічної сингулярності, можливо, буде абсолютно інакшим, неможливим для сьогодення, абсолютно невідомим [4].Щодо шляхів розвитку постлюдини і форм постлюдства, то, на думку трансгуманістів, можливі різні напрямки цього розвитку, а тому і різні сценарії формування моделі постлюдства. Деякі з напрямків можуть привести до єдиної постлюдини, а деякі — до суспільства окремих постлюдей. Тому сингулярність для дослідників є проблемним питанням, адже позбавляє можливості передбачити, що буде після неї. Можливість передбачення необхідна, хоча б на мінімальному рівні, інакше, втрачає сенс спрямування розвитку у бажаному напрямку, розбудова устрою постлюдства в тих формах, які передбачаються сучасними трансгуманістами.

Для сучасного політичного аналізу недостатньо розглядати виробничі відносини лише з точки зору економічної. Принаймні, ідеологічний підхід повинен враховувати зазначені міркування. А саме: людина як пізнавальна істота процес свого становлення як духовно-практичної істоти здійснює засобами матеріально-виробничої та науково-експериментальної діяльності. Соціально-політична практика людства з огляду на це не повинна розглядатися виключно під економічним кутом зору. До такого висновку підштовхує та обставина, що на зміну класиці в усі переломні періоди розвитку людства завжди приходить посткласика, неокласика, модернізм і постмодернізм, врешті, радикальні альтернативні ідеологічні вчення [5, с. 9 — 34; 6].Нинішній етап розвитку людства характеризується тим, що воно практично подолало просторово-часові форми буття і перейшло на соціокультурні взаємозв’язки у формах вічності й безкінечності. Так, для спілкування між людьми, в тому числі й на політичному, економічному, духовному рівнях, достатньо набрати відповідні номери мобільного телефону чи увійти в мережу Інтернет. Аналогічно в дуже стислі відтинки часу можна подолати просторові перешкоди на шляху до спілкування. Такі нібито суто технологічні артефакти створюють, тим не менше, реальні можливості для соціокультурної комунікації між людьми. Останні, в свою чергу, спрямовують їх свідомість на необхідність подолання соціокультурних розбіжностей, зафіксованих у змісті політичної, правової, морально-етичної, художньо-естетичної, релігійної, філософської свідомості. А це вкрай важливо, адже досить часто певні ідеї, що складають сутність цих форм свідомості, набувають характеру ідеологій, що не

дозволяють досягти порозуміння між різними людьми, народами, державами, культурами, цивілізаціями, різними міждержавними об'єднаннями тощо. На тлі щойно зазначеного логічно випливає необхідність оновлення ідеологій, що зумовлено змінами в суспільному житті народів та потребі зняття зайвої напруги у відношеннях між державами. Адже ідеології, ставши державними, мають більшу схильність до підсилення дії відмінного між ними, ніж спільного. Вірніше, не вони самі по собі, а їх неадекватні носії. Серед головних причин цього — партійно-владне оформлення змісту ідеологій, підхід до них не як до засобів осмислення історії розвитку суспільства, а, навпаки, як до засобу тиску на свідомість людини з метою її спрямування у підлегло-апологетичний стан.

Людство дедалі більше усвідомлює обмеженість технічного прогресу, а також повязані з ним ризики і небезпеки. Постмодернізм вдало відбив той граничний стан суспільної свідомості, що передбачає переворот і переоцінку цінностей, трансформацію ідеалів [7, с. 286 — 289]. Добі постмодерну властиві такі соціальні процеси і тенденції як ускладнення системи соціальної ідентичності індивідів та пов'язана з цим індивідуалізація, а також фрагментація соціального цілого та криза традиційних соціальних інститутів. Багатозначність, іронія, несподіваність інтерпретацій, зворотність смислу й оцінок, гра смислами, невизначеність, фрагментарність свідомості і культури, деканонізація, видимість, ілюзія існування замість реалістичності, колажність, перевага інтуїції над раціональністю, образність, метафоричність, невиразність — це далеко не повний перелік рис постмодерну, що проявляються в усіх сферах буття соціуму. У постмодернізмі панує хаос, але, в той же час, все поєднується. Тому суперечності, які породжують сучасні соціальні зміни, на думку дослідників постмодернізму і глобалізації, не є невирішуваними. Більше того, самі ці процеси і «народжують» засоби їх вирішення. Так, проблема атомізації суспільства може вирішуватись засобами глобалізації, здатними поєднувати найвіддаленіше, в тому числі об'єднати в єдину мережу людей з усіх куточків світу на рівні їх ідентичності. Позитивний результат визначатимуть духовна переорієнтація і самовдосконалення. А це означає перехід на вищий щабель розвитку соціуму. Виходячи з цього, постмодернізація у політологічному плані може бути визначена як сучасна, більш досконала форма модернізації, що передбачає перехід від традиційного чи сучасного суспільства до постсучасного, — здатного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідуумів,

інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторності буття певного соціуму.

В інформаційну добу інституції і організації громадянського суспільства перетворюються на «порожні оболонки», безсилі прив'язатися до людського життя й соціальних цінностей. Тобто люди перестають ідентифікувати себе з державою, громадянами якої вони є, як і з організаціями громадянського суспільства, адже вони в умовах глобалізації вже неспроможні виконувати свої зобов'язання перед громадянами, постачати соціальні послуги, захищати їх і відстоювати їхні права та інтереси, через що і втрачають лояльність і легітимність. Люди ж вимушені покладатись на себе, на свої здібності, збільшуючи їх через інформацію і знання [8, с. 144—147; 9, с. 120—126]. Таким чином, розгортаються індивідуалізація та інформатизація. За цих умов виходом для українського суспільства має бути розвиток суспільної свідомості і самосвідомості через знання і освіту, активізація демократичних ініціатив, налагодження ефективного громадського контролю, удосконалення механізмів зворотного зв'язку, підвищення рівня політичної комунікації, перегляд і формування адекватної системи цінностей тощо. Це дозволить нашому суспільству стати більш демократичним, в тому числі і щодо рівного доступу до отримання, використання та поширення інформації як найважливішого ресурсу, а разом з тим, сприятиме просуванню у напрямку до постсучасного, справжнього інформаційного суспільства, аби не бути тільки інформатизованим у розумінні наявності сучасних технологій.

Аналіз сучасних ідеологій в умовах незалежної України має надзвичайну теоретичну і практичну актуальність, оскільки українське суспільство надзвичайно вразливе щодо впливу на нього тих ідеологічних новацій, які своїми змістовними й сутнісними домінантами зачіпають усталені стереотипи поведінки, вкорінені в досить драматичній історії його буття. Крім традиційного й досить неоднозначного індивідуалізму, яким просякнута народна свідомість, їй також властивий здоровий консерватизм, апеляція до здорового глузду, побудованого на життєвому індивідуальному та загальнонародному досвіді. На тлі того динамізму, який визначає суспільне життя громадян України вже майже чверть століття, вкрай важливо адекватно вплинути на усталені мотиваційні домінанти свідомості, щоб, з одного боку, не зруйнувати їх, з іншого щоб надати їй сучасного динамізму. З огляду на це слід звернути увагу на різні типи ідеологій: 1) неокласичні (неоліберальні, неоконсервативні,

неокомуністичні, ідеології неонаціоналізму, соціал-демократичні немодерністські ідеології); 2) постнеокласичні (лібертаризм, комунітаризм, «нові праві», фемінізм, лівий радикалізм, релігійний фундаменталізм, правий екстремізм); 3) новітні (інвайронменталізм, глобалізм і альтерглобалізм, транс гуманізм, постмодернізм).

Питання регулювання ідеологічної царини в Україні залишається відкритим вже не одне десятиріччя. Одні науковці, публіцисти і політики наголошують на необхідності деідеологізації, інші — висувають аргументи на користь ідеологізації сучасного українського суспільства. Втім, варто зауважити: за будь-яких умов аналіз ідейно-політичної ситуації у країні є обов'язковим, адже без об'єктивних знань про ідеологічний стан суспільства неможливе здійснення у ньому ефективних системних перетворень, його модернізація. Причому, як науковці, так і представники політичних партій, громадських організацій, а також органів державної влади мають не просто констатувати той чи інший ідеологічний стан суспільства, поставивши своєрідний «діагноз», але й запропонувати «рецепти» щодо його лікування, тобто своє аргументоване бачення перспектив розвитку певних ідеологій як цілісних систем або окремих їх цінностей й ідеалів у вітчизняному соціополітичному просторі. Тому актуальність дослідження проблематики можливих векторів ідеологічного розвитку в Україні є беззаперечною. Метою з'ясування характеру ідеологічних трансформацій в сучасній Україні є розгляд наступних проблем: 1) виокремлення сутнісних рис процесу ідеологічної соціалізації як базового для системи ідейно-політичного виробництва у будь-якому суспільстві; 2) з'ясування специфіки політико-управлінських аспектів функціонування ідеологічних систем; 3) формулювання ключових засад новітнього дискурсу здійснення ідеологічної політики держави; 4) висвітлення перспектив актуалізації основних ідей і цінностей доктрини солідаризму в Україні. За умов перехідного стану в Україні спостерігається брак якісного теоретико-програмного забезпечення функціонуваннябільшості класичних і посткласичних ідеологій, що надзвичайно ускладнює системне дослідження з означеної проблематики. Неабиякий творчий потенціал для сучасної України має ідеологія солідаризму, тому, що однією з її провідних ідей визнається необхідність консолідації суспільства у період серйозних загроз — як зовнішніх, так і внутрішніх [10, с. 150 — 154]. Ідеологія солідаризму в умовах функціонування суспільства перехідного типу має сприяти підвищенню його соціоадаптивних можливостей,

з одного боку, та формуванню й зміцненню норм соціальної і політичної етики, з іншого.

Список використаних джерел:

1. Алєксєєнко І. В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти): [монографія] / І. В. Алєксєєнко. — К.; Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. — 360 с.
2. Бузгалин А. Альтерглобализм: к теории феномена / А. Бузгалин // Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения» / [под ред. А. В. Бузгалина]. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — С. 29–64.
3. Бузгалин А. В. Альтерглобализм как феномен современного мира / А. В. Бузгалин // Политические исследования. — 2003. — № 2. — С. 71–85.
4. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества: [пер. с англ.] / З. Бауман. — М.: Весь Мир, 2004. — 188 с.
5. Айзенстайн З. Экспортный феминизм Севера и Запада / З. Айзенстайн // Гендерные исследования. — Вып. 1. — Х.: ХЦГИ, 1998. — С. 9–34.
6. Клаус В. Экологизм и другие вызовы современности [Электронный ресурс] / В. Клаус // Речь президента Чешской Республики Вацлава Клауса в Институте Катона 09 марта 2007 г. — Режим доступа: http://www. klaus. cz/clanky/2481
7. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Политология: хрестоматия / [сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов]. — СПб.: Питер, 2006. — С. 286–301.
8. Постол Е. Е. Потенциал интеграции идеологических основ «трансгуманизма» и концепции «постчеловека» в политическую реальность / Е. Е. Постол // Альманах современной науки и образования. — Тамбов: Грамота, 2013. — № 8 (75). — С. 144–147.
9. Постол О. Є. Фемінізм: витоки та особливості його сучасного етапу / О. Є. Постол // Перспективи. — 2012. — № 1 (51). — С. 120–126.
10. Плешко М. В. Ідеологія солідаризму в програмних документах політичних партій України / М. В. Плешко // Політологічний вісник: зб. наук. праць. — К.: ІНТАС, 2009. — Вип. 40. — С. 149–160.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2015 р.

Постол Е. Е. Идеологические трансформации конца XX — начала XXI века.

Проанализированаэволюцияидеологиикак социального явленияи важнейшей категории современной политической науки. На базеисследованияя существующих научных подходов растрыт процесс трансформации классических течений политическойидеологии в постклассические модификации, а такжепрослеживается процесс зарождения новейших идеологических течений, в частности, таких как феминизм, экологизм, постмодернизм, альтерглобализм,трансгуманизм и другие. Показана роль идеологиикак фактора идейно-политического обеспечения модернизацииистановления демократии.

Ключевые слова:идеология, постклассические идеологические течения, глобализация, постчеловечество, социокультурные трансформации, трансгуманизм, солидаризм.

Postol O.E. The ideological transformation of the late 20-th and early 21 centuries

Evolution of ideology of parsed as a social phenomenon and the most important category of modern political science. Based on the study of existing scientific approaches is the transformation of the classical movements of political ideology in the classical models, and there is a process for the birth of modern ideological currents, such feminism, alter-globalism, postmodernism, environmentalism, transhumanism, and others. The role of ideology as a political-ideological factor ensuring the modernization and strengthening of democracy.

Keywords: ideology, post classic ideological trends, globalization, post-humanity, socio-cultural transformations, transhumanism, solidarism.

УДК 321:659.4

Каращук А. Я.

К. ф. н. викладач кафедри іноземних мов Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ТА ІДЕОЛОГІЯ

В статті розглядається взаємовідношення ідеології та дискурсу. Автор надає визначення термінам «дискурсивне протистояння», «дискурсивна війна», визначає основні інструменти контролю вузлових точок дискурсу. Також визначає засоби дискурсивного впливу, та/або протистояння у відповідності до засад національної безпеки.

Ключові слова: дискурс, дискурсивне протистояння, дискурсивна війна, деконструкція, вузлові точки, семантичні інваріанти.

Взаємодія цих двох понять — дискурсу та ідеології — за останні 40 років зазнала значної еволюції. Авторові ближче всього еволюція взаємин цих термінів, зафіксована в працях французької лінгвістичної та філософської шкіл. Спершу дискурс впливав на ідеологію, потім він її формував [3], в останніх роботах М. Фуко [4], дискурс і є ідеологія. Відповідно під дискурсом з самого початку розумілися тексти, об'єднані певною ідеєю, гіпертекстом, соціальною діяльністю людини. В роботах Ернесто Лакло і Шанталь Муфф [6] дискурс вже здатний формувати соціальний світ за допомогою значень. Ключовим моментом цієї теорії є те, що дискурс не є замкненим і завершеним завдяки контактам з іншими дискурсами, що передбачає боротьбу дискурсів за фіксацію свого значення основних понять (вузлових точок). Еволюція поняття «ідеологія» досягло того етапу, на якому використання слова «дискурс» замість «ідеологія» стало широко розповсюдженим.

В основі взаємин між цими поняттями знаходиться теорія структуралізму і постструктуралізму заснована на взаємодії мови і реальності. Мова є не просто інструментом передачі реальності, але набуває дискурсивні функції формування соціальної ідентичності та соціальних відносин. Іншими словами, фіксація значень вузлових точок у дискурсі є засобом зміни реального світу [5]. Боротьба дискурсів змінює і відтворює реальність соціальних відносин. Отже, існують значення основних понять (вузлових точок) дискурсу які зафіксовані на території підконтрольній даному дискурсу, так само як існують інші дискурси,

які намагаються проникати на дану територію, послаблюючи фіксацію значень вузлових точок, або повністю змінюючи значення, зафіксовані традиційним дискурсом на даній території. На початку двадцятого століття з'явилися роботи Ф. де Соссюра [1], в яких чітко було розмежовано реальність і систему мови. Вперше було висловлено твердження про довільність зв'язку між знаком і денотатом. Зв'язок між денотатом і знаком формувалася в рамках так званого суспільного договору, завдяки чому у нас і виникає стійке відношення між знаком і денотатом у мові, мовленні. Постструктуралізм також стверджує, що знак отримує своє значення не завдяки взаємодії з реальністю, а через внутрішню взаємодію з іншими знаками. Однак на відміну від соссюрівського структуралізму постструктуралізм стирає межу між мовою (langue) і мовленням (parole), і ставить під питання незмінну стабільність мови, незмінність зафіксованих значень вузлових точок. Мова як структура часто уявлялася метафорою риболовної сітки, де вузлики (слова) визначалися своїми зв'язками за допомогою ниток (короткими, довгими) з іншими словами (вузликами). Постструктуралізм піддає сумніву стійкість цих зв'язків. Класичним став приклад слова «собака», яке може набувати в різних контекстах різні значення. Від традиційного значення тварини на чотирьох лапах, до «собаки Павлова» і «жив ти як свиня і здохнеш як собака». Тобто навіть в цих трьох прикладах слово (собака) має, щонайменше, три мережі значень з різними конотаціями і мовними оточеннями. Причому зміна конотації вузлової точки призводить до зміни конотації всієї мережі взаємопов'язаних слів. Основною вузловою точкою (nodal point) американського і європейського політичного дискурсу є слово «демократія». Як абстрактне поняття це слово практично не має конкретного значення для більшості людей. Різні дискурси можуть лише змінювати конотацію цього слова. Так, наприклад, для більшості українців американська та/або європейська демократія мають чітко позитивну конотацію, проте в контексті «демократичної» війни в Іраку 2003 року, війни в Афганістані, Лівії, конотація цієї основоположної вузлової точки змінюється на повністю негативну. Отже, сприйняття цієї ключової «вузлової точки» залежить тільки від контексту, в якому вона використовується. З точки зору суб'єктів подання інформації в одному або іншому світлі, суб'єкт більше не виражає себе за допомогою мови, скоріше мова говорить через суб'єкта [7]. Це повністю суперечить поглядам Луї Альтюссера [2], згідно з яким ідеологія повністю управляє соціальним через репресивний апарат влади і ЗМІ. У центрі теорії Альтюссера знаходилось вивчення текстів, а не їх

продукування або сприйняття, заперечується наявність декількох конкуруючих ідеологій (дискурсів). Згідно теорії Ернесто Лакло і Шанталь Муфф (Ernesto Laclau, Chantal Mouffe) [6] соціальні явища не є кінцевими або повними, а саме дискурсивне значення не може бути фіксованим, що провокує постійну боротьбу різних дискурсів за фіксування значень, що можливо, але не необхідно. Згідно цієї теорії дискурс представляє собою фіксацію значень вузлових точок, які розуміються як привілейовані знаки, які формують значення інших знаків. Тимчасове фіксування значення вузлової точки розуміється як «момент», а «елементом» називають знак, значення якого ще не зафіксовано. Всі можливі значення, які цей «момент», коли він був «елементом» набував або може мати потенційно, є областю дискурсивності [5].

Отже, всі «моменти» є потенційно «елементами», а всі «елементи» є потенційно «моментами». І це явище обумовлено тим, що дискурс формується незалежно від співвідношення з «денотатом» (реальністю). Дискурс покликаний формувати реальність. Виходячи з вищезазначеного дискурс можна визначити як тимчасову фіксацію значень вузлових точок, які знаходяться у взаємодії. А протидискурс, відповідно, можна визначити як дискурсивну спробу дестабілізації значень вузлових точок та/або фіксацію нового значення. Сам процес переходу від «елементу» до «моменту» і навпаки в результаті дискурсивного впливу називається «дискурсивною протидією» та/або «дискурсивної війною», в залежності від важливості атакованих вузлових точок і швидкості переходу «моменту» в «елемент» і в зворотному напрямку. Дії, спрямовані на встановлення відносин між «елементами», у результаті яких «елементи» змінюють свою ідентичність, називаються артикуляцією. [6]. Інакше кажучи, артикуляція виступає в ролі оболонки (мережі), в яку, поміщаючи вузлову точку з іншого дискурсу, ми змінюємо конотацію вузлової точки. Зміна конотації вузлової точки проходить за схемою «момент»-«елемент»-«ймовірний момент», що призводить до створення нових відносин вузлової точки, а отже створення нового дискурсу. Підсумовуючи сказане вище, очевидним є існування декількох «рибальських сіток», які можливо побудувати ґрунтуючись на області дискурсивності вузлової точки, до того ж, будь-який дискурс, заснований на одному із значень вузлової точки, можна дестабілізувати, та/або змінити в залежності від артикуляцій, в які буде включена вузлова точка. Також можна спланувати послідовну зміну значення вузлової точки, поступово переводячи її з однієї артикуляції в іншу. На першому етапі дестабілізації «моменту» необхідно домогтися зміни конотації сприй-

няття вузлової точки, тому перша артикуляція, спрямована на дестабілізацію значення вузлової точки повинна використовувати образ та/або знак, зафіксований панівним дискурсом. Знак вузлової точки панівного дискурсу артикуляція використовує як троянського коня, який проникаючи звичним шляхом у свідомість, змінює чуттєве сприйняття вузлової точки. Кількість артикуляцій, інтенсивність і засоби дискурсивного впливу визначаються наявністю засобів впливу і якістю обраних медійних стратегій і тактик. Використовуючи військову термінологію, допустимо уявити військовий фронт в якості дискурсу, який складається з опорних пунктів (вузлових точок), належність яких до тієї чи іншої армії позначена прапорами (фіксованими значеннями). Ці опорні пункти піддаються атакам ворога (спробам змінити значення та/або конотацію) і в разі переваги ворога (гегемонії) значення вузлових точок замінюються (зазнають деконструкції). Аналогія з військовими діями є абсолютно доречною, оскільки всі реальні воєнні дії неможливі без проведення попереднього формування образу ворога та підготовки громадської думки, що забезпечує гегемонією дискурсу ворожості, який змінює конотацію домінуючого дискурсу. Фіксація нових значень відбувається, як правило, на хвилі сильного емоційного сплеску та/або на крові. Основним мотором деконструкції є гегемонія. Цьому поняттю особливу увагу приділяв Грамші, не даючи йому чіткого визначення. У своїх «Тюремних зошитах» Грамші розмірковує на тему, чому фашисти прийшли до влади в Італії. Основною причиною Грамші називає умови тотальної політкоректності, повної терпимості до всіх провокацій які порушували моральні підвалини традиційного суспільства. На цьому тлі з'являється чітка ідеологія з дискурсом спрямованим на підвищення «своєї значущості», шляхом приниження «недолюдей». В цих умовах цей дискурс отримує ситуативну гегемонію (перевагу) на тлі млявих протидискурсів політичних опонентів, які намагаються грати за правилами «політкоректності». Схожа ситуація склалася в Україні в період 2004–2014 років. З тією різницею, що традиційні вузлові точки, які були закладені в період радянського дискурсу були захищені від повної деконструкції російськими мас-медіа та російсько-українською культурою. Що призвело ситуацію з деконструкцією традиційних вузлових точок в патову ситуацію, що змусило офіційні влади України йти на спроби підтримувати гегемонію деконструкції методами, які повністю дискредитували носіїв офіційного дискурсу, що може призвести до дискредитації, як гегемонії європейських вузлових точок, так і американських, що може спричинити гегемонію «супротивного» дискурсу.

Однак гегемонія це не тільки ситуативна перевага. Гегемонія це те, що робить речі та/або ідеї «модними», «привабливими». Це моральне право, харизма, що дозволяє в момент зіткнення дискурсів привнести, при інших рівних, вирішальну перевагу на чашу свого дискурсу. Це те, що в радянський час відрізняло замполіта, який діяв відповідно до принципу: «роби як я» від замполіта, який керувався принципом: «вперед, орли, а я за вами». В ситуації зіткнення дискурсів ключову роль відіграють носії дискурсів, які не можуть просто «здаватися» їм треба відповідати принципам, які вони декларують. Будь-яка фальш відчувається на трансцендентному рівні, читається по очах, значно зменшуючи можливість завоювання гегемонії. Очевидно, що якості, які дозволяють отримати гегемонію не купуються і не є вродженими, вони виховуються на рівні вищої школи в профільних вузах покликаних готувати дипломатів. Цей рівень підготовки і визначає особливість ринку цих навчальних закладів, позиціонує ці виші поза полем просто мовної або педагогічної підготовки. Основним елементом підготовки фахівців у сфері дискурсу є необхідність відповідності реперних орієнтирів формування особистості основним вузловим точкам дискурсу, який вони збираються поширювати. Реперні орієнтири формування особистості іноді можуть відповідати основним вузловим дискурсивным точкам. Але на відміну від вузлових точок, реперні орієнтири мають особистий, сімейний зв'язок через який носій асоціює себе з позиціонуванням основних вузлових точок дискурсу як в історичній, так і культурній ретроспективі. У разі відсутності такого зв'язку носій дискурсу не може набути гегемонії, та/або бути успішним носієм дискурсу. Друга складова гегемонії — це моральне право самих вузлових точок дискурсу, що визначається відповідністю вузлових точок традиційному позиціонуванню, моральним традиціям територій, на яких встановлюється гегемонія дискурсу. Вузлові точки першого рівня, як правило, мають або дуже широке значення та/або визначаються вузловими точками другого та/або наступних рівнів. Вузлові точки наступних рівнів є по відношенню до вузлових точках вищого рівня тією мережею, яка наповнює значення цих точок. Що можна визначити як артикуляцію,яка визначає значення точки. Змінюючи артикуляцію, ми будуємо нову мережу, що визначає значення вузлової точки. При цьому сам знак вузлової точки залишається незмінним, змінюється конотація сприйняття цієї точки. Зміна конотації є одним з пріоритетів на першому етапі дестабілізації значення «ворожої» вузлової точки. Ця дестабілізація може починатися як з дестабілізації самої точки так і з дестабілізації визначальних точок другого та/або

нижчих рівнів, в залежності від медійного плану, який розробляється на основі дискурсивної психології. Основним завданням на першому етапі є правильне визначення вузлових точок, які визначають «ворожі» дискурси. Складність полягає в тому, що ці вузлові точки повинні збігатися з реперними точками формування особистості, використаними на території панівного дискурсу. Дискурс, який панує на певній території, як правило, поділяється на зовнішній і внутрішній. Атака на вузлові точки зовнішнього дискурсу вимагає глибокого знання внутрішнього дискурсу. Побудова артикуляцій, що визначають значення вузлових точок зовнішнього дискурсу, використовуючи вузлові точки нижчого рівня внутрішнього дискурсу, є дуже ефективною. При цьому, в більшості випадків, відношення між зовнішнім і внутрішнім дискурсом є відношенням між базисом і надбудовою, та/або взаємовизначення та взаємопородження. Знання внутрішнього дискурсу країни дискурсивної «агресії», є основним елементом побудови дискурсивної «оборони». Наприклад, промова президента Франції Н. Саркозі 30 липня 2010 року в Греноблі, є елементом третього рівня дестабілізації вузлової точки «Європейська демократія», «європейський рівень життя», «європейська законність», і одночасно посилює вузлові точки «демократія — це дотримання закону», «право на легітимне застосування сили», що може бути дуже корисним у випадку інформаційного протистояння в рамках придушення можливих «протестів» силовим способом. Послідовне вивчення «ворожого» внутрішнього дискурсу і послідовне застосування створених цим дискурсом артикуляцій всередині країни ворожого» дискурсу дозволяє з мінімальними витратами працювати з аудиторією «ворожого дискурсу» в рамках протидії дискурсивним та/або іншим атакам. Для побудови артикуляцій використовують вузлові точки з закріпленими значеннями на території «ворожого» дискурсу, що значно скорочує час впливу і підвищує ефективність на територіях підконтрольних «ворожому» дискурсу.

Отже, побудова артикуляцій, фіксування значень вузлових точок, побудова стратегій цілеспрямованої дестабілізації вузлових точок нижчих рівнів для дестабілізації вузлових точок вищого рівня, підготовка фахівця, здатного бути носієм дискурсу, є не тільки елементами дискурсивних війн, але і частиною програм професійної підготовки фахівця міжнародника. Основна мета навчання іноземним мовам в рамках дискурсивної підготовки, є породження думки мовою цілі. При цьому компетенції перекладача, знання граматики є проміжними цілями. Постановка цієї мети ґрунтується на тому, що думка є первин-

ною, процес мислення розділений з процесом мовлення (В В. Налимова «Імовірнісна модель мови»). Ця думка повністю суперечить дуже модній теорії про те, що ми мислимо словами і мова визначає національність. В рамках процесу дискурсивної мовної підготовки на першому етапі нас цікавить не стільки мова, скільки рівень мови (мовлення), рівень мовлення рідною мовою та/або рідними мовами. Неможливо навчити людину породжувати думку мовою цілі без того, щоб у людини не було здатності породжувати думку рідною мовою. Породження думки це особливий драйв, який визначає рівень людини, його здатність виконувати репрезентативну функцію, працювати на рівні дискурсивного протистояння. Породження думки мовою цілі є не тільки результатом суто лінгвістичної підготовки, це результат дискурс-аналізу як здатності поставити під сумнів всі «істини» на рівні всіх дисциплін, що викладаються. Іншими словами, це також здатність зруйнувати позитивні та/або негативні стереотипи, які просуваються на культурному та ідеологічному рівні нашими західними та східними партнерами. Позитивна стереотипізація цінностей «західного світу» на культурному рівні має сильну дискурсивную підтримку. Руйнування «Європи як міфу про загробне життя, якщо туди потрапляєш, то звідти не повертаєшся», є запорукою формування політологів-міжнародників, здатних діяти на благо національних інтересів своєї країни. Визначення національних інтересів та їх узгодження з системою дискурсивної безпеки є основним елементом національної безпеки країни. Система дискурсивної безпеки — це система вузлових точок і артикуляцій, взаємопов'язаних з реперними точками формування особистості, мультимедійна стратегія і тактика протидії деконструкції значень вузлових точок внутрішнього дискурсу, а також планування дестабілізації вузлових точок «ворожого» дискурсу, включаючи можливість контролю еволюції конотації вузлових точок внутрішнього і зовнішнього дискурсу. Прикладом вузлової точки внутрішнього дискурсу, яка нерозривно пов'язана з реперною точкою формування особистості, є «перемога у другій світовій війні». Ця вузлова точка розкладається на багато другорядних точок внутрішнього дискурсу, які було піддано масованому впливу деконструкції з кінця 80-х років двадцятого століття. Початок дії було визначено на віддаленому рівні вузлових точок, а саме: «якщо вони так добре живуть, то хто тоді переможець». Фактаж продовольчого достатку в Німеччині та інших країнах з'явився емоційною кульмінацією подальшої дестабілізації асоційованих точок наступних рівнів. Зосередження на величезних втратах СРСР у ході цієї війни, дискредитації керівництва армії, дегу-

манізація переможців і мінімізація варварства переможених, дозволило вийти на рівень нівелювання різниці між переможцями і переможеними. Основні напрямки деконструкції є інваріантними для всіх своїх медійних проявів. Вони мають константне ідеологічне спрямування, що дозволяє їх називати семантичними та конотаційними інваріантами. Ці інваріанти мають постійні конотаційні та ідеологічні прояви в різних медіа, що дозволяє вибудовувати послідовну та/або довгострокову медійну стратегію дискурсивного вторгнення та/або утримання вузлових точок. Відношення між вузловими точками і інваріантами можна порівняти з лампочкою і лінзою, яка фокусує світло лампочки в необхідному місці. Система вузлових точок і інваріанти є тією мережею, яка перешкоджає проникненню на територію, яка підконтрольна даному дискурсу, будь-яких медійних деконструкцій, як за допомогою національних медіа, так і за допомогою інтернету та інших глобальних медіа. Щоб правильно розуміти поняття «інваріантів» необхідно розглянути його історичний розвитку починаючи з перших формальних інваріанти відкритих В. Я. Проппом на початку 20-х років двадцятого століття. Вчений встановив, проаналізувавши 100 народних казок, 31 функцію, які були інваріантними для всіх казок. Це були ті загальні формальні (не семантичні) ознаки, які об'єднували всі казки і дозволяли сказати, що всі казки — одна казка. Але це дослідження не стосувалося моралі казки безпосередньо, а виводило формальні ознаки об'єднання, хоча вони, безперечно, впливали і на зміст текстів. М. Л. Гаспаров пішов далі у своїй роботі «Сюжети і ідеологія байок Езопа», проаналізувавши сюжети і моралі байок Езопа, зробив висновок, що, незважаючи на різні байки за структурою вони мають, спільну мораль. Більшість байок говорили про спроби змінити становище, що склалося, що в результаті завжди приводила до негативного результату. Вражаючим є те, що при наявності безлічі текстів байок вони мають консервативну мораль, що може бути як випадковим, так і навмисним результатом. Р. О. Якобсон у роботі «Статуя в поетичній міфології Пушкіна» говорить про те, що в назвах казок Пушкіна (Кам'яний гість, Мідний вершник, Золотий півник) інваріантно присутні назва матеріалу (камінь, мідь, золото) та назва живої істоти (гість вершник, півник), що визначає головний мотив поезії Пушкіна — боротьбу живого і мертвого, руху — нерухомості, пристрасті — безпристрасності. А. К. Жовковський кажучи про інваріанти, вказував на те, що авторський текст та/або вірш складаються з декількох інваріантів. Грубо кажучи, є те, що ти хочеш сказати, і те, чого ти не можеш не сказати, в силу впливу стилю, жанру, особистого переконання

автора та/або його професійного та особистісного досвіду. Займаючись дослідженнями взаємозв'язку формальних і змістовних інваріантів поезії, він вивів взаємозв'язок формального інваріанта інфінітивної поезії з змістом. Виявляється, що вірші, що об'єднуються за формальною ознакою наявності інфінітива, володіють загальним семантичним інваріантом. Цей інваріант визначається автором як можливість та/або бажання іншого, іншого буття, іншого стану. У роботах того ж автора присвячених поетиці М. М. Зощенка «Михайло Зощенко: Поетика недовіри», йдеться про наявність загального змістовного інваріанта творів «недовіра до світу, оточення». У контексті дискурсивного протистояння нас цікавить не стільки пошук інваріантів в готових текстах, скільки створення систем інваріантів, що дозволяють в медіа досягати бажаного результату захисту вузлової точки як на рівні змісту, так і на рівні конотації. Іншими словами мова йде про формування системи породження, відтворення і захисту дискурсу без грубого втручання ззовні. Основою цієї системи є формування носіїв дискурсу, що спирається на реперні точки формування особистості. Оскільки «слово» набуває справжню силу, ґрунтуючись тільки на принципі «чистоти намірів». Іншими словами, принцип «роби як я» має бути втілений в реальному дискурсивному протистоянні, і тільки його втілення може забезпечити гегемонію дискурсу, а отже стабільність та/або перемогу в дискурсивної війні. Симулякри у традиційному розумінні є копією копії у якої ніколи не було оригіналу.

Однією з функцій симулякра є повна відсутність референтності, а значить і денотата. У дискурсі під симулякрами автор розуміє створення реакції на подію (на медійному, та/або на політичному рівні), якої ніколи не було. При повній відсутності самої події реакція на неї існує, поширюється і розвивається. Іншими словами симулякр — це створення події в гіперреальності шляхом реагування на неї, як на реальну подію. Симулякр проектується в реальність за допомогою інваріантів, які мають конотаційний референт, за рахунок відсутності денотативного референта. Сам денотативний референт як такий в дискурсі симулякрів відсутній — існує сувора конотаційна прив'язка знака, інваріанта, що, за наявностю навіть незначної дискурсивної протидії, різко збільшує можливість деконструкції дискурсу симулякрів, причому ця деконструкція може набути характер внутрішньої деконструкції (з мінімальним зовнішнім впливом). Дискурс симулякрів втрачає гегемонію, ймовірність, чого зростає з плином часу. У разі якщо дискурсивна підтримка, заснована на гіперреальності, не допомагає в реальному

житті досягти поставлених цілей, ймовірність втрати гегемонії та наростаюча деконструкція набувають динамічного характеру. Цей характер може набути загрозливих розмірів для дискурсу симулякрів, у разі дискурсивного протидії з чіткою денотативной референтністю. Будь-який дискурс є тимчасовою фіксацією значення вузлових точок. Тому в пануючому дискурсі дуже складно забезпечити постійний рівень гегемонії дискурсу в умовах еволюції самих вузлових точок. Це говорить про те, що сам дискурс постійно містить змінний з часом потенціал деконструкції, який може бути активований в разі зміни самого денотата або відновлення референтності вузлових точок дискурсу симулякрів до традиційних денотатів (цінностей). Деконструкція як процес має великий потенціал привабливості в рамках діяльності панівного дискурсу. Протидія деконструкції в рамках панівного дискурсу симулякрів здійснюється емоційними сплесками, покликаними підтримати конотаційну референтність вузлових точок. Таким чином, дискурс є поєднанням реальності і гіперреальності. При цьому він має можливість впливу як на формування реальності так і гіперреальності.

Основним способом впливу дискурсу є зміни конотації вузлових точок. Зміна конотації відбувається множинним впливом через мас-медіа згідно медійним планам реалізації встановлених інваріантів. Конотація вузлових точок — параметр, який може бути обчисленим кількісно, використовуючи соціологічні і статистичні інструменти, що дозволяє встановити зворотний зв'язок, здатний змінювати медійні плани реалізації інваріантів.

Список використаних джерел:

1. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де. Соссюр; Пер. с франц. яз. под ред. А. А. Холодовича; Ред. М. А. Оборина; Предисл. проф. Н. С. Чемоданова. — М.: Прогресс, 1977. — 696, [2] с.
2. Althusser L. (1970/151): « Idéologie et appareils idéologiques d'Etat », in: La
3. Pensée n°151.
4. Fairclough, N. (2000). «Discourse, social theory and social research: the case of welfare reform». Journal of Sociolinguistics, 4 (2), 163–195. (2003).
5. Foucault M. Botschaften der Macht: der Foucault-Reader, Diskurse und Medien. Stutgart: Klett Kotta, 1999. — 227. — S. 128. Fowler R. Language and control / R.

6. Jorgensen Marianne and Louise Phillips Discourse Analysis as Theory and Method (Sage Publications, London, 2002).
7. Laclau Ernesto and Mouffe Chantal Hegemony and Socialist Strategy Towards a Radical Democratic Politics Second Edition VERSO London 2001.
8. Steinar Kvale (Ed), (1992). Psychology and postmodernism. Inquiries in social construction., (Pp. 36). Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc, x, 230 p.

Стаття надійшла до редакції 10.02.2015 р.

Каращук А. Я. Политический дискурс и идеология

В статье рассматривается взаимоотношение идеологии и дискурса. Автор дает определения терминам «дискурсивное противостояние», «дискурсивная война», определяет основные инструменты контроля узловых точек дискурса. Также определяет средства дискурсивного воздействия, и/или противостояния в соответствии с принципами национальной безопасности.
Ключевые слова: дискурс, дискурсивное противостояние, дискурсивная война, деконструкция, узловые точки, семантические инварианты.

Karashchuk A.Y. Political discourse and ideology

The article examines the relationship between ideology and discourse. The author gives definitions of the terms «discursive confrontation», «the discursive war», defines the basic controls of the nodal points of the discourse. Also gives discursive means of attack, and/or opposition in accordance with the principles of national security.
Keywords: discourse, discursive confrontation, discursive war, deconstruction, nodal points, semantic invariants.

УДК 111.32:17.021.2

Смірнова В. О.

Кандидат педагогічних наук, викладач кафедри політології, соціології і соціальної роботи Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»

УПРАВЛІНСЬКО-ДІЯЛЬНІСНІ СКЛАДОВІ ДИСКУРСУ ПРИКЛАДНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВОЛІ ТА ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ

Представлене авторське обґрунтування основних напрямів висвітлення управлінсько-діяльнісних складових у дискурсі прикладної реалізації політичної волі та волевиявлення. Запропоновано розглядати означену проблематику крізь призму аналізу політичної влади, політичного вибору, політичної відповідальності, політичної активності, громадянського суспільства та культури громадянськості.

Ключові слова: політична воля, волевиявлення, політична влада, політична відповідальність, політичний вибір, політична активність, громадянське суспільство, культура громадянськості.

Проблема дослідження волевиявлення на перший погляд є надзвичайно розробленою у масиві соціально-гуманітарного знання загалом (а не тільки політичної науки), з одного боку, та досить одномірною, простою для вивчення, з іншого боку. Втім, нині, за умов надзвичайно динамічних політичних трансформацій, які спостерігаються як в різних регіонах світу, так і в сучасній Україні, вказана проблематика набуває особливого значення й актуальності. Адже волевиявлення у політиці — це не лише голосування громадян на виборах, це складний соціополітичний феномен, безпосередньо чи опосередковано пов'язаний з не менш складними явищами політичного життя.

Метою даної розвідки є авторське обґрунтування основних напрямів висвітлення управлінсько-діяльнісних складових у дискурсі прикладної реалізації політичної волі та волевиявлення.

Джерельною базою представленої статті стали дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячені кратологічній проблематиці, вивченню теорій демократії та громадянського суспільства, висвітленню питань у царині політичної антропології. Окрему увагу, на нашу думку,

варто звернути на роботи вітчизняної дослідниці С. Бульбенюк [1; 2], в яких проаналізовано вектори трансформації владно-управлінського дискурсу в останні десятиріччя та труднощі становлення громадянського суспільства в Україні. Вказані роботи дали поштовх для окреслення нового напряму розгляду проблематики політичної волі та волевиявлення. Оформленню авторської позиції з означеної проблематики сприяли монографічні праці «Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі» (В. Торяник, П. Макушев) [3], «Адаптація особистості в системі політичних відносин (теоретико-методологічний аналіз)» (О. Карпяк) [4], «Різновиди партисипаторної демократії і демократичної теорії» (Д. Вольфе) [5], «Громадянське суспільство і держава» (П. Кузьмін та ін.) [6], «Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики» (М. Михальченко та ін.) [7], а також розвідка В. Шевченка «Вибір влади і відчуження влади» [8].

Питання реалізації політичної волі, здійснення волевиявлення може розглядатися, виходячи принаймні з декількох дослідницьких позицій. Одна з найбільш дискусійних — висвітлення проблематики забезпечення волевиявлення крізь призму концепту свободи політичного вибору. Діяльність акторів у царині політики найчастіше стикається з низкою викликів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Напевно, найскладніший виклик — дилема необхідності здійснення вибору, основою якого завжди виступає акт політичної волі соціального актора, а наслідком — його політична відповідальність. Таким чином, дискурс реалізації політичної волі варто, на наш погляд, висвітлювати за допомогою таких понять як: «політична влада», «політичний вибір», «свобода вибору», «волевиявлення», «політична відповідальність», «політична активність», «громадянське суспільство», «культура громадянськості».

Так, в основі здобуття, реалізації й утримання політичної та/або державної влади завжди є вибір — індивідуальний чи колективний, усвідомлений чи спонтанний, вільний чи вимушений. Як зауважує вітчизняна дослідниця С. Бульбенюк «категорію «влада» у представленому контексті варто розглядати в її тлумаченні як «policy», тобто в розумінні управлінського дискурсу, стратегії діяльності і програми конкретних заходів. При цьому окрема увага має бути зосереджена саме на питаннях розробки, прийняття та реалізації політико-управлінських рішень, впливу на зазначені процеси і процедури суб'єктів (носіїв, акторів) влади як державної, так і політичної та соціальної» [1, с. 66–67]. Отже, дискурс владного вибору (інакше кажучи, вибору, який реалізує

політична та/або державна влада) у концепті дослідження політичної волі загалом та волевиявлення зокрема слід конкретизувати, на нашу думку, через дослідження управлінсько-діяльнісних її складових.

Управлінсько-діяльнісні складові політичної волі і волевиявлення цілком коректно, на переконання автора, характеризувати як «техніку влади», в якій важливими елементами є і процедурно-методична царина, і питання співвідношення форми та змісту, й теоретико-методологічне обґрунтування. Відтак, звернемося до останнього елементу як базисного. «Влада, на відміну від здобуття влади, в соціокультурному контексті є передусім раціональна символіко-інформативна діяльність, що усталює порядок вибору людьми засобів виробництва і життєзабезпечення, правил спілкування, норм відносин у суспільстві та з довкіллям тощо», — пояснює свою позицію український науковець В. Шевченко, висвітлюючи проблематику дихотомії вибору влади і відчуження влади в однойменній статті [8, с. 47]. Іншими словами, у контексті представленої у цій статті проблематики, політичну владу варто тлумачити як розмаїття виборчих (у широкому, а не у вузько електоральному сенсі — В. С.) процесів, процедур, технологій та дій соціальних акторів у царині політики. Методологічна перевага названого підходу полягає в тому, що він передбачає всеохоплюючий погляд на питання владного вибору, коли політична та/або державна влада (її суб'єкти, носії, актори) розглядається не тільки як суб'єкт, активне начало політичних перетворень, пов'язаних з процесами волевиявлення, але й в якості їх об'єкта — реального чи символічного.

Власне, квінтесенція політичного волевиявлення — електоральний процес — це дуже часто вибір громадянами не тільки і не стільки конкретних політиків або конкретних політичних програм, скільки політичних символів, а в найгіршому варіанті — симулякрів. В такому разі відчутною є загроза перетворення політичного волевиявлення на своєрідну лотерею, адже результат вибору символу/симулякру стає відомим значно пізніше, коли виборці можуть об'єктивно оцінити, чи справдилися їх очікування хоча б частково. За цих умов, як влучно зазначає В. Шевченко, сама цінність вільних виборів перетворюється на самооману, що призводить до відчуження між виборцями та владою. З одного боку, виборці, голосуючи за символи/симулякри, прагнуть обрати радше універсально-компетентну владу, а не реальних людей. З іншого боку, предмет вибору громадян — кандидатів та їх програми, неможливо привласнити виборцями, але самі кандидати фактично привласнюють своїх виборців, відчужуючи волю громадян в обмін на обіцянки,

тому що немає і не може бути критеріїв встановлення правдивості передвиборчих обіцянок [8, с. 47]. Таким чином, дискурс політичного волевиявлення в його прикладному аспекті має надзвичайно важливе значення і пов'язаний насамперед з проблематикою політичної відповідальності.

Поняття «політична відповідальність» є, нашу думку, одним з найбільш дискусійних у політичній науці. Адже політична відповідальність — це не лише безпосередня відповідальність (юридично-правова, соціальна, політико-управлінська) соціально-політичних акторів і суб'єктів за свої дії або бездіяльність, це також складний соціополітичний і соціокультурний феномен; її можна розглядати у тому числі й як один з суттєвих критеріїв «зрілості» політичної системи тієї чи іншої країни, ступеня її реальної демократичності, наявності або відсутності політичної волі вищого порядку у ключових суб'єктів політики. Проте політична відповідальність водночас — це поняття, яке має характеризувати «політичну якість» не тільки базових політичних інститутів і суб'єктів певної держави, але й таку якість громадян-виборців та громадянського суспільства. Отже, політична відповідальність означає і наявність політичної волі з боку істеблішменту та його готовність звітувати за свої політико-управлінські рішення, і розуміння самими громадянами власної відповідальності за здійснений політичний вибір.

Авторитетні українські дослідники В. Торяник та П. Макушев пропонують розглядати політичну відповідальність на перетині політики й етики та в її триєдинстві: як відповідальність за сприйнятливість до викликів часу і викликів суспільства, як відповідальність за прийняті рішення й як відповідальність за сам політичний дискурс. При цьому вчені підкреслюють: «Політичну відповідальність треба відрізняти від відповідальності політиків. Політичну відповідальність можуть нести не лише окремі політичні актори, але й суспільство, певні суспільні групи і верстви…» [3, с. 51]. Відтак, політична відповідальність — це комплексний феномен, який зачіпає специфіку політичної діяльності, волевиявлення та прийняття рішень як індивідуальних, так і колективних акторів. До того ж, політична відповідальність дуже часто є об'єктивним індикатором професійного рівня суб'єктів політики (правлячого класу, істеблішменту, політичної еліти), а також показником затребуваності у суспільстві політичної волі у цих суб'єктів політики. Власне ставлення суспільства (громадськості) до розуміння змісту політичної відповідальності і визначення в її структурі місця та значення політичної волі суб'єктів політики виявляє зазвичай еволюцію від її

розуміння як суто індивідуального, персоніфікованого явища до більш складного соціополітичного феномену. В. Торяник та П. Макушев зауважуть: «Імператив відповідальної поведінки приходить до людини не тільки ззовні, але й виробляється у ній самій, створюючи ряд стійких стереотипів: свідомість боргу, честі, гідності й провини» [3, с. 123]. Таким чином, невід'ємною (а в ідеалі — обов'язковою — В. С.) складовою політичної відповідальності є наявність у соціального актора, політичного суб'єкта політичної волі, що спирається на певну систему морально-етичних принципів і норм.

Політична воля і політична відповідальність є нерозривно пов'язаними ще й тому, що обидва ці соціополітичні феномени вказують на активність соціальних акторів і політичних суб'єктів різних рівнів — особистостей, соціальних груп і верств, суспільства, політичних інститутів й організацій. І політична воля, і політична відповідальність вказують на такі характеристики суб'єктів політики, як: високий рівень свідомості і самосвідомості, ініціативність, цілеспрямованість, рішучість, наполегливість. За словами знаного фахівця у царині політичної психології, професора О. Шестопал, на індивідуальному, персоніфікованому рівні людина дуже часто приймає рішення брати активну участь у політиці, аби стати частиною соціальної спільності, осмислити почуття спільності та позбутися самотності, відчути свої сили і здібності впливати на перебіг соціальних та політичних процесів. Названі потреби, як пише російська дослідниця, обумовлюють політичні настанови — активне, дійове ставлення індивіда до різних політичних інститутів, політичних проблем, подій тощо [9, с. 10].

До цього, на наш погляд, варто додати ще також такі важливі соціопсихологічні характеристики, які не можуть не впливати на реалізацію волевиявлення індивіда в тих чи інших політичних ситуаціях в електоральній та неелекторальній площинах, як переконання у можливість власними зусиллями покращити політичну систему, сприяти активізації її модернізації, бажання і вміння мотивувати інших на політично активну діяльність. Окрім того, за влучним спостереженням вітчизняного науковця О. Карпяка, «Особистість у політиці, адаптуючись до правових й інших норм, починає будувати власні відносини за принципом індивідуальної й колективної зацікавленості» [4, с. 116]. Отож, можна вивести таку формулу «Політична воля + політична відповідальність = усвідомлена політична активність (особистісна мотивація + політичні настанови + індивідуальна й колективна зацікавленість та/або політичні інтереси)».

Представлена формула в її прикладному втіленні за умов функціонування демократичного політичного режиму найбільш оптимально реалізується у практиках культури громадянськості. Адже громадянськість –це не лише особливий політико-правовий зв'язок індивіда і держави, що накладає на них взаємні особливі обов'язки та визначається оформленим і загально визнаним колом прав та свобод, але й обізнаність (зрозуміло, перш за все з боку громадян) про свої права й обов'язки та політична воля щодо їх активного захисту і відстоювання в разі будь-яких посягань.

Власне витоки ідеї (або ідеології) культури громадянськості ми можемо побачити в Арістотеля в його славетній «Політиці». «Те, що людина є істота політична більшою мірою, ніж бджоли і всякого роду стадні тварини…», — писав великий мислитель, обґрунтовуючи свою позицію про політичну (суспільну) природу людини, а значить — про її можливості і навіть обов'язок брати участь у вирішення суспільно значимих проблем заради загального блага і справедливості [10, с. 18]. Нині ж розуміння громадянськості як особливого політичного феномену, безумовно, зазнало змін під впливом трансформації як самого поняття «політика», так й її цінностей та ідеальних типів «демократія», «громадянин», «політична участь», «політична діяльність» тощо. Знані російські політологи О. Демидов та А. Федосєєв сформулювали наступне визначення громадянськості: «Громадянськість — готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав й обов'язків; антипод — аполітичність, абсентеїзм, соціально-політична індиферентність та синонім — соціально-політична активність, патріотизм» [11, с. 122]. Ключовим, з огляду на досліджувану проблематику, є поняття усвідомленої готовності людини брати участь у політичному житті, що вказує на вольовий потенціал особистості, без якого такої готовності бути не може. Зрозуміло, така готовність не завжди зумовлюється вродженими особливостями психологічного складу індивіда, найчастіше її становлення і поширення у тому чи іншому суспільстві — це результат колективних зусиль різних соціальних і політичних суб'єктів, можливо і кількох поколінь, внаслідок чого у критичної маси громадян формується відчуття необхідності власної причетності до прийняття політико-управлінських рішень на різних рівнях функціонування органів державної влади.

Культура громадянськості є підґрунтям для розвитку демократії участі, різноманітні концепції якої в останні десятиріччя входять

до авангарду політологічних досліджень (скажімо, це і теорії партисипаторної демократії, і концепції е-врядування й електронної демократії, і концепції нових соціальних рухів). Відповідно до вказаних політологічних напрямів, громадянин — не тільки і стільки соціальна роль і політико-правовий статус особистості, але й сутність сучасної людини, без якої вона не може повноцінно існувати в інформаційному суспільстві. Прикладом, один з найбільш авторитетних теоретиків партисипаторної демократії (в авторському тлумаченні — індивідуалістична демократія — В. С.) американський науковець Б. Барбер вважає, що політична участь є імперативом, бо виключно вона формує спільні інтереси і загальну волю, а також колективну дію, що у єдності неминуче призводять до легітимності політики [5]. Відтак, можна дійти висновку, що партисипаторна демократія не лише сама є результатом наявності політичної волі у громадян і найширших можливостей їхнього волевиявлення позаелекторального характеру, але й обумовлює формування загальної політичної волі в інформаційному суспільстві.

Ідеологія «політичного індивідуалізму» або «активного громадянства» є однією з демократичних ідеологій постсучасності, вона базується на визнанні пріоритетної ролі нових соціальних рухів (НСР) як дієвих й ефективних соціально-політичних акторів низового і середнього рівня. Ідеологія «політичного індивідуалізму» або «активного громадянства» змінює базові підходи до розуміння деяких ключових понять політології. Так, за словами італійської дослідниці С. Равазі: «Політичний індивідуалізм при такому баченні виступає не синонімом егоїзму, установки на задоволення суто особистого інтересу, але як поняття, спираючись на котре, можна регулювати і стимулювати включення громадян у царину вироблення рішень» [12, с. 44–45].

Отже, починає формуватися й якісно новий погляд на свободу вибору як важливу складову волевиявлення і політичної участі. Свобода вибору стає усвідомленою і відповідальною діяльністю індивіда. Причому, свобода вибору за таких умов є, окрім того, й усвідомленням своїх обов'язків перед іншими громадянами та суспільством. Виходячи з такої парадигми свободи вибору, дослідники зазвичай визначають чотири засадничі принципи взаємодії органів державної влади і громадянського суспільства, які є основою, у тому числі культури громадянськості. По-перше, принцип соціального партнерства — налагодження конструктивної взаємодії держави і громадянського суспільства з метою оптимізації процесу прийнятті і реалізації політико-управлінських рішень. По-друге, принцип рівних можливостей — створення орга-

нами виконавчої влади однакових умов для діяльності правозахисних інститутів громадянського суспільства та інститутів й організацій, пов'язаних з наданням соціальних послуг. По-третє, принцип взаємної відповідальності — усвідомлення органами виконавчої влади й інститутами громадянського суспільства спільної відповідальності за рівень їх взаємодії. По-четверте, принцип відкритості і прозорості — забезпечення органами виконавчої влади максимального можливого доступу до соціально значимої інформації інститутам громадянського суспільства [6, с. 91–92].

Таким чином, культура громадянськості залежить не тільки від так би мовити «низового» рівня активності, але й від політичної волі істеблішменту, правлячої еліти. Адже якщо в країні побудована «демократія для еліти» (визначення політичного режиму в Україні на 2010 р., запропоноване у колективній монографії вітчизняних науковців «Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики») [7, с. 130], то й громадянське суспільство залишається багато в чому радше декорацією, аніж впливовим соціально-політичним актором, однією з головних соціальних функцій якого є контроль за діяльністю органів державної влади. Коли громадянське суспільство є більше декоративним, а не дієвим, то й про еволюційний шлях формування культури громадянськості не варто вести мову: таке суспільство приречене стати підданським, у протилежному випадку його найактивніші (пасіонарні) представники змушені будуть вийти за межі легітимної і легальної політико-правової системи, що склалася за цих умов, зруйнувавши її цілком або частково. Фактично подібна ситуація склалася на кінець 2013 р. в Україні, результатом чого є формування нині в нашій державі досить потужних осередків громадянського суспільства, становлення культури громадянськості. Вітчизняна дослідниця С. Бульбенюк зазначає: «…поширення практики демократії участі на місцевому рівні, зростання індивідуальної й групової політичної активності громадян на основі усвідомлення ними своєї відповідальності за власну долю і долю держави (що, власне, стало моральною силою і головною передумовою перемоги Євромайдану) — це те, що може «зцементувати» вітчизняне суспільство, сприяти інтеграції, а в подальшому (хочеться вірити, що в найближчий перспективі!) й консолідації української нації як державницької, а не суто етнічної соціополітичної спільноти» [2, с. 114].

На наш погляд, висвітлення проблем становлення громадянського суспільства та формування культури громадянськості у сучасній Україні

в контексті розгляду політичної волі та волевиявлення є одним з перспективних напрямів подальших досліджень представленої проблематики.

Список використаних джерел:

1. Бульбенюк С. С. Особливості владно-управлінського дискурсу в інформаційну епоху [Текст] / С. С. Бульбенюк // Політичні науки та методика викладання соціально-гуманітарних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. — К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. — Випуск 14. — С. 66–70.
2. Бульбенюк С. С. Демократизація й євроінтеграційна стратегія сучасної України: національна специфіка та досвід сусідів [Текст] // Studia Politologica Ucraino-Polona. — Випуск 4. — Житомир-Київ-Краків: ФОП Євенок О. О., 2014. — С. 108–114.
3. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі [Текст]: [монографія] / В. М. Торяник, П. В. Макушев. — Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2013. — 192 с.
4. Карпяк О. М. Адаптація особистості в системі політичних відносин (теоретико-методологічний аналіз): Монографія / О. М. Карпяк. — Дніпропетровськ: «Середняк Т. К», 2012. — 196 с.
5. Wolfe D. Varieties of Participatory Democracy and Democratic Theory. [Електронний ресурс] / D. Wolfe. / Режим доступу: http:// www. mmisi. org/pr/16_01/wolfe. pdf. — P. 10.
6. Гражданское общество и государство [Текст]: [монография] / [Кузьмин П. В. и др.]; под общ. ред. Кузьмина П. В., Апселямовой А. И., Ломко И. Г.; РВЗУ «Крым. инженер.-пед. ун-т». — Симферополь: ДИАЙПИ, 2013. — 185 с.
7. Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики [Текст]: [монографія] / М. І. Михальченко (кер. авт. колект.), М. С. Кармазіна, В. Д. Ковалевський та ін. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. — 358 с.
8. Шевченко В. Вибір влади і відчуження влади [Текст] / В. Шевченко. // Демократичний вибір як філософська і соціально-політична проблема. Збірник наукових праць / Наук. ред. В. І. Шевченко. — Чернігів: Чернігівське обласне відділення Комітету виборців України; Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 1999. — С. 43 — 48.

9. Кадлубович Т. І. Людина і політика [Текст]: [навчальний посібник] / Т. І. Кадлубович. — К.: КНУТД, 2012. — 100 с.
10. Арістотель. Політика [Текст] / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка / Арістотель. — К.: Основи, 2000. — 239 с.
11. Демидов А. И. Основы політологии [Текст]: [учебное пособие] / А. И. Демидов, А. А. Федосеев. — М.: Высшая школа, 1998. — 271 с.
12. Левин И. Человек и политика в «индивидуализированном обществе» [Текст] / И. Левин // Мировая экономика и международные отношения. — 2007. — № 6. — С. 37–47.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2015 р.

Смирнова В. А. Управленчески-деятельностные составляющие дискурса прикладной реализации политической воли и волеизъявления.

Представлено авторское обоснование основных направлений освещения управленческо-деятельностных составляющих в дискурсе прикладной реализации политической воли и волеизъявления. Предложено рассматривать указанную проблематику через призму анализа политической власти, политического выбора, политической ответственности, политической активности, гражданского общества и культуры гражданственности.
Ключевые слова: политическая воля, волеизъявление, политическая власть, политическая ответственность, политический выбор, политическая активность, гражданское общество, культура гражданственности.

Smirnova V.O. Management and activity-related components of the discourse applied realization of political will and the volition

Presents the author substantiation of the basic directions of lighting management-active constituents in the discourse of a novel application of political will and volition. Invited to consider these issues through the prism of the analysis of political power, political choice, political responsibility, political participation, civil society and cultural of citizenship.
Keywords: political will, volition, political power, political responsibility, political choice, political participation, civil society, the culture of citizenship.

УДК 328.123

Бондар С. С.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В СИСТЕМІ ВЛАДНИХ ВІДНОСИН: МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню основних проблем політичної опозиції в системі владних відносин.

Ключові слова: політична опозиція, система владних відносин, інституціоналізація, парламентська опозиція, правова регламентація.

Говорячи про необхідність визначення правового статусу опозиції ми опиняємося перед завданням визначення обширності даного поняття, яке коливається від опозиції як суспільного, інституційно неоформленого явища, яке включає діяльність окремих громадян, громадських організацій, політичних партій, які не мають представницьких мандатів, до парламентської опозиції, і як крайнього її прояву до монополії на звання опозиції зі сторони найбільшої опозиційної фракції парламенту.

В Україні присвячені опозиції наступні дисертаційні дослідження: дисертація Л. М. Червоної на здобуття звання кандидата філософських наук за темою «Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз», дисертація Т. Ы. Батенко на здобуття звання кандидата політичних наук за темою «Роль опозиційного лідера у суспільно-політичному процесі України другої половини ХХ століття», дисертація О. В. Совгирі на здобуття звання кандидата юридичних наук за темою «Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз)». О. В. Совгиря стала також автором монографії «Правовий статус парламентської опозиції» та численних статей з теми правового врегулювання статусу опозиції в Україні — «Законодавче закріплення правового статусу парламентської опозиції в Україні», «Парламентська опозиція в Україні у XVI — на початку ХХ ст», «Правовий статус парламентської опозиції у Великобританії», «Правові засади діяльності опозиційного Кабінету Міністрів: загальна характеристика», «Сучасний стан та перспективи

нормативно-правового регулювання правового статусу парламентської опозиції в Україні», «Правовий статус парламентської опозиції в Україні: перспективи законодавчого регулювання», «Конституційне закріплення статусу парламентської опозиції в Україні», «Права та обов'язки парламентської опозиції в Україні», «Місце парламентської опозиції у системі конституційного права України як галузі права та науки».

Частина з цих статей, та викладених в них положень та висновків повторюють одне одного, проте в цілому становлять собою базу для розуміння правових проблем функціонування політичної, і в першу чергу парламентської позиції в Україні. Проте, на жаль, в цих роботах мало враховується політичний аспект функціонування опозиції.

Завдання даної статті дослідити політичну опозицію в системі владних відносин. її методологію та основні проблеми дослідження

Говорячи про визначення поняття політична опозиція ми не можемо уникнути поширеного розрізнення двох трактувань самого цього поняття — широкого та вузького, на чому наголошують більшість вітчизняних дослідників. Якщо вбачати в опозиції політичну силу, що протистоїть офіційній владі, то її слід визнати універсальним політичним явищем, яке можна віднайти в будь-якій державі [2, с. 121], навіть в тоталітарній, у вигляді підпілля, номенклатурних угруповань та ін. І. Зарицька пропонує її визначення як «сукупності поглядів та дій, які мають характер інакомислення та незадоволення існуючим режимом, виступів проти позиції більшості» [2, с. 124]. Напевно саме це може бути визначенням широкого розуміння опозиції. Саме в рамках такого розуміння опозиції має найбільші шанси для існування виділена Е. Шилзом «німа» опозиція, проявами якої є незгода, апатія, непоінформованість та байдужість мас, оскільки від політичної партії важко очікувати непоінформованості та апатії. Фактично, в даному випадку опозицією є будь-яка суспільна активність пов'язана з демонстрацією незадоволення політикою владних органів. Ця діяльність, яка базується на стихійному незадоволенні станом справ, може структуруватися у різні способи, через групи інтересів, через масові акції протесту і т. д. Щоправда традиційно наші уявлення про опозицію дещо інші. Наприклад С. Рябов зазначає, що «якось не заведено називати опозицією учасників різного роду національно-визвольних, сепаратистських чи й демократичних рухів, приміром, баскських екстремістів, членів Ірландської республіканської армії, чеченських чи палестинських бойовиків» [6, с. 12]. Він вважає, що визначення опозиції має бути розгорнутим і не базуватися на якомусь одному факторові. «Обмеження смислу опозиції лише

деконструктивним запереченням існуючих засад суспільного життя, інтенціями позасистемного штибу є властивим для тоталітарної політичної свідомості і практики. Так в суспільствах стародавніх деспотій (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія, Імперія інків) «опозиція була можлива або як бунт, повстання, або придворна інтрига, державний переворот» [6, с. 12]. Подібна опозиція виконує ряд специфічних функцій: вираження незадоволення, ініціювання певних змін, проте говорячи про головну функціональну «тріаду» опозиції — критика, контроль, альтернатива, то «широка» опозиція виконувати усі їх не може в силу своїх організаційних та ресурсних особливостей. Наприклад претендувати на владу може лише певна політична організація.

Термін опозиція означає протидію, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії і саме це приводить до трактування в якості опозиції будь-якого протистояння. Опозиція як широке поняття об'єднує організації, партії, групи, осіб, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому. В цьому сенсі опозиція є діалектичним «двійником» влади — інституціоналізацією інтересів, які не отримали представлення у владі. «Оскільки опозиційність є якістю, притаманною самій природі людського суспільства в силу його неоднорідності і відмінності інтересів як окремих людей, так і соціальних груп, опозиція існує в будь-якій соціальній системі, де ресурси, що визначають поведінку її членів розподілені нерівномірним чином» [3, с. 90]. Тому вона існує в будь-якому суспільстві, є «тінню» влади, її контрагентом. Звідси контекстуальність опозиції, яку можна визначати лише в контексті владних відносин.

Опозиція, в якості інституту, що закріплює на політичному рівні наявне в суспільстві різноманіття інтересів та позицій, одночасно легітимізує наявні в ньому соціальні конфлікти. Саме соціальні конфлікти і розшарування — економічні, національні, релігійні та інші, є ґрунтом для виникнення опозиційних за своєю орієнтацією партій і рухів. Звісно, самі по собі ці конфлікти ще не означають, що опозиція буде інституціоналізована. Відомо чимало випадків коли суспільство, що знаходиться в кризовому стані і роздирається конфліктами, в результаті приходить до встановлення жорстко-авторитарного режиму, який прагне своїми першими ж діями знищити опозицію взагалі. Такий результат і така поведінка правлячого режиму є цілком природними, оскільки бунт і аномія, які розвиваються в умовах соціальної кризи, цілком здатні привести до появи лише непримиренної опозиції, яка лишень загрожує стабільності режиму.

Проте з нашої точки зору таке широке трактування опозиції, аж до суспільної активності включно, є неправильним, і що головне, не операційним. В цій ситуації фактично відбувається ототожнення опозиції з соціальним протестом. Разом з тим протест це «різновид реактивної поведінки соціального суб'єкта, що має своєю метою нейтралізацію чи максимальне нівелювання зовнішніх факторів, що його спровокували, через маніфестацію відношення до них в формі, яка викликає системний резонанс» [3; с. 91]. Основною рисою протестів є їх стихійність. Учасники протестних акцій, достатньо добре усвідомлюючи проти чого вони діють, рідко мають чітке позитивне уявлення про свої дії, тобто про те, за що вони виступають. Їх дії можна назвати суспільною, стихійною опозиційністю, проте до опозиції політичної вимоги мають бути вищими. «Інституціоналізація власне політичної опозиції відбувається в міру формування більш складної моделі політичної участі, яка передбачає структурне ускладнення суб'єкта, здатного до вироблення альтернативних варіантів політичних рішень і такого, що прагне отримати можливості їх здійснення» [3, с. 91].

Таким чином стихійні соціальні протести ми можемо вважати найбільш небажаною формою прояву суспільного незадоволення, яка виникає через витиснення конфліктів. Наявність опозиції каналізує існуюче незадоволення, але при цьому вона має бути інституціоналізованою, тобто повинна мати певні закріплені законом повноваження, які б давали їй змогу бути дієвим учасником політики. Однак форми її інституціоналізації — формального статусу, ступеню лояльності, конструктивності (здатності не тільки критикувати владу, а пропонувати альтернативу її рішенням), доступу до засобів (масової) інформації і механізми впливу на державні рішення — залежать від виду політичного режиму і форми державного правління у країні [5; с. 3]. Звідси цілком відмінною є і значимість політичної та суспільної опозицій. Зрозуміло, що виходячи з значно більшої значимості політичної опозиції саме вона переважно є об'єктом дослідницького інтересу. На ній будемо акцентувати свою увагу і ми, оскільки її розвиток допоможе, одночасно, уникати проблем пов'язаних з діяльністю суспільної опозиції.

У недемократичних країнах опозиція найчастіше не має можливостей впливу на формування рішень і або цілком відлучена від важелів влади, або бере участь у формуванні декоративних органів, насамперед парламентів. В цих умовах можна говорити про опозицію як складову політичної системи, як елемент політичного режиму, проте вона не буде суб'єктом системи владних відносин. Це багато в чому пов'язане і з при-

родою самої опозиції: вона найчастіше радикалізована, її дії спрямовані насамперед на повалення існуючої влади (або — для «поміркованої» опозиції — принаймні розділення влади з правлячими колами), захоплення влади, а не зміну способу її використання (тобто, пропозиції конкретних альтернатив рішенням, що їх приймає влада). Тобто опозиція може стати суб'єктом владних відносин, лише змінивши систему владних відносин, що склалася в суспільстві, за інших умов перетворитися з об'єкта на суб'єкт вона не може.

У демократичних же країнах наслідком інституціоналізації опозиції є формалізація її діяльності, визначення її умов певними процедурами. При цьому «дії найбільш помітної, формалізованої опозиції концентруються насамперед у діяльності фракцій і депутатів парламенту, які не підтримують позицію і дії уряду» [5, с. 4]. Така формалізована опозиція і складає собою, фактично, вузьке розуміння даного явища.

В вузькому розумінні, опозиція — це фактично політичний інститут, як зазначає Т. Ткаченко, думка якої наводилася в попередньому підрозділі, положення і функції якого в політичній системі отримують певне правове закріплення. В цьому випадку можна говорити про політичну опозицію як про «інституційну». А. Гергун говорить про процес набуття опозицією статусу «інституційної» як про «інституціоналізацію», і пропонує вживати цей термін в політико-правовому сенсі, тобто як «процес правового регулювання діяльності політичного інституту» [1, с. 25]. Якщо «інституційна опозиція» є однією стороною опозиції в широкому розумінні, то друга її сторона, за висловом І. Павленко, перебуває у «позаінституціональному статусі» (позаінституційному), і представляє собою дисидентство, клуби, громадські організації [4, с. 22–25], в тому числі й нелегальні, а також номенклатурні угруповання, фронду та ін.

Політична опозиція цілком може бути об'єктом у владних відносинах. Крім того, якщо розуміти опозицію як саме лише політичне аутсайдерство, то в Україні до її числа доведеться віднести понад сто партій, що існують формально, але у своїй більшості не відіграють жодної ролі в політичному житті, бо створені як «технологічні» винаходи режисерів «великої» політики або амбітні проекти девіантних особистостей. Чи можна їх вважати політичною опозицією, і чи варто їх в цій якості аналізувати? Вони є частиною політичної системи, проте не є суб'єктом владних відносин в суспільстві.

«Опозиційність як поразка безпосередньо межує з позасистемною політичною діяльністю, такими її формами як опір чинній державній владі, антиурядові виступи, недотримання угод, порушення законів,

протидія уповноваженим органам та їх представникам тощо. Парадигма боротьби проти режиму, замішана на ідеології поразки, залишає в арсеналі суб'єкта політики тільки крайні, радикальні форми діяльності» [6, с. 12].

Натомість справжню політичну опозицію характеризує те, що зусилля її представників спрямовані не проти влади, а за її здійснення. Іншими словами, об'єктом дії опозиції, тим, до чого вона прагне бути причетною, на що впливати, постає влада не як політична сила, а як комплекс державних регламентів та урядових програм, певний спосіб їх впровадження, як політика розв'язання суспільних проблем.

«Завдання опозиції не виборювати важелі державного керівництва у партії влади, а домагатися від неї проведення потрібної суспільству публічної політики. І тільки коли ж стає очевидним (в тому числі і завдяки зусиллям опозиції), що чинна влада не в змозі робити те, що від неї чекають люди, постає питання про заміну урядової команди на опозиційну» [6, с. 14].

Таким чином політична опозиція є найбільш організованою формою вираження інтересів, альтернативних або протилежних інтересам влади. У плюралістичних суспільствах опозиція набуває інституціоналізації, отримує можливості як доносити свою думку до виборців, так і впливати на кардинальні, найважливіші для суспільства рішення влади. Через це ми маємо досліджувати її як суб'єкта владних відносин. Така її характеристика відразу дає можливість судити про її ефективність і можливість виконання суспільно значущих функцій.

Більшість вищенаведених визначень та характеристик наводяться в рамках одного з можливих підходів до визначення терміну «політична опозиція» — етимологічного.

Важливим є також усвідомлення поділу політичної опозиції на системну і позасистемну, або на опозицію режиму конфронтації і режиму кооперації. Головна різниця між ними полягає в тому, що для системної опозиції, разом з усіма вище згаданими ознаками, характерне сприйняття влади і провладної більшості як конкурента. Тоді як для позасистемної опозиції — як ворога. Тож свідченням розвитку парламентаризму і політичної культури в країні є переведення опозиції з позиції «ворога» (що досі характерно для України скоріш через ще радянські уявлення про чіткий розподіл на «наших» і «ворогів») у стан конструктивного опонування владі.

В своєму сприйнятті політичної опозиції масова свідомість протягом тривалого часу репродукувала ті установки, які склалися на попередніх

етапах розвитку українського суспільства, коли опозиція розглядалася як небажане явище і з нею велася непримиренна боротьбі. Виконання цієї функції зміни статусу і характеру опозиції має бути покладене на законодавство, на державні інституції які передбачають можливість діяльність опозиції в своїй опозиції, і на систему освіти та виховання молоді. Оскільки, внаслідок молодості нашої держави та недостатній досвід демократичного парламентаризму, ми ще не маємо усталених політичних традицій, звичаїв, культури, то виховання їх є головною умовою подальшої консолідації демократії в Україні.

Справжня, повнокровна опозиція — це політичне суперництво й протиборство, але протиборство не будь-яке, суперництво не з ким завгодно, а тільки з партією влади, з політичною силою, що формує і здійснює урядову політику. Це оспорювання діяльності політика чи партії, що наразі виконує владні функції, або, іншими словами, критика влади, втіленої у діяльності конкретної партії. Культура опозиції полягає в тому, щоб вміти бачити партію влади (або владу в руках якоїсь партії) не лише як суперника в боротьбі за право керувати державою, а як носія певної політики, курсу, соціальних заходів і програм, які, власне, і викликають незгоду, стають предметом заперечення.

Існування опозиції в політичній системі суспільства дозволяє перетворити епізодичні прояви ситуативного незадоволення населення або якоїсь його частини неналежними діями уряду на систематичну практику артикуляції диференційованих інтересів суспільства, оцінювання виконання урядових програм, домагання їх корекції, включення нових проблем до суспільного порядку денного. В цьому контексті некоректним є визначення політичної опозиції як сили обов'язково спрямованої на здобуття влади. Метою її діяльності на кожному окремому етапі може бути корекція політики уряду, вплив на неї з метою відстоювання соціальних інтересів. Відтак маючи статус опозиції вона все рівно перебувати в системі владних відносин. Загально-соціальне, не окремо корпоративне значення феномену опозиції, справжній її смисл пов'язані з тим, що вона є перманентним вираженням одвічної антитези суспільства та урядової влади, протилежності між приватним життям людей, здійснюваним на засадах прав, свободи й вільної реалізації інтересів, та функціонуванням урядових органів, спертим на формальні регламенти, ієрархічне підпорядкування й всеохопний контроль. Суспільна значущість опозиції виходить з того, що вона є вираженням невід'ємного права народу на протиставлення власних інтересів цілям бюрократії,

права вимагати від уряду кваліфікованого, відповідального і підзвітного керування громадськими справами.

Запропоноване розуміння опозиції як не лише сварки всередині політичного істеблішменту, а вираження конструктивного протиставлення суспільства та влади примушує визнати, що в України ще немає справжньої опозиції, що це поняття тут використовується умовно, вживається помилково, некоректно (так само, як термін «губернатор» щодо голів обласних державних адміністрацій). Сили, що називають тут «опозицією», не виконують функцію, насправді належну їй в демократичному суспільстві — конструктивне генерування альтернативної публічної політики. Опозиція в Україні не є показником встановлення демократії та критерієм її визнання, бо й сама ще потребує належного визначення і визнання.

Ми приходимо до висновку, що визначення опозиції методологічно можливе лише крізь призму категорії влади. Влада для опозиції є: об'єктом, на який спрямований її спільний інтерес; активним, наділеним широкими повноваженнями по визначенню правил політичної гри суб'єктом політики, що постає в результаті інституціонального втілення у формі органів державної влади. Узагальнюючи вищезазначене можна зробити висновок про те, що поняття політична опозиція як від опозиції суспільної, так і від парламентської меншості, вважаючи що політична опозиція, як суб'єкт в системі владних відносин, характеризується наявністю ряду специфічних якостей: організованості, претензії на владу.

Список використаних джерел:

1. Гергун А. Проблема інституціоналізації парламентської опозиції: американо-європейський досвід та українські реалії / А. Гергун // Вісник Школи політичної аналітики. — 2003. — Спецвипуск № 2 (7) Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару). — С. 25–29.
2. Зарицька І. В. Українська опозиція: функції, форми, різновиди / І. В. Зарицька // Політологічний вісник. Зб. наук. праць. — К.: ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2005. — Вип. 19. — С. 120–128.
3. Курбанов А. Р. Политическая оппозиция: теоретико-методологические аспекты / А. Р. Курбанов // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. — 2005. — № 5. — С. 90–93.

4. Павленко І. Правовий статус опозиції / І. Павленко // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5 (14). — С. 16–30.
5. Павленко Р. Опозиція: права і повноваження / Р. Павленко // Людина і політика. — 2002. — № 4. — С. 3–11.
6. Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики / С. Рябов // Вибори та демократія. — 2005. — № 4 (6). — С. 8–18.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2015 р.

Бондар С. С. Политическая оппозиция в системе отношений власти: методология и основные проблемы исследования

Статья посвящена исследованию основных проблем политической оппозиции в системе властных отношений.
Ключевые слова: политическая оппозиция, система властных отношений, институционализация, парламентская оппозиция, правовая регламентация.

Bondar S. S. Political opposition in the system of power relations: Methodology and basic research problems

The article is devoted to the research of the main problems of political opposition in the system of the power relations.
Keywords: political opposition, system of power relations, institutionalization, parliamentary opposition, low regulations.

УДК 321.02

Співак М. В.

Кандидат юридичних наук, докторант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ПРИНЦИПИ, ЦІЛІ, ЗАВДАННЯ, ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена політиці здоров'язбереження в Україні. Автором розкриті принципи, вказані цілі, окреслені завдання, визначені функції державної політики здоров'язбереження. Робиться наголос на проблемах політики здоров'язбереження. Вказується на необхідність запровадження міжнародного досвіду у цій сфері та прийняття ряду програм.

Ключові слова: здоров'я, здоров'язбереження, політика здоров'язбереження, держава, суспільство, реформа охорони здоров'я.

Для сучасного етапу світового науково-технічного та соціально-економічного розвитку, поза всяким сумнівом, характерною є зміна ролі і значення людського чинника, усвідомлення визначальної ролі людини в економічній системі суспільства, пріоритету її соціальної сфери. Людський капітал стає основним фактором економічного розвитку та нарощування конкурентоспроможності, а поліпшення стану здоров'я людини, навколишнього середовища, екосистеми, підвищення рівня освіти, кваліфікації розглядаються як заходи удосконалення його якісних характеристик у процесі посилення ефективності реалізації [1, с. 194]. Відтак наукові знання та спеціальні унікальні навички людини стають головним джерелом і ключовим фактором розвитку матеріального та нематеріального виробництва, забезпечення сталого економічного розвитку. Саме за показником рівня здоров'я населення міжнародні експерти Організації Об'єднаних Націй, Всесвітньої організації охорони здоров'я проводять порівняльний аналіз ступеня сталого розвитку тих чи інших країн. За таких умов формування нової економіки, яка у світовій літературі отримала назву інтелектуальної, особливої значущості набувають такі якості особистості як самостійність, ініціативність,

креативність, почуття обов'язку, відповідальність, здоров'я, здоровий спосіб життя, які не виникають і не набуваються у суспільстві самоплинно, хаотично. Такі якості десятиліттями формуються суспільством і державою, є результатом свідомої і цілеспрямованої політики.

Політика охорони здоров'я — складний політичний феномен, детермінований різноманітними і водночас складними факторами. В сучасних умовах вона ґрунтується на комплексному, позавідомчому підході, оскільки скрізь у світі здоров'я перетворилося на соціальне питання й на об'єкт уваги урядовців, відповідальних за планування, економістів, фахівців із громадського здоров'я, дослідників політики, представників громадських і наднаціональних організацій [2, с. 6], та залишається сферою компетенції держави, яка несе політико-правову відповідальність за заходи та втручання із забезпечення стану здоров'я населення, більше того, слугує показником гуманізації суспільних відносин, соціального здоров'я суспільства і відповідальності влади [3, с. 116]. Функцію формування та реалізації політики охорони здоров'я бере на себе держава, до того ж її роль у процесі здоров'язбереження дедалі все більше зростає. З урахуванням екзогенних і ендогенних чинників кожна країна намагається виробити найбільш ефективну систему заходів, спрямованих на забезпечення збереження і розвитку фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості життя. Тому можна говорити і про постійну змінність національних систем охорони здоров'я, що підтверджується прикладами необхідності продовження змін як у щойно реформованій медичній галузі Грузії, так і намаганнями змінити і покращити відповідно до вимог сьогодення сформовану і усталену модель США.

Охорона здоров'я населення є важливою сферою суспільного життя, внутрішньою функцією і частиною соціальної політики держави. Однак, слід зауважити, що за роки незалежності показники стану охорони здоров'я населення в Україні надзвичайно низькі і незадовільні. Безперечно, в першу чергу це пов'язано із складною економічною і політичною ситуацією в державі, гострою екологічною кризою і вкрай недостатнім фінансуванням. Наявність цих та інших проблем і обумовлюють актуальність порушеної теми.

Мета статті визначити принципи, цілі, завдання та функції державної політики здоров'язбереження.

Дослідженням проблематики пов'язаної з систематизацією принципів політики охорони здоров'я та її цілями, завданнями, метою,

функціями, вироблення важелів політичного впливу на процеси здоров'язбереження присвячені праці науковців Ю. Гайдаєва, В. Дереги, Н. Кризіної, С. Петрової, О. Поживілової, О. Ситенко, Т. Смірнової, Т. Семигіної, Н. Солоненко, О. Худоби та ін., однак у сучасних умовах побудови нової системи охорони здоров'я в Україні вона залишається актуальною і перспективною для дискусій.

Досить влучною, на наш погляд, є думка О. Поживілової з приводу того, що стан здоров'я громадян України і національної галузі охорони здоров'я є наглядним відображенням рівня економічного розвитку країни, спрямованості її національної політики, і зокрема, тієї уваги, яка приділяється соціальним питанням та формуванню «людського капіталу». Будучи якісною характеристикою економічно активного населення, стан здоров'я нації безпосередньо зумовлює рівень продуктивності праці в суспільстві і значною мірою впливає на перспективи його соціально-економічного розвитку [4]. Доречно зазначити, що показник ВВП в Україні на душу населення є значно нижчим аніж найгірші показники окремих країн Європейського Союзу, а українці перебувають під впливом серйозних факторів ризику, таких як паління, надмірне вживання алкоголю, неправильне харчування, неякісні продукти, відсутність фізичної активності, забруднення повітря та води тощо. Певною мірою це є наслідком і хронічного недофінансування галузі та вкрай неефективного і нераціонального використання наявних бюджетних ресурсів, відсутності у суспільстві ідеології здоров'я і свідомого ставлення громадян до необхідності його зміцнення і збереження кожним.

Сучасні експерти, науковці, аналітики продовжують оцінювати рівень здоров'я населення України як незадовільний. Впродовж останнього десятиліття спостерігається зростання рівня загальної смертності населення, загального рівня захворюваності та поширеності хвороб, природний приріст населення має від'ємний характер. Не припиняється тенденція до скорочення чисельності населення країни. Так, показники загальної смертності населення вдвічі перевищують показники країн ЄС, а показники смертності населення в працездатному віці — у 2–4 рази. Стан здоров'я населення характеризують: феномен чоловічої «надсмертності», коли смертність чоловіків середньої вікової категорії (25–44 роки) майже в чотири рази перевищує смертність жінок аналогічного віку; низька очікувана тривалість життя, в результаті чого різниця із середньоєвропейськими показниками становить понад 6 років, а з показниками країн ЄС — понад 10 років; рівень природного спаду населення є найвищим у Європі [5, с. 25]. Зовсім не надає

оптимізму у покращенні охорони здоров'я сучасний стан у якому перебуває Україна. Адже ефективні зміни в охороні здоров'я можливі лише в умовах стабільної політичної ситуації загалом і сприятливого професійного середовища. Військові дії на Сході країни, економічний занепад та втрата частини національної економіки, спад ВВП змушує проводити реформи в умовах обмежених ресурсів, у скорочені терміни, без підтримки і розуміння значної частини населення, яке не вірить у її позитивні результати.

Надмірна та неефективна централізація виділених державою коштів та їх перерозподіл, корупція, непосильно дорогі ліки для пацієнтів, фінансування лікарень і ліжко-місць — далеко не повний перелік недоліків функціонування сучасної застарілої системи охорони здоров'я в Україні. Незважаючи на декларування підтримки ідей сприяння здоров'ю в чинних нормативно-правових актах країни, охорона здоров'я насправді медикалізована і орієнтована на лікування та винятково медичну профілактику хвороб. Панівна культура споживання звела охорону здоров'я до ринку медичних послуг і товарів, тому навіть здоровий спосіб життя орієнтований на зростаюче споживання таких товарів і послуг. Без перебільшення можна сказати, що орієнтир на людиноцентричну політику охорони здоров'я за такого стану потребує реорганізації всіх її складових: політичної, економічної, організаційної, правової, соціальної. Такі масштабні зміни в сучасних умовах неможливо здійснити без фінансового підґрунтя, підтримки міжнародних програм, допомоги та активної участі громадянського суспільства.

Виділення у поточному році 215 мільйонів доларів на реформу охорони здоров'я, за угодою між Україною і Світовим банком реконструкції та розвитку, дозволяє говорити лише про початкові системозмінюючі реальні кроки реформування галузі. Першочерговими серед них є вже відомі пілотні проекти в окремих областях України по впровадженню нового фінансового механізму в медичній сфері, профілактиці, ранньому виявленню та лікуванню серцево-судинних і онкологічних захворювань, удосконалення первинної медико-санітарної допомоги, приведення нормативно-правових актів у відповідність до кращих світових стандартів [6]. Серед наступних важливих кроків слід назвати вироблення ефективної системи перерозподілу коштів, розширення автономії лікувальних закладів, запровадження інституту сімейних лікарів, реформа фармацевтичного ринку, удосконалення системи медичного страхування, запровадження нової моделі фінансового забезпечення місцевих бюджетів та міжбюджетних відносин на функціонування закладів

охорони здоров'я, забезпечення підготовки та перепідготовки кваліфікованих лікарів та ін. Очевидно, що «безпомилковий і безболісний» шлях нашого суспільства до якісної системи охорони здоров'я, яка базувалася б на принципі «гроші йдуть за пацієнтом» [7] не буде простим. 2015 рік є лише підготовчим періодом до системних реформ, а про її наслідки можна буде говорити лише через 10 років.

Щойно підготовлений Стратегічною дорадчою групою з питань реформування системи охорони здоров'я в Україні проект «Національної стратегії побудови нової системи охорони здоров'я в Україні на період 2015–2025» є рамковим документом, який визначає зміст, бачення, принципи, пріоритети, завдання та основні заходи для української системи охорони здоров'я протягом наступних років. Головною ціллю цієї стратегії є сама система охорони здоров'я, з її архаїчними механізмами, відсутністю інтересу до потреб, неефективним управлінням та нездатністю системи забезпечити громадян ефективними та якісними послугами.

Модернізація реформованої системи охорони здоров'я України має бути головною ціллю і завданням, що здатне втілити суспільні цінності та прагнення в кращих традиціях сучасної демократичної Європи. Право людини на здоров'я повинно бути сумісним з економічним і соціальним розвитком і політичною стабільністю та спрямоване на запобігання зайвих витрат і корупції. Україна повинна побудувати міцний правовий, фінансово-економічний, структурний, управлінський, організаційний, інформаційний та комунікаційний фундамент для досягнення найкращих результатів для поліпшення здоров'я (у контексті рівня медичної допомоги і справедливості), фінансовий захист, задоволення вимог та очікувань громадян, та врешті решт економічної ефективності. Цілі реформи охорони здоров'я України можуть бути згруповані в декілька пунктів: підвищення особистої відповідальності за власне здоров'я громадян; забезпечення вільного вибору постачальників послуг; створення бізнес-дружньої обстановки на ринку охорони здоров'я; надання адресної допомоги найбільш знедоленим частинам населення; відповідальність.

Загалом, Українська Стратегія Здоров'я базується на трьох основоположних принципах, які Міністерство і уряд розглядають як фундаментальні. Ці принципи мають бути застосовані в рамках усієї галузі та повинні бути відображені у подальших документах, а саме:

1) у центрі уваги та інтересу системи повинна перебувати людина (пацієнт). Це означає, що заходи системи повинні бути спрямовані

на задоволення потреб людини з урахуванням голосу пацієнтів; якість, безпека, тривалість послуг, наближеність до громади, швидке реагування на зміни повинні стати наріжними каменями нової системи охорони здоров'я, яку планується створити; охорона здоров'я є системою, яка повинна керувати стосунками між різними учасниками, включаючи управлінців, надавачів послуг, отримувачів послуг та дослідників, кожний з яких займає певну нішу та має чітко визначену відповідальність. Таким чином система буде базуватися на довірі, діалозі та взаємній повазі усіх учасників, і ефективність усієї системи в кінцевому вигляді залежатиме від якості їх взаємодії.

2) система охорони здоров'я має бути зорієнтована на результат, що означає: очікувані результати (показники здоров'я, фінансова захищеність пацієнтів, економічна ефективність та задоволеність послугами) повинні керувати процесом прийняття рішень на усіх рівнях; система повинна підтримувати атмосферу, коли оцінка роботи персоналу повинна базуватися на результативності наданих послуг, здійснюватися регулярно та постійно удосконалюватися; системні реформи такі як розвиток приватного сектора можуть та повинні бути започатковані у разі отримання підтвердження, що вони призведуть до покращення очікуваних результатів, наприклад зменшення вартості послуг при збереженні їх відповідної якості. Ця вимога є суттєвим пріоритетом для створення якісної та працюючої інформаційної бази, за даними якої приймаються відповідні рішення.

3) зосередження на впровадженні поставлених цілей означає, що недостатньо мати хороші ідеї, але важливо розробляти, впроваджувати та моніторити виконання детальних планів реформування, які чітко визначають відповідальність, часові рамки, механізми звітності. Важливо врахувати, що реформи залежать від наявності фінансування і не повинні обіцяти ті речі, які держава не здатна виконати (наприклад, безкоштовну медичну допомогу для усіх) [8].

Слід погодитися з дослідниками, які вважають, що стратегічні цілі національної політики України в галузі охорони здоров'я повинні передбачати: зниження захворюваності й передчасної смертності різних груп населення за віковими, статевими, професійними, релігійними та іншими ознаками; подовження середньої тривалості життя людини при збереженні достатньої його якості; подовження трудового довголіття і соціальної активності людини; зниження негативного впливу середовища (природного та антропогенного) на стан здоров'я населення; радикальне вдосконалення системи медичної профілактики захворю-

вань та їх ускладнень, а також реабілітації осіб, які втратили здоров'я [9, с. 127]. Водночас важливими складовими таких цілей у сучасних умовах, на наш погляд, можуть розглядатися також підвищення особистої відповідальності громадян за власне здоров'я та створення бізнес-дружньої обстановки на ринку охорони здоров'я, що в свою чергу може сприяти переорієнтації системи із надання медичних послуг на сприяння здоров'ю.

Основу державної політики охорони здоров'я формує Верховна Рада України шляхом закріплення конституційних і законодавчих засад охорони здоров'я, визначення її мети, головних завдань, напрямів, принципів і пріоритетів, встановлення нормативів і обсягів бюджетного фінансування, створення системи відповідних кредитно-фінансових, податкових, митних та інших регуляторів, затвердження переліку комплексних і цільових загальнодержавних програм охорони здоров'я. Зважуючи на різноманітність суб'єктного складу учасників відносин по забезпеченню здоров'язбереження основними принципами на яких ґрунтується діяльність державних та недержавних організацій і установ охорони здоров'я в країні, мають бути: — визнання охорони здоров'я пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави; — дотримання прав і свобод людини і громадянина в галузі охорони здоров'я та забезпечення пов'язаних з ними державних гарантій; — гуманістична спрямованість, забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей над національними, груповими або індивідуальними інтересами, підвищений медико-соціальний захист найбільш уразливих верств населення; — рівноправність громадян, демократизм і загальнодоступність медичної допомоги та інших послуг в галузі охорони здоров'я; — відповідність завданням і рівню соціально-економічного та культурного розвитку суспільства, наукова обґрунтованість, матеріально-технічна і фінансова забезпеченість; — орієнтація на сучасні стандарти здоров'я та медичної допомоги, поєднання вітчизняних традицій і досягнень із світовим досвідом в галузі охорони здоров'я; — попереджувально-профілактичний характер, комплексний соціальний, екологічний та медичний підхід до охорони здоров'я; — багатоукладність економіки охорони здоров'я і багатоканальність її фінансування, поєднання державних гарантій з демонополізацією та заохоченням підприємництва і конкуренції; — децентралізація державного управління, розвиток самоврядування закладів та самостійності працівників охорони здоров'я на правовій і договірній основі [10].

У сучасній науковій літературі називаються й інші ключові принципи сучасної політики охорони здоров'я: 1) відповідальність держави за стан здоров'я населення і реалізація права на охорону здоров'я, контроль за дотриманням стандартів діяльності в охороні здоров'я; 2) міжсекторальний підхід, врахування різнопланових детермінант здоров'я (не лише МОЗ і медичні послуги); 3) доступність та універсальність послуг, що формують базові життєві плани людини (дотримання егалітарно-ліберальних підходів); 4) оперативність і гнучкість реакції політики на потреби та виклики охороні здоров'я; 5) орієнтація політики та відповідальність кожної людини за збереження та розвиток власного здоров'я та здоров'я своїх дітей, свідомий вибір способу життя; 6) активна участь населення у програмах громадського здоров'я [11]. Особливого значення в Україні, як засвідчують реалії, набуває процес формування механізмів громадського контролю за діяльністю влади, що у майбутньому може стати важливим принципом функціонування системи охорони здоров'я.

Принципами реформування галузі та формування нової державної політики в охороні здоров'я країни повинні стати: справедливість; солідарність; орієнтованість на покращення громадського здоров'я; орієнтованість на задоволення справедливих потреб населення; орієнтованість на покращення якості медичної допомоги; результативність; ефективність; участь громадськості у формуванні політики [12], відмічають сучасні дослідники.

Важливими орієнтирами у реформуванні системи охорони здоров'я в Україні є міжнародні програмні документи, як «Здоров'я для всіх у XXI столітті» та «Здоров'я 2020», в основу яких міжнародним співтовариством покладено стратегічні напрями та відповідні їм пріоритети сфери дій у поточному столітті. Так, вважають експерти, реалізація стратегії «Здоров'я 2020» дозволить досягти цільових показників щодо зменшення загального тягаря хвороб, скорочення поширеності серед населення чинників ризику, поліпшення соціально-економічних, екологічних детермінант здоров'я, скорочення нерівності в здоров'ї та його охороні, зміцнення системи охорони здоров'я, забезпечення населення доступною і якісною медичною допомогою, залучення громадськості і широкого кола інших діючих сил до справи охорони і поліпшення здоров'я, подовження середньої очікуваної тривалості життя та підвищення його якості [13, с. 195].

Порівняльний аналіз державних (національних) програм з охорони здоров'я населення України щодо втілення завдань програми «Здоров'я

для всіх у XXI столітті» дає підстави говорити про те, що не завжди передбачені в них заходи відповідають трьом основним вимогам: конкретність, визначеність у часі та реальність. Більш детально сучасні експерти з цього приводу відзначають: 1) проблеми охорони здоров'я населення в Україні вирішуються відповідно до міжнародної практики програмно-цільовим методом, однак програмні матеріали ВООЗ щодо політики ЗДВ-21 використовуються недостатньо; 2) спостерігається недостатня міжсекторальність дій для вирішення завдань окремих програм. Більшість загальнодержавних програм з охорони здоров'я населення України розроблено без урахування відсутності єдиного медичного простору, тому центральні органи виконавчої влади, які мають відомчу мережу закладів охорони здоров'я, в переважній більшості програм не залучаються як співвиконавці; 3) у загальнодержавних (національних) програмах з охорони здоров'я населення України акцентується увага на лікувальній складовій, тоді як питання профілактики та формування здорового способу життя розглядаються як другорядні, що суперечить статусу соціальних програм [14, с. 93].

Всесвітня організація охорони здоров'я у своїх програмних документах постійно акцентує увагу громадськості на тому, що в основі політики та стратегії охорони здоров'я повинна бути покладена стратегія щодо зміцнення здоров'я та первинна профілактика хвороб. В Україні до цього часу така складова здоров'язбереження недооцінювалася, була предметом уваги лише окремих секторів суспільства та й то на декларативному рівні, як правило не фінансувалася. Зневажливе ставлення до профілактики захворювань загалом та до гігієнічного виховання населення зокрема знецінює і послаблює соціальне значення будь-якого життєво важливого і необхідного заходу чи програми, не призводить до очікуваних результатів. Тому забезпечення профілактичної спрямованості функціонування системи охорони здоров'я, в першу чергу шляхом законодавчого врегулювання, широкого проведення профілактичних заходів з належним їх фінансуванням є нагальною потребою, особливо в умовах реформування галузі. Це сприятиме виробленню у громадян відповідальності за стан власного здоров'я, формуванню здорового способу життя, солідаризації відносин здоров'язбереження між державою і суспільством.

Політика охорони здоров'я — складний політичний феномен, детермінований різноманітними і водночас складними факторами. В сучасних умовах вона ґрунтується на комплексному, позавідомчому підході, оскільки скрізь у світі здоров'я перетворилося на соціальне питання

й на об'єкт уваги урядовців, відповідальних за планування, економістів, фахівців із громадського здоров'я, дослідників політики, представників громадських і наднаціональних організацій, та залишається сферою компетенції держави, яка несе політико-правову відповідальність за заходи та втручання із забезпечення стану здоров'я населення, більше того, слугує показником гуманізації суспільних відносин, соціального здоров'я суспільства і відповідальності влади.

Отже, принципи, цілі, завдання та функції державної політики здоров'язбереження з часом зазнають змін як у стратегіях національних держав, так і на глобальному рівні. В умовах реформування системи охорони здоров'я в Україні вони значно змістовно доповнюються. Реалізація цієї політики потребує комплексу державних, галузевих, суспільних заходів як традиційних, так і недостатньо впроваджених на національному рівні. Важливою для України в сучасних умовах залишається розробка сучасних механізмів взаємодії політичних, організаційних, адміністративних, правових, економічних засобів впливу на формування та реалізацію державної політики здоров'язбереження.

Список використаних джерел:

1. Ларіна Я. Розвиток людського капіталу в умовах глобалізації: монографія / Ярослава Ларіна, Олена Брацлавська. — К.: ВЦ «Академія», 2012. — 248 с.
2. Семигіна Т. Аналіз політики охорони здоров'я: навч. посіб. / Т. Семигіна. — К.: ВЦП НаУКМА, 2012. — 479 с.
3. Джун П. С. Государственная политика в области здравоохранения в отношении престарелых в Республике Корея в современных условиях: дисс. … канд. полит. наук: спец. 23.00.02 / Пак Сонг Джун; Рос. гос. социал. ун-т. — М., 2009. — 142 с.
4. Поживілова О. Державна політика України в галузі охорони здоров'я: стан і перспективи розвитку. Електронний ресурс. [Режим доступу]: www. dridu. dp. ua. /vidavnictvo / 2011/2011_01
5. Князевич В. М. Розвиток національної системи охорони здоров'я: стан, перспективи та шляхи розбудови / В. М. Князевич // Східноєвроп. журн. громад. здоров'я. — 2008. №3 (3). — С. 23–37.
6. Українська правда. Світовий банк дасть Україні 215 мільйонів на реформу охорони здоров'я. Електронний ресурс. [Режим доступу]: http://www. epravda. com. ua/news/2015/02/12

7. Квіташвілі О. Перші результати реформи можна буде побачити вже до кінця року. За матеріалами Deutsche Welle. Електронний ресурс. [Режим доступу]: www. irf. ua/knoledgebase/hews/kvitashvili
8. Проект Національної стратегії побудови нової системи охорони здоров'я в Україні на період 2015–2025. Електронний ресурс. [Режим доступу]: www. Apteka. ua /artikel /315522
9. Пожівалова О. Державна політика України в галузі охорони здоров'я: стан та перспективи розвитку / О. Поживілова // Державне управління та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2011. — Вип. 1 (8). — С. 122–132.
10. Дерега В. В. Державна політика у сфері охорони здоров'я в Україні // Соціальна і гуманітарна політика. Електронний ресурс. [Режим доступу]: lib. chdu. edu. ua /paf /
11. posibnuku /315/14.pdf
12. Семигіна Т. Формування цінності здорового способу життя як імператив сучасної політики охорони здоров'я. Презентація доповіді. Електронний ресурс. [Режим доступу]: www. akademia. edu/953368/
13. Новости медицины и фармации. — 2012. — 4 (402) Електронний ресурс. [Режим доступу]: http: //www. mif-ua. com/archive/issue-26808/article-26830/.
14. Линник С. Стратегія ВООЗ «Здоров'я 2020» як засіб прискорення прогресу в досягненні максимального потенціалу у сфері охорони здоров'я населення // Публічне управління: теорія та практика. − 2013. − Вип. 1. − С. 191–195.
15. Ринда Ф. П. Впровадження політики ВООЗ «Здоров'я для всіх у 21-му столітті» в державні програми з охорони здоров'я населення України» / Ф. П. Ринда, М. О. Крисько // Україна. Здоров'я нації. — 2012. №1 (21). — С. 90–93.

Стаття надійшла до редакції 05.02.2015 р.

Спивак М. В. Принципы, цели, задачи, функции государственной политики здоровьесбережения: проблемы становления в Украине

Статья посвящена политике здоровьесбережения в Украине. Автором раскрыты принципы, указаны цели, очерчены задания, определены функции государственной политики здоровьесбережения. Делается ударение на проблемах политики здоровьесбережения. Указывается

на необходимости ввода международного опыта в этой сфере и принятия ряда программ.
Ключевые слова: здоровье, здоровьесбережение, политика здоровьесбережения, государство, общество, реформа охраны здоров'я.

Spivak M. Principles, aims, tasks, functions of public policy to health of maintenance: becoming problems in Ukraine

The article is sanctified to politics health of maintenance in Ukraine. An author is expose principles, aims are indicated, tasks are outlined, the functions of public policy health of maintenance are certain. Emphasized problems of politics of health of maintenance. Specified on the necessity of input of international experience in this sphere and acceptance of row of the programs.
Keywords: a health, health of maintenance, politician of health of maintenance, state, society, reform of guard health.

УДК 321.02

Лисенко Ю. В.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ

У статті розглядаються основні підходи до трактування змісту та сутності соціальної політики. Автор статті розглядає проблеми формування соціальної політики в умовах демократизації українського суспільства. Автор звертає особливу увагу на гуманістичний підхід у трактуванні сутності соціальної політики.

Ключові слова: соціальна політика, соціальна держава, соціальна активність, людський вимір соціальної політики, демократизація, гуманізація політики.

У науковому обігу прослідковується значна різноманітність у підходах до визначення та формулювання поняття «соціальна політика». Концептуальні основи соціальної політики осмислювались на протязі багатьох століть, що відбилось у комплексі доктрин, теорій, концепцій щодо формування відносин між людиною і державою та конституювання певного суспільного устрою. На сучасному етапі трактування змісту та сутності соціальної політики у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі доповнюється й розширюється в умовах невпинного ускладнення соціальних відносин, а також під впливом процесів демократизації, глобалізації і модернізації сучасного суспільства. Як правило, політична трансформація відбувається на тлі масштабних реформ усіх елементів політичної системи суспільства, в тому числі й соціальної сфери. Утвердження традицій демократичного розвитку і пошук оптимальних шляхів розвитку демократії в Україні визначають нові вектори і особливості розвитку соціальної політики.

. Сучасна політична наука розглядає соціальну політику як складне явище. Зосереджуючись на визначенні змісту і сутності соціальної політики, необхідно відмітити таких класиків світової політичної думки, як Аристотель, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Т. Мор, Т. Кампанелла, Т. Гоббс, Ш. Фур'є, Г. Гегель, Л. Фон Штайн, та ін. Концептуальні підходи щодо розуміння соціальної політики знаходимо у працях зарубіжних дослід-

ників, зокрема Р. Баркера, Б. Дікона, Г. Еспінг-Андерсена, Р. Макінтайра, Ч. Лебо, У. Лоренца, Ф. Хоффера.

Аналіз наукової літератури свідчить, що проблемі формування соціальної політики в умовах демократизації присвячена значна кількість наукових робіт. Теоретико-методологічний аналіз сутності соціальної політики розглядається багатьма вітчизняними науковцями, зокрема І. Алєксєєнко, О. Березовською-Чміль, С. Брехарею, М. Головатим, В. Горбатенком, В. Гошовською, О. Дороніним, О. Івановою, Л. Ільчуком, Н. Громадською, А. Крупником, Е. Лібановою, М. Михальченком, Т. Семигіною, П. Шевчуком та ін.

Аналізуючи результати попередніх досліджень і враховуючи особливості сучасного етапу політичного життя українського суспільства, варто дослідити зміни і окреслити нові трактування сутності соціальної політики, охарактеризувати підходи щодо розуміння даного поняття, зокрема обґрунтувати «людський вимір» соціальної політики.

Концептуальні основи соціальної політики осмислювались протягом багатьох століть, що знайшло відображення у комплексі існуючих теорій, доктрин, концепцій щодо суспільного устрою, взаємодії людини і суспільства, формуванні відносин між громадянином і державою.

На думку дослідниці Т. Сидоріної, найбільш значний вплив на становлення феномену соціальної політики чинили ідеї і теоретичні конструкти епохи модерну, серед яких — ліберальна доктрина, громадянське суспільство, соціальні ризики і соціальне страхування, благодійність держави й індивіда, а також теорії гуманізму, справедливості та суспільного вибору [1, с. 21].Вітчизняні науковці Л. Юрженко і Ю. Шепіловказують, що на межі XIX–XX ст. поняття «соціальної політики» розвивалось у контексті поняття «соціальної держави», переважно розглядаючись як різновид економічної політики. Багато дослідників того часу вважали, що обов’язки соціальної держави зводяться лише до проголошення соціально-економічних прав громадян на працю, відпочинок, соціальне забезпечення тощо. Але згодом у контексті взаємозалежності людського розвитку і якості соціальної політики утверджується розуміння того, що соціальна держава покликана вирішувати значно ширше коло питань: створювати умови для забезпечення громадян роботою (соціальної зайнятості), забезпечувати прожитковий мінімум, сприяти збільшенню кількості дрібних і середніх власників, охороняти найману працю, піклуватися про освіту, культуру, охорону здоров’я тощо [2, с. 75].

Соціальна політика в її сучасному розумінні починає формуватися лише з переходом європейських держав на індустріальну стадію розвитку, з появою правової держави, демократичного устрою, громадянського суспільства, сучасної системи права [3, с. 112]. Як наголошує Г. Лопушняк, соціальна політика є явищем суспільно-історичним: вона з'являється з виникненням держави, спрямована на узгодження спільної діяльності людей та утвердження загальнодержавних пріоритетів і є регулятором взаємовідносин соціальних структур і соціальних інститутів, а також суспільного та індивідуального життя людини. Крім того, дослідниця узагальнює, що серед науковців та практиків поширеною є думка, відповідно до якої природа соціальної політики пов'язана передусім із структурним поділом суспільства на економічно сильних та економічно слабких індивідів. При цьому соціальна політика є інститутом, який має підтримувати слабких, створюючи умови для реалізації принципу соціальної справедливості [4, с. 246].

Дослідженню різноманітних аспектів соціальної політики присвячено значну кількість наукових праць, проте не існує єдиного уніфікованого підходу щодо трактування її сутності. Поглибленого дослідження потребує питання формування соціальної політики в «людському вимірі», особливостей втілення гуманістичних принципів соціальної політики на шляху демократизації українського суспільства. Необхідно визнати відсутність системного наукового доробку з проблем людського виміру соціальної політики на теоретико-практичному рівні, оскільки досліджуються лише окремі її аспекти. Виходячи з цього, актуальним є виявлення базових засад та основоположних характеристик згаданого вище виміру, виходячи з яких політика у соціальній сфері сприятиме формуванню стабільності суспільства, визнанню людини головною соціальною цінністю.

Сучасні теоретичні дослідження і практика сьогодення доводять, що соціальна політика та її реалізація нині стають більш прагматичними та орієнтованими не стільки на підтримку економічно слабких верств та консервацію існуючих соціальних імперативів, скільки на створення передумов для підвищення мотиваційного потенціалу, мобільності, трудової продуктивної активності людських ресурсів, як зазначає А. Колот [5, с. 6].

У соціальній політиці, особливо на етапі демократизації українського суспільства, як вважає вітчизняний науковець М. Головатий, пріоритету набуває людський фактор. Це особливо важливо у соціальній сфері, оскільки вона була й залишається гуманістично спрямованою

за своєю суттю, змістом, особливостями функціонування [6, с. 21]. При цьому, М. Головатий зазначає, феномен «соціальна політика» у сучасній, в тому числі вітчизняній науці більш-менш усталеного визначення не має. Часто її ототожнюють з «соціальною сферою», «гуманітарною політикою» і навіть «соціальною роботою», хоча вона має суттєві відмінності й особливості. На думку вказаного науковця, з багатьох відомих визначень найбільш поширеним і вдалим вважається таке: «Соціальна політика — це діяльність держави з управління розвитком соціальної сфери суспільства, спрямована на задоволення інтересів і потреб населення» [6, с. 11–12]. У наукових обґрунтуваннях П. Шевчука соціальна політика постає як багатовимірна система програм, служб і заходів (управлінських, регулятивних та саморегулятивних), спрямованих у соціальну сферу. Вона охоплює різноманітні напрями суспільного буття [7, с. 28].

У «Політологічному енциклопедичному словнику» Є. Головаха характеризує соціальну політику як «діяльність держави по збалансованому розвитку суспільства, забезпеченню стабільності державного правління й соціального захисту населення» [8, с. 621].

Оскільки соціальна політика завжди має місце не тільки в теорії, але й практичному житті, то, на думку російського науковця Н. Волгіна, соціальна політика – це не стільки система дій і заходів, скільки система взаємовідносин і взаємодій між соціальними групами, соціальними верствами суспільства, основою і кінцевою метою яких є людина, її добробут, соціальний захист і соціальна безпека в цілому [9, с. 21–23]. Саме тому соціальна політика визначається як багатогранний процес і складне суспільне явище, а об’єкт і предмет соціальної політики є нелінійними, багатоаспектними, системними.

У своїй фундаментальній основі соціальна політика — це напрям соціальної теорії, галузь наукових досліджень, навчальна дисципліна. Крім того, соціальну політику розглядають як сукупність теоретичних принципів і систему практичних заходів, які розробляються й реалізуються державними і недержавними органами, організаціями і установами та які спрямовані на створення необхідних умов життєдіяльності, задоволення соціальних потреб населення, створення в суспільстві сприятливого соціального клімату, в цілому поліпшення стану соціальної сфери.

Вітчизняними науковцями соціальна політика визначається як суспільний феномен, що поєднує в собі різноманітні, багатофакторні складові: конституційно-правові, інституціональні, управлінсько-

регулятивні, державні, глобальні, національні, наддержавні, громадські, гуманістичні, комунікативні, само регулятивні тощо. Це обумовлює багатоаспектність соціальної політики як суспільного явища і дозволяє виділяти вузьке і широке її розуміння. У вузькому розумінні соціальна політика розглядається як цілеспрямована діяльність, що має за мету здійснення соціального захисту, створення умов для формування безпечного соціального середовища. Соціальна політика в такому аспекті являє собою комплекс заходів, спрямованих на формування соціальних стандартів, забезпечення взаємодії суб'єктів соціально-політичного життя щодо формування соціальної безпеки людини і суспільства. У широкому розумінні соціальна політика трактується як система цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що сформувалась в суспільстві на певному етапі його розвитку, здійснюється на основі певних принципів і засад, спрямована на забезпечення оптимального функціонування та розвитку соціальних відносин [10, с. 446].

Посилаючись на SocialPolicy. Oxford (2003) і The Blackwel lDictionaryofSocial Policy. Malden (2002), науковець Л. Якобсон узагальнює, що дефініції соціальної політики не претендують на окреслення самостійної «субстанції», а трактуються через перелік сфер діяльності, якими, наприклад, є освіта, допомога малозабезпеченим, охорона здоров'я, тощо [11, с. 53]. Іншими словами, специфіка тлумачення терміну «соціальна політика» залежить від особливостей соціально-економічного розвитку країни.

Розвиваючи такий підхід, вітчизняна дослідниця О. Іванова наводить кілька прикладів того, що в різних країнах це поняття визначають по-різному:

1) в Американській енциклопедії соціальної роботи Е. Баумхайєр і А. Шорр визначили соціальну політику як напрямок дій щодо соціальних явищ з метою управління взаємовідносинами і розподілом соціальних ресурсів;

2) The Blackwell Encyclopedia of Social Work дає визначення соціальної політики Дж. Стюарта (Велика Британія) як сфери державної діяльності, відповідальної за створення та надання соціального захисту, що включає соціальні послуги та витрати [12, с. 7];

3) Т. Ганслі (Канада) визначив соціальну політику як функцію державної відповідальності за використання суспільних ресурсів, регулювання приватної діяльності, підтримку приватно-індивідуальної та колективної поведінки з метою максимізації соціальної вигоди та умов життя населення. У такій інтерпретації вона включає в себе: заходи і про-

грами, безпосередньо спрямовані на забезпечення соціальних винагород у формі прибутку або послуг, включно з освітою, охороною здоров'я, соціальним захистом та персональними соціальними службами (догляд за людиною, розвиток людини, реабілітація і профілактика); заходи, що регулюють приватну поведінку для потреб досягнення соціальних цілей, насамперед прав і обов'язків громадян, забезпечення правосуддя; заходи щодо працевлаштування; заходи стосовно сім'ї включно з сімейним правом; соціальні та інші місцеві заходи (наприклад, заходи з метою перерозподілу податків, фінансові заходи для надання робочих місць) тощо [12, с. 7–8].

Ґрунтовний аналіз теоретико-методологічних засад розуміння соціальної політики здійснила Т. Семигіна (монографія «Соціальна політика: історія та сучасний розвиток», (2008) [13]. Зокрема, вона розглядає сучасні уявлення про сутність соціальної політики, встановлює співвідношення соціальної держави і соціальної політики, узагальнюючи бачення вітчизняних і зарубіжних дослідників даної проблематики. Дослідниця доводить думку Б. Гаєвського, який вважає, що в організаційному відношенні соціальна політика становить систему принципів, заходів і методів задоволення за допомогою політики основних потреб людини, соціальних прошарків, усього населення країни. Метою соціальної політики вчений вважає «всебічний розвиток людини основі матеріального і духовного добробуту суспільства, національну рівність, рівноправність демографічних і професійних груп населення, врахування особливостей їхнього соціального розвитку» [13, с. 39].

Узагальнюючи погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників на сутність соціальної політики, можемо виокремити головні теоретичні підходи щодо її трактування.

Дослідниця Т. Сидоріна відмічає, що тривалий час у соціально-економічній і політичній літературі домінувала думка про те, що соціальна політика — це лише комплекс практичних заходів щодо вирішення соціальних проблем, які розробляються відповідними державними і громадськими структурами. Сутність і призначення соціальної політики зводились до захисту соціально незахищених прошарків населення (серед яких − непрацездатне населення, пенсіонери, інваліди, молодь, багатодітні сім'ї і т. д.), а також розв'язання проблем в галузі зайнятості, безробіття тощо. На думку Т. Сидоріної, соціальна політика розглядалась дослідниками як технічна, навіть технологічна галузь, яка забезпечувала виконання інструментальної функції в суспільстві на кшталт надання соціальної допомоги, згладжування соціальної напруги переважно

за допомогою державного механізму [1, с. 21]. Однак, на наш погляд, зміст феномену соціальної політики не вичерпується провідною роллю держави та технікою вирішення соціальних проблем.

Інтегральний підхід у визначенні сутності соціальної політики виокремлюють дослідники Н. Тихонова і О. Шкаратан. Вони наголошують, що соціальна політика виявляється центром зіткнення інтересів часто протилежних у своїх поглядах соціальних груп, які ведуть боротьбу за обмежені ресурси соціальних інститутів, що формують уявлення про соціальну справедливість, загальносуспільні соціальні потреби тощо [14, с 22].

У межах системного підходу, як зазначає вітчизняний фахівець Т. Семигіна, соціальну політику розглядають як систему, утворену формальними інститутами, що відповідають за розробку і реалізацію політичних заходів, політичними партіями, зацікавленими групами, взаємозв'язком між потребами, послугами, законами, службами, результатами впровадження соціальних програм [13, с. 62]. Дослідниця відмічає поширеність культурних теорій, що характеризує плив культури суспільства на формування політичних інститутів, цінностей, що лежать в основі тих чи інших рішень і програм соціальної політики, яка і є частиною культури [13, с. 62].

Соціокультурний підхід у трактуванні соціальної політики визначається рівнем розвитку політичної культури та свідомості індивідів-учасників політичного процесу, що зумовлено історичними умовами їх розвитку і способом життєдіяльності. Соціокультурний підхід докорінним чином змінює зміст і понятійну конфігурацію соціальної політики, трактуючи останню як суспільну перспективу, в основі якої − можливість попередження небезпек та підтримки позитивних соціальних тенденцій.

Телеологічний підхід дозволяє поглянути на соціальну політику як на засіб досягнення політичних цілей і результатів. На думку дослідників, сутність сучасної соціальної політики проявляється не у забезпеченні соціальних потреб індивідів, а в можливості скласти позитивне враження, впливаючи на свідомість громадян, досягнути певних політичних цілей (використовуючи при цьому всі можливі сучасні політичні технології: PR, популізм та ін.) [1, с. 22]. Власне, ця концепція забезпечує розуміння сутності соціальної політики будь-якої держави з двох позицій: декларативної і реальної.

Конфліктологічний підхід окреслює розуміння соціальної політики як можливості прийняття рішень щодо розподілу благ у конфліктній

ситуації, що виникає в ході реалізації соціальних функцій суб'єктами влади щодо об'єктів соціальної політики.

Як відмічає Т. Семигіна, оскільки соціальна політика спрямована на людей, то вивчення їхнього задоволення чи незадоволення її результатами, а також прагнення змін можна вважати частиною порівняльного аналізу з використанням біхевіористичного підходу [13, с. 64].

Синергетичний підхід дозволяє трактувати соціальну політику як усвідомлену цілеспрямовану діяльність соціальних суб'єктів щодо визначення, захисту й реалізації потреб та інтересів своєї соціальної групи (класу, нації, держави) різними засобами впливу: не лише організацією, регулюванням, контролем та управлінням, а й самоорганізацією цього складного процесу. Синергетичне визначення соціальної політики забезпечує не лише більш точне її розуміння, але й активну участь всіх соціальних суб'єктів у політичній діяльності, взаєморозуміння потреб та інтересів усіма учасниками політичного життя, взаємодію між ними, взаємодопомогу і взаємовідповідальність за розв'язання соціальних проблем. Синергетичним аспектом соціальної політики, зокрема, є адекватне розуміння ролі людини як її об'єкта.

Вирішення більшості соціальних питань державою як головним суб'єктом політики змістило вирішення соціальних проблем в площину теоретико-прикладної діяльності політичних структур, певних політичних сил (політичних партій, рухів та інших політичних інститутів), що перетворило розв'язання проблем соціального характеру на інструмент, засіб здобуття й утримання влади. Таким чином, у сучасному розумінні соціальну політику можемо трактувати через призму інструменталістської концепції.

Окремо варто розглянути один з підходів, який власне пояснює важливість і виключну роль людини у здійсненні соціальної політики. Загальновідомо, що влада сама себе контролювати не в змозі, навіть за умови наявності відповідного бажання. Це завдання, як зазначає В. Горбатенко, під силу лише розвиненим структурам громадянського суспільства. Науковець обґрунтовує свою думку тим, що раніше відчужені від державного управління носії соціальних інтересів активно заявили про своє прагнення брати участь у демократичному механізмі їх реалізації [15, с. 138–140], хоча реальні механізми демократичної участі продовжують бути малодоступними для населення. Тому в даному контексті соціальну політику деякі дослідники, зокрема С. Смирнов, О. Шкаратан, В. Ярська розглядають не тільки як важливий напрямок внутрішньої політики держави, в основі якого міститься певна соці-

альна доктрина, що визначає стратегію і мету розвитку суспільства, але і як важливий напрямок діяльності інститутів громадянського суспільства [1, с. 21]. Таким чином, структурний підхід щодо пояснення сутності соціальної політики дозволяє визначити її мету, спрямованість, механізми здійснення, а також структурувати відносини між суб'єктами здійснення політики (держави і людини, держави і громадянського суспільства), діяльність яких має бути спрямована на вирішення соціальних питань та задоволення соціальних потреб усіх прошарків суспільства.

У науковій літературі зустрічається ще один аспект розуміння соціальної політики, який не повинен за зразком класичного трактування самого поняття «політика» зводитися лише до прийняття рішень у конкретній галузі, а має ґрунтуватися на формуванні свідомості людей і моральних установок суспільства в цілому. Такий підхід до розуміння соціальної політики дослідники називають гуманітарним [16, с. 37].

Людський вимір соціальної політики і її безпосередня спрямованість на людину обумовлюють формування гуманістичного підходу у трактування сутності цього поняття.

Мета соціальної політики сучасної демократичної держави полягає у формуванні та реалізації соціальних потреб людини і суспільства, забезпеченні їх соціальної безпеки. Одним з ключових показників досконалості соціальної політики можемо вважати якість життя людини (добробут населення, рівень людського розвитку, нагромадження людського капіталу тощо).Якість життя українського суспільства безпосередньо залежить від реалізації соціальної політики. Незавершеність реформування соціальної сфери негативно позначається на якості життя населення. Соціальна політика формує реальні соціальні індикатори якості життя населення. У такий спосіб визначається індекс розвитку людського потенціалу, що виражається через чотири базові показники: тривалість життя, доступність і рівень освіти, рівень доходів населення та рівень активності участі людини у політичному житті. Реалії сучасного українського суспільства окреслюють проблему визнання й утвердження людини як активного суб'єкта і відповідального об'єкта політики, в тому числі і в соціальній сфері. Оскільки соціальна політика в політичному житті українського соціуму розробляється і реалізується без активної участі громадян, які переважно погоджуються на роль «споживача» чи «спостерігача». Тому трактуванні змісту соціальної політики особливої значущості набуває застосування гуманістичного підходу, оскільки реалізація відповідних заходів на практиці вимагає

формування установок і цінностей індивіда як компетентного, активного, свідомого учасника політичного процесу.

Висновок. Наукове осмислення сутності соціальної політики відбувалося за рахунок інтеграції різних підходів, обґрунтованих у філософських і політичних теоріях, сформованих в різні історичні епохи. На сучасному етапі визначення змісту та сутності соціальної політики у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі збагачується і доповнюється. Результати аналізу і систематизації таких поглядів дозволяють стверджувати, що соціальна політика є складним комплексним поняттям, сутність якого розвивається науковцями в міждисциплінарних розвідках. На основі аналізу як «вузьких», так і «широких» трактувань визначимо, що метою соціальної політики є не тільки задоволення соціальних потреб людини, а й створення умов для формування, розвитку та оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкриття соціального потенціалу людини, її самореалізації.

Досліджуючи зміни у сутності трактування соціальної політики, характеризуючи підходи щодо розуміння даного поняття було зроблено спробу виокремити актуальність обґрунтування «людського виміру» соціальної політики. Можемо констатувати актуальність гуманістичного підходу у трактуванні змісту соціальної політики, гармонізації соціальних відносин держави і людини як рівноправних та відповідальних суб’єктів соціальної політики, і особливо в посиленні особистісного впливу людини на розвиток і вдосконалення політичної ситуації та суспільно-політичних відносин в цілому. Для України це має особливе значення, оскільки тривалим виявився процес зміни й стабілізації соціальної структури суспільства, зміни ідеологічних цінностей і орієнтирів, переоцінки наявного стану суспільства в цілому. Поява і вкорінення в українському суспільстві таких явищ як соціальна напруженість, соціальне невдоволення, конфліктність у взаємодії соціальних груп свідчать про необхідність подальшого реформування соціальної сфери. Досвід розвитку соціально-політичної сфери в Україні наприкінці XX-початку XXI століття показує, що в умовах зміни політичних еліт, державної модернізації політичної системи та формування стратегій розвитку основним завданням має стати вирішення проблем, пов’язаних з потребами і прагненнями людей, подолання кризових явищ у соціальній сфері.

Список використаних джерел:

1. Сидорина Т. Ю. Социальная политика — попытка философской интерпритации / Т. Ю. Сидорина // Вопросыфилософии. — 2005. — № 2. — С. 20–29.
2. Юрженко Л. Конструювання моделі соціальної держави / Л. Юрженко, Ю. Шепіло // Політичний менеджмент. — 2003. — № 1. — С. 74–83.
3. Сидорина Т. Ю. Социальная политика — между экономикой и социологией / Т. Ю. Сидорина // Общественные науки и современность. — 2005. — № 6. — С. 111–120.
4. Лопушняк Г. Соціальна політика як визначальний напрям внутрішньої політики держави / Г. Лопушняк // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2011. — № 2. — С. 244–251.
5. Колот А. Генезис соціальної політики під впливом глобалізації та лібералізації економічних відносин / А. Колот // Україна: аспекти праці. — 2008. — № 1. — С. 3–11.
6. Головатий М. Ф. Соціальна політика: політико-правові засади та особливості управління соціальними процесами / М. Ф. Головатий // Управлінські аспекти соціальної роботи: курс лекцій. – К: МАУП, 2002. – 376 с.
7. Шевчук П. І. Соціальна політика / Шевчук П. І. — [2-е вид.]. — Львів: Світ, 2005. — 400 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид. — К, 2004. — 736 с.
9. Социальная политика: учеб. пособие [под ред. Н. А. Волгина]. — М.: Изд-во «Экзамен», 2004. — 736 с.
10. Політологія: підручник / [за ред. Ю. Кулагіна, В. Полуріза]. — К.: Альтерпрес, 2002. — 612 с.
11. Якобсон Л. И. Социальная политика: коридоры возможностей / Л. И. Якобсон // Общественные науки и современность. — 2006. — № 2. — С. 52–66.
12. Іванова О. Соціальна політика: теоретичні аспекти / О. Іванова. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. — 107 с.
13. Семигіна Т. Соціальна політика: історія та сучасний розвиток / Т. Семигіна. — К.: ТОВ «Агентство Україна», 2008. — 196 с.

14. Тихонова Н. Российская социальная политика: выбор без альтернативы? / Н. Тихонова, О. Шкаратан // Социс. — 2001. — № 3. — С. 22–31.
15. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: [монографія] / В. П. Горбатенко. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
16. Смирнов С. Н. Социальная политика / С. Н. Смирнов, Т. Ю. Сидорина. — М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2004. — 432 с.

Стаття надійшла до редакції 09.01.2015 р.

Лысенко Ю. В. Социальная политика: основные подходы к сущности понятия

В статье рассматриваются теоретические основания социальной политики, анализируются основные подходы к трактовке содержания и сущности социальной политики. Автор статьи рассматривает проблемы формирования социальной политики в условиях демократизации украинского общества. Автор обращает особое внимание на гуманистический подход в трактовке сущности социальной политики.
Ключевые слова: социальная политика, социальное государство, социальная активность, человеческое измерение социальной политики, демократизация, гуманизация политики.

Lysenko Yu. V. Social policy: the main approaches to the essence of the concept

The article discusses the theoretical basis of social policy. In the article the main theoretical approaches to the interpretation of the content and nature of social policy. The author considers the problem of forming social policy in terms of democratization of Ukrainian society. The author emphasizes the humanistic approach in the interpretation of the essence of social policy.
Keywords: social policy, social state, social activity, the human dimension of social policy, democratization, humanization policy.

УДК 321: 323.1 (575)

Дженадія Раїд Ахмед

Аспірант кафедри політології Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

СУЩЕСТВЕННЫЕ ПРИЗНАКИ УСИЛЕНИЯ ДУХОВНОГО ВЛИЯНИЯ ВОСТОКА В XXI ВЕКЕ

Проаналізовано суттєві ознаки посилення духовного впливу Сходу в XXI столітті. Досліджено проблеми функціонування східних мов і релігій на прикладі різних країн і регіонів. Показано стійкі ознаки релігійного відродження і традиційної ідентифікації східних країн. Виявлено і охарактеризовано тенденцію щодо переходу від однополюсного до поліцивілізаційного світу.

Ключові слова: глобалізація, цивілізація, вестернізація, ідентичність, фундаменталізм, ісламізація, релігійне відродження.

В начале 70-х годов прошлого века «великий кормчий» Китая Мао Цзэдун выдвинул лозунг: «Ветер с Востока довлеет над ветром с Запада». Тогда он не мог предположить, что этот лозунг, брошенный в запале китайской «культурной революции», превратится в глобальный фактор XX1 века. Действительно, «ветер с Востока» в начале нынешнего века все более усиливается. Прежде всего это относится к проблемам языка и религии. А зарождение универсальной цивилизации сопровождается формированием универсального языка и универсальной религии. Так было во времена великой Римской цивилизации, сделавшей латинский язык средством международного общения и превратившей христианство в глобальную мировую религию.

Нечто подобное осуществлял во второй половине XX века англосаксонский мир. Долгое время бытовало мнение, что мировым языком станет английский. Однако более поздние данные говорят об обратном процессе. С Хантингтон указывает на то, что за три десятилетия (1958—1992) общее соотношение языков в мире заметно изменилось. Произошло снижение доли людей, говорящих на английском (с 9,8% до 7,6%), французском, немецком, русском и японском языках. Несколько снизилась доля носителей китайского (мандаринского) диалекта. А вот доля использования хинди, малайского, индонезийского, арабского, бенгали, испанского, португальского языков постоянно увеличива-

ется. Если сравнить по годам степень распространенности английского и китайского языков, то уже в 1992 г. вдвое больше людей планеты говорили на мандаринском (15,2% мирового населения), чем на английском. Плюс к этому еще 3,6% говорят на других диалектах китайского языка [1].

К настоящему времени на английском и китайском (ханьском) языках говорит 1,2 млрд. и 1,3 млрд. человек соответственно. И хотя численность людей, говорящих на английском языке меньше, чем численность говорящих на китайском, географический охват английского языка гораздо больше китайского (английский язык охватывает США, Канаду, Великобританию, Австралию, Новую Зеландию, английский язик, как правило, считается вторым обязательным языком для жителей Западной Европы, его активно изучают жители Восточной Европы и России, Центральной Азии, Ближнего и Среднего Востока и т. д.). Китайский же язык, несмотря на абсолютное преимущество в количестве его носителей, охватывает небольшое число стран (Китай, Сингапур, Тайвань). При этом статус английского языка становится все более парадоксальным и искусственным. Он не является родным для 92% мирового населения, и в то же время претендует на роль «лингва франка» — универсального языка широкого общения. История говорит о том, что в разные эпохи были разные «лингва франка»: латынь — во времена Античности и Средневековья; французский — в эпоху позднего Средневековья; суахили — во многих частях Африки, английский — во многих частях света во второй половине XX столетия.

Размышляя о перспективах «лингва франка» в XXI веке, американский социальный философ Дж. Фишман считает, что язык скорее всего будет принят в качестве лингва франка при одном условии: если он не будет идентифицироваться с конкретной этнической группой, религией и идеологией. Перспективным в этом плане может стать только деэтнизированный английский язык. В прошлом такими деэтнизированными языками являлись аккадский, арамейский, греческий, латынь. С точки зрения С. Хантингтона, общение на деэтнизированном английском поддерживает и даже усиливает культурную дивергенцию (расхождение) народов. Так, например, в Индии люди из различных индийских субэтносов, бережно культивируя собственные субэтнические культуры, пользуются английским для общения с людьми из других культурных регионов Индостана. При этом английский язык приобретает местный колорит. И часто англоговорящие индусы утрачивают понимание друг друга. То же происходит и с диа-

лектами современного китайского языка. Нигерийский пиджин-инглиш, индийский английский продолжают активно «перевариваться» принявшими этот язык местными культурами. Так, в свое время романские языки эволюционировали от латыни, которая была по-своему «переварена» племенами галлов, франков, бургундов, и т. д. Однако, в отличие от романских языков, эти современные выросшие из английского языки будут гораздо более «минимизированными». Они либо будут употребляться небольшой группой людей внутри одного общества, либо будут использоваться для коммуникаций между определенными лингвистическими группами.

Два столетия британского и американского колониального коммерческого, индустриального, научного и финансового могущества оставили значительный след в высшем образовании, управлении, торговле и технологии всего мира. Однако после обретения независимости большинство бывших колоний попытались в разной степени и с разным успехом вытеснить имперские языки и заменить их своими, местными. Борьба с языками империи стала одним из способов, при помощи которого национальные элиты определяли свою идентичность и формировали новые управленческие команды. Следующим этапом после обретения независимости есть стремление национальных элит к обособлению от «низов». Средством для этого становится возврат к бывшим «имперским языкам», которые превращаются в «пароль для избранных».

Сегодня просматриваются две противоположных тенденции в незападных обществах. С одной стороны, английский язык все больше используется на университетском уровне, поскольку знание последнего открывает широкие возможности для выпускников в глобальной гонке за престижными должностями и влиятельными клиентами. С другой стороны, в незападных странах нарастает социальное и политическое давление «снизу вверх». Это обстоятельство вынуждает элиту все больше использовать местные языки, которые пребывают в постоянном взаимодействии и трансформации, стремлении соответствовать новым идентичностям и новым контурам цивилизационного развития. По мере того, как рассеивается и распадается глобальная власть, происходит и глобальная «вавилонизация» всего человечества.

Аналогичные тенденции просматриваются и в религиозных практиках мира. Мечта Арнольда Тойнби — универсальная религия — вряд ли имеет шансы в обозримом будущем. С конца XX века наблюдается повсеместное возрождение автохтонных религий. Это проявляется,

в частности, в усилении религиозного сознания и подъеме фундаменталистских движений. Различия между религиями только усиливаются. Об этом свидетельствует тот факт, что за последние несколько десятилетий ислам и христианство значительно увеличили число своих сторонников в Африке. Основной сдвиг в сторону христианства (в форме протестантизма) произошел в Южной Корее. Там где традиционная религия неспособна адаптироваться к требованиям модернизации, создаются потенциальные возможности для распространения западного христианства и ислама. В таких обществах наиболее удачливые сторонники западной культуры — это не неоклассические экономисты, не либеральные демократы и не руководители транснациональных корпораций, а христианские миссионеры.

Ни Адам Смит, ни Томас Джефферсон не могут отвечать психологическим, эмоциональным, моральным и социальным запросам выпускников незападных средних школ в первом поколении. С. Хантингтон считает: «У Иисуса Христа шансов больше. Но по большому счету побеждает Магомет» [1, с. 146 –149]. Это объясняется тем, что христианство в незападном мире в основном распространяется путем обращения в эту веру приверженцев других религий. Распространение ислама происходит двумя путями: во-первых, за счет обращения иноверцев и, во-вторых, за счет расширенного воспроизводства собственного бурно растущего населения. Поэтому влияние ислама в аспекте прозелитизма и демографии растет гораздо быстрее.

Все это происходит на фоне повышения в мире религиозных настроений. В первой половине XX века многие интеллектуалы полагали, что экономическая и социальная модернизация приведет к ослаблению роли религии и сокращению ее влияния на сознание людей. Атеисты — сторонники модернизации — приветствовали ту настойчивость, с которой наука, рационализм и прагматизм вытесняли суеверия, мифы, иррационализм и ритуалы, составлявшие основу различных религий. Государство модерна они представляли толерантным, рациональным, прагматичным, прогрессивным, гуманным и светским. В противовес им консерваторы предупреждали об ужасных последствиях исчезновения религиозных верований. В качестве конечного результата глобальной секуляризации они видели анархию, безнравственность, подрыв основ цивилизованной жизнедеятельности.

Вторая половина XX столетия показала: и надежды атеистов и опасения консерваторов оказались совершенно беспочвенными. Глобальный размах экономической и социальной модернизации вошел во взаимодей-

ствие с глобальным возрождением религии. Жиль Кепель эту уникальную глобальную ситуацию назвал: «Реванш Бога» [2]. В середине 70-х годов курс на секуляризацию и примирение религии с атеизмом «развернулся в обратную сторону». Ныне формируется новый религиозный поход: не принятие светских ценностей, а возвращение к священным духовным истокам для реорганизации современного общества по вековым правилам. Набирает силу отказ от претерпевшей неудачу модернизации. Ее провал объясняется тем, что человек предал Бога. Многие европейские интеллектуалы выступают за «второе крещение Европы». А молодые мусульманские интеллектуалы призывают не осовременивать ислам, а исламизировать современность. Как подчеркнул в своем выступлении на международном общественном форуме «Диалог цивилизаций» имам Абдулжалиль Саджид, мусульмане обоих полов имеют в жизни только одну цель: «прийти к Богу, служить Богу и подчиняться его власти». Это поможет «обеспечить равенство, свободу, справедливость, милосердие и процветание на земле» [3, с. 210].

Некоторые религии перемещаются в новые зоны планеты, получают своих приверженцев там, где их раньше не было. Католицизм, ислам, иудаизм, индуизм, буддизм и православие испытывают небывалый подъем, встречают горячих приверженцев в лице прежде обычных прихожан [4, с. 58–68]. В ряде религиозных течений возникли фундаменталистские движения, призывающие к решительному очищению религиозных доктрин и институтов, к изменению индивидуального, социального и политического поведения в соответствии со священными религиозными догматами. Однако эти движения являются лишь волнами на поверхности более глубокого и мощного религиозного прилива, который формирует человеческую жизнь с конца XX столетия. Этот прилив все более существенно сказывается на ежедневной жизни и работе людей, на делах бизнесменов и проектах правительств. Вслед за секуляризацией образца XX века идет «десекуляризация мира» образца XXI столетия.

После коллапса коммунистической идеологии религиозное возрождение пронеслось от Албании до Вьетнама. В постсоветском мире наблюдается беспрецедентное исламское религиозное возрождение, которое охватило бывшую советскую Центральную Азию. По данным С. Хантингтона, в 1989 году там находилось 160 действующих мечетей и одно медресе, к началу 1993 года было построено уже 10 000 мечетей и 10 медресе [1]. В целом это было широко распространенное культурное движение умеренного толка, хотя оно включает в себя и некоторые

фундаменталистские движения, а также получает сильную поддержку со стороны Саудовской Аравии, Ирана и Пакистана.

Столь масштабное религиозное возрождение объясняется рядом факторов: во-первых, сказываются процессы социальной, экономической и культурной модернизации, охватившие мир во второй половине XX в. Древние источники идентичности и системы авторитетов оказались поколебленными. Интенсивная миграция, отрыв от своих корней, огромное количество новых контактов и новых моделей отношений — все это драматическим образом сказывается на психологии миллионов людей. Ответом на это является поиск новых форм идентичности, стабильного сообщества, моральных устоев, которые смогли бы дать чувство смысла и цели. Этим требованиям отвечает возрождающаяся религия во всех ее проявлениях и конфессиях.

К. Армстронг в своей книге «Будда» отмечает: «В наши дни история Гаутамы приобретает особую актуальность. Подобно Северной Индии 1У-У в. в. до н. э., мы живем в эпоху глубоких перемен и трансформаций… Мы все больше ощущаем нечто вроде духовного вакуума» [5, с. 21]. И этот духовный вакуум заполняет религия. В Индии идет построение новой индуистской идентичности в качестве ответа на давление и отчуждение, порожденные модернизацией. Как отмечает востоковед Л. Алаев, Попытки «создания нового, боевого, политически пригодного индуизма делаются уже более ста лет. Идет пропаганда Хиндутвы («Индусскости»), которая претендует на роль национальной идеологии» [2, с. 503].

В конце 1980-х годов в Китае на пике экономического роста христианство распространилось главным образом среди молодежи (около 50 млн.). Правительство пытается предотвратить рост их числа. В 1994 г. в Китае принят закон, запрещающий иностранцам вести деятельность по обращению в свою веру, основывать религиозные школы или другие религиозные организации. Религиозным группам запрещено участвовать в независимых или финансируемых из-за рубежа мероприятиях. В Сингапуре, как и в Китае — 5% христиане. Люди обращаются к эмоционально подходящему для них духовному импорту, хотя это не исключает их возврата к родным исконным автохтонным религиям.

С окончанием холодной войны и началом эпохи открытости западные церкви устремились в православные независимые государства — бывшие советские республики. Они составили конкуренцию возрождающимся православным церквям. Здесь также предпринимаются попытки сдерживать их миссионерскую деятельность, причем

на весьма проработанной социально-философской и культурологической основе. Так российский культуролог А. Павленко подчеркивает, что «восточнохристианская цивилизация — это совершенно особый мир, который является для западнохристианской цивилизации «иным». И было бы наивно полагать, что францисканские и бенедиктианские монастыри XIII — XIV вв. н. э. — это движение, закладывающее основы современной цивилизации, а Афонский монастырь в Греции — это движение вспять! Нет! Это разные способы бытия в мире.

Современный религиозный ренессанс связан также с окончанием «холодной войны» и отступлением Запада. Начиная с Х1Х столетия незападные цивилизации реагировали на влияние Запада, последовательно усваивая западные идеологии. Незападные элиты интенсивно поглощали западные либеральные ценности. И первое их противодействие Западу выразилось в форме либерального национализма. В XX веке русские, азиатские, арабские, африканские, латиноамериканские элиты импортировали социалистическую и марксистскую идеологию и соединили ее с национализмом, противопоставив все это западному капитализму и империализму.

Провал коммунизма в СССР и его глубокое реформирование в Китае, а также неэффективность социалистической экономики создали идеологический вакуум. Западные правительства и западные международные организации (МВФ, Всемирный Банк, ВТО и др.) пытались заполнить этот вакуум экономическим либерализмом и политикой демократии. Однако «бывшая коммунистическая зона» повела себя весьма неожиданно. Религия приняла эстафету у идеологии. Религиозный мессианизм пришел на смену политическому национализму. Особенно отчетливо это проявляется в российском самосознании. «Мировое призвание православия, — подчеркивает А. С. Панарин, — … в том, чтобы заново утвердить, «переоткрыть» единство человечества — «единство эллина и варвара», «язычника и иудея», которое впервые явилось вместе с христианством и было утрачено на пути секуляризации» [7, с. 485]

Примечательно, что исламские фундаменталистские движения наиболее сильны в самых развитых и на вид самых светских мусульманских странах, таких как Алжир, Иран, Египет, Ливан, Тунис. Фундаменталисты используют современные средства массовой информации и организационные технологии. Основными социальными группами, которые пополняют движение религиозного возрождения, являются: во-первых, новоприбывшие в города мигранты. Они нуждаются в эмоциональной, материальной и социальной помощи

и наставлении, которые могут дать преимущественно религиозные группы. Во-вторых, это средний класс, который несет в себе фактор «индигенизации второго поколения» и является источником национальной ментальности.

Исследователи обращают внимание на то, что религиозное возрождение конца XX — начала XXI века представляет собой урбанистический феномен, который привлекает к себе людей, ориентированных на современность, хорошо образованных и делающих карьеру в сфере современных профессий, управлении и коммерции. Это обстоятельство существенно влияет на характер политических систем в современном мусульманском мире. Как отмечает востоковед М. Сапронова, сложность «объединения разнородных структур и институтов власти в современную политическую систему определяется прежде всего тем, что у каждой из них свой тип и логика изменений, свои формы политических отношений, которые внедряются в общество только после того, как в нем сложатся необходимые социально-экономические условия» [8, с. 183].

В мусульманском мире наблюдается резкая активизация молодежной религиозности, хотя у многих из них родители ранее были атеистами. Аналогичная ситуация просматривается и с индуизмом. Лидеры движений национального возрождения, как правило, являются выходцами из индигенизированного второго поколения. Часть из них — удачливые предприниматели или администраторы — «скаппи». А в Южной Корее тот же самый тип людей заполнил католические и пресвитерианские церкви.

Индигенизация и возрождение религии — глобальные феномены, охватившие всю планету. Но наиболее ярко они проявляются в процессах культурного утверждении Восточной Азии и мира Ислама. Это — самые динамичные цивилизации. Исламский вызов выражается во всеобъемлющем культурном, социальном и политическом возрождении и столь же тотальном отторжении западных ценностей и институтов. Азиатский вызов присущ всем восточноазиатским цивилизациям — синской, японской, буддистской и мусульманской. Он делает акцент на культурных отличиях Востока от Запада. Как азиаты в целом, так и мусульмане, в частности, подчеркивают превосходство своих культур над западной культурой. Люди из других незападных цивилизаций — индусской, православной, латиноамериканской, африканской также говорят о самобытности своих культур, но до начала XXI века

они не делали акцента на своем превосходстве над западной культурой. Сегодняшняя ситуация меняется.

Конфуцианско-буддийская, индуистская Азия, а также ислам иногда стоят особняком, а иногда действуют совместно из-за своей все растущей самоуверенности в отношениях с Западом. Восточно-азиатская самоуверенность основана на экономическом росте. Мусульманская самоуверенность является результатом социальной мобилизации и стремительного роста населения. Каждый из этих вызовов оказывает огромное дестабилизирующее воздействие на глобальную политику, делая ее все менее вестернизированной и все более истернизированной.

Однако природа вызовов, продуцируемых Восточной Азией и исламским миром, различна. Экономическое развитие Китая и других азиатских стран повышают требовательность их правительств по отношению к другим государствам. Рост населения в мусульманских странах и особенно увеличение возрастной группы от 15 до 24 лет открывает приток пассионарной молодежи в ряды фундаменталистов, повстанцев и мигрантов. Экономический рост прибавляет сил азиатским правительствам. Демографический рост в исламском мире оказывает давление как на сами мусульманские правительства, так и на внешний мир.

Сегодня в целом можно говорить о том, что и в сфере языковой коммуникации, и в религиозной сфере происходит усиление влияния цивилизаций Востока. И если Восточная Азия опирается здесь на свою растущую экономическую мощь, то исламский мир приводится в движение внутренним демографическим давлением и пассионарностью своей молодежи. Совокупность экономических, политических и духовных факторов Востока существенно влияет на мировую динамику, заставляя мир двигаться от состояния однополюсности к многополюсному состоянию жизни совокупности равноценных цивилизаций. Целый ряд исследователей констатируют то обстоятельство, что с конца XX века взаимоотношения между цивилизациями постепенно переходят от фазы однонаправленного «вертикального» влияния одной (западной) цивилизации на все остальные к фазе интенсивных, непрерывных, разнонаправленных и прямых «горизонтальных» взаимоотношений между всеми цивилизациями. Основными признаками этого являются следующие процессы.

1. Завершение однонаправленной «экспансии Запада», которая переходит в противоположный процесс и характеризуется началом «восстаний против Запада». С конца XX столетия неравномерно, с паузами

и возвратами, снижается могущество Запада по сравнению с влиянием других, незападных, цивилизаций. Взаимоотношения между Западом и другими цивилизациями все больше складываются таким образом, что Запад из инициатора глобальных вызовов превращается в зону вынужденных «ответов», реакций на действия других цивилизаций. Незападные общества перестают быть объектами создаваемой Западом истории. Они становятся создателями и движущими силами своей собственной истории, которая одновременно трансформирует и Запад,

2. Выход международной системы за рамки западного контроля. Одновременно происходит угасание длительных конфликтов внутри западного мира. (После Второй мировой войны Западная Европа в течение более чем 68 лет является зоной политической стабильности). Сегодня страны Запада состоят из двух полууниверсальных образований в Европе (Европейский Союз) и Северной Америке (США). Эти две целостности и их составляющие объединены сложной сетью формальных и неформальных институтов. Если универсальными государствами прошлых цивилизаций были империи, то зарождающиеся сегодня универсальные образования представляют собой более «эластичные» формы — целостность федераций, конфедераций, сфер действия международных уставов и организаций.,

3. Основные политические идеологии XX века (либерализм, социализм, анархизм, корпоративизм, коммунизм, социал-демократия, консерватизм, национализм, фашизм, христианская демократия и т. д.) были порождениями западной цивилизации. В то же время Запад не родил ни одной из основных религий. Все мировые религии (буддизм, христианство, ислам) родились в незападных цивилизациях. По мере того, как мир уходит из-под контроля Запада, сходят на нет и идеологии, олицетворяющие западную цивилизацию. На их место приходят религиозные и другие формы культурной идентификации. Вестфальский период разделения религии и международной политики подходит к концу. Религия все активней вмешивается в международные дела. Внутрицивилизационное столкновение политических идей, порожденное Западом, вытесняется межцивилизационным столкновением культур и религий.

4. Сегодня каждая цивилизация видит себя центром мира и пишет свою историю как центральный сюжет истории человечества. Это было ранее свойственно преимущественно Западу вплоть до последнего времени. Однако еще в начале XX века О. Шпенглер развеял господствовавший на Западе близорукий взгляд на историю с ее делением на античный,

средневековый и современный период. Он призывал установить вместо «пустого вымысла об одной линейной истории — драму нескольких могущественных держав» [9]. А. Тойнби также подверг критике «ограниченность и наглость Запада», его «эгоцентрические иллюзии» о том, что мир вращается вокруг него, и что «прогресс» по западному образцу неизбежен. Он не признавал вестернизаторского допущения о том, что существует «только одна река цивилизации — наша собственная, и что все остальные являются либо ее притоками, либо затеряны в песках пустыни» [10]. Спустя 50 лет после Тойнби Ф. Бродель окончательно признал наличие «великих культурных конфликтов в мире и множественность его цивилизаций» [11].

Таким образом, активизация восточных обществ, восточных культур и ценностей является одновременно и фактором, и следствием широкомасштабной трансформации всей геополитической конструкции мира XX столетия. Трансформация мира происходит от состояния однополюсности к состоянию полицивилизационности. Этот процесс характеризуется завершением однонаправленной экспансии Запада, выходом международной системы за рамки западного контроля, ослаблением влияния западных идеологий и усилением влияния восточных религий, количественным и качественным изменением глобальной политической географии и глобальной политической истории в пользу «восточного фактора».

Список використаних джерел:

1. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. / С. Хантингтон. — М.: АСТ, 2006. — 640 с.
2. Киндер Г. Всемирная история / Г. Киндер, В. Хильгеман. — М.: Рыбари, 2003. — 639 с.
3. Сапронова М. А. Основные черты и особенности функционирования политических систем арабских стран / М. А. Сапронова // Политические системы и политические культуры Востока. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. — С. 139 — 185.
4. Политические системы и политические культуры Востока / под ред. А. Д. Воскресенского. — 2-е изд. — М.: АСТ Восток-Запад, 2007. — 869 с.
5. Армстронг К. Мухаммад: история пророка / Карен Армстронг; [пер с англ.]. — М.: «София», 2008. — 448 с.
6. Алаев Л. Б. Индийские идентичности в условиях модернизации / Л. Б. Алаев // Глобализация и поиски национальной идентичности в странах Востока. — М.: МГИМО, 1999. — С. 112 — 150.

7. Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. / А. С. Панарин. — М.: Эксмо, 2003. — 544 с.
8. Сапронова М. А. Основные черты и особенности функционирования политических систем арабских стран / М. А. Сапронова // Политические системы и политические культуры Востока. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. — С. 139 — 185.
9. Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. / О. Шпенглер. — Мн.: ООО «Поппури», 1999. — 720 с.
10. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. Мир и Запад / А. Дж. Тойнби; [пер. с англ.]. — М.: АСТ, 2011. — 318 с.
11. Braudel F. History of Civilizations / Fernand Braudel. — New York: Alien Line — Penguin Press, 1994. — 648 p.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2015 р.

Дженадия Р. А. Существенные признаки усиления духовного влияния Востока в XXI веке

Проанализированы существенные признаки усиления духовного влияния Востока в XXI веке. Исследованы проблемы функционирования восточных языков и религий на примере разных стран и регионов. Показаны устойчивые признаки религиозного возрождения и традиционной идентификации восточных стран. Выявлена и охарактеризована тенденция относительно перехода от однополюсного к полицивилизационному миру.
Ключевые слова: глобализация, цивилизация, вестернизация, идентичность, фундаментализм, исламизация, религиозное возрождение.

Dzenadia R.A. Essential features enhance the spiritual influence of the East in the 21st century

Analyzed the essential features enhance the spiritual influence of the East in the 21st century. Problems of functioning of Oriental languages and religions on the example of different countries and regions. Showing sustainable signs of religious revival and the traditional identification of the Eastern countries. Identified and described the trend regarding the transition from one pole to the polycivilization world.
Keywords: globalization, civilization, westernization, identity, fundamentalism, Islamization, religious revival.

УДК 32.019.5

Павлов Д. М.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Національної металургійної академії України

ПОЛІТИЧНА ПРОПАГАНДА: КОМУНІКАТИВНО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена дослідженню комунікативно-технологічного виміру політичної пропаганди.

Ключові слова: політична пропаганда, комунікативно-технологічний вимір, медіа, вплив, маси, повідомлення, влада.

Сучасна політична пропаганда неможлива без використання комунікативних засобів впливу. Сьогодні, коли все стає комунікацією та працює лише завдяки комунікації та її різноманітним технологіям, осмислення політичної пропаганди передбачає аналіз її комунікативно-пропагандистського виміру здійснення. Будь-які пропагандистські інструменти та механізми управління поведінкою громадян функціонують, лише оволодіваючи різноманітними каналами та технологічними засобами комунікації. Дослідницька проблема полягає в тому, як та наскільки комунікативно-технологічна складова пропаганди впливає на її ефективність у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Осмислення політичної пропаганди в комунікативному аспекті здійснював цілий ряд авторів в рамках комунікативної дослідницької парадигми. Серед найбільш відомих слід назвати роботи Г. Ласвела, Е. Германа, Н. Хомського, В. О'Доннел, К. Джовета, Дж. Спроула, П. Резерфорда, О. Томсона, Ф. Бартлета, А. Кері, Дж. Комбс, Д. Німмо, М. Кунчіка, Ф. Тейлора. Серед авторів останніх робіт, присвячених комунікативним аспектам пропаганди, заслуговують на увагу дослідження М. Кастельса та Г. Почепцова.

У роботах згаданих нами авторів недостатня увага приділена, власне, комунікативно-технологічному виміру пропаганди, особливостям здійснення пропаганди за рахунок застосування різноманітних комунікативних засобів, що цілеспрямовано впливають на свідомість та поведінку громадян.

Мета статті — визначити роль та місце комунікації у здійсненні пропагандистського впливу, виявити та проаналізувати комунікативно-технологічний арсенал політичної пропаганди як чинник її ефективності.

Засоби комунікації є вагомим інструментом здійснення пропаганди, а різний рівень їх використання створює проблему дисбалансу, нерівності у ситуації конкуренції чи протистояння між політико-владними силами. Хто контролює засоби масової інформації та комунікації, той має більше можливостей здійснювати пропагандистський вплив на учасників соціально-політичних процесів.

Розглядаючи комунікацію як важливий чинник здійснення політико-пропагандистського впливу, слід враховувати, що комунікація не обмежується лише вербальними актами. Вона охоплює весь світ соціального, який побудований на спілкуванні, що кодується і словами, і діями, і символами, і жестами, і ритуалами, і обрядами, і переконаннями, і інтересами, і речами, і конфліктами, і грошима, і демонстрацією цинізму чи гуманізму. Смисл знаходиться в основі будь-якої комунікації, він творить комунікацію, оскільки будь-яка комунікація — це породження, передача та інтерпретація смислу. Тому одним із головних завдань пропаганди виступає породження смислу та перетворення його в ресурс здійснюваної політики та суспільних перетворень. Як відомо, індивідуально та колективно сприйнятий смисл сприяє активізації громадянської активності та слугує мобілізації мас на підтримку влади політичного суб'єкта, з діяльністю якого він пов'язується. Скажімо, змінивши смисловий контекст існуючого режиму, можна знищити його, мобілізувавши соціальні сили на реалізацію бажаного майбутнього під проводом харизматичного лідера.

Комунікація певним чином структурує суспільно-політичну реальність, умовно поділяючи її учасників на адресантів та адресатів повідомлень. Ситуація комунікації як взаємозалежність двох взаємодіючих сторін на перший план висуває проблему управління сприйняттям, від якого залежить подальша поведінка втягнутих в комунікацію. Перед комунікатором, який намагається передати повідомлення і тим самим змінити попередню ситуацію на нову, постає питання, яка форма, зміст, якість, міра абстрагування, умови (контекст) повідомлення здатні змінити (наскільки та в якому напрямі) поведінку адресата повідомлення. Тут можна виділити декілька вимог до пропагандистського повідомлення: 1) позитивне, прихильне чи зацікавлене ставлення адресата до адресанта; 2) серйозне (переконливе, впевнене) ставлення адресанта

до свого повідомлення: 3) прихильне ставлення адресанта до адресата; 4) функціональна, естетична, розважальна, пізнавальна чи інша цінність повідомлення.

Комунікативно-технологічний вимір здійснення пропаганди передбачає максимальне використання віщальних, мережних, друкованих, візуальних та інших комунікативних технологій, успішність яких може вимірюватись надійністю, якістю, своєчасністю передачі повідомлення, його доступністю та значущістю для адресата.

У контексті здійснення політико-пропагандистського впливу комунікація може розглядатись як передача відкритих чи прихованих наказів діяти певним чином та їх підтвердження чи заперечення. Багато в чому імперативність та дієвість наказів політичних суб'єктів залежить від ефективності засобів комунікативного впливу, завдяки яким громадськість виявляється слухняної чи не дуже щодо пропагандистських вказівок. Такі засоби можна визначити як комунікативні технології пропаганди.

Комунікативні технології пропаганди характеризуються спрямованістю на управління комунікативними процесами в соціально-політичному просторі через ініціювання та підтримання відповідної інтерпретації світу та його складових шляхом зв'язування, інтеграції індивідуальних та колективних смислів в інтересах пануючих чи опозиційних сил задля здобуття, утримання, зміцнення та реалізації ними влади. До комунікативних технологій пропаганди можна віднести будь-які способи, методи, процедури конституювання та перетворення інтерпретацій реципієнтів пропагандистських повідомлень з метою збереження або зміни владних потенціалів пануючих та опозиційних сил. Інакше кажучи, комунікативні технології пропаганди застосовуються для впливу на формування інтерпретацій суспільно-політичної реальності у сприйнятті громадськості з метою закріплення, зменшення чи розширення владних можливостей політичних сил.

Комунікативні технології пропаганди в своїй реалізації, з одного боку, покликані змінювати проблемну комунікативну ситуацію (головним чином, когнітивне та ціннісне непорозуміння), а з іншого — є залежними від сформованих комунікативних відносин, які визначають їх розгортання, специфіку використання та ефективність у досягненні кінцевої мети.

Якщо комунікація — це передача смислів та значень у цілому, то будь-яка комунікативна технологія — це передача смислів та значень із запланованою метою. Звідси, комунікативні технології політичної

пропаганди — це передача смислів та значень із метою позбавлення чи отримання влади політичними суб'єктами.

Під комунікативними технологіями пропаганди можна розуміти будь-які способи та процедури інформування з метою породження потрібних для суб'єктів їх здійснення інтерпретацій реальності у сприйнятті громадськості. Інакше кажучи, комунікативні технології пропаганди — це способи та процедури породження, конституювання та детермінації інтерпретацій у громадській думці з метою досягнення, забезпечення, зміцнення чи позбавлення влади суб'єктів політики.

Подібно до пропаганди, комунікативні технології мають давню історію застосування. Як цілком вірно вважає Г. Почепцов, до комунікативних технологій належать «і проповідь, і книга, і шаманський спів» [1, с. 330]. Проте, в межах здійснення пропагандистської діяльності мають відповідне функціональне значення лише ті комунікативні технології, які підпорядковані реалізації завдань примушення до дій в інтересах владних суб'єктів, що виступають зацікавленими сторонами пропаганди. У пропагандистських процесах особливої ролі набувають ті комунікативні технології, які мають достатню універсальність застосування, високу результативність, широкі можливості впливу, перспективність, систематичність, керованість, відносно прихований характер дії.

Комунікативні технології в рамках успішного здійснення пропаганди мають бути спрямовані не на ті чи інші зміни свідомості, а на зміну інтерпретації реальності як платформи «м'якого примушення» об'єктів пропагандистського впливу до потрібних суб'єкту пропаганди дій. Важливо наголосити, що інтерпретація реальності не завжди усвідомлюється, не завжди базується на раціональній основі та піддається критичному аналізу. У більшості випадків інтерпретація реальності, породжувані нею мотиви та поведінка людей має ірраціональне підґрунтя (віру, страх, заздрість, ненависть, надію, любов і т. ін.).Через намагання уникнути постійної рефлексії, тягаря прийняття рішень та відповідальності за них (прояви різноманітної «втечі від свободи»), економії часу і зусиль тощо, інтерпретації значної частини людей спонтанні, стереотипні, варіативно обмежені, антиномічні та двоїсті. У процесі застосування комунікативних технологій передача смислу та смислозв'язування відбувається не стільки за рахунок раціональної роботи сприйняття, застосування аналітичного мислення, скільки через емоційну чутливість, емпатію, співпереживання та осяяння. Показово у цьому зв'язку те, що такі важливі для людини феномени як любов

та щастя раціонально не прораховуються, не піддаються свідомому контролю, можуть досягатись як через радість, так і через страждання. При цьому ці феномени можуть достатньо сильно впливати на сприйняття, мотиви та наміри раціонально, навіть критично мислячих особистостей. Так, успішні політики, рекламісти та піарщики прекрасно знають, що людина хоче бути щасливою та потребує любові, тому треба продемонструвати їй любов (перш за все, як увагу до її проблем, їх розуміння та співчуття) та дати надію на щастя (через пропонування його образу, що пов'язується з майбутнім). Раціональна аргументація (схеми, графіки, статистика, розрахунки, думка експертів, результати соцопитувань і т. ін.) слугує лише для переконання в раціональності вибору, підставою до усвідомленої довіри та для виправдання фантастичних надій.

Кожна комунікативна технологія пропаганди має свою цільову сферу дії, мішень і специфіку впливу та має більший чи менший ефект, у залежності від особливостей механізму формування інтерпретацій тими чи іншими групами впливу пропаганди. Так, залежно від того, чому реципієнт пропагандистських повідомлень надає переважного значення при побудові своїх інтерпретацій соціальних та політичних процесів — яскравості та переконливості образів, логіці міркувань, раціональності схем, діаграм, статистики, розрахунків, поваги іншими гідності його особистості, розумінням власної вигоди, спонтанно-стереотипним реакціям, розповсюдженим міфологемам — та чи інша комунікативна технологія має найбільшу результативність щодо бажань, намірів, впевненості індивіда надати підтримку тій чи іншій політичній силі. Системне та систематичне застосування усього спектра комунікативних технологій пропаганди, які знаходяться у відношеннях взаємодоповнення, забезпечує ефективне досягнення, оптимальність та усталеність результату.

Для успішного виконання свого функціонального призначення, комунікативні технології пропаганди, сприяючи організації ефективної та доцільної комунікації, мають відштовхуватись від вимог життєвої ситуації представників певних соціальних груп. Саме вимоги життєвої ситуації змушують індивідів діяти на підтримку певних політико-владних сил чи виражати їм своє невдоволення аж до активних форм протесту, захоплення адміністративних приміщень, участі у військових діях на боці сил, що реалізують геополітичними проекти інших держав.

Успіх мають лише ті комунікативні технології пропаганди, яким через комунікативну взаємодію вдається максимально актуалізувати та акти-

візувати не лише усвідомлені, актуальні, а й приховані, але потенційні та вагомі потреби та бажання індивідів, що випливають з їхньої життєвої ситуації. Причому важлива не сама по собі реальна життєва ситуація, а її інтерпретація, символічний та уявлюваний виміри. Таким чином, ефективна комунікація в процесі здійснення комунікативних технологій пропаганди передбачає відштовхування не від реальних протиріч об'єктивно існуючої ситуації, а від способу її осмислення індивідом, від його позиції, через призму його уявлень, цінностей, бажань та намірів. Це важливіша вимога до комунікативних технологій пропаганди, без задоволення якої вони не здатні забезпечити довіру до суб'єктів політики та до сприятливих для їх діяльності інтерпретацій суспільно-політичної реальності, а також до тих комунікативних каналів, завдяки яким ці інтерпретації стають громадською думкою, когнітивно-аксіологічною позицією більшості.

Інтерпретації, ініційовані застосуванням комунікативних технологій пропаганди політичної влади, мають враховувати реальний ґрунт життєвих ситуацій індивідів, щоб саме його переосмислення через зміну кута зору актуалізувало їхні потреби і бажання та вказувало на альтернативні способи задоволення цих потреб і бажань, тим самим, розширюючи потенціал символічного та уявного світів реципієнтів пропаганди. Такого роду інтерпретації мають не лише посилювати наявні, але і виявляти та актуалізовувати приховані потреби та бажання адресатів пропаганди, а також змінювати їх уявлення про шляхи задоволення цих потреб та бажань, ототожнюючи ці шляхи з діяльністю та особливою місією певної політичної сили, ставлячи в залежність темп та успішність реалізації потреб та бажань індивідів від певних дій щодо підтримки відповідної політичної сили.

Важливо також вказати, що ефективність технологій пропаганди багато в чому залежить від їх здатності актуалізовувати образ боротьби (політичної, економічної, соціальної, ідеологічної, національної, духовної, нерівної, вирішальної, постійної і т. ін.) у сприйнятті громадськості. Образ боротьби вирішує відразу декілька завдань. По-перше, структурує реальність, поділяючи її на ворожу та дружню. По-друге, ініціює страх через створення образу ворога, чим мобілізує афективне сприйняття реальності в індивіда та нейтралізує його критично-раціональне мислення. По-третє, викликає (через страх) стан безпорадності, безволля, що породжує у соціальних мас надії та очікування на політичну силу, яка позиціонується як «своя» та/або найбільш могутня, щоб впоратись зі всіма ворогами, наявними і майбутніми.

Ефективність комунікативних технологій пропаганди багато в чому обумовлюється не стільки їх безпосередньою спрямованістю на зміцнення влади, що якраз має приховуватись, скільки здатністю забезпечити умови такої комунікації (комунікативних відносин), яка б сприяла посиленню довіри між протилежними сторонами політичного процесу — суб'єктами політики та суспільством, репрезентованим громадською думкою та дією цієї громадськості. Однією із головних умов такої комунікації має бути зацікавленість суб'єктів політики у вирішенні інтересів суспільства, їхнє ставлення до кожного як до унікальної істоти, що заслуговує на вищий ступінь поваги, піклування, свободи, довіри та прекрасне майбутнє. Тобто, максимальна ефективність комунікативних технологій пропаганди передбачає їх спрямованість на встановлення такого порядку комунікації, який би сприяв забезпеченню поважного ставлення до гідності особистості.

Е. Герман та Н. Хомський вважають, що політичні еліти за рахунок контролю над медіа домагаються виробництва суспільної згоди щодо свого перебування при владі та реалізації бажаного для себе політичного курсу [2]. М. Кастельс наводить декілька способів, завдяки яким уряд може контролювати медіаполітику в країні. Крім пропагандистської діяльності, що полягає у фабрикації та розповсюдженні повідомлень, які викривляють факти та дезінформують з метою просування урядових інтересів, застосовується цензура будь-яких повідомлень, що підривають ці інтереси, а у випадку необхідності переслідується у кримінальному та судовому порядку безпосередньо комунікація та адресант. Залежно від соціального та правового середовища використовуються різні технології контролю та у різній мірі. Наприклад, адміністрація США для конструювання громадської думки через медіа створює спеціальні групи залежних аналітиків, проплачує виступи суспільних діячів у ЗМІ на підтримку урядової політики, навіть наймає акторів для зображення незалежних кореспондентів, які озвучують тексти та коментарі, написані урядовими службами. Оскільки правові можливості застосування цензури у США обмежені, контроль над інформацією, як правило, набуває форми виробництва повідомлень та розповсюдження їх через авторитетні медіа, які, охоче чи ні, передають неправду дедалі більш містифікованій аудиторії. У більшості країн світу уряди схильні до безпосереднього контролю над медіа, комбінуючи різноманітні засоби, такі як: політичний контроль над державними медіа (іноді, досить впливовими), адміністративний тиск на власників медіа, законодавче посилення контролю над усіма формами комунікації, а якщо цього недостатньо, то персональне залякування жур-

налістів та блогерів [3, p. 267]. Наприклад, у Росії з приходом до влади В. Путіна для повного контролю держави над мас-медіа застосовуються різні фінансові, бюрократичні та організаційні засоби. Так, недружні до правлячого режиму медіамагнати Б. Березовський та В. Гусинський, звинувачені у фінансовому шахрайстві, вимушені були емігрувати, а їхні медіамережі або перейшли до держави, або до медіаімперії Газпрому, який є слухняним та найбільш вагомим інструментом політики чинної політичної влади в Росії. Іншим інструментом державної влади в Росії є медіаконгломерат ВГТРК (Всеросійська державна телевізійна та радіомовна компанія), до якої входять 8 загальнофедеральних телеканалів, 6 радіокомпаній та понад 90 регіональних філіалів (місцевих телерадіомовних компаній). У цілому, державі належить понад 80 відсотків радіо та телевізійної інфраструктури. Крім того, усі медіагрупи знаходяться або під безпосереднім контролем держави, або залежать від доброї волі офіційної влади та її інспекторів. Зокрема, тиск на неугодні медіа може здійснюватись за допомогою пожарних інспекторів, санепідемстанції, які забороняють використовувати приміщення, де розміщується офіс незалежного медіа. Відповідні служби навіть можуть вимкнути ліфт або світло. Орендодавці можуть раптово підняти орендну платню, а податкова — заморозити рахунки медіа. У таких умовах механізм контролю над медіа досить простий: у його основі лежать мудрі судження відповідальних журналістів та, у кінцевому рахунку, їхніх керівників, якщо вони прагнуть зберегти роботу та сприятливі умови функціонування для їх медіа [3, p. 70]. В. Прибиловський та Ю. Фельштинський наводять цілий список фактів адміністративного та кримінального переслідування незалежних медіа та журналістів у Росії з часу приходу до влади В. Путіна [4]. Усі ці способи та технології здійснення контролю з боку держави над медіаполітикою забезпечують позитивне ставлення абсолютної більшості медіа до чинної політичної влади, тим самим не допускаючи розгортання делегітимаційних процесів у суспільстві. Навіть існуючі незалежні ЗМІ, можливість критики влади в Інтернеті та випадки запрошення деяких опозиціонерів до ефіру підконтрольних владі медіа швидше можуть розглядатись як пропагандистська технологія влади, яка дозволяє продемонструвати свободу ЗМІ, невдоволеним владою висловити свою критику на її адресу (які, щоправда, можуть після цього потрапити на допит до ФСБ за законом про екстремізм). Крім того, ця технологія передбачає ефективну маргіналізацію повідомлень та тем, що мають антивладну спрямованість, шляхом подачі та інтерпретації їх як політично нерелевантних та не вартих уваги.

У результаті, будь-яка критика влади втрачає гостроту та значущість у громадській думці на фоні безлічі позитивних повідомлень на центральних телевізійних каналах про успіхи влади у вирішенні важливих політичних та соціальних проблем. Збільшення розважальних та пізнавальних програм на телебаченні також, по суті, є однією з важливих технологій пропаганди, оскільки відволікає суспільну свідомість від критичного ставлення до влади та продумування можливих способів її зміни. На думку М. Кастельса, російська державна влада готується до боротьби за контроль над кіберпростором, причому схожими на ті способи та засобами, які показали свою ефективність у контролі над мовними та друкованими медіа [3, p. 276]. Це такі засоби, як, по-перше, створення правового поля, в якому спостереження за активністю в Інтернеті є законним та обов'язковим з боку провайдерів та власників сайтів, по-друге, залякування через оприлюднення показових покарань, по-третє, перекладання відповідальності за зміст сайтів на провайдерів та власників сайтів, по-четверте, використання державних компаній для скуповування популярних веб-сайтів, щоб забезпечити контроль над політичними темами та питаннями (наприклад, у березні 2008 р. Газпром придбав RuTube, російський аналог YouTube), по-п'яте, наймання блогерів, які відстоюють інтереси офіційної влади в Інтернеті [3, p. 276]. У цілому, як бачимо, технології пропагандистського контролю, які здійснюються чинною політичною владою в Росії, орієнтовані не на встановлення цензури над медіа, а на ефективну організацію механізмів самоцензури в межах самих медіа через залучення мотивації їх самозбереження.

Мас-медіа, здійснюючи функцію інтеграції, по-перше, різних соціальних сфер, дискурсів (правового, політичного, економічного, наукового, мистецтвознавчого тощо), по-друге, соціальних груп та інститутів, окремих індивідів, по суті, присвоюють собі право кожної людини та суспільства в цілому вирішувати, що є важливим, значущим (тобто є інформацією) та що не є таким, тим самим, фактично, беруть на себе роль посередника між тими, хто управляє пропагандистським впливом, та тими, хто стає його об'єктом. При цьому, самі мас-медіа, з одного боку, виступають суб'єктами пропаганди, оскільки тиражують та ретранслюють повідомлення, що виступають збудниками певної активності для мас, а з іншого — об'єктами пропаганди, оскільки пропагандистські повідомлення стають темами їх комунікацій, що визначають їх діяльність.

Байдуже, як жертви чи суб'єкти пропагандистського впливу, мас-медіа доносять до масової свідомості схеми інтерпретації реальності, ініційовані суб'єктами здійснення пропаганди, роблячи ці інтерпретації зрозумілими (когнітивно, ціннісно-нормативно, експресивно), обґрунтованими та важливими, завдяки актуалізованим контекстам, у межах яких підноситься чи применшується значущість політичних явищ, подій, рішень, програм, інститутів та осіб [5].

Саме здатність до демонстрації чи вироблення значущості складає один із основних параметрів ефективного здійснення пропаганди. Задовольняючи критеріям значущості, політична подія, рішення чи особа автоматично стає важливою темою комунікації, об'єктом мас-медійної та суспільної уваги.

Отже, комунікація — це важливий чинник здійснення політико-пропагандистського впливу. У контексті здійснення політико-пропагандистського впливу комунікація може розглядатись як передача відкритих чи прихованих наказів діяти певним чином та їх підтвердження чи заперечення. Комунікативно-технологічний вимір здійснення пропаганди передбачає максимальне використання віщальних, мережних, друкованих, візуальних та інших комунікативних технологій, успішність яких може вимірюватись надійністю, якістю, своєчасністю передачі повідомлення, його доступністю та значущістю для адресата. Комунікативні технології в рамках успішного здійснення пропаганди мають бути спрямовані не на ті чи інші зміни свідомості, а на зміну інтерпретації реальності як платформи «м'якого примушення» об'єктів пропагандистського впливу до потрібних суб'єкту пропаганди дій. Імперативність та дієвість наказів політичних суб'єктів залежить від ефективності засобів комунікативного впливу. Такі засоби у механізмі пропагандистського впливу виступають як комунікативні технології пропаганди. Комунікативні технології пропаганди застосовуються для впливу на формування інтерпретацій суспільно-політичної реальності у сприйнятті громадськості з метою зміцнення, зменшення чи розширення владних можливостей політичних сил. До комунікативних технологій пропаганди можна віднести будь-які способи, методи, процедури конституювання та перетворення інтерпретацій реципієнтів пропагандистських повідомлень з метою збереження або зміни владних потенціалів пануючих та опозиційних сил. Для успішного виконання свого функціонального призначення, комунікативні технології пропаганди, сприяючи організації ефективної та доцільної комунікації, мають

відштовхуватись від вимог життєвої ситуації представників певних соціальних груп.

Список використаних джерел:

1. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологи двадцятого века [Текст] / Г. Г. Почепцов. — М.: «Рефл-бук, К.: «Ваклер», 2002. — 352 с.
2. Herman E.S. Manufacturing consent: the political economy of the massmedia [Text] / E.S.Herman, N.Chomsky. — NewYork: Pantheon Books, 2002. — XIV, 412 p.
3. Castells M. Communication power [Text] / M.Castells. — Oxford; NewYork: OxfordUniversityPress, 2009. — 571 p.
4. Прибыловский В. Операція «Наследник». Штрихи к политическому портрету В. В. Путина [Электронный ресурс] / В. Прибыловский, Ю. Фельштинский. — Режим доступа: http:// ruslib. com/HISTORY/FELSTINSKY/ naslednik. txt. –Название с домашній страницы Интернета.
5. Бурдье П. Социология политики [Текст] / П Бурдье / пер. с фр.; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М.: Socio-Logos, 1993. — 336 с.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2015 р.

Павлов Д. М. Политическая пропаганда: коммуникативно-технологическое измерение

Статья посвящена исследованию коммуникативно-технологического измерения политической пропаганды.
Ключевые слова: политическая пропаганда, коммуникативно-технологический аспект, медиа, влияние, массы, сообщение, власть.

Pavlov D. M. Political propaganda: communicatively-technological dimension

The article is devoted to the study of communicative and technological dimensions of political propaganda.
Keywords: political propaganda, communicative and technological aspects, media, effect, mass, message, power.

УДК 32.1.8

Веденєєв В. О.

Кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософії і соціальних наук, ДВНЗ «Криворізький національний університет».

КОМУНІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКИХ СОЦМЕРЕЖАХ ЯК РЕАКЦІЯ ГРОМАДЯН НА ОБМЕЖЕННЯ ВЛАДОЮ ЇХ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ: КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Визначаються особливості сучасної західноєвропейської цивілізації та її раціональної культури з ринковою поведінкою індивідів, підкрслюється інструментальна роль інформації, як важливого ресурсу сучасних ринків (політичного зокрема) та засобу комунікації в соцмережах. На тлі вище описанного аналізується, по-перше, процес формування віртуального поля громадянської діяльності (соцмереж) українців за умов обмеження їх активності владою в реальному соціополітичнму середовищі, по-друге, культура Інтернет-ікомунікації.

Ключові слова: раціональна культура сучасного соціального порядку, інформація, соцмережа, культура Інтернет-ікомунікації, політична протестна активність.

Події останнього десятиліття українського соціально-політичного життя, спричинили доволі суттєві зміни в умовах життєдіяльності та настроях різних верств населення. Нові умови життя викликають у одніх громадян апатію до олігархізованої політики, а у других розуміння того, що за свої права треба боротися. На тлі такого перебігу подій в Україні з'являється прошарок соціально активного населення (носіїв нової культури Інтернет-ікомунікації), для яких несприятливі внутрішні обставини громадянської діяльності, визвані законодавчими обмеженнями з боку влади, є стимулом пошуку нових, раніше нетипових для нашого суспільства форм організації політичної активності, пов'язаних

з віртуальним простором соцмереж. Аналізу цих іноваційних явищь і присвячена стаття.

Метою статті є аналіз процесу формування віртуального поля громадянської діяльності українців за умов обмеження їх активності владою в реальному соціополітичному середовищі. Виходячи із зазначеної мети, автор поставив завдання, по-перше, розглянути складності реалізації принципів раціональної культури в умовах соціума взалі, та умовах українького соціума зокрема; по-друге, визначити особливості культури комунікації в різних соціальних середовищах: віртуальному (соцмережах Інтернету) та реальному соціополітичному.

Під різним кутом зору ці проблеми досліджували чимало вчених, але автор статті звернув свою увагу на роботи Д. Белла, М. Кастельса, Г. Маклюена, В. Найпола, К. Поппера, Е. Тоффлера, Ф. Фукуями, Ф. Хайека та М. Брюханова, С. Дятлова, С. Клименко, Л. Коломійця, Л. Мельніка, В. Іноземцева, В. Тарасевича, А. Чухно, В. Цикіна, В. Чешко. Як інструмент дослідження використовуються соціокультурний та комунікативно-інформаційний методи.

Сучасний соціальний порядок «універсальної цивілізації»та його раціональна культура. Сучасна західноєвропейська цивілізація, за визначенням В. Найпаула, багато в чому є «універсальною» [17, p. 20]. За багатьма показниками її можна вважати результатом організації соціального порядку, який ґрунтується на послідовній реалізації ідей «Проекту Просвітництва» [7, с. 3], що критикував традиційний соціальний порядок, заснований на принципах морального боргу та релігійної віри. В XIX–XX ст. у розвинених західних країнах такий соціальний порядок став утворюватися на підставі принципів свідомого і розумного облаштування громадського життя на підгрунті раціонального наукового знання при поширенні атеїзму і витісненні релігії з громадської сфери в приватну. Все це, символізувало появу нових принципів раціональної культури сучасного соціального порядку.

В сучасних західноєвропейських країнах раціональність мислення індивідів стимулює розвиток капіталістичного риноку, який саме при раціональному та заснованому на наукових знаннях ухваленні рішень дає надію учасникам ринку на успіх в конкуренції з іншими. Підкреслимо: надію, але не гарантію отримання високого прибутку. Як писав Ф. Хайек: «Не раціональність є необхідною передумовою для функціонування конкурентного ринку, а сама конкуренція і традиції, що її підтримують стимулюють цю раціональність» [14, с. 51]. При цьому учасники ринку мають бути вільними при ухваленні рішень про

те, як їм діяти на ринках, інакше раціоналізм їх мислення не отримає можливості повноцінної реалізації в здійснюваних ними операціях. Отже, ринкові видносини між його учасниками підтримують індивідуалізм в соціальній поведінці індивідів, тобто більш менш повну свободу індивіда від суспільства і пріоритет його особових цілей і мотивів соціальних дій над громадськими. Так виявилися пов'язаними в сучасній західноєвропейській цивілізації гуманістичні принципи свободи і саморозвитку індивідів з раціоналізмом і науковим знанням, а також з індивідуалізмом в мотивації соціальної поведінки індивідів.

В XIX ст. з'ясувалося, що розвиток капіталістичного ринку, незважаючи на раціональність поведінки його учасників, супроводжується негативними (кризовими) для розвитку суспільство соціальними тенденціями. Причина полягала в тому, що раціональна поведінка на ринку не може гарантувати очікуваних результатів діяльності тому, що ці результати найчастіше визначаються сукупністю випадкових чинників. Адже в ринкових стосунках усі індивіди прагнуть реалізувати тільки свої приватні інтереси, які постійно входять в протиріччя з приватними інтересами інших. В які моменти ці протиріччя стануть найбільш суттевими при ухвалення рішень індивідами в їх ринковій поведінці — достовірно не знає ніхто. В результаті на ринках індивіди вимушені постійно реагувати на ті або інші дій різних випадкових чинників, які для індивідів виявляються непередбачуваними.

Інструментальний характер інформації. Визначальним ресурсом сучасних ринків при ухваленні раціонального і обгрунтованого рішення стала інформація. Доволі часто визначальною стає інформація, яка безпосередньо не відноситься до сфери інтересів учасників ринків. Особливо це характерно для фінансових ринків, де значимою є інформація не лише з області економіки і фінансів, але і з соціально-політичної сфери різних країн світу, або з області прогнозів змін статистичних показників в економіці і держуправлінні. Така інформація швидко застаріває, але в моменти своєї появи вона доволі часто визначає можливості для реалізації інтересів учасників ринку. Наприклад, в дні торгів статистичні показники стану ринку праці в ЄС або прогнози результатів президентських виборів в США можуть впливати на хід торгових операції ринку CFD.

В наслідок цього для учасників такого ринку важливим є володіння своєчасною інформацією з різних сфер діяльності по всьому світу. Для цих цілей учасники фінансових ринків використовують спеціалізовані апаратно-програмні засоби, що створюються на основі комп'ютерів

і комп'ютерних мереж. З їх допомогою учасники ринків підтримують свою інформованість про все, що може бути ним необхідно для ухвалення рішень, а також самі займаються тим, що Е. Тоффлер назвав «проектуванням інформації» [12, с. 186−189], тобто беруть участь в розповсюджені серед учасників ринків тієї інформації, яка б сприяла ухваленню рішень на користь її розповсюджувачів.

Таке інструментальне відношення до інформації переноситься зі сфери ринкових відносин в неринкові − наприклад, в соціальну сферу, в сфери науки, мистецтва, культури. В таких умовах інформація з різних сфер діяльності, як і на фінансових ринках, стає інструментом організації соціуму, тому що інформаційні повідомлення визначають для більшості індивідів їх соціальні потреби та можливості їх задоволення. Ці соціальні потреби частіше за все формуються завдяки отриманой індивідами інформації і в меньшій мірі рельною необхідністю. Але, як і на фінансових ринках, інформація швидко застаріває, змушуючи індивідів постійно цікавитися актуальними даними з різних сфер діяльності. Такий попит на інформацію як таку (яка не обов'язково відноситься до сфери економіки) створює сприятливі умови для її виробництва і поширення як товару.

В таких умовах індивіди формують своє власне уявлення про навколишній світ і про ті процеси, що відбуваються в ньому, на підставі отриманної інформації. Її цінність полягає в тому, що вона допомагає прийняти оптимальні рішення у сфері як приватного життя, так і в професійній діяльності. В результаті індивіди, споживаючі різноманітну інформацію, стають залежними від неї. Вони приречені відстежувати інформаційну пропозицію, яка постійно змінюється. Реалізація цієї пропозиції багато в чому визначає самоідентифікацію індивідів, а інформація стає інструментом досягнення особистих цілей.

Особливості культури Інтернет-комунікації. Соціальний запит на інструменталізацію інформації сильніше виражений у активних учасників ринкових взаємодій, яким притаманне домінування цінностей індивідуалізму і самореалізації. Найслабший прояв він має у прибічників традиційних цінностей колективізму, патерналізму та боргу.

У сучасному світі фактично відбувся розподіл ресурсів і способів задоволення інформаційних потреб між представниками різних соціальних груп у відповідності до того, наскільки значимими для них є ці цінності індивідуалізму і самореалізації. Чим вище значущість цих цінностей для індивідів, тим більше вірогідним є здійснення ними кому-

нікації в мережі Інтернету в силу підтримки в такій комунікації саме цих цінностей.

Прихильність індивідуалізму нерідко перешкоджає формуванню тривалих, багатоаспектних і психологічно глибоких соціальних зв'язків. Сучасний Інтернет надає можливість комунікації в досить широких співтовариствах його користувачів тільки в окремих аспектах, без формування тривалих і постійних соціальних зв'язків, що є цілком раціональним вибором індивідів, які самореализуються. Головними причинами такого стану речей є властива сучасній економіці мобільність капіталу та невизначеність довгострокових перспектив діяльності в умовах, які постійно змінюються. В таких умовах цілком раціональним стає регулювання діяльності індивідів завдяки укладеню контрактів, що діють на пртязі, як правило, не дуже тривалого часу. В результаті спочатку в економіці, а згодом і в неринкових взаємодіях, за визначенням Р. Сеннета, «швидко зникаючі форми співпраці стають для людей більш корисніми, чим довгострокові зв'язки» [9, с. 31].

Сучасний Інтернет підтримує короткострокові і ситуативні взаємодії індивідів. Він багато в чому залишається середовищем обміну текстовими повідомленнями, обсяг яких зазвичай не буває великим, а глибина суджень доволі поверхневою, але такою, що практично не викликає претензій з боку інтернет-співтовариства. Для користувачів Інтернету стало нормою переглядати інформаційні повідомлення без особливої концентрації на них свідомості. Однією з найважливіших причин такої поведінки користувачів Інтернету є те, що вони в першу чергу реалізують з його допомогою свою потребу ознайомлення з інформацією, яка постійно змінюється, а освоєння якихось фундаментальних знань є для них менш значимим.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології, включаючи і сервіси Інтернету, порівняно швидко і легко тиражують інформаційні продукти. В результаті постійно розширюються об'єми доступної користувачам інформації в Інтернеті, але виникає проблема її селекції для сприйняття. У таких умовах практика показала, що селекція інформації краще за все здійснюється в комунікації з іншими користувачами, які ледве або взагалі особисто незнайомі. За допомогою колективних зусиль близьких за інтересами індивідів в Інтернеті швидше виявляються повідомлення, корисні для орієнтації в поточній інформаційній пропозиції. В результаті для більшості користувачів Інтернету найбільш значимою цінністю стає постійна інформаційна комунікація у віртуальних співтовариствах

користувачів з близькими інтересами. Це стало визначальною причиною розвитку соцмережі Інтернету.

Соцмережі в Інтернеті як соціальні інститути нової культури комунікації. Соцмережа в Інтернеті представляє сукупність апаратно-програмних і інформаційних сервісів, які підтримують комунікацію учасників цієї мережі за допомогою обмінів повідомленнями. Особливість сучасної соцмережі — це необхідність реєстрації для участі в ній, через створення свого профілю, який відображує інформації про ім'я (частіше віртуальне), рік народження та інші дані користувача. Правила формування профілів учасників соцмережі можуть задаватися вимогами власників, адміністраторів і громадської думки її користувачів.

За інформацією з профілів учасників соцмережі упізнають близьких їм за інтересами користувачів і об'єднуються в групи так званих «друзів». Сервіси соцмереж підтримують ці співтовариства учасників (груп користувачів), об'єднаних за загальними інтересами, історією інформаційних обмінів, пріоритетними темами комунікацій та ін. З часом в таких групах з'явилися прийняті договірні правила і стилі комунікації, а також особисті стосунки між їх учасниками, які переважно підтримувались тільки спілкуванням в Інтернеті.

Співтовариство в групах соцмереж стежать за дотриманням їх учасниками загальних норм і правил, перетворюючи соцмережі на соціальні інститути. Небажаючих дотримуватись цих правил завжди виключають з груп соцмереж, не допускають в списки «друзів» та ін. Тому в групах соцмереж, як правило, завжди встановлюється високий рівень довіри і солідарності, обмежений переважно інформаційною інтернет-активністю.

Така інформаційна діяльність підтримує і розвиває індивідуалізм і раціоналізм в ухваленні рішень членів груп соцмереж. Взаємна довіра і солідарність формуються і підтримуються не загальними цінностями і ідеалами, а ситуативно, на підґрунті тимчасових консенсусів в наслідуванні правил своїх груп. Інформація, яка циркулює в цих групах, постійно змінюється в залежності від зовнішніх умов, якими є, зокрема, функціонування ринків, органів влади, громадських організацій та різні новини з інших сфер діяльності. Індивід зберігає своє членство в групі, доки циркулююча в ній інформація його цікавить. Ця відповідність інтересам і корисність для індивіда інформації групи соцмережи повинні постійно підтверджуватися залежною від зовнішніх умов інформаційною діяльністю її учасників. Тому ніяких скільки-небудь довгострокових взаємних зобов'язань учасники груп соцмереж не мають. Їх підпорядкування

регулюючим консенсусам в наслідуванні правил і норм інформаційної діяльності своїх груп є тимчасовими.

Сукупності інформаційних повідомлень, циркулюючих в групах соцмереж, змінюється набагато швидше, ніж матеріальний світ, який цими повідомленнями описується. У свідомості учасників груп сукупності інформаційних повідомлень складаються в окремі епізоди, слабо пов'язані між собою. Така фрагментарність інформації про події, що відбуваються, багато в чому формує і фрагментарність життя сучасних індивідів, включаючи і користувачів соцмереж. Із цього приводу З. Бауман зауважив, що «…фрагментоване життя має властивість проживаться епізодами, як черга незв'язних подій» [2, с. 201].

У таких умовах мотивом спільної активності в групах для їх учасників є приналежність до короткострокових проектів в інформаційній сфері. Ці проекти визначаються періодично змінюваними темами сукупностей інформаційних повідомлень, які у свою чергу визначають напрям комунікації учасників груп соцмереж між собою. Цілями таких проектів учасників груп соцмереж майже ніколи не стає досягнення якогось конкретного результату, тому що це означало б закінчення проекту. У таких проектах важливою є постійна спільна діяльність їх учасників, яка визначається швидше їх індивідуальною мотивацією, чим вимогами лідерів проекту. У більшості випадків учасники проекту сприяють залученню до нього нових користувачів Інтернету, що стає не менш значимою метою здійснення проекту.

Виконання спільних проектів, наслідування договірним правилам і нормам інформаційної діяльності, прояви взаємної довіри і солідарності нерідко створюють видимість того, що участь в групах соцмереж сприяє формуванню громадянського суспільства. Але активність учасників груп соцмереж слабо пов'язана з формуванням громадянського суспільства, саме тому, що має прояв у віртуальному середовищі. Громадянське суспільство − це підтримка абстрактно-універсальних цінностей, партикуляристських принципів організації співтовариства, які визначають соціальні взаємодії реального світу [6, с. 191]. Втім, це не заважає появі в групах соцмереж лідерів групової думки, які доволі часто намагаються використати загальні інтереси і особливості комунікації між членами своїх груп в реальних політичних цілях.

Проектний характер участі в політиці користувачів соцмереж. Активні учасники соцмереж порівняно легко засвоюють норми і правила діяльності в умовах нового соціального порядку, який заснований на раціоналізації і секуляризації громадського життя, характерних

для розвинених країн світу. Це відбувається тому, що сам Інтернет, транслюючи користувачам норми і правила такого соціального порядку, став найважливішим чинником його світового поширення. На підґрунті своєї раціональності учасники груп соцмереж порівняно легко встановлюють норми і правила такого соціального порядку у своїх комунікаціях. Але у реальному світі учасники груп соцімереж можуть ледве-ледве або взагалі не можуть наслідувати раціональному соціальному порядку, що став для них таким звичним в мережі Інтернету.

Однією з причин цих складнощів є те, що такий реальний соціальний порядок на відміну від груп соцмереж встановлюється у навколішньому світі швидше спонтанно, в результаті різноспрямованих дій багатьох індивідів. І на цю спонтанність соціального порядку доволі часто (принаймі в сучасній Україні), накладається цілеспрямована діяльність органів влади, яка сприяє реалізації не громадських, а приватних інтересів впливових лобістів, представників олігархічних кланів. Така цілеспрямована діяльність органів влади не зміцнює стабільність соціального порядку, а навпаки створює в ньому додаткову напругу. Йдеться також і про те, що дії органів влади доволі рідко враховують закономірності спонтанної самоорганізації в соціумі. Адже в силу складності соціальних процесів і явищ органи влади не мають досить повної і об'єктивної інформації про їх розвиток, а громадян, які мають досвід і практичне знання в цій сфері, в нашій країні не прийнято залучати до процесів вироблення і реалізації державних рішень.

Порядок в мережі Інтернету встановлюється раціонально визначеними домовленостями. Це можливо, тому що Інтернет − повністю технічне і віртуальне середовище, створене фахівцями на підґрунті раціональних планів. Але у реальному світі створити і підтримувати визначений раціональністю соціальний порядок неможливо. Тому соціальна реальність поза Інтернетом представляється багатьом учасникам соцмереж ірраціонально організованою, в якій дії органів влади цю ірраціональність швидше підтримують, чим викорінюють. Ця ірраціональність стає причиною того, що у реальному світі учасникам соцмереж складніше, ніж в мережі Інтернет, добитися успіху, самореалізації і добробуту. І вони доволі часто оцінюють діяльність органів влади, як перешкоду для реалізації своїх інтересів.

Зміна соціальних умов життєдіяльності вимагає від учасників груп соцмереж прояву активності саме у реальному світі, де функціонують вищезгадані органів влади. І в деяких випадках вони починають таку активність проявляти у реальному світі. Зазвичай ця активність органі-

зовується лідерами груп соцмереж за допомогою виконання проектів, до яких звикли їх учасники. Але ці проекти завжди короткострокові і майже ніколи не об'єднують учасників довгостроковими цілями тому, що при індивідуальній мотивації їх учасників головною метою такого проекту є сама по собі участь в ньому.

У політичну сферу активність учасників груп соцмереж виходить, коли їх лідери намагаються вплинути на визначення найважливіших ресурсів і способів рішень проблем реального світу, оскільки такі рішення залежать від того, хто обіймає відповідні посади в органах влади та якими ресурсами починає розпоряджатися. В період підготовки і проведення позачергових виборів Президента України 25 травня 2014 р. і дострокових виборів депутатів у ВР України 26 жовтня 2014 р. учасники груп соцмереж найчастіше намагалися добитися чесності і справедливості агітаційних кампаній (виключення так званої «джинси»), точності підрахунку голосів виборців, захисту прав і свобод тих або інших політиків, виключення впливу адмінресурсу та ін.

З одного боку, така проектна активність в політиці учасників соцмереж схожа з проектною активністю політиків, які також прагнуть не стільки реалізувати громадські цілі, скільки залучати якомога більше громадян до своїх політичних проектів з метою їх легітимації. Але з іншого боку, професійні політики монополізували сферу політичної активності і не дозволяють конкурувати зі своїми політичними проектами ніяким іншим, включаючи і проекти учасників груп соцмереж. Це здійснюється в першу чергу за допомогою прийняття і застосування норм законодавства про вибори і політичну активність, що надають пріоритет давно діючим в політиці партійним і іншим проектам. Іноді це можуть бути закони, які забороняють або обмежують протестні форми діяльності (мітинги, демонстрації, критику органів влади та ін.). За останні півтора роки спроби запровадити такі закони робилися двічі: по-перше, це принятий 16 січня 2014 р. пакет «законів про диктатуру» В. Олійника — В. Колесниченказ [15]; по-друге, це зареєстрований 24 лютого 2015 р. проект закону № 2225 (про захист і збереження авторитету держави) К. Матейченка [5].

Проблеми реалізації громадянських цілей за умов нового соціального порядку. Разом з політичними проблемами, з якими стикаються учасники груп соцмереж, функціонування ринку в нашій країні відбувається за умов постійного порушення норм передбачених законами. Неформальні норми взаємовідносин на ринку визначають недобросовісну конкуренцію, використання в приватних інтересах адмінресурсу.

Ринкові стосунки поширюються на сфери неринкової діяльності, руйнуючи традиційні та релігійні цінності, знижуючи значущість наслідування моральним зобов'язанням при ухваленні рішень громадянами і посадовцями в самих різних сферах діяльності. Не є виключенням і сфера політики. У політиці при прийнятті і виконанні рішень також мало значущім є мораль, що, зокрема, і є причиною порушення норм виборчого законодавства. Сказане підтверджують дані моніторингу ситуації в період підготовки та проведення виборів Президента України в травні 2014 р. [4] і депутатів у ВР України в жовтні 2014 р. [11, с. 46].

Швидше за все, вся ця сукупність проблем оцінюється громадянами України як прояв негативної тенденції в розвитку країни, яка може полягати в зростаючій соціальній нерівності, низькій якості соціального захисту і тому подібних фактах. Прояв негативної тенденції в розвитку, при всіх відмінностях в її розумінні різними соціальними групами, більшістю наших громадян вважається поширеним соціальним явищем.

Подолання цієї негативної тенденції в розвитку пов'язувалося багатьма громадянами України з ідеєю євроінтеграції. Появі і вкоріненню цієї ідеї в масовій свідомості передував довгий підготовчий період. Потім було заявлено про мало кому зрозуміле серед пересічних громадян відстрочення євроінтеграційного процесу. В результаті сукупність чинників (невиправдані очікування громадян, криза на Україні, яка посилювалася на тлі довготривалої загальносвітової кризи) і привела до радикалізації настроїв людей, небажаючих миритися з тим, що відбувається. Подальший перебіг подій загальновідомий: з 21 листопада 2013 р. по 22 лютого 2014 р. − протестні акції київського Евромайдану та Евромайданів в інших містах поступово переростають в українську Євророволюцію [1].

Революційні події пройшли. Але як свідчать результати опитувань Фонду «Демократичні ініціативи ім. І. Кучерева» та «Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова», проведених у 2013 і 2014 р. р., українці вважають, що у більшості сфер соціального життя в 2014 р. положення істотно погіршилось (навіть в порівнянні з деними 2013 р., які теж показали негативні тенденції) [10].

Прояв негативної тенденції в розвитку українського суспільства добре усвідомлюється менеджерами, підприємцями, службовцями приватних компаній, працівниками вільних професій і представниками інших соціально активних груп населення, чия громадянська позиція вимагала соціальної активності. В силу звички до раціональності в мисленні аналогічно оцінюють негативні тенденції в розвитку суспільства

і учасники груп соцмереж. Вірогідно тому всі ці категорії громадян і брали активну участь в раніше згаданих протестних акціях.

З часом протестна активність знизилася, а кількість учасників акцій істотно скоротилася. Колишній проект політичного протесту припинився після того, як раніше задекларовані в його межах громадянські цілі проведення євроінтеграції виявилася підміненими новими політичними вимогами: проведення чесних виборів і люстрації скомпроментованих держслужбовців. Протестуючі намагалися змусити органи влади реалізувати свої уподобання в сфері організації соціального порядку. Але влада так і не приступила до системної зміни соціального порядку. Одна частина активних користувачів Інтернету разом з представниками українського середнього класу, фактично, відмовилися від подальших спроб змінити соціальний порядок в Україні, а інша їх частина, з вторгненням Росії до Криму (з 2 березня 2014 р.), залучилася до організації руху «Інформаційного спротиву» (координатор Дмитро Тимчук) російській пропаганді [13], яка дає інше тлумачення сучасних подій та історії української державності [16]. Окремо, від спільнот сповідуючих протестну активність с самого початку Євромайдану (з 30 листопада 2013 р.), стояла громадська ініціатива «Євромайдан SOS» (координатор Леся Матвійчук), яка займається організацією різних видів безоплатної допомоги [3].

Висновки. За умов непоодиноких спроб провладної групи законодавчо обмежети правові рамки громадянської діяльності українців, цілком зрозумілим і обґрунтованим є пошук високоосвіченими і соціально активними громадянами нових форм соціалної активності протестного характеру. Протестна діяльність в соцмережах — віртуалізація соціополітичного середовища активності українців, з'являється саме як раціональна віповідь громадян на спроби владних обмежень. Але українцям слід враховувати особливості комунікацій в реальному соціополітичному і віртуальному середовищах. Враховувати те, що досвід організаційної протесаної діяльності в цих середовищах відрізняється, оскільки вони ригулюються різними нормами та знаходяться під впливом різних факторів. Віртуальне середовище більш раціонально облаштоване і досвід діяльності в ньому не заміне досвіду участі в реальній політиці, де результати діяльності визначаються сукупністю як проектних цілей, так і випадкових чинників. Тому саме з цих міркувань віртуальне середовище може розглядатися як допоміжне, а не альтернативне і цілком незалежне поле громадянської діяльності. А до результативної діяльності в реальному соціополітичному середовищі

людей потрібно готувати семе через залучення до цієї реальної політики, розвивати, займатися просвітою [8, с. 181], адже як вказує «абетка політика» іншого шляху не має.

Список використаних джерел:

1. Баркар Д. Євромайдан переростає у Єврореволюцію? [Електронний ресурс] / Д. Баркар // Радіо Свобода (radiosvoboda. ua), 24.11.2013. — Режим доступу: — Назва з екрана.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. — М.: Логос, 2002. — 390 с.
3. Збір гуманітарки для переселенців: Submitted by Maria on Fri, 02/13/2015 [Електронний ресурс]: «Євромайдан SOS». — Режим доступу: http://euromaidan sos. org/uk/node/250. — Назва з екрана.
4. Звіт довгострокового спостереження за позачерговими виборами Презедента Украини 25 трав. 2014 р. [Електронний ресурс]: за даними ВГО «Комітету виборців України», 8–22 трав. 2014. — 14 с. — Режим доступу: http://www. slideshare. net/ victorkylymar/dts-04president-35040777?related=1. — Назва з екрана.
5. З Ради відкликали законопроект про заборону критики влади [Електронний ресурс] // УНІАН, 02.03.2015. — Режим доступу: http:// www. unian. ua/politics/1050484-z-radi-vidklikali-zakonoproekt-pro-zaboronu-kritiki-vladi. html. — Назва з екрана.
6. Ионин Л. Г. Социология в обществе знаний: от эпохи модерна к информационному обществу / Л. Г. Ионин. — М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2007. — 432 с.
7. Лекторский В. А. Введение // Исторические типы рациональности: в 2 т. / В. А. Лекторский; [ред. кол.: д. филос. н.: П. П. Гайденко, В. А. Лекторский, ак. В. С. Степин; отв. ред. д. филос. н. В. А. Лекторский]. — М.: ИФРАН, 1995. — Т. 1. — С. 3–5.
8. Пантин И. К. «Оранжевые» пилюли от российских болезней / И. К. Пантин // Полис. — 2010. — № 6. — С. 177–181.
9. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги: в 2-х т. / К. Р. Поппер; [пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского]. — М.: Международный фонд «Культурная инициатива»: Феникс, 1992. — Т. 1: 446 с.
10. Почти 90% украинцев считают, что ситуация в стране ухудшилась — опрос [Електронний ресурс]: УНИАН, 29.12.2014. — Режим доступу: http://www. unian. net/

society/1027562-pochti-90-ukraintsev-schitayut-chto-situatsiya-v-strane-uhudshilas-opros. html. — Назва з екрана.
11. Стан свободи слова під час парламентських виборів 2014. [Електронний ресурс]: звіт підготовлено в рамках проекту «Мережа медіа-спостерігачів», який виконує ІМІ за підтримки Freedom House та МЗС Норвегії. — Київ, 2014. — 52 с. — Режим доступу: http://www. slideshare. net/Nikorupciji/ukraine-2014-new. — Назва з екрана.
12. Тоффер Э. Шок будущего / Элвин Тоффер; [пер. с англ.]. — М.: АСТ: АСТ Москва, 2008. — 557, [3] с.
13. Угрозы на Востоке и Юге Украины на 30 апреля: оценка от группы ИС (инфографика) [Електронний ресурс]: «Информационное Сопротивление», 30.04.2015. — Режим доступу: http://sprotyv. info/ru/news/ugrozy-na-vostoke-i-yuge-ukrainy-na-30-aprelya-ocenka-ot-gruppy-infografika. — Назва з екрана.
14. Хайек Ф. А. Познание, конкуренция и свобода [текст]: антол. соч. / Ф. А. Хайек; [сост.: Д. Антисери, Л. Инфантино; пер. с англ. С. Мальцевой, К. Большакова]. — СПб.: Пневма, 2003. — 288 с.
15. Хоменко С. «Ручні» закони: путч чи запорука благополуччя? [Електронний ресурс] / С. Хоменко // ВВС Україна, 16.01.2014. — Judah T. Ukraine: Inside the Deadlock / Tim Judah // New York Revier of Books. — May 7, 2015. — Vol. 62, № 8. — Режим доступу до журн.: http://www. nybooks. com/articles/archives/2015/may/07/ukraine-inside-deadlock/. — Назва з екрана.
16. Naipaul V.S. Our Universal Civilization: The 1990 Wriston Lecture: The Manhattan Institute, Oct. 30, 1990 / V.S. Naipaul // New York Revier of Books. — Jan. 31, 1991. — Vol. 38. — № 3. — P. 22–25.

Стаття надійшла до редакції 19.01.2015 р.

Веденеев В. А. Коммуникации в украинских соцсетях как реакция граждан на ограничение властью их политической активности: культурный аспект проблемы

Определяются особенности современной западноевропейской цивилизации и ее рациональной культуры с рыночным поведением индивидов, подчеркивается инструментальная роль информации, как важного ресурса современных рынков (политического в частности) и средства коммуникации в соцсетях. На фоне выше описанного анализируется, во-первых, процесс формирования виртуального поля гражданской деятельности (соцсетей) украинцев в условиях ограни-

чения их активности властью в реальной социополитической среде, во-вторых, культура Интернет-коммуникаций.
Ключевые слова: рациональная культура современного социального порядка, информация, соцсеть, культура Интернет-коммуникаций, политическая протестная активность.

Vedeneev V.A. Communication in ukrainian social netwoarks as citizens' reaction on governance limitation of their political activity: cultural aspect of the problem

The study defines features of a modern west-European civilization and its rational culture with market behavior of individuals, making accent on the instrumental role of the information as an important resource of the modern market (especially political) and a communication tool in social networks. Basing onthe aforementioned, it analyzes, firstly, the molding of the virtual field ofUkrainians civil efforts (social networks) in the conditions of the limitation of their activity by the governance in realsocio political environment; secondary, new Internet communication culture.
Keywords: rational culture of the modern social order, information, social network, Internet communication culture, political protest activity.

УДК 324

Денисова А. Ю.

Аспірантка кафедри «Політології» Донецького національного університету (м. Вінниця)

СКАНДАЛ ЯК ОДИН З НАЙЕФЕКТИВНІШИХ МЕТОДІВ ЧОРНОГО ПІАРУ

У статті мова йде про політичні скандали. Одним з методів Чорного піару є скандал. За допомогою скандалу політики нагадують про себе, або ж навпаки, змушують забути про речі, що є їм невигідними. Сучасні українські політики і сьогодні вдало використовують цей метод.
Ключові слова: чорний піар, політичний скандал, викликати інтерес, Україна, одіозна персона, політична агітація, криза.

В Україні в останні 10 років, почали активно впроваджуватись «чорні» технології у процес передвиборчої агітації. І вже сьогодні можна говорити про те, що вітчизняні піарники взяли на озброєння всі професійні технології просунутого Заходу, де і зародився Чорний PR.

Фахівці не одностайні в питаннях, що саме можна уважати чорним піаром і наскільки правомірне його використання. Простежуються дві альтернативні позиції: чорний піар — явище негативне; чорний піар — вищий пілотаж політтехнологій.

Прихильники першої точки зору визначають, що **чорний піар — це піар, націлений на дискредитацію конкурента.** Причому способи дискредитації можуть бути різними — законними й незаконними, але саме дискредитація є основним показником «чорності» піаркампанії незалежно від того, наскільки наведена інформація відповідає істині [1, с. 72].

На думку політтехнологів, до чорного піару варто відносити надання свідомо помилкової інформації або поширення інтимних подробиць про приватне життя людини, її психосоматичні особливості незалежно від того, наскільки достовірні ці відомості.

Використання піарівських інструментів, знарядь, «чистих і прозорих» технологій на політичному ринку значно підніме ймовірність отримання влади саме тими лідерами, які здатні професійно та ефективно реалізовувати народну довіру практичної політичною діяльністю. Використання чорного піару під час українських парламентських

виборів 2012 — витіснило собою «прозорі» технології політичної реклами. Навіть після закінчення виборів — агітація не припиняється ні на хвилину. В мережу Інтернет постійно викладають ролики, підробні довідки, фальшиві факти, які здатні очорнити репутацію кандидата чи політичної партії.

У науковому сенсі, чорний піар — негативна, свідомо неправдива інформація [2, с. 456]. Чорний піар забезпечує швидку славу та популярність. Але може швидко звести нанівець всі досягнення «пропіаренного».

«Чорні» політичні маніпуляції — найрізноманітніші. Технологія глобального, загальносуспільного маніпулювання ґрунтується на вже згадуваних раніше базових соціальних міфах, що втлумачуються в суспільну свідомість за допомогою таких способів маніпулювання:

• брехня — пряме, відверте підтасовування фактів і поширення брехні;

• замовчування — блокування правдивої інформації щодо діяльності того чи іншого суб'єкта політики, події і т. ін.;

• напівправда — препарування інформації, яка об'єктивно та ґрунтовно висвітлює малозначущі деталі й водночас замовчує важливі факти та (або) неправдиво інтерпретує події;

• упровадження іміджів і кліше — укорінення в суспільну свідомість бажаних для правлячої еліти стереотипів щодо тих чи інших суб'єктів політики, ідеологічних доктрин, окремих подій та фактів;

• навішування ярликів — бездоказове нав'язування суспільству негативних (з погляду більшості) оцінних категорій з метою компрометації певних суб'єктів політики (партій, суспільно-політичних рухів, індивідів) на кшталт «імперіаліст», «націоналіст», «фашист», «шовініст», «антисеміт» тощо.

Скандал — підняття шуму навколо особи, або її дій, можливо, у негативному кл. чі, але це викликає інтерес до предмету уваги. Цим користуються «забуті» політики, або перекривають не дуже приємні факти більш гучним інформаційним приводом [3, с. 206]. Про останній підвид і піде мова.

Згідно В. Амеліну, політична маніпуляція передбачає наступні операції: — впровадження в суспільну свідомість під виглядом об'єктивної інформації бажаного для певної групи змісту; — вплив на больові точки суспільної свідомості, збудливі страх, тривогу, ненависть і т. д. — реалізація декларованих і приховуваних задумів, досягнення яких маніпулятор пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції

Всі ці засоби активно використовуються під час передвиборчої кампанії кандидатами. Головні завдання кандидата у передвиборній кампанії — побудова свого іміджу, руйнування чужого, захист від атак конкурентів. Власне, на руйнування чужого іміджу в Українській політичній дійсності, майбутні депутати витрачають найбільше часу, матеріальних благ і моральних зусиль [4, с. 174].

Таким чином, незалежно від нюансів формулювань можна зробити висновок, що чорний піар — це дії, спрямовані на те, щоб заплямувати ім'я іншої людини в очах громадськості. Боротися з ним досить складно: по-перше, в пострадянських країнах ще не вироблене відповідне законодавство (натомість столітня історія західного піару передбачає вирішення подібних питань у судовому порядку); по-друге, чорний піар побудований на принципах сугестії, а змінити ідею, зафіксовану на підсвідомому рівні, досить складно.

Отже, одним з найефективніших методів Чорного піару є та залишається скандал. Щоб привернути до себе увагу, політики вчиняють бійки, гучні сварки з опонентами, роблять неоднозначні заяви і все це лише заради того, щоб не сходити з політичного олімпу та з перших рядків новин в Інтернеті.

У деяких політиків — це взагалі являється стилем їх політичного життя. Отже, сьогодні політичні скандали теж мають свою певну користь та задум.

Складно знайти більш скандальну персону, ніж Валерія Гонтарева. Адже на неї посипалося усе каміння. Звинувачення, з приводу того, що саме вона винна у провальній економіці країни — стали найчастішими у ЗМІ, котрі згадуються разом з ім’ям очільника НБУ.

Її можна було б замінити. Але, на думку політичних експертів, виконує функцію ідеального громовідводу. Адже завжди є на кого повісити усілякі нещастя.

І без того відомого Ігоря Валерійовича Коломойського зробив ще більш відомим скандал навколо Укртранснафти. Після такого інформаційного приводу про Коломойського стали писати у різноманітних ЗМІ найрізноманітніші факти з його біографії, навіть десятирічної давнини. Окрім того, компромат стосувався і членів команди Коломойського.

Ще одна досить відома фігура — Ринат Ахметов. Ця людина не потребує додаткового піару, адже найбагатшу людину України — і так знають усі. Але скандальні факти з його біографії — постійно підтримують інтерес до його фігури, навіть коли сам він того не бажає. Але сьогодні «чорною популярністю» забезпечила його роль у виникненні та нинішньому функ-

ціонуванні горезвісної ДНР. Від цієї теми власнику групи СКМ нікуди не дітися, навпаки, вона і далі буде з кожним місяцем обростати новими непривабливими подробицями. Найбільший удар по репутації, яку намагався зберігати Ахметов, завдало призначення на пост шеф-редактора газети «Сегодня» відвертого українофоба Олеся Бузини, що супроводжувалося чутками про те, що цього зажадали «влада ДНР». І те, що покійний Бузина через два місяці пішов, пославшись на «цензуру зверху», лише підтвердило версію про наявність у Ахметова зобов'язань перед терористами і їх кремлівськими ляльководами [5].

Для Олега Ляшко скандал — це спосіб буття як політика, причому вже єдино можливий. Свою роль ватажок Радикальної партії грає вимученим, не дуже обтяжуючи себе вигадуванням «імпровізацій», які могли б здивувати глядача. У Верховній Раді він займається тим, чого від нього чекали, тобто мордобоєм, а законодавцем виявився — знову ж таки, як і очікувалося — нікчемним: навіть закон проти Коломойського (про зниження кворуму загальних зборів для акціонерних товариств з мажоритарними корпоративними правами держави) подав такий, що «Укрнафта» не підпала під його дію. Ляшко зупинився у творчому зростанні не тому, що бездарний, а через те, що насправді його обтяжує маска скандаліста. Кажуть, він мріяв про інше — щоб ним захоплювалися як естетом і інтелектуалом. Але на цю роль він не пройшов кастинг [5].

Другий номер списку «Самопомочі», колишній командир батальйону «Донбас» Семен Семенченко за недовгі місяці свого депутатства встиг стати героєм багатьох скандалів. Людина, яка з самого початку виступала у масці, приховуючи свою особу, обличчя та ім’я, викликала неабиякий інтерес. Цей інтерес постійно підігрівався регулярними байками від журналістів, здебільше російських, але українські також брали в цьому активну участь. Відверта маячня про торгівлю органами від російських телевізійників, плавно змінили статті про любов Семенченка до постійної зміни імен. Героїзований комбат замальовувався аферистом. Але така різність чуток та загальна таємничість зіграла цілком позитивну роль, бо спричинила популярність. Але два особливо гучних скандала породив він сам. Спочатку ЗМІ, посилаючись на його слова, повідомили про формування добровольчими батальйонами якогось «альтернативного Генштабу», після чого з боку батальйонів посипалися спростування, а потім і сам Семенченко заявив, що його неправильно зрозуміли. Через тиждень після цього конфузу Семен Ігорович розбурхав суспільство своєї депутатської активністю, внісши законопроект про введення спеціального збору за відстрочку призову на військову службу

під час часткової мобілізації. Експерти взялися бурхливо обговорювати цю ініціативу, хоча потрібна вона була лише для того, щоб скандалом зам'яти скандал подібно до того, як клин клином вибивають, що є одним з найефективніших методів чорного піару.

Для Юлії Тимошенко її нинішня фракція — наочне застереження про наближення політичної пенсії. Після того, як вона на декілька років випала з політичного життя — її стали забувати, всупереч очікуванням деяких політологів, які на початку її засудження пророкували їй неабияку популярність після звільнення, як жертві політичних репресій. Але політичний час настільки швидкоплинний, що сьогодні Юлія Володимирівна стала асоціюватись з минулим. Тому сьогодні екс-прем'єр намагається регулярно нагадувати про себе, але не дуже часто і не через дрібниці. Наприклад, у січні вона заявила, що в законі про держбюджет, за який Верховна Рада проголосувала перед новорічними святами, з'явилися нові правки і деякі важливі статті зникли. Зрозуміло, спікер Володимир Гройсман спростував всі звинувачення, але виборці побачили, що лідер «Батьківщини» не втрачає пильності. А в березні Тимошенко пригрозила вийти з коаліції в разі ухвалення закону «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». Кажуть, що вона зняла свою погрозу лише тому, що сподівається на включення до порядку денного її пакету економічних законопроектів, розгляд яких дозволить їй знову нагадати про себе [5].

Лідер «Правого сектора» Дмитро Ярош ще з часів Майдану був оповитий легендами. Його радикальна позиція і привела його до Парламенту. Сьогодні він не намагається звернути на себе увагу законотворчістю або виступами з парламентської трибуни, зате йому вдається робити заяви, які викликають у не дуже холоднокровних журналістів чи не паніку. Так, на наступний день після Мінська-2 Ярош повідомив народ (через свою сторінку у Фейсбуці), що «Правий сектор» вважає мінські угоди необов’язковими для громадян і тому «залишає за собою право продовжити активні бойові дії згідно з власними оперативними планами — до повного звільнення українських земель від російської окупації «. А 25 березня стало відомо про відмову добровольців Яроша підкоритися керівництву сектора «М» (район Маріуполя), що вимагав до 1 квітня або вступити в офіційні підрозділи сил АТО, або покинути зону бойових дій. Ярош не боїться зараз втратити все, бо вважає, що у нього все попереду. Отже, можна зробити висновок, що політичні скандали підтримують постійний інтерес до політиків. Для декого — їх провокують політичні

опоненти, аби сплюндрувати репутацію, але дуже часто політичні діячі провокують їх самі, аби не сходити з верхніх рядків Інтернет-новин та не будти забутими, адже політична відомість дозволить їм знову і знову займати місця у Верховній Раді, корегувати уявлення виборців про себе та своїх опонентів, або затьмарювати новими політичними скандалами не дуже вигідні для них факти політичної біографії.

Список використаних джерел

1. Борецкий Р. А. Осторжно, телевидение!/ Р. А. Борецкий. — М,: ИКАР, 2002, — 320с.
2. Шемшученко Ю. С. Політологічний енциклопедичний словник / Ю. С. Шемшученко. — К.: Генеза, 2005. — 456 с.
3. Душин И. В. Выборы: технологии избирательных кампаний / И. Душин, А. Сысун, Б. Ложкин, — Харьков, 1998, — 344 с.
4. Борецкий Р. Бермудский треугольник ТВ / Р. Борецкий. — М., 1998. — 264 с.
5. «Рейтинг сканадльности украинских политиков» Информационный портал Днепропетровска, [Режим доступу]: http://dnpr. com. ua/content/reyting-skandalnosti-ukrainskih-politikov-2015-goda

Стаття надійшла до редакції 19.01.2015 р.

Денисова А. Ю. Скандал, как один из самых эффективных методов чёрного пиара.

В статье речь идет о политических скандалах. Одним из методов черного пиара является скандал. С помощью скандала политики напоминают о себе, или же наоборот, заставляют забыть о вещах, которые являются для них невыгодными. Современные украинские политики и сегодня успешно применяют этот метод.
Ключевые слова: черный пиар, политический скандал, вызвать интерес, Украина, одиозная персона, политическая агитация, кризис.

Denysova A. Scandal as one of the most effective methods of black PR

In this article we are talking about political scandals. One method of Black PR is a scandal. With a scandal reminiscent of the policy itself, or rather forced to forget about things that are disadvantageous to them. Modern Ukrainian politics today successfully using this method.
Keywords: Black PR, political scandal, to generate interest, Ukraine, odious person, political campaigning crisis.

УДК 316.343

Маркітантов В. Ю.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ПОЛІТИКО-ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРАТЕГІЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядається взаємодія держави і громадянського суспільства у законодавчо-правовому вимірі, забезпечення реалізації соціальних, економічних і політичних прав суб'єктів громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, стратегічні пріоритети громадянського суспільства, правова держава, свобода об'єднання.

Проблема забезпечення взаємодії держави і громадянського суспільства актуальне в теоретичному і практичному сенсі. Права і свободи людини і громадянина як основа політико-правового розвитку громадянського суспільства є вагомим чинником розбудови демократичного суспільства, законодавчою домінантою при визначенні обов'язків держави перед людиною і суспільством. Законодавча активність державних інститутів України щодо створення умов для розвитку громадянського суспільства, що спостерігається останнім часом, дає підстави говорити не лише про певні зрушення у правничі справі, а й про нерозв'язані проблеми.

Саме цим пояснюється зацікавленість багатьох учених даною тематикою. Окремі її проблеми вивчали Л. Смола, В. Співак, В. Мартиненко, М. Медвідь, Ю. Онамко, В. Згурська, Н. Нижник та ін. Однак це аж ніяк не вичерпує досліджуваної проблеми.

Метою даного повідомлення є з'ясування стану правового забезпечення стратегічних пріоритетів розвитку громадянського суспільства в Україні. Йдеться про реалізацію і приватних прав, і прав публічної комунікації, про сутнісні характеристики концепту громадянського суспільства.

Стратегічні пріоритети, як і європейські цінності, за словами А. Кудряченка, є «частиною загального європейського цивілізаційного надбання» [7, с. 29], виступають духовним мірилом уявлень про добро і зло у взаємовідносинах суб'єктів політики. Як свідчить практика, у країнах розвиненої демократії значно ефективніше, ніж у недемократичних країнах, діє вся правова система, а порушення права людини не мають системного характеру. Цьому сприяють правова і загальна культура, демократичний режим, активність інститутів громадського суспільства.

Визначення демократичною державою прав і свобод людини пріоритетною цінністю створює передумови для досягнення згоди стосовно базових принципів реалізації державної влади, її взаємодії з громадським суспільством. Як слушно зауважує О. Скрипник, там, де права і свободи індивіда не пов'язані з правами і свободами всього громадянського суспільства та державно зорганізованого народу, вони не можуть бути стабільними і тривалими. Так само ніколи не будуть стабільними і права держави, якщо у них немає координації з правами і свободами громадянина, якщо нехтується права «колективного громадянина» [9, с. 42].

Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні виходить із розуміння громадянського суспільства та його інституцій такого типу суспільства, в якому вільно реалізовуються права і свободи людини і громадянина через різноманітні форми публічної громадянської активності й самоорганізації [3, с. 44].

З огляду на оприлюднення владою європейських цінностей модернізації України виокремимо специфічні пріоритети розвитку громадянського суспільства на нинішньому етапі розбудови демократичної держави:

утвердження верховенства права й цінностей конституціоналізму і представницької демократії, суворе дотримання органами влади конституційних прав і свобод громадян, принципів служіння держави громадянському суспільству, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян як основи їх політичної та економічної свободи, соціально-економічної справедливості;

створення сприятливих умов для розвитку малого та середнього бізнесу, сприяння формуванню середнього класу — соціально-економічної основи громадянського суспільства;

упровадження дієвих механізмів народного суверенітету за допомогою децентралізації і дебюрократизації влади, розширення участі

громадськості в розробленні й ухваленні державних рішень, здійснення громадських експертиз;

запровадження моніторингу виконання державних рішень, громадянського контролю за діяльністю органів державного управління, судової та правоохоронної систем;

залучення громадськості та інституцій громадянського суспільства до формування державної політики;

створення сприятливих умов для розвитку інституцій громадянського суспільства, спрямованих на суспільно-корисну діяльність (державна фінансова підтримка, надання послуг у різних сферах діяльності);

стимулювання соціального діалогу з об'єднаннями роботодавців, профспілками та органами державної влади, налагодження співробітництва у форматі «суб'єкти господарювання — інститути громадянського суспільства — органи влади»;

розширення можливостей впливу прямої демократії на організацію державної влади, запровадження чітких процедур ініціювання всеукраїнського і місцевих референдумів;

розширення участі населення у самоврядних організаціях, підвищення ролі місцевої демократії у формуванні дієздатних територіальних громад;

запровадження системи громадянської освіти як засобу поширення демократії участі, стимулювання суспільно-корисної громадянської активності, волонтерства [6, с. 338–339].

Варто зазначити, що перечисленні стратегічні пріоритети розвитку громадянського суспільства залишилися б на папері мертвим капіталом, якби не були унормовані на законодавчому рівні.

Серед фундаментальних прав і свобод людини і громадянина України в умовах сучасної демократії та глобалізації її стандартів важливе місце належить праву на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації. Це право визначається конституцією України і законами України, що спираються на ратифіковані Верховною Радою загальновизнані міжнародні документи — Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт ООН про громадянські та політичні права, Конвенцію про захист прав людини. Основою імплементації названих правових актів, що зазначають права і свободи людини, слугує стаття 9 Конституції України, в якій записано, що «чинні міжнародні договори, згода і обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [5, с. 5].

Це зобов'язання чітко підтверджується законотворчою практикою. Так, конституційне право на свободу об'єднання та його інституалізацію через мережу суб'єктів громадянського суспільства повністю відповідає положенням Загальної декларації прав людини. У ст. 36 Основного Закону зазначено: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів» [5, с. 11]. Важливо зазначити, що у наступній статті наводиться виключний перелік причин, за яких можуть бути заборонені утворення та діяльність політичних партій і громадських організацій, гарантовано, що заборона їх діяльності здійснюється лише в судовому порядку [5, с. 12].

Законом, що регулює діяльність громадських організацій в Україні є Закон України «Про об'єднання громадян» (1992 р.). У ньому зафіксовано основні засади діяльності та статус об'єднання громадян, їх права і обов'язки (ст. 504). Добровільне громадське формування, зазначається в законі, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод.

З 1997 року Україна приєдналась до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, взявши на себе зобов'язання гарантувати права на свободу об'єднання, створювати максимально зручні правові й адміністративні умови для діяльності громадських організацій. Однак ця подія не сприяла суттєвому підвищенню ефективності роботи останніх. Третього квітня 2008 року Європейський суд визнав Закон України «Про об'єднання громадян» недемократичним, таким, що порушує Конвенцію, констатував, що українське правознавство й практика його застосування обмежують право громадян на об'єднання» [8, с. 2].

На думку дослідників, хоча Україна й гарантувала права на свободу об'єднань, реалізація цих прав була занадто зарегулювана й ускладнена державою. 12–13 листопада 2007 року відбулась Всеукраїнська конференція «Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Нові пріоритети». Її учасники визначали, що в Україні відсутня єдина скоординована, системна державна політика сприяє розвитку громадянського суспільства [4, с. 3].

Дехто списував цей суттєвий недолік в організації роботи громадянського суспільства відсутністю загальноприйнятих стандартів щодо статусу неурядових організацій. На такі зауваження відразу відгукнулася Рада Європи, ухваливши Рекомендації Комітету Міністрів держав-членів Ради Європи. У названому документі були визначені основні

засади, на яких повинні базуватись національні закони про діяльність організацій громадянського суспільства, країн-членів цієї організації. Як виявилося, чимало норм чинного Закону України «Про об'єднання громадян» суперечать положенням згаданої рекомендації Ради Європи. Головними недоліками цього закону є:

заборона створювати суспільно-корисні об'єднання, себто такі, що діють в інтересах громадян або суспільства (за громадянськими організаціями залишалося право захищати виключно інтереси членів своєї організації, пропагувати ідеї, що належать тільки їм);

заборона юридичним особам створювати громадські організації (стаття 11 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод говорить про право осіб (фізичних і юридичних) на об'єднання);

штучне обмеження території дії громадської організації через існування територіальних статусів (наявність такого статусу забороняла діяльність громадських об'єднань у регіонах, де їх не було зареєстровано);

заборона неурядовим громадським організаціям займатися господарською діяльністю (рекомендувалося створювати додаткову юридичну особу (у розвинутих країнах громадські організації мають право здійснювати господарську діяльність за умови, що прибутки будуть направлені на виконання статусної діяльності і їх не можна розділяти між засновниками) [8, с. 3–4].

Згідно з міжнародними оцінками стану розвитку громадського суспільства, середовище для діяльності його організації в Україні поліпшувалося повільно. За індексом сталості громадських організацій, визначеним Агентством міжнародного розвитку США, громадянське суспільство України залишалося перехідним. Незмінно низькою була й оцінка законодавчого середовища його діяльності. Відповідно до рейтингу «Перехідні держави», визначеного міжнародною неурядовою організацією «Дім свободи», оцінка громадянського суспільства України була швидше незадовільною, ніж позитивною. За інформацією цієї авторитетної організації, практично в Україні реєстрація громадянської організації тривала багато місяців і завершувалася успішно лише для 50% ініціатив. Більшість організацій не мали можливості взяти участь у конкурсі і отримати європейський грант чи домогтися врахування своїх пропозицій, поданих органам влади [11, с. 4].

На думку дослідників, зазначені недоліки мають місце в роботі громадських організацій тому, що влада топчеться на місці в питанні дотримання прав людини. Як слушно зауважує директор Української

Гельсінської спілки з прав людини В. Яворський, чиновники від влади в Україні про права людини згадували головним чином ради легітимації своїх дій, а реальних кроків для покращення ситуації у цій царині зроблено не було [10, с. 2]. Зумовлено це тим, що по-перше, питання утвердження і захисту прав людини не було пріоритетним для уряду, по-друге, законодавче забезпечення пріоритетів розвитку громадянського суспільства здійснювалося в умовах політичної нестабільності, коли кожен крок органів влади, кожен законопроект розцінювався як спосіб здобуття переваги в політичній боротьбі. Політизація будь-якого питання діяльності громадських організацій в умовах відсутності реальних політичних реформ неминуче вела до стагнації, погіршення ситуації з дотримання прав людини. І хоча певне поліпшення ситуації подеколи й спостерігалося, наприклад, завдяки обмеженню ролі держави в суспільних процесах на користь громад, місце державного апарату займала корупція.

Особливо багато вад мало законодавство щодо регулювання державного фінансування неурядових організацій. Визнаючи роль громадянського суспільства в розбудові демократичної держави, розвинуті європейські країни забезпечують значну частину фінансування діяльності громадянських організацій. Наприклад, у країнах Європи 40–60% загального доходу цих організацій становить державне фінансування. Такі держави, як Естонія, Молдова, Хорватія, Угорщина успішно реалізують комплексну державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства [11, с. 8].

Що ж до українських організацій громадянського суспільства, то в структурі задекларованих ними доходів 70–75% становлять пожертви та інша фінансова допомога, і для них найбільше практичне значення мають умови оподаткування витрат донорів-резидентів на таку допомогу [2, с. 7]. За узагальненою оцінкою прозорості та адміністрування системи оподаткування на 2009 рік, здійсненою Світовим Банком, Україна посідала 180-е місце у світі. Навіть серед країн СНД гірші показники мав лише Таджикистан. 493 із 63,9 тис. українських громадських організацій основним видом економічної діяльності мали «державне управління», 334 — «операції з нерухомістю», 28 — «переробку промисловості», 26 — «будівництво». Крім того, 62 благодійні організації мали основним видом діяльності «фінансову діяльність». Більше 64% зареєстрованих громадянських організацій отримали статус неприбуткових. Загальна сума всіх доходів громадських організацій України у 2009 році становила 2218,6 млн. грн. З них 98,3 млн. грн. (4,4 %) ста-

новили бюджетні кошти, 315,5 млн. грн. (14,2 %) — членські внески, 107,6 млн. грн. (4,9 %) — благодійні внески інших громадян, 460,4 млн. грн. (20,7 %) — благодійні внески підприємств України, 353,4 млн. грн. (15,9 %) — благодійні внески нерезидентів та інші доходи [1, с. 26]

Для громадських організацій неабияке значення має присвоєння їм статусу неприбуткової організації. Наявність його окремі доходи організації звільняються від податку на прибуток. Це стосується також коштів і майна, які надходять безпосередньо або у вигляді фінансової допомоги, або у вигляді добровільних пожертвувань, грантів, спонсорської допомоги.

Закон України «Про оподаткування прибутків підприємств» і Податковий кодекс ставлять у залежність можливість скористатись такими пільгами від факту їхнього включення у реєстр неприбуткових організацій, яке можливе лише після проведення експертизи, здійсненої спеціальними органами легалізації [12, с. 30].

Щодо окремих пільг для організацій громадянського суспільства на прямі податки, зокрема прибуток на майно, то ситуація, за словами О. Віннікова, голови Правління Мережі розвитку Європейського права, виглядає сприятливою порівняно з країнами СНД. В Україні звільнено від податку на прибуток на пасивні доходи (проценти, дивіденди, страхові виплати), пожертви на безпосередню допомогу від місцевих доходів. Крім того, не сплачують податок на землю релігійні та благодійні організації [2, с. 7]

Однак, щоб адекватно оцінити чинну систему пільг для компаній-донорів, в Україні, порівняно із законодавством Європейських країн, є ряд суттєвих проблем. По-перше у жодній із країн ЄС не встановлено «мінімального порогу» для пожертв організаціям громадянського суспільства; по-друге, у 22 із 27 країн ЄС компаніям дозволено включати у свої валові витрати пожертви організаціям громадського суспільства; по-третє, п’ять країн ЄС, у тому числі Німеччина, Франція, Іспанія дозволяють включати у валові витрати пожертви у розмірі 0,5 % валового доходу за згодом компанії-донора. А в Боснії, Македонії і Сербії ця альтернативна «пільга» інколи сягає 3,5 % валового доходу [2, с. 8].

Аналіз результатів проведених студій, експертних оцінок фахівців дозволяє дослідникам режиму оподаткування в Україні визначити набір змін, які істотно підвищать фінансову стабільність організацій громадянського суспільства.

Серед них виділяють такі:

ліквідувати суперечності законодавства у визначенні положень, які стосуються неприбутковості громадських організацій;

встановити законом критерії надання громадським організаціям статусу неприбутковості на підставі фактичної діяльності та звітності про її соціальний ефект;

встановити ефективні пільги для підприємств-донорів організацій громадянського суспільства;

запровадити знижені ставки ПДВ на товари і послуги, визначені законодавством ЄС (5–7 %) та звільнити від ПДВ цінних паперів, що передаються з метою створення цільового капіталу організації громадянського суспільства;

звільнити організації громадянського суспільства від сплати податків на землю і нерухоме майно, яке не використовується для одержання доходу від продажу товарів і послуг;

встановити єдині вимоги до установчих документів громадських організацій;

встановити спрощений порядок податкової звітності, узаконити право не подавати звіт, або подавати їх раз на рік у разі відсутності власних податкових зобов'язань, або річного доходу не вищого 30–60 тис. євро [10, с. 10; 12, с. 32–33].

Підсумовуючи, зазначимо, що законодавча активність державних інститутів України щодо створення умов для розвитку громадянського суспільства, ефективна робота благодійних волонтерських та інших організацій, що спостерігаються останнім часом, дають підставу говорити не лише про певні зрушення у правничій справі, спрямованій на забезпечення умов для діяльності громадських об'єднань, а й про нерозв'язані проблеми. З одного боку, українська влада імплементує у прийняті законодавчі акти окремі положення міжнародних документів, з іншого — реалізація прав громадян, гарантована цими документами, надто зарегульована і ускладнена державою. В умовах дефіциту розвитку демократії, відсутності єдиної скоординованої програми розвитку громадянського суспільства політична система все ще не набуває повноцінних, стійких зв'язків громадських організацій з життєвими інтересами громадян.

Список використаних джерел:

1. Вінніков О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня, та державна статистика / О. Вінніков // Громадянське суспільство. — 2011. — №2 (16). — С. 25–27.

2. Вінніков О. Податкова реформа як інструмент розвитку громадянського суспільства в Україні / О. Вінніков // Громадянське суспільство. — 2009. — №3 (10). — С. 6–10.
3. Громадянське суспільство в Україні: зб. нормативних актів і статей. — К.: ПРООН, 2012. — 91 с.
4. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Нові пріоритети // Громадянське суспільство. — 2008. — №1 (3). — С. 2–12.
5. Конституція України / Верховна Рада України: офіц. вид. — К.: Парламентське видавництво, 2006. — 60 с.
6. Корнієвський О. Методологічна роль концепту громадянського суспільства політичній модернізації країни / О. Корнієвський // Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів колективного врядування: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2012 р., м. Київ) / упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк. — К.: НІСД, 2013. — С. 334–341.
7. Кудряченко А. Засадничі демократичні цінності та їх роль у розвитку громадянського суспільства в країнах Європи / А. Кудряченко // Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті Європейських принципів належного врядування: зб. матеріалів. міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2012 р., м. Київ) / упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк. — К.: НІСД, 2013. — С. 28–39.
8. Лациба М. Коли буде новий закон «Про громадські організації» / М. Лациба // Громадянське суспільство. — 2009. — №2 (9). — С. 2–5.
9. Скрипник О. Громадянське суспільство і демократія: проблеми взаємозалежності розвитку / О. В. Скрипник // Наукові записки. Політичні науки. — Т. 16. — К.: ВД «КМ Academia». — С. 37–45.
10. Яворський В. Влада топчеться на місці в питанні дотримання прав людини / В. Яворський // Громадянське суспільство. — 2007. — №2. — С. 2–8.
11. Як організувати державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства / М. Лациба, О. Хмара, А. Красносільська та ін. — К.: Агенство «Україна». — 2011. — 224 с.
12. Яцків Т. Нове положення про реєстрацію неприбуткових установ (організацій) –старі перешкоди для діяльності організації

в Україні / Т. Яцків // Громадянське суспільство. — 2011. — №2 (16). — С. 29–32.

Стаття надійшла до редакції 03.02.2015 р.

Маркитанов В. Ю. Политико-законодательное обеспечение стратегических приоритетов развития гражданского общества в современной Украине

В статье рассматривается взаимодействие государства и гражданского общества в законодательно-правовом измерении, обеспечение реализации социальных, экономических и политических прав субъектов гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, стратегические приоритеты гражданского общества, правовое государство, свобода объединений.

Markytanov V. Politically-legislative providing of strategic priorities of development of civil society in modern Ukraine

Cooperation of the state and civil society in the legislatively-legal measuring, providing of realization of social, economic and political rights for the subjects of civil society are analysed in the article.

Keywords: civil society, strategic priorities of civil society, legal state, freedom of association.

УДК 32–027.21

Примуш М. В.

Доктор політичних наук, завідувач кафедри політології та державного управління Донецького національного університету (м. Вінниця)

Перебейнос О. Ю.

Студентка 1-го курсу ОКР «Спеціаліст, Донецького національного університету (м. Вінниця)

МОДЕЛІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена комплексному вивченню моделей децентралізації державної влади в контексті розвитку української традиції місцевого самоврядування. Автори стоять на позиціях, що існуюча в Україні модель децентралізації має значний рівень суперечностей через розбіжність в існуючих механізмах делегування влади на містах.
Ключові слова: децентралізація, місцеве самоврядування, деконцентрація, територіальна громада, представницька демократія.

Актуальність вивчення місцевого самоврядування в Україні має свої специфічні риси та певні політико-правові традиції. Так, сутність досліджень місцевого самоврядування в контексті процесів децентралізації влади полягає у тому, що воно, на думку українських фахівців з теорії та практики самоврядних політичних процесів О. Батанова, В. Бороденюка, Н. Камінської, В. Павліченко, В. Погорілко, В. Сенчука, В. Чіркіна, В. Шаповала та інших, виступає публічним інститутом зі здійснення державної влади й функцій управління на містах з широким залученням до цього процесу громадян, які мешкають на певній території [1, с. 17]. Але, громадянське управління та залучення його представників до здійснення державних справ має свої обмеження: реальна влада на місцях зосереджена в повноваженнях та компетенції державних чиновників, які частіше діють всупереч інтересів місцевої громади [2, с. 100–101]; вона, в свою чергу, для здійснення реального управління не має відповідної компетенції й рівня фаху [3, с. 19]. Задля вирішення цього протиріччя, в європейській традиції функціонування місцевого самоврядування існує

дієвий інструмент вирішення складної проблеми повноважень чиновників та фаху громадян, а саме: політико-правове здійснення процесу вертикальної децентралізації влади в системі місцевого самоврядування [4, с. 29–30]. На практиці це означає, що держава в політико-правовому сенсі передає місцевій громаді частку своїх управлінських повноважень для ефективного менеджменту певною територією (фінансова автономія, право вільного користування земельними ресурсами та корисними копалинами тощо, проте з чітко встановленим рівнем державного контролю), але назване управління стосується чітко зазначеного коло питань й проблем, які місцева громада (як первина частка місцевого самоврядування) має вирішувати без наявності в неї певного рівня фаховості [5, с. 69–70].

Разом з тим, кожна національна система місцевого самоврядування формує в цьому процесі власну, індивідуальну, модель децентралізації влади. Спільним між ними є лише те, що децентралізація влади означає збереження існуючої системи вертикальної ієрархії в державному управлінні, а також те, що цей процес відбувається в межах діючого в державі законодавства [6, с. 23]. Але, сам характер й механізм розподілення повноважень між центром та регіонами, що здійснюється шляхом вертикального їх делегування (передачі) з центру на міста має неоднорідний характер й безліч політико-правових протиріч. Так, в українській практиці місцевого самоврядування відбувається як системна (пряма) передача повноважень місцевому самоврядуванню без виконання чітких державних гарантій (наприклад, формування соціальної політики), так й масштабне («сліпе») запозичення зарубіжних практик децентралізації влади без усвідомлення традицій і політико-правового досвіду названого процесу [7, с. 55]. Отже, в політологічній традиції системних досліджень про політичний сенс децентралізації влади й формування її національної моделі саме в Україні поки-що бракує. Замість цього, значна кількість досліджень торкаються лише правового (В. Бороденюк) та економічного (В. Сенчук) кола питань процесу децентралізації влади з деяким врахуванням політичних його особливостей [7, с. 56]. Саме, політологічному сенсу формування української моделі децентралізації влади й присвячено наше дослідження.

Аналіз останніх публікацій з обраної теми дослідження показав, що питання децентралізації влади у контексті розвитку місцевого самоврядування досліджується фахівцями переважно правових наук, де ключеве місце посідає проблема визначення статусу місцевого самоврядування в процесах децентралізації й деконцентрації влади та у виробленні до нього відповідної політичної, правової, ресурсної, фінан-

сової та іншої бази [8, с. 174]. Саме у такому ракурсі вказану проблему досліджують О. Батанов, Н. Камінська, В. Копейчіков, В. Сенчук, В. Чіркін та інші. Варто зазначити, що місцеве самоврядування є також одним з головних суб'єктів і об'єктів політичної точки зору, й тому, дослідження політичних складових цього явища також необхідно враховувати. З точки зору небагаточисленних політологічних досліджень (М. Баймуратов, В. Заблоцький, В. Кампо, Н. Нижник, М. Студенікіна та інші) децентралізація влади розуміється як процес керування місцевим самоврядуванням задля підняття ефективності всієї системи державотворення на містах шляхом функціонування системи вертикального перерозподілу повноважень на користь регіонів [9, с. 12]. Тобто, децентралізація влади на містах подається як всезагальний та всеохоплюючий інструмент делегування влади від «центральних органів влади» до «місцевих» (які також продовжують виконувати покладені на них суспільством й нормативно-правовою базою держави функції) [10, с. 120]. Проте, реальна діяльність місцевого самоврядування здійснюється не суспільством, а державою (наприклад, моніторинг діяльності місцевого самоврядування з метою виявлення нераціонального використання бюджетних коштів). Причому, зворотній механізм здійснити через проблему низького фахового рівня місцевих чиновників неможливо [11, с. 50–51]. Вказане формує принципово новий кут зору проблеми, оскільки визначення меж державного втручання в місцеві справи й рівень її децентралізації саме з політичної точки зору залишається невизначеним. Саме в цьому ракурсі й буде здійснено аналіз проблематики децентралізації влади в Україні.

Метою дослідження є вивчення специфіки формування національної моделі місцевого самоврядування в контексті трансформаційного розвитку України.

Методологічною основою дослідження є широке використання структурно-функціонального підходу, де місцеве самоврядування виступає структурним рівнем децентралізації влади й одночасно виконує дві взаємозалежні функції — управління територією та формування комунікативного зв'язку з державною владою. Використання цього методу дозволило нам дослідити місцеве самоврядування як систему інститутів та процесів, що реалізують механізм децентралізації влади як систему функцій: бюджетно-фінансова автономія, місцева податкова політика, керування місцевими ресурсами тощо. С точки зору системного підходу, децентралізація влади являє собою систему управлінських елементів, що формують собою складну систему державного та публічного управління. Також, широкого використання в дослідженні отримали

загальнонаукові методи, серед яких аналіз, синтез, дедукція та індукція, які дали можливість виділити логічний взаємозв'язок між самоврядними політичними процесами.

Проблематика дослідження місцевого самоврядування в Україні та вивчення процесів децентралізації влади є на сьогоднішньому етапі розвитку нашої держави одними з найбільш актуальних й одночасно складних питань. Актуальність полягає у тому, що Україна зіткнулася з цілим рядом системних проблем трансформаційного розвитку, серед яких можна назвати сепаратизм, тероризм, неефективність реформ й невизначеність в процесах державотворення. З однієї сторони, органи державної влади виступають за децентралізацію й передачу значної кількості повноважень органам місцевого самоврядування, а з іншої — для цього вона не створює всієї необхідної інфраструктури (передусім бюджетної та фінансової автономії для управлінських ініціатив місцевих громад) [12]. Також, варто відмити той факт, що у політиків та експертів є достатньо високий рівень песимізму на рахунок того, що місцева громада має можливість у своєму сьогоднішньому вигляді ефективно здійснювати управлінські функції. Названа ситуація не допомагає вирішенню проблеми місцевого самоврядування, а навіть навпаки — шкодить всій системі державного розвитку України [13]. На наш погляд, державні діячі та політики до проблеми формування національної моделі децентралізації підходять занадто вузько й зводять її лише до створення умов для реального наповнення бюджету зі збільшенням частки, яка б йшла на вирішення місцевих проблем. У той самий час, в політико-правовій природі децентралізація цей факт закріплює «апріорі», тобто робить його існуючим за замовчуванням, а сама децентралізація явище більш глобальне й означає вироблення моделі взаємовідносин між державною владою та регіонами. Це означає, що децентралізація не може ефективно формуватися, коли є проміжний рівень влади — обласні адміністрації. Сформовані з числа державних чиновників й діючих за державними інструкціями адміністрації формують собою систему «підкорення» місцевого самоврядування. Але, назване підкорення є адміністративним, неузгодженим та жодним чином не сприяє вирішенню місцевим самоврядуванням власних питань [14]. На вказану ситуацію в Україні існує дві радикальні точки зору. Сутність першої полягає у тому, що обласні державні адміністрації необхідно розформувати [15], а замість них утворити новий колегіальний орган з представників місцевих громад [16, с. 203]. Згідно другою точки зору, в Україні необхідно здійснити конституційну реформу самої структури місцевого самоврядування, де залишивши

незмінними положення ст. 133 Конституції України («територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади» [17]) створити вертикально ієрархічну модель децентралізації влади. Тобто, за логікою провідного українського юриста в сфері місцевого самоврядування В. Шаповала, повноваженнями мають наділяються як певні службовці, управлінці, так місцева громада як сукупність громадян, які не мають у свою чергу досвіду управління [18, с. 81]. Сутністю такого реформування є той факт, що в Конституції існує колізія, де непередбачено функціонування гілок влади, а зазначено лише державні інституції, що виконують їх функції, й тому поняття децентралізації влади знаходиться поза межами врегулювання діючого законодавства. На думку вітчизняного В. Бороденюка, який відстоює позицію багатогранності децентралізації державної влади, цей процес являє собою лише реалізацію двох механізмів — передачі повноважень від центру регіонам (механізму цього в законодавстві України прямо не існує, оскільки Конституція України прописує не систему поділу влади, а розподіл інституціональних повноважень між судовою, виконавчою та законодавчою інституціями) й підвищення компетенції місцевих чиновників (що вимагає від місцевої громади більш високого управлінського фаху й певного досвіду в сфері державного управління) [6, с. 24].

На нашу думку, вказані погляди вчених, юристів й громадських діячів свідчать, що децентралізація в Україні виступає більше не процесом узгодження та співпраці між державною владою та місцевою громадою, а політичним станом, де місцеве самоврядування постає як необхідний, але необов'язковий рівень влади. Необов'язковість розуміється в контексті його інституціонального позиціонування. Так, на думку В. Бороденюка та В. Сенчука, децентралізація державної влади в Україні є лише механізмом й системою горизонтального перерозподілу повноважень (між гілками влади) [7, с. 53], тоді як в європейській і світовій практиці — вертикального [3, с. 18]. Іншими словами, повноваження місцевій владі делегує не виконавча гілка влади, а уряд, який є персоніфікованим інститутом влади й прямого права і повноважень в процесі їх делегування місцевим органам влади він не має. Вказане веде до того, що існуючий стан децентралізації влади в контексті розвитку місцевого самоврядування веде до формування двох її моделей — адміністративної та публічно-громадянської. На процесуальному рівні ані держава, ані громадянське суспільство не встановлюють між собою «середній радіус» співпраці, а навпаки, намагають встановити певний домінування в процесі управ-

ління місцевим справами (тобто, держава намагається встановити більш широкий рівень контролю й впливу за діяльністю місцевою громади, а вона в свою чергу — отримати від держави як можна більшого рівня самостійності) [18]. Друга модель, публічно-громадська, є своєрідним аналогом «верств» часів Київської Русі, де питання управління територією вирішується на народних віче, а делегований представник лише фіксує відповідність рішень до чинного законодавства. Проте, кожна з цих моделей має певні переваги й недоліки. Отже, розглянемо специфіку формування цих моделей більш детально [19]. Перша модель — «адміністративна» являє собою поєднання в процесах децентралізації двох несумісних систем, а саме: державного управління та громадянського здійснення державних функцій на містах. Саме ця система децентралізації діє в України. З одного боку, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплює за громадянами право й державні гарантії на здійснення функцій управління в межах певної території. Причому, згідно Закону, держава створює для цього всі нормативно-правові умови, але зобов'язань щодо викання державою цього права не прописано [20]. На наш погляд, вказана ситуація виникла не випадково, і є явищем суто трансформаційного стану українських політичних реалій, де на уламках пострадянської централізованої системи влади, місцеве самоврядування виступає потрібним, але необов'язковим інститутом влади. Друга модель, «публічного управління» заснована на прямому впровадженні Європейської хартії місцевого самоврядування, яка декларую достатньо широкі повноваження органів місцевого самоврядування. Згідно ціннісного аспекту Хартії, місцеве самоврядування являє собою недержавний орган влади, що виконує функції управління певною територією за наявністю ресурсів такого управління [21]. Додаючи до цієї моделі той факт, що більшість регіонів нашої держави знаходяться на дотаціях з центрального бюджету, то встановлення цієї моделі може призвести до небажаних наслідків й руйнування всієї системи державної влади. Окрему небезпеку в цьому питанні формує також «Війна на Донбасі» та небезпека сепаратизму, що у свою чергу підсилює ризики. Тому, враховуючи попередні результати дослідження, на наш погляд, в Україні необхідно сформувати «середню модель» децентралізації влади в контексті розвитку місцевого самоврядування. Саме вирішенню цього питання й будуть присвячені наші наступні наукові розробки.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження ми дійшли наступних висновків. По-перше, процес децентралізації влади має два рівні — горизонтальний (делегування повноважень між гілками влади)

та вертикальний (розподілення повноважень між рівнями влади). Тому, враховуючи цю обставину необхідно уточнювати, що місцеве самоврядування є рівнем влади, й тому воно не може дублювати функції чи повноваження державних органів влади. По-друге, процеси децентралізації влади та розвиток місцевого самоврядування має складний діалектичний зв'язок, сутність якого полягає у наданні місцевим громадам права управління, а скільки формування в них певного рівня фаху та компетенції. Назване, багато в почому спричиняє інституціональну слабкість місцевого самоврядування, роблячи його прямо керованим державними службовцями як носіїв високого рівня фаховості й компетентності у вирішенні місцевих питань. По-третє, децентралізація влади формується в Україні крізь призму функціонування двох протилежних моделей — «адміністративної» (пряме здійснення влади адміністративними органами на містах, де місцеве громада лише учасник процесу управління) та «публічно-управлінської (намагання місцевих громад бути в процесі управління власною територією бути автономними від державного втручання, що є певним ризиком до балансу влади). Тому, в Україні вкрай актуальною стає проблема вироблення «середньої моделі» децентралізації влади, щоб поєднувала в собі високий рівень фаховості чиновників з числа місцевих громад й не призводила до б ризиків сепаратизму й дисбалансу влади.

Список використаних джерел:

1. Батанов О. Муніципальна влада у системі сучасного муніципалізму: концептуальні проблеми теорії / О. Батанов // Юридичний вісник. — 2010. — №3. — С. 16–21.
2. Батанов О. Територіальна громада — основа місцевого самоврядування в Україні / О. Батанов: Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — 260 с.
3. Сенчук В. Місцеве самоврядування і демократична держава: діалектика взаємозв'язку і взаємної детермінації / В. Сенчук // Юридична Україна. — 2009. — №6. — С. 17–23.
4. Камінська Н. В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз / Н. В. Камінська. Навч. посіб. — К.: КНТ, 2010. — 232 с.
5. Бабінова О. О. Державна регіональна політика і регіональний розвиток: сучасні реалії України та європейський досвід. / О. О. Бабінова. — К.: Фенікс, 2011. — 268 с.

6. Бороденюк В. Децентралізація державної влади і місцеве самоврядування: поняття, суть та форми (види) / В. Бороденюк // Право України. — 2005. — №1. — С. 21–25.
7. Бороденюк В. Деякі проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування у містах з районним поділом / В. Бороденюк // Право України. — 2001. — №2. — С. 53–57.
8. Копейчиков В. В. Моральні і політико-правові підвалини статусу глави держави / В. В. Копейчиков // Ідеологія державотворення: історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції 22–23 листопада 1996 р. — К.: Генеза, 1997. — С. 173–178.
9. Кампо В. М. Місцеве самоврядування в Україні / В. М. Кампо. — К.: Ін Юре, 1997. — 36 с.
10. Бороденюк В. Діалектика співвідношення самоврядування, місцевого самоврядування та державного управління / В. Бороденюк // Право України. — 2002. — №12. — С. 118–122.
11. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Ю. Панейко. — Львів: Літопис, 2002. — 196 с.
12. «Очікувані ризики у процесі децентралізації влади в Україні». Аналітична записка [електронний ресурс] // Режим доступу: http://www. niss. gov. ua/articles/1021/
13. Дробот І. Проблеми гарантування місцевого самоврядування в умовах вітчизняного державотворення [електронний ресурс] // Режим доступу: http://www. cvk. gov. ua/visnyk/pdf/2008_2/visnik_st_12.pdf
14. Анастасов О., Коваль Ю. Трансформація інституту місцевого самоврядування України у контексті європейського досвіду [електронний ресурс] // Режим доступу: http://social-science.com. ua/article/1029
15. Бабінова О. Розвиток місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі реформування: проблеми та пріоритети [електронний ресурс] // Режим доступу: www. niss. gov. ua/Monitor/juli/11.htm
16. Куйбіда В. С. Місцеве самоврядування України в контексті розвитку місцевої демократії [Текст]: монографія / В. С. Куйбіда, М. С. Куйбіда, О. О. Бабінова. — Х.: ХУУП, 2004. — 468 с.
17. Конституція України // ВВР України. — від 28.06.1996 р. [електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon. rada. gov. ua/cgi-bin/laws/main. cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0.

18. Шаповал В. Д. Інновації керівництва в органах місцевого самоврядування України / В. Д. Шаповал // Право і суспільство. — 2011. — №1. — С. 79–83.
19. Шевченко Н. В. Місцеве самоврядування в Україні: історія та сучасність (концептуальні підходи вітчизняних політологів) [електронний ресурс] // Режим доступу: http://lib. chdu. edu. ua/pdf/naukpraci/politics/2001/12–1-10.pdf
20. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon2.rada. gov. ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80
21. Європейська Хартія Місцевого самоврядування [електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon4.rada. gov. ua/laws/show/994_036

Стаття надійшла до редакції 11.02.2015 р.

Примуш М. В., Перебейнос О. Ю. Модели децентрализации государственной власти и местное самоуправление: политологический аспект

Статья посвящена системному изучению моделей децентрализации государственной власти в контексте развития украинского местного самоуправления. Авторы придерживается точки зрения, что существующая в Украине модель децентрализации имеет значительный уровень противоречий по причине разногласий в механизмах делегирования власти на местах..
Ключевые слова: децентрализация, местное самоуправление, деконцентрация, территориальная громада, представительская демократия.

Primush M. V., Perebeinos O. Y. Models of decentralization of state power and local self-government: politological aspect

Article is devoted to system studying of models of decentralization of the government in the context of development of the Ukrainian local government. The author adheres to the point of view that the model of decentralization existing in Ukraine has the considerable level of contradictions because of disagreements in mechanisms of delegation of local authorities.
Keywords: decentralization, local government, disconcentration, territorial bulk, representative democracy.

УДК 321.01:352.071

Колюх В. В.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН В УКРАЇНІ

Автор досліджує трансформацію форми державного правління в контексті сучасного конституційного процесу в Україні. Розкриває політичні процеси, які передували прийняттю Конституції України 1996 року, аналізує конституційну реформу 2004 року, її скасування Конституційним Судом України в 2010 році, повернення до положень Конституції 2004 року в 2014 році. Робить висновки про недоцільність повного перегляду положень Конституції України Конституційною Комісією, обґрунтовує необхідність внесення змін до окремих її розділів.

Ключові слова: форма державного правління, конституційний процес, конституційна реформа, глава держави, парламент, уряд.

Інституціональною характеристикою організації державної влади та основною складовою форми держави виступає форма державного правління. Форма державного правління — спосіб організації державної влади, зумовлений принципами формування і взаємовідносин вищих органів держави — глави держави, парламенту, уряду. Визначальною характеристикою форми державного правління є правовий статус глави держави, залежно від правого статусу глави держави і порядку формування цього вищого органу державної влади розрізняють дві основні форми державного правління — монархію і республіку [1, с. 545].

Зазначимо, що загалом період від набуття незалежності до прийняття нової Конституції України 1996 року був найбільш політично нестабільним за роки незалежності. Прояви цієї нестабільності та суперечностей на рівні парламенту і глави держави вимагало запровадження в Україні найбільш прийнятної та оптимальної для всіх гілок влади форми державного правління. У центрі суперечностей між Верховною Радою України і Президентом України, персоналізованих постатями

І. С. Плюща і Л. М. Кравчука, а згодом О. О. Мороза і Л. Д. Кучми, перебували проблеми розробки проекту і прийняття нової Конституції України. Найбільше розходжень між ними виникало формально щодо питання вибору форми державного правління в Україні — радянської, президентської, парламентарної чи змішаної, а фактично — щодо обсягу конституційних повноважень парламенту і глави держави. Не будемо вдаватися тут до аналізу перипетій конституційного процесу. Досить докладно ці процеси досліджено в серії статей під рубрикою «Еволюція влади. Законодавча влада» українського журналіста В. О. Королюка, який у зв'язку з цим зазначав, що симпатії І. С. Плюща щодо форми державного правління еволюціонували від радянської форми правління до парламентарної, симпатії Л. М. Кравчука — від змішаної президентсько-парламентарної до парламентарної, симпатії Л. Д. Кучми — від президентської до змішаної президентсько-парламентарної, а від останньої — до парламентарно-президентської. О. О. Мороз був і залишається послідовним прихильником парламентарної форми правління [2].

Загострення суперечностей між Верховною Радою України та Президентом України щодо запровадження тієї чи іншої форми правління та перетягування «владного покривала» щодо розширення повноважень вищих органів влади призвели до позачергових парламентських та президентських виборів.

27 березня 1994 року відбулись вибори до Верховної Ради України, а 26 червня 1994 року — Президента України. Позачергові парламентські і президентські вибори, однак, не стабілізували політичну ситуацію в країні. Навпаки, вона ще більше загострилася, оскільки на зміну досвідченому і схильному до компромісів Л. М. Кравчуку прийшов менш досвідчений і менш гнучкий політик Л. Д. Кучма. У центрі протистояння Президента України і Верховної Ради України, як і раніше, перебували проблеми прийняття нової Конституції України. Л. Д. Кучма виступав за розширення повноважень Президента України, Верховна Рада України відстоювала своє право на владу.

Протистояння тривало до 8 червня 1995 року, коли була підписана угода між членами восьми фракцій (груп) за участі О. О. Мороза і Президентом України Л. Д. Кучмою «Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України»» [3]. Договір запроваджував президентсько-парламентарний різновид

змішаної президентської форми правління зі значним розширенням повноважень Президента України щодо формування і функціонування Кабінету Міністрів України і звуженням відповідних повноважень Верховної Ради України. Це була майже президентська республіка.

Згідно з Договором Президент України не тільки залишився главою виконавчої влади, а й став очолювати Кабінет Міністрів України, одноособово формуючи його без участі Верховної Ради України: «Президент України є главою держави і главою державної виконавчої влади України… Президент України як глава державної виконавчої влади здійснює цю владу через очолюваний ним Уряд — Кабінет Міністрів України — та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади» (ч. 1,2 ст. 19); «Президент України у місячний строк після вступу на посаду або з дня відставки попереднього складу Уряду призначає Прем'єр-міністра України, формує новий склад Уряду України — Кабінет Міністрів України» (ч. 1 ст. 22).

За Договором Верховна Рада України набула повноваження щодо можливості оголошення вотуму недовіри Кабінету Міністрів України чи окремим його членам (це ознака парламентарної республіки): Верховна Рада України «може оголосити вотум недовіри усьому складові Уряду України чи окремим його членам, що тягне за собою їх відставку» (п. 23 ст. 17). Підставою оголошення вотуму недовіри може бути, зокрема, незгода Верховної Ради України з поданою на її розгляд Програмою діяльності Кабінету Міністрів України: «У двомісячний строк від дня сформування Кабінет Міністрів України представляє Програму своєї діяльності на розгляд Верховної Ради України. У разі незгоди з поданою Програмою Верховна Рада України може виразити Кабінету Міністрів України недовіру» (ч. 2 ст. 22).

Конституційний Договір дещо знизив напругу у відносинах між Президентом України і Верховною Радою України, однак не усунув основну причину їхнього протистояння — проблему прийняття нової Конституції України, а точніше — конституційного закріплення претензій глави держави і парламенту на владу. Президент України схилявся до президентської форми правління, Верховна Рада України — до парламентарної.

Нова Конституція України [4] була прийнята 28 червня 1996 року — під погрозою Президента України винести свій варіант Основного Закону на референдум. Конституція стала певним компромісом між Президентом України і Верховною Радою України щодо їхніх повноважень. Вона зберегла президентсько-парламентарний різновид

змішаної форми республіканського правління з розширенням повноважень Верховної Ради України щодо формування Кабінету Міністрів України порівняно з Конституційним Договором.

За Президентом України зберігалася вирішальна роль у формуванні Кабінету Міністрів України. Згідно з Конституцією (до внесення змін від 8 грудня 2004 року — В. К.) він «призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку» (п. 9 ч. 1 ст. 106); «призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах» (п. 10 ч. 1 ст. 106). Крім того, Президент України «утворює, реорганізовує та ліквідовує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади…» (п. 15 ч. 1 ст. 106), «скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим» (п. 16 ч. 1 ст. 106).

Водночас Верховна Рада України також стала брати участь у формуванні Кабінету Міністрів України — до її повноважень належало «надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України» (п. 12 ч. 1 ст. 85).

Якщо врахувати, що Конституція наділила Президента України правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді України (ч. 1 ст. 93), до того ж «Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово (ч. 2 ст. 93), що він «має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України» (п. 30 ч. 1 ст. 106), право розпуску парламенту — «припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися» (п. 8 ч. 1 ст. 106), що він фактично був главою виконавчої влади (хоча Конституція його таким не визнавала), то дійдемо висновку, що з прийняттям нової Конституції України повноваження зі здійснення державної влади в системі поділу влади були остаточно зміщені на користь Президента України.

Найслабкішою ланкою в системі вищих органів державної влади України виявився Кабінет Міністрів України. За Конституцією України Кабінет Міністрів України був відповідальний перед Президентом України (ч. 2 ст. 113), складав повноваження перед новообраним

Президентом України (ч. 1 ст. 115), Прем'єр-міністр України був зобов'язаний подати Президентові України заяву про відставку Кабінету Міністрів України за рішенням Президента України (ч. 6 ст. 115). Водночас Кабінет Міністрів України був підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України (ч. 2 ст. 113), яка могла розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінетові Міністрів України (ч. 1 ст. 87), наслідком чого мала бути відставка Кабінету Міністрів України (ч. 4 ст. 115).

Відповідно до ознак змішаної форми правління Кабінет Міністрів України ніс подвійну політичну відповідальність — перед Президентом України і перед Верховною Радою України, однак сам не мав правових чи політичних засобів упливу на них. Такими засобами мали б бути інститут контрасигнатури та постійно діюча парламентська більшість. Однак встановлений Конституцією України інститут контрасигнатури (ч. 4 ст. 106) не міг бути засобом впливу уряду на главу держави через цілковиту залежність Прем'єр-міністра і міністрів України від Президента України. Вони просто не могли ставити питання про узгодження дій глави держави з урядом, оскільки цілковито залежали від нього і практично у будь-який час могли бути відправлені ним у відставку. Тому беззастережно контрасигнували будь-який акт Президента України.

Постійно діючої парламентської більшості, на яку у своїй діяльності міг би спиратися Кабінет Міністрів України, і через яку він міг би впливати на парламент, у Верховній Раді України взагалі не існувало, що було пов'язано з порядком її формування і позапарламентським способом формування Кабінету Міністрів України, за якого не було потреби в існуванні такої більшості.

Перші після прийняття нової Конституції України вибори до Верховної Ради України відбулися 29 березня 1998 року вже за змішаною (мажоритарно-пропорційною) виборчою системою, запровадженою Законом України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 року [5]. Відповідно до закону 225 народних депутатів України стали обиратися в одномандатних виборчих округах за мажоритарною системою відносної більшості, а 225 — за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва. Загороджувальний бар'єр становив чотири відсотки. Право висування кандидатів у народні депутати України було закріплено за громадянами України, які мали право голосу,

і могло бути реалізоване ними шляхом самовисування, через політичні партії, виборчі блоки партій, а також збори громадян і трудові колективи (останнє можна розцінювати як рецидив тоталітаризму). Закон не встановлював мінімальної частки виборців, участь яких у голосуванні була необхідною для того, щоб вибори відбулися.

Новий склад Верховної Ради України був більшою мірою здатний до її політичного структурування, формування проурядової більшості, ніж попередній. Однак потреби в існуванні такої більшості не було, оскільки Кабінет Міністрів України формувався Президентом України за номінальної участі Верховної Ради України — вона тільки надавала згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України. Останній, як і міністри, призначалися главою держави фактично на власний розсуд.

Політичному структуруванню Верховної Ради України, утворенню у ній постійно діючої більшості та опозиції перешкоджали, крім усього іншого, міжфракційні переходи народних депутатів, що набули масового характеру — їх рахунок ішов на сотні. Переходи призводили до значних змін як у кількісному складі фракцій, так і у фракційній структурі Верховної Ради України, що не могло не вплинути на формування постійно діючої парламентської більшості.

Численні міжфракційні переходи відбувалися і у складі Верховної Ради України четвертого скликання, обраної 31 березня 2002 року. Вибори проводилися також за змішаною виборчою системою, але вже відповідно до нового Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 року [6]. Виборча система визначалася законом вже не як мажоритарно-пропорційна, а як пропорційно-мажоритарна. Принциповою зміною у виборчому законодавстві стало те, що право висування кандидатів у народні депутати України могло бути реалізоване громадянами України вже тільки через політичні партії та виборчі блоки політичних партій (збори громадян і трудові колективи таким правом не наділялися) або шляхом самовисування. Загороджувальний бар'єр, як і раніше, становив чотири відсотки.

Чергова спроба змінити Конституцію України та усунути прояви політичної нестабільності шляхом зміни форми державного правління відбулася наприкінці 2004 року. Не будемо аналізувати тут політичних подій в Україні кінця 2004 року, які отримали назву «помаранчевої революції», та їхніх політичних наслідків, бо це не є предметом даного дослідження. Масових громадянських зіткнень з непередбачуваними наслідками в Україні на цей раз вдалося уникнути, в тому числі і

у зв'язку з прийняттям «в пакеті» Верховною Радою України 8 грудня 2004 року Закону України «Про внесення змін до Конституції України» [7]. Конституційними змінами в Україні натомість президентсько-парламентарної запроваджувалася парламентарно-президентська форма республіканського правління. Різниця між цими різновидами змішаної форми правління полягає в тому, хто відіграє визначальну роль у формуванні і функціонуванні уряду — президент (президентсько-парламентарна республіка) чи парламент (парламентарно-президентська республіка).

До внесення в Конституцію України змін Кабінет Міністрів України формувався Президентом України за номінальної участі Верховної Ради України — вона лише надавала згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України. Решта членів Кабінету Міністрів України, керівники інших центральних органів виконавчої влади призначалися Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України без участі Верховної Ради України. Водночас Кабінет Міністрів України ніс подвійну політичну відповідальність — не тільки перед Президентом України, який його формував, а й перед Верховною Радою України, яка участі у формуванні всього складу Кабінету Міністрів України не брала, а тому не мала підстав його підтримувати.

Становище докорінно змінилося після внесення до Конституції України змін від 8 грудня 2004 року. Вирішальну роль у формуванні Кабінету Міністрів України стала відігравати Верховна Рада України. Як за парламентарної форми правління, уряд має формуватися коаліцією фракцій політичних партій чи однією фракцією, яким належить більшість парламентських мандатів. Згідно з Конституцією України «Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України» (ч. 2–4 ст. 114).

Конституційні зміни стосуються не тільки порядку формування Кабінету Міністрів України, а й його політичної відповідальності.

Як і раніше, Конституція України встановлює, що «Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією» (ч. 2 ст. 113). Однак якщо раніше Президент України міг відправити Прем'єр-міністра України (а значить, й увесь склад Кабінету Міністрів України) у відставку: «Прем'єр-міністр України зобов'язаний подати Президентові України заяву про відставку Кабінету Міністрів України за рішенням Президента України…» (ч. 6 ст. 115), то тепер він не має права відправити уряд у відставку, а може лише поставити питання про його відповідальність перед парламентом: «Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України» (ч. 1 ст. 87). Якщо раніше Кабінет Міністрів України складав повноваження перед новообраним Президентом України (ч. 1 ст. 115), то тепер він складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України (ч. 1 ст. 115).

Конституційні зміни передбачають також інші обмеження повноважень Президента України у сфері виконавчої влади. Утворює, реорганізовує та ліквідовує міністерства та інші центральні органи виконавчої влади тепер уже не Президент України за поданням Прем'єр-міністра України, а Кабінет Міністрів України відповідно до закону (п. 9^1 ст. 116). Якщо раніше Президент України міг скасовувати акти Кабінету Міністрів України (п. 16 ч. 1 ст. 106), то тепер він тільки «зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності… Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності» (п. 15 ч. 1 ст. 106).

Після приходу до влади Президента України В. Януковича, Конституційним Судом України було ухвалено Рішення про визнання неконституційним (таким, що не відповідає Конституції України) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV [14], яким фактично було скасовано конституційну реформу 2004 року і повернуто Україну до президентсько-парламентарної республіки.

Проте, вже в 2012 році Президент України В. Янукович намагався піддати ревізії положення чинної Конституції України, створивши Конституційну Асамблею, одним із основних завдань якої було доо-

працювання за результатами громадського і фахового обговорення законопроекту (законопроектів) про внесення змін до Конституції України як було зазначено в Указах Президента України В. Януковича «Питання формування та організації діяльності Конституційної Асамблеї» від 25 січня 2012 року № 31/2012 [8] та «Про Конституційну Асамблею» від 17 травня 2012 року № 328/2012 [9].

Діяльність та здобутки Конституційної Асамблеї поки що не стали предметом усебічного наукового аналізу. На нашу думку, ця діяльність може слугувати наочним підтвердженням не тільки недоцільності, а й неможливості «всеосяжної конституційної реформи» в Україні, рекомендованої Венеціанською комісією у її Висновку про Конституційну ситуацію в Україні [10], зробленому у зв'язку з ухваленням Конституційним Судом України Рішення про визнання неконституційним (таким, що не відповідає Конституції України) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, яким фактично було скасовано конституційну реформу 2004 року.

Згідно з Положенням про Конституційну Асамблею, затвердженим Указом Президента України В. Януковича «Про КонституційнуАсамблею», вона мала спершу підготувати та схвалити Концепцію внесення змін до Конституції України, а вже потім на основ іцієї Концепції підготувати законопроект (законопроекти) про внесення змін до Конституції України та попередньо його (їх) схвалити.

21 червня 2013 року Конституційна Асамблея на пленарному засіданні проект Концепції внесення змін до Конституції України прийняла за основу для подальшого доопрацювання з урахуванням зауважень, рекомендацій, застережень, висловлених на засіданні Конституційної Асамблеї, а також пропозицій, що надійшли від комісій Конституційної Асамблеї, окремих членів Конституційної Асамблеї, експертів, громадських організацій і громадян. Робоча група Конституційної Асамблеї за участю провідних експертів та фахівців забезпечила узагальнення пропозицій до Концепції внесення змін до Конституції України і підготувала її доопрацьований текст, який 28 січня 2014 року був офіційно розміщений разом із проектом Пояснювальної записки до проекту Концепції на сайті Конституційної Асамблеї для широкого громадського обговорення [11].

На жаль, широкого громадського обговорення Концепції внесення змін до Конституції України не відбулося через драматичні події в Україні в лютому 2014 року та їх політичні і конституційно-правові наслідки, а також розв'язана сепаратистами за допомогою і з безпосередньою під-

тримкою вищого керівництва Російської Федерації братовбивча війна на Сході України. Тож питання про трансформацію форм державного правління, зокрема про децентралізація, чітке розмежування сфер компетенції держави і областей чекає свого конституційного вирішення.

Список використаних джерел:

1. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів / П. П. Шляхтун. — К.: Либідь, 2005. — 568 с.
2. Королюк В. Битва довкола повноважень // Голос України. — 2002. — 14 травня.
3. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 18. — Ст. 133.
4. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
5. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 43. — Ст. 280.
6. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 18 жовтня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 51–52. — Ст. 265.
7. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 2. — Ст. 44.
8. Указ Президента України «Питання формування та організації діяльності Конституційної Асамблеї» від 25 січня 2012 року № 31/2012. [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://www. president. gov. ua/documents/14411.html
9. Указ Президента України «Про Конституційну Асамблею» від 17 травня 2012 року № 328/2012. [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www. president. gov. ua/documents/14752.html
10. Висновок про конституційну ситуацію в Україні. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www. venice. coe. int/webforms/documents/default. aspx?pdf=CDL-AD (2010)044-e

11. Концепція внесення змін до Конституції України (проект). [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://cau. in. ua/ua/news/id/dlja-shirokogo-gromadskogo-obgovorennja-792

Стаття надійшла до редакції 03.02.2015 р.

Колюх В. В. Трансформация форм государственного правления в контексте конституционных изменений в Украине

Автор исследует трансформацию формы государственного правления в контексте современного конституционного процесса в Украине. Раскрывает политические процессы, которые предшествовали принятию Конституции Украины 1996 года, анализирует конституционную реформу 2004 года, ее аннулирование Конституционным Судом Украины в 2010 году, возвращение к положениям Конституции 2004 года в 2014 году. Делает выводы о нецелесообразности полного пересмотра разделов Конституции Украины Конституционной Комиссией,обосновывает необходимость внесение изменений к отдельным ее разделам.

Ключевые слова: форма государственного правления, конституционный процесс, конституционная реформа, глава государства, парламент, правительство.

Kolyukh V.V. The transformation of the form of government in the process of the constitutional changes in the Ukraine

The author studies the transformation of the form of government in the context of the current constitutional process in the Ukraine. The political processes that have been preceded the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 are revealed, the constitutional reform of the 2004 and its cancelation by the decision of the Constitutional Court of Ukraine in 2010 are analyzed, the process of the regress to the Constitution of 2004 in 2014 is researched. The scientist makes a conclusion on the inexpediency of a full review of the provision of the Constitution of the Ukraine by the Constitutional Commission, proves the necessity of the amendment to the certain chapters.

Keywords: a form of government, a constitutional process, a constitutional reform, a president, a parliament, a government.

УДК 32:351:341.231 (477)

Якубенко Е. В.

Соискатель кафедры политологии ОНУ им. И. И. Мечникова.

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

В статье стоит задача раскрыть особенности функционирования системы государственного управления с точки зрения синергетической модели. Раскрываются проблемы формирования системы государственного управления и предложены механизмы их решений с точки зрения синергетической парадигмы.

Ключевые слова: нелинейность, аттрактор, бифуркации, флуктуации.

В современной науке государственного управления существует множество концепций и подходов к анализу системы управления: ситуационный, процессный, мультипликационный, системный. Новейшие тенденции в развитии западной теории государственного управления связаны с административными реформами 80–90-х гг. и концепциями: «нового государственного менеджмента», «новой институциональной теории», «политических сетей» и синергетической концепцией государственного управления [4].

Основные идеи и принципы указанных концепций складывались в процессе поиска выхода из кризиса сложившейся в XX веке системы государственно-административного управления, построенного на принципах жесткой централизации, иерархической организации, стабильности организации и порядка, бюрократии и государственной службы.

Применение синергетического метода в государственном управлении подразумевает преимущественное внимание к исследованию сложных механизмов самоорганизации. Эвристическое значение синергетики для социального управления состоит в том, что эта методология позволяет объяснить бифуркационный, нестабильный характер современного общественного развития, обосновать и объяснить стабилизирующее воздействие государственного регулирования.

Многообразие мира с позиций синергетики является важным условием его развития, поэтому и при анализе государственного управления необходимо принимать во внимание все многообразие факторов, влияющих на общественное развитие со стороны разных сфер жизни — экономики, экологии, культуры, социальной сферы, географии, демографии. Поэтому синергетическая методология расценивает любое упрощение или снижение этого многообразия как серьезное искажение в картине научного исследования, что на практике может привести к серьезным политическим ошибкам. Другими словами, синергетический подход обязывает исследователя при изучении государственного управления исходить не только из анализа его внутренних составляющих, но обязательно учитывать сложные опосредованные воздействия на общество со стороны других, негосударственных и неполитических факторов. В основе синергетической методологии лежит принципиально новый тип рациональности — нелинейное мышление, или синергетическая рациональность. Синергетическая теория рассматривает саморазвивающиеся системы как открытые, подчеркивая, что они находятся во взаимодействии с окружающей средой и обладают источниками и стоками энергии. При этом для саморазвивающихся государственных систем характерны нелинейные обратные связи по типу кибернетических, то есть не жесткие причинно-следственные, а стохастической природы.

Государственное управление в рамках синергетики выступает как нелинейный процесс, в котором периоды стабильного развития — аттракторы (государственные органы, деятели, политические партии и т. п.) сменяются зонами бифуркации или кризисов, после которых возникает целый спектр альтернатив в государственном регулировании общественного развития.

Попытаемся осмыслить и проанализировать суть мировоззренческого понимания принципа нелинейности и возможности использования его составляющих применительно к процессу государственного управления. В данном контексте нелинейность включает в себя три основополагающих положения: 1) представление о многовекторности развития государственных систем; 2) идею ритмичного, волнового характера функционирования политических процессов; 3) идею резонанса и возможности быстрого развития различных систем государственного управления.

Какие выводы для теории и практики государственного управления можно сделать из такого понимания нелинейности, как наличие несколь-

ких возможных путей функционирования общественных систем? Количество вариантов эволюции любой самоорганизующейся системы, как правило, ограниченно. Поэтому управляющий орган в состоянии выявить имеющийся набор вариантов развития. Из этого спектра путей можно выбрать такой вариант, который в большей степени соответствует интересам и потребностям оптимального функционирования системы. По законам кибернетики субъект управления не должен реализовывать предпочтительные для себя сценарии развития, если они противоречат тенденциям самоорганизации данной системы. В противном случае это привело бы либо к деформации управляемой системы, либо к тому, что реальный результат принципиально отличался бы от запланированного. Кроме того, командный блок системы управления должен учитывать, что в социальных системах, особенно, если они находятся в неустойчивом, неравновесном состоянии, даже слабые воздействия на входе в систему могут превратиться в разрушительные катаклизмы, например, такие как распад СССР, войны, революции, смена научных парадигм.

Общественные системы и их части развиваются волнообразно, ритмично и неравномерно. Развитие социума является когерентным, волновым процессом. Изменения могут многократно повторяться. И тогда они носят периодический характер. Когерентность, представляющая собой периодические колебания, и имеющая определенные циклы, является формой нелинейного развития. В социуме когерентные процессы проявляются различным образом, например, в росте или ослаблении доверия народа к политической власти, в периодическом усилении и ослаблении рынка и государственного регулирования, в централизации и демократизации управления, в подъемах и спадах различных политических движений, партий и во многих других явлениях и процессах.

Уяснение логики развития общества и государства как нелинейного волнового процесса, имеющего определенные ритмы, периоды, амплитуду, скорость и темп, порождает особые требования к системе государственного управления. Что же их порождает?

В периоды реформ, проводимых в стране, чрезвычайно актуальным становится вопрос сбалансированности во времени общественных процессов, имеющих неодинаковую ритмику развития. Известно, что политические и экономические преобразования, особенно в периоды модернизации, имеют различную временную ритмику. Эти процессы с помощью управленческих воздействий должны быть определенным образом гармонизированы. Политические процессы обычно более

динамичны, чем экономические. В этом случае существует возможность либо притормозить политические изменения, чтобы дать экономике приспособиться к ним, либо ускорить экономические процессы.

Еще более сложной является проблема соответствия ритмов политических преобразований и социокультурных процессов, связанных с изменением парадигм национального сознания, идеологии, системы ценностей. Представим ситуацию, при которой политика ориентирована на новизну, изменения, а общественное сознание отдает предпочтение традициям, порядку. Подобная дисгармония может быть причиной выступления против официальной политической власти вплоть до гражданской войны, источником социальной напряженности, разбалансированности и дестабилизации общества. Вот почему система государственного управления должна быть направлена на достижение определенной гармонии ритмов политического, экономического и социокультурного времени.

Для эффективности государственного управления большое значение имеет грамотное определение правящей элитой конкретных «точек» начала и конца амплитуды ритма, в котором в данный момент находится управляемая система.

Эффективность государственного управления зависит также от того, в какой степени субъекты управления учитывают различие амплитуд управляемых колебательных контуров государственных режимов. Можно выделить три основных типа амплитуд волновых процессов: оптимальный, малый и большой. Невозможно не согласиться с суждением о том, что один из критериев оптимальности колебаний связан с «золотой серединой», или «золотым сечением» [1]. Это некое среднее состояние между серединой и крайними значениями параметров процесса, что представляет собой проявление закона отрицания отрицания. Так, к примеру, в социологии значение «62 процента» часто называют «мерой социальной гармонии» или «оптимальной величиной». Мерой гармонии можно так же считать степень удовлетворенности трудом работников в пределах 62 процентов. Аналогично положение и с количеством избирателей, поддерживающих того или иного кандидата на выборах, с рейтингом, определяющим популярность политика. Если в системе происходят резкие отклонения от оптимального значения, то это свидетельствует о болезненных явлениях в социальном организме.

Поскольку ритмика развития общественных процессов может быть различной — замедленной, асимметричной, аритмичной, — то субъект

управления должен обеспечивать симметричность и равномерность динамики управляемых процессов, добиваться, сглаженной амплитуды колебаний, которая не имела бы резких отклонений от «золотой середины».

Общественные системы могут развиваться резонансно, быстро и сверхбыстро. Обычно под резонансом понимают резкое возрастание амплитуды колебаний при приближении частоты внешнего воздействия к частоте колебаний системы. Явление резонанса возникает в тех случаях, когда параметры управленческого воздействия соответствуют параметрам самоорганизующейся системы. В этих случаях протекание процессов в управляемой системе может значительно ускоряться.

Каким образом идеи и принципы, лежащие в основе представлений о возможности резонансного, быстрого развития систем, могут быть использованы для теории и практики государственного управления? Идея резонанса свидетельствует, что субъект управления может инициировать процессы быстрого нарастания сложности в системах, интенсифицировать в системе необходимые ему структуры, изменять частично ритм и направленность протекающих в системе процессов.

Принцип резонанса показывает, что существует реальная возможность сокращения времени выхода системы на программируемую форму ее организации (структуру-аттрактор), ускорения развития управляемой системы. Исторический опыт экономических скачков, быстрого развития некоторых стран, показывает, что идея резонансного развития может быть использована и применительно к управлению функционированием современной экономики Украины. Синергетические принципы не противоречат и не исключают возможности осуществления в постсоветских странах достаточно быстрого становления и развития общества рыночного типа. В этом случае открываются перспективы значительного сокращения времени создания такого общества по сравнению с классическим вариантом длительного возникновения рыночной экономики в других странах.

Сложность заключена в том, что нужно знать, на какие типы структур, на какие элементы системы и как нужно воздействовать, чтобы инициировать процессы быстрых изменений в сторону рыночных отношений.

С точки зрения идеи резонанса для эффективного государственного управления важна не столько величина и сила управляющего воздействия, сколько его распределение, пространственная и временная

организация, то есть топология, изящность и архитектура этого воздействия.

При управлении государством необходимо учитывать рекомендацию о том, что «топологические» управленческие воздействия дадут нужный эффект лишь в том случае, если они не противоречат собственным ритмам и тенденциям самоорганизации управляемой системы, в ином случае внешние усилия ведут к незапланированным результатам.

Принцип резонанса позволяет по-новому интерпретировать проблему роли блока управления и конкретного человека в процессе государственного управления: малое воздействие способно сыграть значительную роль в развитии управляемой системы, если это внешнее воздействие обладает резонансным свойством управляемой системы. В связи с возможностью человека вмешиваться в ход развития самоорганизующейся системы следует помнить слова родоначальников синергетики: «Сложные системы обладают высокой чувствительностью по отношению к флуктуациям. Даже самые малые флуктуации могут усиливаться и изменять всю их структуру. Это означает, в частности, что индивидуальная активность вовсе не обречена на бессмысленность» [3]. Таким образом, в определенные моменты эволюции систем, а именно в моменты ее неустойчивости, действия отдельного человека, субъекта управления могут прорываться на макроскопический уровень и менять макросоциальные процессы — малые причины могут порождать большие следствия. Из этого и исходит понятие ответственности человека за свои поступки и действия: даже самые слабые изменения, вносимые человеком в политические, экологические, или социальные системы могут иметь глобальные последствия.

Кроме принципа нелинейности в синергетическом мировоззрении присутствует понятие и роль бифуркаций, которые отражаются и в практике государственного управления. Понятие «точка бифуркации» в государственном управлении — это некая абстракция, в действительности же бифуркация — это протяженный во времени процесс, в ходе которого происходит качественная перестройка свойств государственной системы.

Приближаясь к точкам бифуркации, государственное регулирование теряет устойчивость, а затем переходит в новое состояние. Такой переход осуществляется за счет флуктуации, случайных факторов. Как утверждают И. Пригожин и И. Стенгерс, «необратимость и случайность отныне рассматриваются не как исключение, а как общее правило...

В наши дни основной акцент научных исследований переместился с субстанции на отношение, связь, время» [3].

Фундаментальная роль случайностей в режиме бифуркации — важная отличительная особенность синергетической парадигмы государственного управления. Возрастание влияния случайностей происходит в результате утраты способности государственной системы активно противодействовать флуктуациям в режиме бифуркации. Академик Н. Моисеев утверждал, что система в этот период полностью «теряет память» и ее последующая эволюция определяется только теми случайными факторами, которые действуют в момент бифуркации [2].

Можно выделить два основных типа бифуркаций — структурные и системные. Структурные изменения в государственном управлении означают, что сценарии развития, которые возникают после прохождения точки бифуркации, выражаются в структурной перестройке государственного управления, с сохранением его функций. Системный государственный кризис ведет к разрушению: за порогом бифуркации данное государство прекращает свое существование, а на его месте возникает совершенно новая форма государственности.

Выбор альтернативных сценариев за порогом бифуркации может происходить случайно, но синергетическая методология предусматривает возможность прогнозирования будущего развития. В этом случае процесс прохождения зоны бифуркации должен быть взят под контроль, чтобы сознательно подтолкнуть переход к оптимально политическому сценарию.

Как же функционирует синергетическая модель государственного управления в условиях современных реалий украинской государственности? В этом аспекте следует выделить следующие тенденции и определить пути решения проблем, присущих украинскому государственному менеджменту.

В нашем научном и политическом мышлении до сих пор преобладает упрощенный, догматический подход к государственному управлению, в котором государство отождествляют с орудием господствующего класса или с поведением и действиями руководящего звена государственного аппарата. Отчуждение последних от общества перебрасывается на государство, и оно в сознании всех становится самодостаточным без общества и многих структур, его составляющих. В результате основные материальные, социальные и духовные элементы, определяющие исторический и современный характер государства — территория, природные ресурсы, народонаселение, язык, культура, коммуникации,

производственная база, государственные символы, историческое наследие не принимаются во внимание и не используются эффективно в его целях развития.

Синергетическая методология обладает высоким эвристическим потенциалом в процессе разработки стратегии государственных реформ, что не находит применения в политической практике. Именно синергетика с высоты достижений современной науки наиболее убедительно разоблачает мифологию «ускорения» и «шоковой терапии» как противоречащие фундаментальным законам саморазвития сложных систем.

Анализ процесса реформ в парадигме синергетической бифуркации предполагает строгий учет регулировочных параметров развития, разработку альтернативных сценариев и оценку политических рисков по каждому из них, проведение линии «корректирующего менеджмента» с целью своевременного выявления роли случайных факторов, которые могут оказать непропорционально высокие влияния в зоне бифуркации. И что самое главное, синергетика нацеливает государственное руководство на более высокий уровень управления, на укрепление духовных, нравственных основ общества, которое должно воспринимать реформационный процесс как движение к более высоким, общественно значимым целям.

Для эффективного государственного управления в рамках синергетического подхода необходимо учитывать два методологичеческих принципа, на которых должно быть построено государственное управления в условиях самоорганизации. Это, в первую очередь, создание условий для реализации собственных тенденций развития системы, а во-вторую, это обеспечение управляемой системы средствами, необходимыми для достижения генерируемых ею целей.

Список использованных источников:

1. Василькова В. В. Волновые процессы в общественном развитии / В. В. Василькова, И. П. Яковлев, И. Н. Барыгин. — Новосибирск: Издательство Новосибирского университета — 1992. — 227с.
2. Моисеев Н. Н. Расставание с простотой / Н. Н. Моисеев. — Москва, 1998. — 480с.
3. Пригожин И. Порядок из хаоса / И. Пригожин, И. Стенгерс. — Москва: Прогресс, 1986. — 385с.
4. Сморгунова Л. В. Государственное управление и политика / Л. В. Сморгунова. — СПб, 2002.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2015 р.

Якубенко Є. В. Синергетичний механізм функціонування системи місцевого самоврядування України

У статті стоїть завдання розкрити особливості функціонування системи державного управління з точки зору синергетичної моделі. Розкриваються проблеми формування системи державного управління та запропоновано механізми їх рішень з точки зору синергетичної парадигми.
Ключові слова: нелінійність, атрактор, біфуркації, флуктуації.

Yakubenko E. Synergistic mechanism of functioning of local government in Ukraine

In the article the task to reveal the features of the system of governance in terms of synergetic model. Revealed problems of formation of public administration and the mechanisms of their decisions in terms of synergetic paradigm
Key words: nonlinearity, attractor, bifurcation, fluctuation.

УДК 327.8: 15

Семченко О. В.

Кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова

МЕХАНІЗМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Розглядаються механізми інформаційного забезпечення діяльності політичних партій. Аналізується досвід політичних партій щодо застосування інформаційних технологій. Зроблено висновок про те, що політичні партії через свою інформаційну політику здатні істотно впливати на ступінь сприйняття й оцінки громадськістю державної влади. Саме в цьому вбачається роль політичних партій в інформаційному забезпеченні політичної стабільності.

Ключові слова: політичні партії, механізми інформаційного забезпечення, політична стабільність, державна влада.

Метою даної статті є розгляд механізмів інформаційного забезпечення політичних партій. Завдання статті: проаналізувати досвід політичних партій щодо застосування інформаційних технологій у своїй діяльності.

Застосування інформаційних механізмів у політичних цілях має свою цікаву історію. У 1992 році Демократична партія США опублікувала в Інтернеті біографію свого кандидата в Президенти — Білла Клінтона й деякі його промови [1, с. 115]. У 1996 році 20% кандидатів у президенти стали розміщати в Інтернеті інформацію про себе й свої погляди [2, с. 15]. У 2000 році під час чергової виборчої кампанії через Інтернет мобілізовували добровольців для безкоштовної роботи в політичних кампаніях кандидатів. Відомо, що Республіканська партія С. Форбса змогла через Інтернет залучити до активної політичної підтримки близько 30 тисяч виборців [2, с 16].

На Заході політичні партії використовують спеціалізовані комп'ютерні системи автоматизації політичної діяльності, розроблені ІТ-компаніями, що дозволило поліпшити керованість політичних організацій. У результаті підвищилася якість виборчих кампаній. Ці системи застосовуються для допомоги людям, що приймають рішення в складних умовах. Інформаційні технології систематизують процес залучення прихиль-

ників партії, облік наявних членів партії, набір нових співробітників. За рахунок можливостей ІКТ партії виграють під час проведення виборчих кампаній. Також інформаційні технології полегшують збір, облік і контроль фінансових засобів.

Дослідники відзначають, що «комп'ютерні інформаційно-аналітичні системи забезпечують системний підхід в організації діяльності політичних структур, підвищують ефективність управління й оптимізують використання фінансових, тимчасових, людських ресурсів. Крім того, подібні системи допомагають керівництву партій і штабів оперувати більш точною, своєчасною інформацією....» [3].

Відносини між партіями й суспільством варто аналізувати за допомогою системного підходу Д. Істона, відповідно до якого політична система суспільства функціонує через «вхід-вихід». На вході політична система сприймає вимоги, інтереси й підтримку суспільства, а на виході, як відповідь на це, видає ухвалені рішення. Вхід іде з боку суспільства й дає сигнал політичній системі, а вихід — це реакція на сигнал суспільства. Політична система проявляє зацікавленість до вимог та інтересів суспільства. Суть цього нескінченного процесу в тому, що вихід породжує новий вхід, на який система реагує новим виходом. «Комунікаційна політика політичної системи забезпечує, насамперед, просування й популяризацію політичних (партійних) програм як прагнення до одержання суспільної підтримки» [4, с. 110].

Сучасні масові партії у своєму спілкуванні із прихильниками й з тими, кого вони хочуть бачити в такій якості, активно використовують новітні інформаційно-комунікаційні технології. Таким чином, зв'язки з громадськістю за допомогою ІКТ відіграють ледве не вирішальну роль у створенні популярності політичної сили й залученні суспільної думки на свій бік. Так, наприклад, вважається, що у Великобританії, Італії, Іспанії й Португалії, у порівнянні з іншими країнами, більш налагоджені практики використання медіа-технологій з метою завоювання суспільної думки. Однак в Австрії, Фінляндії й Норвегії, для яких характерний високий рівень ідеологічних протиріч і велика кількість партійних членів, медіа-технології мають менший вплив [4, с. 112].

Всі українські партії розвивають свою комунікативну політику через ЗМІ, в Інтернеті, у соціальних мережах. Таким чином, вони намагаються відновити довіру громадян до партій і стати посередником між владою й суспільством. У розпорядженні українських політичних партій є різні інформаційні механізми. Так, для забезпечення частої присутності в ЗМІ використовуються адміністративний ресурс, «джинса» — комер-

ційна публікація замовних матеріалів. Може здатися, що використання адміністративного ресурсу в умовах роздержавлення ЗМІ неможливо. Насправді, це не зовсім так. Якщо політична партія, що є парламентською, робить, наприклад, голосну заяву, або ж її висуванець у виконавчій владі робить або не робить якусь дію, немає сумнівів у тому, що це буде відображено у всіх ЗМІ. Однак виявити факти застосування цих технологій непросто, іноді навіть неможливо. Багато чого залежить від таланту автора, який подає матеріал. Ще один механізм, яким, звичайно ж, користуються політичні партії, це харизма лідера. Чим яскравішою є харизма, тим більше з'являється публікацій про лідера і його політичну силу.

Роль ЗМІ для формування іміджу політичної партії вже неодноразово обговорювалася в науковій літературі. Нагадаємо, що саме ЗМІ справляють найбільш значний вплив на суспільну думку. Політичні партії своїх комунікаційних засобів не мають, тому ЗМІ для них — важливий механізм інформаційного забезпечення власного іміджу в очах громадськості. Відповідно політичні партії розробляють цілі стратегії із залучення ЗМІ до реалізації своєї електоральної політики, формування свого позитивного іміджу й руйнування іміджу конкурентів. ЗМІ ж зацікавлені в комунікації з політичними партіями, щоб бути джерелом ексклюзивної інформації про партійне життя. Останнім часом політичні партії прагнуть завоювати інтернет-аудиторію.

Взагалі, слід вказати на неоднозначні відносини між політичними партіями й ЗМІ. Якщо раніше партії займали головну позицію в системі представництва, тим самим забезпечуючи легітимність органів влади, то з бурхливим розвитком медіа партії втратили свої переваги в процесі взаємодії між владою й суспільством. Таким чином, саме ЗМІ вважаються однією із причин, з якої партії втратили своє колишнє політичне значення. А ЗМІ, навпаки, його набули. Більша частина інформаційних потоків між владою й суспільством рухається через ЗМІ, а тепер ще й через Інтернет. Тобто ЗМІ набирають все більшої політичної ваги й починають перебирати на себе інформаційні функції політичних партій. «Електронні медіа застосовують інформаційні й контрольні функції все більшою мірою, тому що вони розглядаються населенням як безсторонні джерела інформації і становлять собою зручні й всеосяжні комунікаційні системи. Зростаюча доступність політичної інформації через медіа зменшила індивідуальні витрати виборців на інформаційне забезпечення, необхідне для прийняття рішень» [5, p. 241].

Зазначена тенденція одержала назву «медіатизації» політики. Завдяки медіа політики й політичні сили одержали більше можливостей привертати до себе увагу електорату й завойовувати прихильників. Нові обставини політичного життя привели до того, що політичні партії стали витрачати більше ресурсів не на прямі контакти з виборцями й партійні з'їзди, а на забезпечення своєї присутності в медіа-просторі. Не дивно, що діяльність, наприклад, уряду, має більше політичної значимості, ніж парламент. Учені пояснюють це тим, що уряд залучає більше уваги журналістів через свою інституціональну функцію як засіб політичної ініціативи й управління [6, p. 40].

Особливо Інтернет-ресурси корисні для партій у період передвиборних кампаній. Інтернет-ресурси є діючим механізмом інформаційного забезпечення стабільності партій, оскільки їхніми важливими перевагами є інформативність, функціональність, сучасний дизайн, підтримка й актуалізація даних, постійне відновлення, використання інтерактивних компонентів і зворотний зв'язок з користувачами. Саме тому Інтернет розглядається політичними партіями як реальний інтерактивний засіб зв'язку з населенням і політичного впливу на виборців. Інтерактивність мережі дозволяє політичним партіям підтримувати постійний зв'язок зі своїм електоратом. Надзвичайно важливою є й дешевизна даного ресурсу мобілізації нових прихильників. Та й фінансові проблеми швидше вирішуються через Інтернет.

Таким чином, можна зробити висновок, що Інтернет забезпечує демократичний доступ до потенційних виборців і прогресивні способи агітації. Сьогодні неможливо знайти жодної партії, що не мала б свого сайту в Інтернеті й сторінки в соціальних мережах.

Першою європейською партією, що за американським досвідом активно застосувала медійні технології у своїх виборчих кампаніях стала ХДС-ХСС. Професіонали в рекламній справі й дослідженнях суспільної думки за допомогою новітніх інформаційних технологій консолідували виборців навколо партії. Зокрема, вони проводили адресну розсилку поштових повідомлень, диференційовану по різних категоріях виборців, знімали й розміщували на телебаченні рекламні ролики, впроваджували телефонно-комп'ютерні методи агітації й збору коштів, Интернет-чати з відомими партійними політиками, а також Інтернет-технології — «пряма відповідь». Їх приклад наслідували німецькі соціал-демократи, які зуміли домогтися навіть більшого успіху, ніж ХДС-ХСС. Завдяки інформаційним технологіям у 1998 р. Г. Шредер зміг провести інноваційну виборчу кампанію, яка здивувала виборців.

Отже, завдяки інформаційним технологіям взаємини між політичними партіями й виборцями перейшли в нову якість. Важливим інструментом для спілкування з виборцями стали електронні мас-медіа, які істотно підсилили мобілізаційні функції партій, які раніше здійснювалися за допомогою друкованих ЗМІ. Технології, що ще недавно вважалися прогресивними й діючими, наприклад, партійні мітинги, кампанії «від дверей до дверей» і інші технології, застосування яких пов'язане із залученням великої кількості людей, ідуть у минуле, уступаючи прогресивним методам інформаційного суспільства. Доводиться визнати, що електронні ЗМІ стають, поряд з родиною, основним агентом соціалізації й політичної мобілізації.

За допомогою інформаційно-комунікаційних технологій політичні партії відкривають для громадян небачені раніше можливості для політичної участі, що, безсумнівно, сприяє політичній стабільності суспільства. Інтернет для партій унікальний тим, що вони одержують не просто прихильників, а прихильників «просунутих» у технічному й активних у суспільному сенсі.

Ігор Колковський, виконавчий директор камапанії Politsoft систематизував інформаційні продукти, спрямовані на автоматизацію діяльності політичних партій і організацій на будь-якому етапі їхнього функціонування й вирішення різних завдань: управління процесом розвитку партійної структури; автоматизація реалізації політичних проектів будь-якого типу; координація процесу прийому до партії нових членів і організація обліку всіх членів і прихильників партії; координація міжрегіональних і міжнародних зв'язків; моніторинг діяльності виконавчої й законодавчої влади регіону та ін. А також інформаційні системи, які розроблені для підтримки прийняття рішень і зниження ризиків під час реалізації виборчої кампанії, які дають можливість: прогнозувати електоральні настрої за допомогою складних інструментів планування, аналізу й моделювання; контролювати роботу агітаторів; управляти проведенням аналітичних і соціологічних досліджень; визначати ефективність проведення різних політичних заходів; вести моніторинг дій конкурентів; оптимізувати розподіл ресурсів по напрямках, етапах і заходах та ін. [3].

Усвідомивши свій програш засобам масової інформації в боротьбі за роль посередника між суспільством і державою, політичні партії прийшли до розуміння необхідності пошуку нових способів завоювання симпатій громадськості. Так, в 1980-х роках в адміністративних апаратах партій були відкриті служби зі зв'язків із громадськістю, завданням

яких стало формування позитивного образу політичних партій, адресованого суспільству.

Українські політичні партії мають давній досвід із залучення до своїх рекламних кампаній американських, ізраїльських і російських консультантів з піару. Так, наприклад, один із консультантів американського сенатора Джона Маккейна Пол Манафорт допомагав Партії регіонів поліпшувати імідж в Америці [7]. Під час останньої парламентської виборчої кампанії він консультував уже «Опозиційний блок». Також піаром цієї політичної сили займався російський політтехнолог Ігор Шувалов.

Під час останньої передвиборної кампанії, що запам'ятається як найкоротша в історії України (усього 57 днів), журналісти «Української правди» з'ясували, що за цей час у штабах шести політичних сил, що пройшли в Раду, встигли попрацювати американські, ізраїльські й російські політтехнологи.

Блок Петра Порошенка консультували ті ж політтехнологи, що й під час президентської кампанії. Головним політтехнологом штабу був нинішній заступник глави Адміністрації Президента України Ігор Гринів. Його авторству належать слогани «Жити по-новому» (для президентської кампанії) і «Час єднатися» (для парламентської). Ідея виборів у один тур також належить йому. Однак парламентська кампанія вдалася йому менш, ніж президентська. Також Петра Порошенка консультував Олег Медведєв, який у свій час допомагав Юлії Тимошенко, а пізніше Арсенію Яценюку, коли той очолював політраду «Батьківщини».

«Народний фронт» своєю перемогою на парламентських виборах зобов'язаний політтехнологам Вікторії Сюмар і Сергію Гайдаю. Саме Сюмар належить ідея гасла «Народного фронту» «Сильна команда для складних часів».

Партію «Самопоміч» консультував Олег Березюк, хоча лідер партії Андрій Садовий не любить зізнаватися, що користувався послугами політтехнологів. На сайті партії Олег Березюк позиціонується як експерт у медичній, управлінській, комунікаційній, психологічній, соціальній і освітній сферах. Керівником медіа-кампании «Самопомочі» на парламентських виборах був піарщик Остап Процик.

Парламентською кампанією «Батьківщини» займалися ізраїльський політтехнолог Таль Зильберштейн, Олександр Абдуллін і Ігор Жданов. «Радикальній партії Олега Ляшка» допомагав політолог Ігор Попов, що розробляв ідеологію. Також над кампанією Ляшко працював директор

Аналітичного центру «Політика» Микола Давидюк й інші однопартійці-радикали — Валерій Ващевский, Марко Гресь, Ігор Мосійчук [8].

Варто враховувати, що політичні партії через свою інформаційну політику здатні істотно впливати на ступінь сприйняття й оцінки громадськістю заходів, здійснюваних органами державної влади — і виконавчої й законодавчої. А значить — впливати на підвищення або зниження рівня довіри до держави. Саме в цьому вбачається роль політичних партій в інформаційному забезпеченні політичної стабільності.

Список використаних джерел:

1. Готун А. Еволюція процесу виборчих кампаній у мережі Інтернет. Досвід США й Великої Британії / А. Готун // Політичний менеджмент. — 2007. — № 3. — С. 113 — 128.
2. Чугунов А. В. Политика и интернет: политическая коммуникация в условиях развития современных информационных технологий / А. В. Чугунов. — Автореферат дис… канд. полит. наук / СПб гос. ун–т. — Ст. –Петербург, 2000. — 36 с.
3. Информационные технологии в политике [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://bizkatalog. ru/articles/computer/polit-po. php
4. Каширских О. Н. Политические партии Германии в контексте модернизации политической коммуникации / О. Н. Каширских // Полис. — 2009. — № 2. — С. 108–129.
5. Flanagan S., Dalton R. Parties under Stress. Mair P. (ed.) The West European Party System / S. Flanagan, R. Dalton. — N.Y.: Oxford University Press, 1990. — P. 240 — 242.
6. Sarcinelli U. Demokratie unter Kommunikationsstress? Das parlamentarische Regierungssystem in der Mediengesellschaft / U.Sarcinelli // Aus Politik und Zeitgeschichte. — 2003. — B 43. — P. 39 — 46.
7. Консультант Маккейна имел касательство к работе по заказу Партии регионов [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://new. obzor. westsib. ru/article/239427
8. Создатели победы. Кто консультировал партии на выборах [Електронний ресус]. — Режим доступу: http://www. pravda. com. ua/rus/articles/2014/11/3/7042770/view_print/

Стаття надійшла до редакції 28.01.2015 р.

Семченко О. В. Механизмы информационного обеспечения деятельности политических партий

Рассматриваются механизмы информационного обеспечения деятельности политических партий. Анализируется опыт политических партий относительно применения информационных технологий. Сделан вывод о том, что политические партии посредством своей информационной политики способны существенно влиять на степень восприятия и оценки общественностью государственной власти. Именно в этом видится роль политических партий в информационном обеспечении политической стабильности.
Ключевые слова: политические партии, механизмы информационного обеспечения, политическая стабильность, государственная власть.

Semchenko O.V. The information management mechanisms of political parties

The mechanisms of information support of political parties. The experience of political parties on the application of information technology in their work. Concluded that political parties through its information policy can significantly affect the degree of public perception and evaluation of the government. It is seen in this role of political parties in the information support of political stability.
Keywords: political parties, mechanisms of information security, political stability, State power.

УДК [316.334.3:324] (477.85)

Гуйтор М. М.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,

Гаврада І. О.

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,

ТЕРИТОРІАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПІДТРИМКИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті досліджено особливості підтримки політичних партій на парламентських виборах 2006–2012 рр. у Чернівецькій області в межах територіальних округів, районів та населених пунктів. Для узагальнення результатів дослідження використані методи статистичного аналізу.

Ключові слова: вибори, виборчий процес, виборча кампанія, політична партія, електорат.

В нинішній умовах ситуація характеризується падінням рівня електоральної підтримки партії Прем'єр-міністра України А. Яценюка та партії Президента України П. Порошенка. Формуються політичні умови, в яких електорат може бути розпорошений між новими політичними проектами. Вибори до місцевих органів влади, які відбудуться восени 2015 р., спонукають діючих та нових суб'єктів виборчої кампанії до пошуку нових шляхів та методів впливу на електоральну підтримку. Основна їхня мета полягає у перспективному отриманні контролю над місцевими радами, який виступить ресурсом в майбутніх президентських та парламентських виборах. У цьому контексті актуалізується звернення до аналізу територіальної специфіки підтримки політичних партій на парламентських виборах у Чернівецькій області.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні територіальної специфіки підтримки політичних партій у Чернівецькій області на парламентських виборах 2006–2012 рр.

Регіональні виборчі процеси у Чернівецькій області досліджуються колективом кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Питання особливостей регіонального політичного процесу, специфіки виборчих процесів, політичної участі висвітлені у працях А. Круглашова, Н. Ротар, В. Бурдяк. У колективній монографії «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття» [3] вивчаються особливості регіонального політичного процесу, елітотворчі традиції, партійне структурування. Увага приділена узагальненню досвіду виборів різного рівня — від місцевих до президентських.

Водночас звернемо увагу на відсутність ґрунтовних досліджень щодо територіальної підтримки політичних партій в межах територіальних округів, районів та населених пунктів Чернівецької області під час парламентських виборчих кампаній.

Усі вихідні дані, які лежать в основі аналізу (списки партій, загальна кількість виборців, кількість виборців, що взяли участь в голосуванні, результати голосування тощо), взято з офіційного сайту Центральної виборчої комісії [1; 2; 5]. Під «явкою виборців» ми розумітимемо «кількість виборців, які віддали свій голос за яку-небудь партію чи кандидата». Така заміна, на наш погляд, допустима з врахуванням того, що вона дозволяє отримати критерій для наскрізного порівняння результатів трьох парламентських кампаній. Водночас варто пам'ятати про значення недійсних бюлетенів, оскільки в окремих випадках в цій категорії можуть «приховуватися» наслідки маніпуляцій та фальсифікацій на виборчих дільницях.

Зауважимо, що підтримка політичних партій розраховувалася, відштовхуючись саме від показника «кількість виборців, які віддали свій голос за яку-небудь партію чи кандидата». В зв'язку із цим використані дані можуть незначним чином відрізнятися від тих, що містяться на сайті ЦВК. Також зауважимо, що межі виборчих округів та чисельність виборців у них відрізнялися від кампанії до кампанії. Особливо ця різниця відчутна між 2006–2007 та 2012 роками.

Для того, щоб порівняння були коректними в часовому зрізі увага зосереджена на тих політичних силах, що брали участь у кожній із трьох кампаній. Такими партіями (блоками) стали: Партія регіонів, ВО «Батьківщина» (Блок Юлії Тимошенко), «Наша Україна» (НУ-НС), ВО «Свобода», КПУ та СПУ.

Перше, що впадає у вічі, — наявність двох яскраво виражених і, головне, стабільних лідерів електоральних симпатій жителів

Чернівецької області у парламентських виборчих кампаніях 2006–2012 рр. — «Батьківщина» та Партії регіонів. При цьому тренди їх підтримки суттєво різняться як в абсолютних показниках, так і в способах динаміки. «Батьківщина» ж демонструвала стрибкоподібну динаміку: 31,89% у 2006 р., 48,56% у 2007 р. та 39,61% у 2012 р. Показник приросту підтримки по відношенню до 2006 р. складає 116,9%. В той же час результати «Батьківщини» у 2012 р. складають 85,2% від пікової підтримки 2007 р. При цьому варто вказати, що попри певну нестабільність в часовому розрізі, «Батьківщина» завжди залишалася безумовним лідером симпатій жителів області. Лише у 2006 р. на відстань в 3,46 відсоткових пункти до неї наблизилася «Наша Україна». В усіх інших випадках розрив між партійним проектом Ю. Тимошенко та найближчим переслідувачем складав не менше, аніж вісімнадцять з лишком відсотків.

Натомість у 2012 р. Партія регіонів продемонструвала результат стійкого нарощення своєї підтримки. Вона послідовно збільшувала свої показники від кампанії до кампанії — з 13,38% у 2006 р. до 20,78% у 2012 р. Причому абсолютний приріст її підтримки на виборах 2012 р. склав 146,2% по відношенню до результатів 2006 р. Щодо показника Партії регіонів по відношенню до 2007 р., то його зафіксовано на позначці — 122,85%.

Слід вказати на те, що Партія регіонів не стала єдиною, яка продемонструвала нарощення своєї підтримки. Такий же тренд характеризує КПУ та «Свободу». Щоправда абсолютні та відносні показники цих партій неспівмірні із вказаними двома лідерами. Так, комуністи на виборах 2006 та 2007 рр. набирали 7,7 тис. та 9,4 тис. голосів буковинців. Різкий стрибок партія продемонструвала у 2012 р., коли її показники становили 287,96% від результатів 2006 р. та 236,39% — від 2007 р. Нагадаємо, що 22,2 тис. голосів у останній кампанії забезпечили КПУ подолання нею загороджувального бар'єру в області з показником в 5,47%.

Динаміка «Свободи» була ще більш вражаючою. На виборах 2006–2007 рр. цей суб'єкт виборчої кампанії сумарно набрав трішки більше, аніж 5 тис. голосів. Тому додаткові до цієї цифри 30 тис. буковинців, що підтримали цю праворадикальну партію у 2012 р. забезпечили їй майже фантастичні показники зростання — 1862,85% до результатів 2006 р. та 1132,95% до результатів 2007р. Загалом же у 2012 р. «свободівці» отримали четвертий в області показник у 8,71%.

Інші дві партії, що стали об'єктом аналізу — НУ та СПУ, поєднує стійка від'ємна динаміка їхньої підтримки в регіоні. Найвищу довіру

жителів області базова партія екс-президента В. Ющенка закономірно отримала в 2006 р., коли за неї проголосувало 122,8 тис. краян, що склало 28,43%. Ймовірно, що політика В. Ющенка та його партійного оточення в наступний за цими виборами рік, призвела до падіння популярності партії. Зокрема на позачергових виборах НУ втратила майже 40 тис. голосів, що виразилося у підсумковому показнику — 21,37%. Прикметним є те, що розрив зменшився між НУ та її основним «ідеологічним» супротивником Партією регіонів у 2006 р. і складав 65 тис. голосів, а вже через рік лише 14,4 тис. (зменшення у чотири з половиною рази). Водночас аналогічний розрив між Партією регіонів та «Батьківщиною» зріс з 80 до 120 тис. голосів (збільшення у півтора рази). Про сходження «Нашої України» з політичної арени не тільки в загальнонаціональному, але й регіональному масштабі, засвідчили результати 2012 р. Тоді НУ набрала 6,5 тис. голосів (1,6%). Такий показник склав 5,29% від результатів найуспішнішого 2006 р. та 7,81% від підтримки партії у 2007 р.

Соціалістична партія в 2012 р. так само продемонструвала свою роль як радше статиста, аніж реального учасника виборчих змагань — 1,8 тис. голосів, виражених у 0,45% підтримки жителів області свідчать на користь цієї тези. Коли розраховувати динаміку зміни підтримки СПУ, то побачимо, що в 2012 р. вона становить 9,05% від результатів 2006 р. та 11,95% від результатів 2007 р. Попри це варто наголосити, що у 2006 та 2007 рр. соціалісти впевнено долали загороджувальний бар'єр — 4,71% (20,3 тис.) та 3,96% (15,4 тис.), відповідно. Цікаво те, що СПУ в тих кампаніях активно і успішно для себе конкурувала на одному електоральному полі із Компартією. Так, у 2006 р. різниця між ними складала 12,6 тис. голосів (розрив у 3 рази), а у 2007 р. — вже 6 тис. (1,6 раза). Таке перетікання підтримки, на наш погляд, можна поясними фактором «зради Мороза» та активної парламентської співпраці між СПУ та Партією регіонів, яка відштовхнула від соціалістів значну частину їхніх виборців. За рік після формування прорегіональної більшості в парламенті від підтримки СПУ відмовилося майже 5 тис. виборців Чернівецької області.

Цікаві результати отримуємо, коли аналізуємо рівень підтримки політичних партій у розрізі територіальних виборчих округів. Такий крок дозволяє зрозуміти індивідуальне «електоральне обличчя» кожного з них. Зауважимо, що оскільки межі округів змінилися у 2012 р. (частина Сторожинецького району (17,2 тис виборців) була вилучена зі складу 202 (208) округу та включена до 203 (209), а частина Садгірського району м.

Чернівці (11,5 тис. виборців) — зі складу 201 (207) передана до 203 (209) округу), то доречним буде робити в цих випадках окремі зауваження.

Отож, 201 (207) виборчий округ можна сміливо назвати надійним електоральним полем «Батьківщини». Цей висновок підтверджується тим, що в усіх трьох парламентських кампаніях ця політична партія набирала більшість голосів виборців в м. Чернівці. При цьому динаміка підтримки повторює загальнообласні тенденції цієї партії — суттєвий відрив від найближчих переслідувачів, більш ніж десятивідсоткове зростання підтримки у 2007 р. (з 36,35% до 48,47%) та її падіння у 2012 р. (до 39,4%). Партія регіонів продемонструвала такий же тренд — 16,28%, 20,92% та 15,89%. Причому у 2007 р. вона опинилася на другому місці, випередивши «Нашу Україну», яка набрала 17,71% голосів, погрішивши тим самим свій минулорічний результат на 1,75 відсоткових пункти.

Як бачимо, в цьому окрузі для Партії регіонів не характерне загальнообласне постійне зростання підтримки від виборів до виборів. На виборах 2006 та 2012 рр. ця партія займала третє місце, поступившись востаннє такій новій політичній силі як «УДАР», яка залучилася підтримкою 19,04% чернівчан. Також у аналізованому окрузі позитивну динаміку демонструвала Комуністична партія, яка за шість років збільшила свою підтримку з 2,38% до 6,42%. Найбільший ж «електоральний ривок» зафіксовано в Чернівцях за «Свободою», яку у 2006 р. підтримало лише 0,73% виборців, а вже у 2012 р. таких було — 14,54%. Соціалісти та нашоукраїнці послідовно, з кожними новими виборами, набирали все менше і менше голосів чернівчан. При цьому НУ зменшила підтримку від 19,46% до 1,1%, а СПУ — від 3,84% до 0,26%.

Наступний 202 (208) виборчий округ, до якого включені такі райони області як Вижницький, Кіцманський, Путильський та Сторожинецький, також можна охарактеризувати як такий, у якому «Батьківщина» стабільно домінує. Щоправда у 2006 р. тут перемогла «Наша Україна», яка здобула 37,16%, але відрив від БЮТ був невеликий. Партія Ю. Тимошенко набрала всього на 4 тис. голосів менше та зафіксувала свій показник на відмітці в 33,89%. Зазначимо, що через рік розрив між цими «помаранчевими» силами складав 36,7 тис. голосів на користь «Батьківщини» (2,3 рази): вона отримала 57,5%, а НУ — 24,51%. Також варто відзначити, що «Батьківщина» ніколи не здобувала в округах Чернівецької області більшої підтримки, аніж у 2007 р. в аналізованому окрузі — 64 тис. голосів.

Для Партії регіонів цей округ традиційно був найбільш проблемним, оскільки лише в 2012 р. вона набрала більше десяти відсотків голосів

(13,18%); у 2006 та 2007 рр. ці показники становили 7,31% та 9,76%, відповідно. В цілому ж партія стабільно займала третє місце, поступаючись у 2006 та 2007 рр. «Батьківщині» та НУ, а в 2012 р. — «Батьківщині» та «УДАРу». Щоправда у 2012 р. регіоналам вдалося обігнати «Свободу» на 3,7 тис. голосів. У свою чергу для однопартійців О. Тягнибока цей округ був найбільш успішним після Чернівців, оскільки їхня робота з виборцями дозволила зібрати 9,3 тис. голосів (9,41%) у 2012 році. При цьому нагадаємо, що в кампаніях 2006–2007 рр. «Свобода» не набирала в окрузі навіть одного відсотка голосів виборців. Для Комуністичної партії України 202 (208) округ важно назвати успішним. На виборах 2006 та 2012 рр. комуністи набирали тільки більше тисячі голосів; і лише 3,1 тис. виборців, що проголосували за них у 2007 р., дозволили показати підтримку на рівні 3,19%. Соціалістична партія, як і більшості округів області, послідовно втрачала підтримку: за шість років, що минули з перших «постпомаранчевих» парламентських виборів вона позбулася 3,44 тис. голосів (падіння з 3,15% до 0,49%).

Румуномовний склад населення Герцаївського, Глибоцького та Новоселицького районів, які традиційно входять до 203 (209) виборчого округу, суттєво впливає на його електоральні особливості. А саме, обласний осередок Партії регіонів розглядав цей округ як базовий в Чернівецькій для своєї політичної сили. У 2006 р. партія здобула в ньому 18,7 тис. голосів, що складало 32,38% від усієї її підтримки по області. Коли розраховувати цей показник у 2007 р., то 20,6 тис. голосів виражаються у 29,74%. Нарешті на парламентських виборах 2012 р. підтримка майже 29 тис. виборців встановила рекорд цього округу — 34,31%. Коли обчислювати частку Партії регіонів у самому окрузі, то побачимо 22,29% у 2006 р., 26,77% у 2007 р. та 30,03% в 2012 році. Слід зауважити, що жодного разу ця партія не була безумовним лідером симпатій в окрузі. Зокрема у 2006 р. вона зайняла третє місце, пропустивши вперед «Батьківщину» (24,03%) та «Нашу Україну» (24,97%). А у 2007 та 2012 рр. її випереджала лише «Батьківщина» (36,68% та 32,76%, відповідно). Причому, на наш погляд, варто зважати на те, що у 2012 р. партійні структури регіоналів мали абсолютний та неконтрольований доступ до адміністративних ресурсів. Цей чинник безумовно міг вплинути на, по-суті, невеликий розрив в 2,64 тис. голосів між цими політичними силами.

Досить впевнено в цьому окрузі почували себе в кампаніях 2006–2007 рр. соціалісти. Зокрема в 2006 р. 5 тис. голосів забезпечили СПУ результат в 6,04% (водночас це становило майже чверть підтримки соціа-

лістів в області — 24,91%). На позачергових виборах соціалісти набрали на 3,8 тис. голосів більше, аніж рік перед тим. Загалом 8,89 тис. виборців, що проголосували за цю партію у 2007 р., забезпечили 57,63% її загальнообласної підтримки. Такі досить високі результати СПУ пояснюються кількома чинниками. По-перше, частина тодішнього обласного керівництва партії були вихідцями з районів, що входять до округу, та мали в них налагоджені особисті й професійні контакти. По-друге, певну роль відіграв т. зв. «фактор Михайла Мельничука», вихідця з Новоселицького району, одного із очільників СПУ та наближеного до Олександра Мороза функціонера. По-третє, Новоселицька районна організація СПУ була найбільш потужною в області та користувалася високою підтримкою місцевих жителів.

«Батьківщина» в 203 (209) окрузі показувала традиційно високі результати. У 2006 р. вона була другою після НУ з результатом в 24,03%; у 2007 р. випередила Партію регіонів та стала першою (36,68%). У 2012 р. також залишила всі інші партії позаду, набравши 32,76% голосів. Щоправда зазначимо, що розриви між нею та сусідами в кожній кампанії бути не настільки значними як в інших округах. Наприклад, у 2006 р. «Наша Україна» випередила БЮТівців лише на 900 голосів, а розрив із Партією регіонів становив 1,45 тис. виборців. На виборах 2012 р. опозиціонери випередили регіоналів на 2,64 тис. голосів. І лише в 2007 р. перевага «Батьківщини» над своїм основним конкурентом склала 7,57 тис. голосів.

Що стосується двох інших переможців виборів 2012 р. УДАРу та «Свободи», то цей округ став для них особливим. Соратники В. Кличка змогли залучити на свою сторону майже 20,6 тис. виборців та отримати найвищий для себе результат в 21,33%. Для «Свободи» здобути в цьому окрузі значну кількість прихильників було надзвичайно проблемним завданням з огляду на значну кількість румуномовного населення, яке виразно не підтримує політичні сили правого спектру. Тому свободівці отримали тут найменшу кількість голосів (4,8 тис.) та опинилися на четвертому місці із результатом в 5%, випередивши при цьому Компартію на 300 з лишком голосів, яка закінчила перегони в цьому окрузі на відмітці в 4,66%.

Нарешті заслуговує уваги 204 (210) виборчий округ, який носить неофіційну назву «бессарабського» та об’єднує Хотинський, Сокирянський, Кельменецький та Заставнівський райони. Для нього також характерна висока підтримка «Батьківщини» в усіх трьох виборчих кампаніях. Причому у 2007 р. виборці вказаних районів забезпечили цій політ-

силі найвищий після 202 (208) округу результат, залишивши за собою навіть м. Чернівці — 49,5 тис. голосів або 47,85% від кількісного складу округу. На виборах 2006 р. «Батьківщина» зібрала 36,5 тис. голосів (31,33%) обігнавши «Нашу Україну» на 1,7 тис. голосів, яка загалом набрала 29,79%. Вже у 2007 р. партійні соратники В. Ющенка відстали від «Батьківщини» на 24,2 тис. голосів та показали рівень своєї підтримки в окрузі в 24,45%. Що ж стосується результату «Батьківщини» у 2012 рр., то він становить 37,36%, що в перерахунку на абсолютні показники складає 41,1 тис. голосів.

Наскрізний аналіз результатів «Нашої України» показує, що і в цьому окрузі їй притаманна тенденція до втрати популярності в період між 2006 та 2007 рр. Щоправда падіння електоральної підтримки в цьому окрузі не було настільки великим як в інших «сільських» округах (в 202 (208) вона втратила 41,22%, а у 203 (209) — 36,75% від тих голосів, що мала у 2006 р.). Всього партія втратила у 204 (210) окрузі 9,4 тис. голосів або 27,13% від результату 2006 р. Виборча кампанія в 2012 р. в аналізованому окрузі була для нашоукраїнців найрезультативнішою в області — 2,26 тис. голосів (2,07%). Іншими словами, більш ніж третину своїх голосів (34,85%) у кампанії 2012 р. НУ набрала саме на цьому окрузі.

Партія регіонів двічі займала третє місце в окрузі (2006 р. — 10,78%, 2007 р. — 16,33%) та в 2012 р. отримала другий результат за кількістю голосів — 24,04%. При цьому в останньому випадку лише в 203 (209) регіонали набирали більше голосів, аніж у «бессарабських» районах, які дали їм 26,25 тис. Порівняно із 2006 р. підтримка Партії регіонів зросла в два рази, а саме на 13,69 тис. голосів. Також, як і в 203 (209) окрузі, Партія регіонів випередила «новачка» виборчих перегонів — партію «УДАР», яка отримала 18,8 тис. голосів. При цьому розрив між ними становив 7,4 тис., тоді як в сусідньому окрузі — на тисячу більше.

Що стосується соціалістів, то аналізований округ був найуспішнішим для них в кампанії 2006 р. — 7,2 тис. голосів (6,23%) або ж 35,65% від загальнообласного результату. Через рік після того СПУ втратила більш, ніж 4 тис. голосів та зовсім небагато не дотягнула до позначки загороджувального бар'єру — 2,96%. У 2012 р. трішки більше 500 голосів (0,48%), що їх зібрали соціалісти, склали лише 7,14% від показників 2006 року.

Натомість інша партія лівого спектру, — Комуністична, — і в цьому окрузі довела, що має потенціал до поступового зростання популярності. Так, у 2006 та 2007 рр. лише в м. Чернівці комуністи

набирали більше голосів. Зокрема в першому випадку вони отримали 2,87 тис. (2,47%) або 37,21% від загальнообласного результату, а в другому — 2,94 тис. (2,84%) голосів чи 31,19% від того ж показника. Зазначимо, що в 2012 р. на цьому окрузі за Компартію проголосувало навіть більше виборців, аніж в обласному центрі, — 8 тис. або 7,36%.

Нарешті «Свобода» виявилася не такою популярною в цьому окрузі як в Чернівцях та населених пунктах 202 (208) виборчого округу. По-перше, це єдиний округ, де націоналісти опинилися на останньому, п'ятому, місці серед нинішніх парламентських партій. Виявилося, що окрузі на півтори тисячі більше виборців підтримує КПУ, аніж «Свободу», яка отримала 6,46 тис. голосів (5,92%). По-друге, менше виборців за «Свободу проголосувало, як вже зазначалося, лише у 203 (209) окрузі.

Розглянемо розподіл питомої ваги підтримки політичних партій за виборчими округами у 2012 р. (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл питомої ваги підтримки політичних партій за виборчими округами у 2012 р., у %

Округ	Батьківщина	Партія регіонів	УДАР	Свобода	КПУ
201 (207)	24,96	19,20	24,98	41,86	29,46
202 (208)	29,89	15,43	24,38	26,27	14,19
203 (209)	19,63	34,31	26,46	13,62	20,23
204 (210)	25,51	31,07	24,19	18,24	36,12
Всього	100 (39,61%)	100 (20,78%)	100 (19,13%)	100 (8,71%)	100 (5,47%)

Перше, що впадає у вічі, то це специфіка рівномірної підтримки «УДАРу» у територіальних округах Чернівецької області. У кожному із них партія набирала близько чверті усіх своїх голосів. Таку стабільність можна спробувати пояснити рівномірним попитом на т. зв. «нову силу». Також свою роль відіграла активна та рівномірна робота обласного виборчого штабу партії. І, нарешті, брати Володимир та Віталій Кличко перед стартом перегонів та впродовж кампанії здійснили візити у кожен із округів області, а в деяких побували навіть двічі. До речі,

Чернівецька область стала для «УДАРу» третім регіоном (після м. Києва та Закарпаття), де партія набрала найбільшу підтримку (у відсотковому відношенні до кількості виборців в регіоні).

По-друге, найбільш збалансованою у своїй підтримці після партії В. Кличка виглядає «Батьківщина». В двох округах (201 та 204) вона отримала по майже чверті голосів, а неповні 20% у «румуномовному» 203 окрузі були компенсовані за рахунок майже 30% голосів в окрузі №202, «національно-патріотичному».

По-третє, чітко вирізняються 203 та 204 округи, за рахунок яких Партія регіонів отримала майже дві третіх своєї підтримки (сумарно 65,38%). Водночас останню третину голосів регіонали отримали за рахунок двох інших округів — 201 та 202 (сумарно 34,63%).

По-четверте, голосування за «Свободу» є фактично дзеркальним відображенням підтримки Партії регіонів. Тобто, у 201 та 202 округах зосереджені 68% тих виборців області, котрі проголосували за «Свободу». Інші 32% жителів області, що вирішили віддати свій голос цій правій партії, мешкають на території 203 та 204 округу.

Й, нарешті, базовими для Комуністичної партії України в області виявилися місто Чернівці та райони 204 округу — саме тут сконцентровано майже 66% прихильників цієї партії. Інші двадцять та чотирнадцять відсотків виборців, що голосували за КПУ, розділені між 203 та 202 округами, відповідно.

Доцільним буде розглянути результати парламентських виборів 2012 р. в Чернівецькій області у розрізі адміністративно-територіальних одиниць (див. табл. 2). Зазначимо, що представлені в ній відсотки підтримки розраховані по відношенню до явки виборців в окремій АТО.

Таблиця 2

Результати політичних партій в адміністративно-територіальних одиницях Чернівецької області на виборах 2012 р., у %

№	АТО	КПУ	Свобода	УДАР	ОО	ПР
1	м. Чернівці	6,24	14,68	18,99	39,90	15,54
2	Сторожинецький	3,62	5,30	21,52	47,41	14,93
3	Новоселицький	7,41	4,37	20,18	30,38	30,01
4	Кіцманський	2,53	14,86	14,64	52,57	10,46

5	Глибоцький	2,90	4,34	27,42	33,34	26,39
6	Хотинський	7,87	4,73	21,10	37,09	22,07
7	Вижницький	2,82	9,61	22,22	50,21	9,18
8	Сокирянський	9,64	4,51	16,68	29,40	32,01
9	Заставнівський	3,50	10,53	17,27	47,15	13,76
10	Кельменецький	8,52	3,51	12,57	37,36	29,14
11	Герцаївський	4,43	0,96	11,96	18,56	58,21
12	Путильський	3,97	4,23	21,38	41,39	21,05

1 місце	2 місце	3 місце	4місце

Як бачимо в абсолютній більшості АТО лідером електоральних симпатій була опозиційна «Батьківщина», яка отримувала від 30,38% (Новоселицький) до 52,57% (Кіцманський) голосів виборців районів області. В м. Чернівці ця партія звісно ж набрала найбільшу абсолютну кількість голосів — 43,1 тис., що склало 39,9%. І лише в двох районах «Батьківщина» віддала першу позицію Партії регіонів, а саме в Герцаївському (18,56%) та Сокирянському (29,4%). Відповідно регіонали отримали там 58,21% та 32,01%. Випадок Герцаївщини підтверджує тезу про стійкі електоральні переваги румунського населення на користь Партії регіонів. Зазначимо, що серед майже 30 населених пунктів цього району українці складають більшість лише в с. Маморниця (близько 90%, кількість виборців 393 особи, явка 67,43%). До речі, в цьому селі співвідношення результатів опозиційної та провладної на той час партій склало 42,26% та 11,32%, відповідно. Для порівняння: у схожих селах Радгоспівка (82% румунів, 358 виборців, явка 71,2%) та Луковиця (95% румунів, 450 виборців, явка 69,78%) за «Батьківщину» проголосувало 26,72% та 19,43%, а за Партію регіонів — 44,27% та 59,87%, відповідно.

Успіх Партії регіонів на Сокирянщині можна пояснити як традиційною для її населення звичкою більше підтримувати провладні сили, аніж це має місце на заході Чернівецької області, так і ймовірним застосуванням адміністративного ресурсу. В цьому контексті привертає увагу постать багаторічного голови Сокирянської РДА Василя Козака, який не лише зумів єдиним в області зберегти займану посаду після обрання

В. Януковича президентом, але й вважався неофіційним «господарем», якому належать основні підприємства та агропромислові формування одного із найбільш депресивних районів області. В цілому ж регіонали набрали більше голосів, аніж опозиціонери, на 19 із 37 дільниць, розрив в голосах склав лише 777 одиниць (тоді як на Герцаївщині — 6,18 тис.). Також варто згадати про два випадки, які є своєрідними не тільки для цього району, але й для області. По-перше, біля м. Сокиряни розміщується заклад пенітенціарної системи — Сокирянська виправна колонія №67, на спеціальній виборчій дільниці якої зареєстровано 1239 виборців. Як і на всіх дільницях такого типу явка склала 95,64%. Ув'язнені віддали їй майже три четвертих своїх голосів (74,26%), а «Батьківщину» підтримало лише 7,51%. В цьому контексті згадаємо ще одну спецдільницю при Чернівецькому СІЗО, в якому, станом на день голосування, утримувалося під вартою 480 виборців, 96,46% з яких проголосували. За Партію регіонів — 55,94%, «Батьківщину» — 24,19%.

Другий випадок — село Грубна, у якому за даними перепису 2001 р., проживає 91,53% російськомовних громадян. Фактично ж населення села складається з росіян-старообрядців, які осіли в Північній Бессарабії кілька століть тому. З-поміж 1355 зареєстрованих виборців 78,3% проголосувало. «Батьківщина» отримала 22 голоси (2,07%), а Партія регіонів — 894 (84,26%). Зазначимо, що це село на кожних виборах послідовно підтримувало або тоді провладну партію, або Віктора Януковича. Для порівняння: ще одне старообрядське село Біла Криниця у Глибоцькому районі більш зважено голосувало за ці сили — 29,31% проти 37,93% на користь Партії регіонів. Щоправда в Білій Криниці всього 93 виборці.

Зазначимо, що Партія регіонів тричі отримала другий результат — Хотинський (22,07%), Кельменецький (29,14%) та Новоселицький (30,01%) райони. Причому в Новоселицькому районі розрив між регіоналами та опозиціонерами становив лише 124 голоси. Чотири рази вона опинялася на третьому місці — в Заставнівському (13,76%), Сторожинецькому (14,93%), Путильському (21,05%) та Глибоцькому (26,39%) районах. Нарешті, тричі регіонали були четвертими: у місці Чернівці (15,54%), Вижницькому (9,61%) та Кіцманському (9,18%) районах їх обігнали опозиційні «Свобода», «УДАР» та «Батьківщина».

Виборча кампанія партії «УДАР» мала своїм наслідком те, що в розрізі АТО вона по шість разів отримувала або друге, або третє місце. При цьому щоразу у випадку другого місця перед «ударівцями» слідувала «Батьківщина». Коли ж «УДАР» опинявся на третьому місці симпа-

тій жителів районів області, то двічі він пропускав на одну сходинку поперед себе «Батьківщину» — в Герці та Сокирянах; тричі — Партію Регіонів (у Новоселиці, Хотині та Кельменцях); а в Кіцмані — «Свободу». Загалом діапазон підтримки «УДАРу» зафіксований в межах від 11,96% (Герцаївський р-н) до 27,42% (Глибоцький р-н).

Щодо результатів «Свободи», то вона один раз була другою (14,86% у Кіцманському районі) та двічі займала третю сходинку — 14,68% у Чернівцях та 9,91% у Вижницькому районі. Найменше виборців голосувало за партію у Герцаївському районі — 0,96%. А в Хотинському, Кельменецькому, Сокирянському та Новоселицькому районах однопартійці О. Тягнибока були останніми серед нинішніх парламентських партій.

Нарешті охарактеризуємо електоральні симпатії щодо Компартії України. Перше, що привертає увагу, то це високі показники партії у більшості районів 204 округу. Наприклад, в Сокирянськоку КПУ отримала найвищий відсоток серед АТО області — 9,64% голосів виборців, що проголосували за партійні списки; в Кельменецькому — 8,52%, у Хотинському — 7,87%. Іншими словами певною мірою підтверджується теза про своєрідний «червоний пояс» Чернівецької області, який якраз включає перераховані територіальні одиниці. Взагалі ж можна побачити, що змагання КПУ та «Свободи» є дзеркальним в цих районах, а також в румуномовних Новоселицькому та Герцаївському. Адже саме ці п’ять районів дали «Свободі» менше голосів, ніж комуністам.

Висновки. По-перше, за спрямованістю електоральних симпатій область може бути віднесена до переліку «помаранчевих» (2006 та 2007 рр.) чи «опозиційних» (2012 р.) регіонів. Водночас, на відміну від інших західноукраїнських областей (за винятком Закарпатської) в Чернівецькій досить сильні електоральні позиції мала Партія регіонів, підтримка якої в області також мала яскраво виражені територіальні особливості.

По-друге, важливим чинником, що зумовлює специфіку голосування в області (особливо в розрізі районів), виступає етнічний та мовний склад населення. Поселення, в яких домінують румуномовні громадяни зазвичай показували вищий рівень підтримки Партії регіонів чи політичних сил лівого спектру. Моноетнічний (україномовний) склад населення таких районів як Кіцманський, Вижницький, Заставнівський чи Путильський сприятливо впливає на підтримку правих («Свобода») чи правоцентристських («Наша Україна», «Батьківщина») політичних сил.

По-третє, можна спостерігати певний електоральний розкол, що співпадає з реліктовим кордоном між Автро-Угорщиною та Російською імперією. Особливо яскраво він проявляється в межах 204 (210) виборчого округу, який об'єднує «австрійські території» (Заставнівський район) та «російську Бессарабщину» (Хотинський, Кельменецький та Сокирянський райони). Зокрема на території вказаних бессарабських районів стабільно вищу підтримку (порівняно із Заставнівщиною, Кіцманщиною чи Вижниччиною) здобувала Партія регіонів та партії лівого спектру (КПУ, СПУ).

По-четверте, область впродовж парламентських кампаній 2006–2012 р. демонструвала такі тенденції підтримки лідерів перегонів, що в цілому співпадали із загальноукраїнськими. Зокрема у 2012 р. в області з'явилися та закріпилися на електоральній карті «нові гравці» (відносно кампаній 2006 та 2007 рр.)—«Свобода» та «УДАР». І якщо перша політична сила продемонструвала, що опирається передусім на симпатії населення двох округів, то друга показала дуже рівномірний рівень своєї підтримки в розрізі округів.

Список використаних джерел:

1. Вибори народних депутатів України 2006.—[Електронний ресурс].—Режим доступу: http://www. cvk. gov. ua/pls/vnd2006/w6p001
2. Вибори народних депутатів України 2012.—[Електронний ресурс].—Режим доступу: http://www. cvk. gov. ua/pls/vnd2012/wp001
3. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колег.: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; Відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці).—Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014.—552 с.
4. Парламентські вибори 2012 р.: виборче законодавство, суб'єкти виборчого процесу та їх повноваження // Національна безпека і оборона.—№7–7.—2012.—С. 19–27.
5. Позачергові вибори народних депутатів України 2007.—[Електронний ресурс].—Режим доступу: http://www. cvk. gov. ua/pls/vnd2007/w6p001

6. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4061–VI // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 10–11.
7. Про утворення одномандатних виборчих округів на постійній основі у межах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя: Постанова ЦВК від 28 квітня 2012 р. № 82 // Голос України. — 2012. — № 81.
8. Проблеми у формуванні виборчих округів у Чернівецькій області викликані недосконалим законодавством [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://oporacv. org/problemy-okruhiv-vyklykani-nedoskonalym-zakonodavstvom/

Стаття надійшла до редакції 22.01.2015 р.

Гуйтор Н. Н., Гаврада И. О. Териториальная специфика поддержки политических партий в Черновицкой области.

В статье исследуются особенности поддержки политических партий на парламентских выборах 2006–2012 гг. в Черновицкой области в пределах территориальных округов, районов и населенных пунктов. Для обобщения результатов исследования использованы методы статистического анализа.
Ключевые слова: выборы, избирательный процесс, избирательная кампания, политическая партия, электорат.

Guytor M., Gavrada I. The specificity of territorial support of political parties in the Chernivtsi region.

The article examines the particular support of political parties in the parliamentary elections of 2006–2012 years in Chernivtsi region within the territorial districts, districts and localities. To summarize the results of the study used statistical analysis.
Keywords: elections, the electoral process, election campaign, political party, the electorate.

УДК 323. 1:316.273:342.1

Вілков В. Ю.

Кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник філософського факультету Київського національного університет імені Тараса Шевченка

Суховій О. О.

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та стилістики української мови Інституту філології Київського національного університет імені Тараса Шевченка

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОГЕНЕЗУ ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛЕРА

У статті представлено аналіз основних понять історіософської моделі генезису націй німецького філософа О. Шпенглера, висвітлюється специфіка його інтерпретації чинників формування та природи національних спільнот як особливих феноменів, що створені процесом розвитку різних культур.

Ключові слова: культура, націогенез, народ, раса, нація.

У межах розвитку світової та європейської політичної філософії, особливо теоретичних уявлень про виникнення, сутність, типологію і зникнення національних спільнот, постійним залишається науковий інтерес до ідей історіософської концепції впливового німецького мислителя Освальда Шпенглера.

В основній праці «Занепад Заходу» (перший том вийшов у 1918 р., другий у 1922 р.) О. Шпенглер дає цілком обґрунтовану критику ідейної течії, яка, за його оцінками, особливо вплинула на історичне й національне світовідчуття німців і може бути позначена як «романтизм». До його адептів належать і всі ті політичні мислителі Німеччини, які є і представниками культурологічної концепції «духу народу». Перш за все — Й. Гердер, Г. Гегель, В. Гумбольдт, Я. Грімм, Ф. Новаліс, Л. Тік, Ф. Шлегель, Ф. Шеллінг, Й. Фіхте, Ф. Шлеєрмахер [див.: 3, с. 91–144].

У шпенглерівському розумінні «романтизм» — це популярні в XIX — початку XX ст. європоцентристські тлумачення всесвітньої історії. Вона, зазначає він, відображалася у вигляді лінійного і прогресуючого духовного культурно-історичного та політичного розвитку

людства. Тоді як у поясненні цього процесу адепти романтизму оперували такими «виразами», як «прабатьківщина, перше місце розселення, велике переселення народів», свої ж учення будували на змішуванні сенсів-значень понять «нація», «народ», «раса» і «мовна спільність». На думку О. Шпенглера, ця специфіка лексики «романтизму» «відобразила великий зліт понять»нація» та «народ», який був стимульований усього лише подіями 1789 і 1813 років і породжений «англійським пуританським духом». У свою чергу, історіософські ідеї романтизму справили величезний і притому негативний вплив на «західноєвропейський дух», пронизавши його «морально захопленим» пафосом. Особливо негативний вплив проявився не стільки в тому, що були «перекручені» наукові уявлення XIX століття (оскільки «романтизм» почав «говорити про індоєвропейські раси»), як у тому, що «романтичний погляд» наділив поняття «народ» «уявним змістом» — «сила, що творить будь-яку історію» [4, с. 832, 810].

Критикуючи погляди ідеологів німецького етнічного (народницького) націоналізму початку XIX століття, О. Шпенглер оголосив «романтичні» уявлення про детермінанти єдиної і прогресуючої у своєму розвитку історії людства і, відповідно, сутності та ролі в цих процесах окремих народів, що розумілися «романтично», абсолютно помилковими, а для своєї морфології культур — неприйнятними. Навіть на початку історії, констатував він, утворюються два абсолютно різні «світи», а також «сенси», які, як підкреслює він, «мають свої особливі долі», хоча «до теперішнього часу змішуються в одну купу під назвою «народ»». Проте, з одного боку, заявив О. Шпенглер, є «потоки існування» або ж «раси». Вони, як «інстинкти», визначають смисли «часу і прагнення». З іншого боку, є «взаємозв'язки бадьорості». Це мови, вони формують смисли «простору» та «страху». А тому, негативно оцінюючи в «Занепаді Заходу» категоріальний і концептуальний синкретизм, що виник внаслідок ототожнення смислів понять «культура», «національність», «раса» й «мовна спільність» та затвердився в багатьох соціальних і політичних науках, він рішуче заявив: подібний «романтизм», з його міфом, який створює ілюзію про те, що» держава — це форма народу «, а «культура, мова, мистецтво, релігія — створено народами», «необхідно зруйнувати» [4, с. 810–812].

У цілому, генеральною лінією критики О. Шпенглером «романтизму», фактично — теоретико-методологічною установкою його аналізу та історіософії стає боротьба з міфологізованою інтерпретацією всесвітньої історії, яка затвердилася в суспільствознавстві на основі хибного,

на його думку, поняття «народ». У цьому випадку, окреслюючи вихідну дослідницьку позицію, німецький філософ цілком справедливо зазначає: «Навіть найбільш обережні історики, неабияк потрудившись для початку над теоретичним з'ясуванням цієї проблеми (сутності поняття «народ». — В. В.), усе ж у ході подальших досліджень ставлять в один ряд народи, елементи рас і мовні співтовариства. Якщо вони відшукують найменування народу, то... приписують йому мову, якщо ними виявлено напис з трьох слів, то вони на підставі цього роблять висновок про расу. Якщо збігається хоч яке-небудь «коріння», то на обрії вже маячить пранарод зі своєю прабатьківщиною. Сучасну національну свідомість ще більше посилює це «мислення одиницями народу»» [4, с. 870].

На відміну від багатьох представників філософської думки та історичного мовознавства кінця XIX — початку XX століть, особливо Й. Гердера, В. Гумбольдта, Й. Фіхте, німецьких романтиків [див, зокрема: 3, с. 91–142], О. Шпенглер рішуче відокремлює феномен мовної спільності від феноменів етнонаціонального і нації.

Фактично, головна ідея німецького філософа полягає в тому, що взаємозв'язок раси (а також народу/нації) та мови не є нерозривний, історично закономірний, оскільки у світовій історії нерідкі випадки, «коли раса змінювала свою мову». Це ж характерно і для народів, у яких приводом для зміни мови «міг бути той факт, що один народ виявився сильнішим від іншого, або відчуття, що мова іншого народу перевершує в чомусь свою власну, а часом і просто релігійний страх» [4, с. 819]. Ось така ідея стає в «Занепаді Заходу» не просто одним із постулатів концепції всесвітньої історії. Вона — прямий контраргумент ідеологемі німецького романтизму та політичній філософії Німеччини (по суті, парадигмі західного етнополітичного мислення XIX століття), які спиралися на теорію про те, що мовні сім'ї безпосередньо корельовані з відповідними етнічними (расами, народами, націями) утвореннями, а також проголошували спільність мови як один із головних чинників конституювання національної спільноти, включаючи можливість і межі її політичної інституціоналізації.

Сам О. Шпенглер, оскаржуючи і критикуючи вищезгаданий підхід, який ставав усе більш впливовим і радикальним у міжнародній та соціально-політичній практиці світосистеми XX сторіччя, що інтенсивно формувалася, прагнув довести: «Шанування рідної мови, сила звичаю, яка постійно призводить до найжорстокіших словесних баталій», — це риса, яка властива далеко не всім культурам у світовій історії. Вона відрізняє лише «більш пізню західноєвропейську душу

і майже не відома іншим народам інших культур.... Наші ж історики постійно беруть цю рису за щось само собою зрозуміле, що веде до безлічі неправильних висновків про вплив мови на долі «народів»». Та й узагалі, вважав філософ, подібний підхід історичного мовознавства та філософії історії до пояснення генезису людства (так само, як рас, народів та націй) методологічно помилковий, тому що з дослідження історії мови «можна зробити важливі висновки для історії мови, але не для історії раси», а відповідно — національних утворень [4, с. 819–820, 878].

Нагадаємо, що в умовах духовної атмосфери у західноєвропейському суспільстві першої третини XX століття ідеї політичної філософії О. Шпенглера набули доволі радикального політико-ідеологічного значення, насамперед по відношенню до расової доктрини та ідеології фашизму. У зв'язку з цим заслуга «Занепаду Заходу» в реаліях ідейного протиборства різних націоналістичних сил тих років у Німеччині належить шпенглерівському тлумаченню генезису та природи расових утворень, як, утім, і поясненню їх ролі в суспільному житті. Воно стало альтернативою поглядам багатьох німецьких політичних мислителів того часу (у тому числі ідеям М. Вебера, заявленим, наприклад, у праці «Національна держава і народногосподарська політика»), які «хибували» на певне германофільство і шовінізм [1, с. 10–39]. Особливо расова модель, запропонована О. Шпенглером, стала ідейною платформою його негативного ставлення (хоча він був явним симпатиком постулатів філософії держави Г. Гегеля) до ідеологеми фашизму та її творців.

Формулюючи своє філософське бачення феномена раси і його історичної ролі, О. Шпенглер піддає критиці положення популярних і досить різноманітних расових теорій, наприклад, І. Ф. Бюменбаха, Ф. Мюллера, І. Ранке, П. Топінара, Дж. Хакслі. А генеральна лінія їх критики — за науково-раціоналістичний підхід у дослідженні рас та біологізаторське тлумачення расових ознак.

У теоретико-методологічному аспекті шпенглерівська позиція представляє інтерес відвертим сцієнтистським скептицизмом. Філософ переконаний, що таке явище, як «раса», недоступне «для засобів науки» і «науковою термінологією не визначається», так як, на відміну від рослин і тварин, «расові відмінності всередині типу «людина» «більш духовні». І взагалі: «Жорсткий поділ рас — цей плід марнославства всіх етнографій — неможливий. Одна тільки спроба зробити це суперечить суті расового.... Зрештою, у кожної людини в будь-який момент є її власна раса» [4, с. 827, 832, 834].

На думку О. Шпенглера, причина потенційної недієздатності науки в дослідженні расових проблем криється в тому, що «раса, на відміну від мови, абсолютно не піддається систематизації». Тоді як будь-яка «взагалі мислима систематизація являє собою явне спотворення», а принципи наукового пізнання нездатні адекватно осягнути і відобразити такі взаємопов'язані реальності, як «раса, час і доля». У підсумку загальний висновок О. Шпенглера свідчить, що будь-які расові теорії неможливі. Особливо з позицій антропологічної науки, оскільки «всі найважливіші ознаки раси містяться переважно в живому тілі. Не в будові членів, а в їх русі; не в особистих кістках черепа, а в міміці» [4, с. 826].

У контексті сказаного знаходить свій сенс і базова філософська установка мислителя, яка наказує, що «наблизитися до розуміння» раси і расової належності кожної людини можна лише ірраціонально, головним чином — «відчувши і переживши» цей «тотемний бік життя» людей «тільки при особистому контакті», спираючись на «фізіономічний такт» [4, с. 827, 834].

Розкриваючи генезис і природу расової складової людського буття (яка, за О. Шпенглером, властива всьому живому), філософ зазначає, що «після закінчення льодовикового періоду на землі живуть люди, а не народи». Їх доля «спочатку визначається тим, що «спорідненість крові утворює природні групи» або ж родоплемінні спільноти, названі ним расами. У них «виразно спостерігається прагнення пустити коріння в певному ландшафті», яким, зрештою, і «закладається тривалість космічно-рослинної складової життя, існування» [4, с. 810–811]. Проте, незважаючи на заявлену прадавність і природність «рослинного існування» рас, автор «Занепаду» не відкидає їхнього значущого впливу на політичну історію. У традиціях «філософії життя» він заявляє: «Раса перебуває у відповідному зв'язку і з усім тим, що ми називаємо життям як боротьба за владу, історією як долею, з тим, що ми називаємо сьогодні політикою» [4, с. 814]. Проте, наведене твердження не треба сприймати в дусі політичної антропології кінця XIX — початку XX століть, тому що, згідно з уявленнями О. Шпенглера, «політичний інстинкт» боротьби за владу — це не суто соціальний феномен, а прояв у суспільному бутті природної боротьби, яка, згідно з «філософією життя», спостерігається навіть у значно більш нижчих форм життя, ніж біологічний вид homo sapiens.

Отже, в інтерпретації німецького філософа раса — це від першопочатку феномен загальноприродний, і в неї «є коріння», а стосовно расових властивостей кожної людини визначальними виступають

не стільки внутрішні, генетичні детермінанти — «кров», — скільки зовнішні, географічні — ґрунт, ландшафт. Зокрема, у дусі загальноєвропейської ідейної традиції географічного детермінізму (хоча, звичайно, не з позицій європоцентризму та ідеалістичного натуралізму німецької класичної філософії) він визнає: «Раса і ландшафт нерозривно пов'язані між собою». Бо, на відміну, наприклад, від нації як іншої сукупності представників людських спільнот, «раса не кочує». «Подорожувати, — пише О. Шпенглер, вибудовуючи логіку свого обґрунтування, — можуть люди, і їхні нащадки в цьому випадку народжуються кожен раз в інших ландшафтах. Ландшафт надає прихованого впливу на рослинну складову їхнього життя і тим самим докорінно змінює расовий вираз: старе затухає і на поверхню виходить нове. Не англійці та німці емігрували в Америку, а люди як англійці та німці, і їхні онуки перетворилися там на янкі». А після переселення, підкреслює він, «індіанська земля зчинила свій вплив на них: вони з покоління в покоління стають все більше схожі на знищене населення» [4, с. 818].

До двох природних детермінант («крові», а головне — «ландшафту»), що, за оцінками філософа визначають сутність і специфіку рас, він додає ще й третю. Називає її «загадкова космічна сила однакового ритму взаємопов'язаних людських спільнот». Фактично, у його описі, — це тісне міжособистісне спілкування («живий ритм») у межах соціальної групи та «сильне внутрішнє расовоутворююче почуття», яке «визначає тілесний ідеал» «абсолютно поза свідомістю». У цьому випадку, на думку О. Шпенглера, малозначним чинником виявляється навіть спадковість, оскільки «расовий ідеал» і переваги, вважає він, через багато поколінь несвідомо «виконують волю раси», живлять «почуття внутрішньої єдності», перетворюють станові групи етнічних спільнот на раси. По суті, коли у деяких груп населення — найбільш виразно у феодальних станів — формується єдиний «фізичний ідеал», вони оформлюються як раси. Таким чином, робить висновок німецький філософ, «товариство зрощує раси. Французька noblesse і прусське помісне дворянство — це справжні позначення раси.... Саме ця обставина в ході тисячолітнього перебування євреїв у гетто створила тип європейського єврея з неймовірною расовою енергією і завжди згуртовує в расу населення, яке всупереч долі душевно змикається протягом довгого часу» [4, с. 828–829].

У контексті зазначеного вельми показово, що О. Шпенглер, різко критикуючи расистські ідеї та теоретичні моделі, які лягли в основу націоналістичних і нацистсько-расистських доктрин в Європі початку

XX століття, вказує: «Бути представником раси — це не щось матеріальне, а щось космічне і спрямоване, відчута гармонія долі, єдина хода в ході історичного буття. З нерозуміння цього... народжується ворожнеча, яка проявляється між французами та німцями нітрохи не менше, ніж між німцями і євреями...». Головним же шпенглерівським аргументом стає твердження, що расова причинність діє не шляхом спадкової передачі ознак і властивостей, а в результаті впливу «ідеалу»; що саме «висока духовність зрощує тіло як якийсь твір мистецтва». Але, стверджує філософ, «расовий ідеал» має головним чином елітарний характер. Він з'являється і впроваджується в життя історично свідомими і активними групами людей. «Колосальне значення, — часто підкреслює О. Шпенглер, — має те, що цей ідеал ніколи не буває виражений у всьому населенні, а переважно в його військовому елементі і, насамперед, в істинному дворянстві, тобто серед людей», які живуть у світі дії, «історичного становлення», «долі», «які хочуть і ризикують». І навпаки, слабкіше всього расові риси виражені в тих, хто «винайшов безглуздий термін «духовна аристократія»», тобто «у справжніх натурах пасторів і вчених, хоча вони можуть перебувати в найтіснішій кровній спорідненості з іншими людьми» [4, с. 879–880].

Найбільш наочно своє розуміння природи феномена рас (як антипода «дарвінівської теорії спадковості і походження видів»), взаємозв'язку расових і національних спільнот, а також утворення останніх, німецький філософ розкриває на прикладі фаустівської культури та критичній оцінці парадигмальних уявлень про нації в європейському науковому та ідеологічному дискурсах першої третини XX століття. «Раси» Західної Європи, вказує О. Шпенглер, «це не творці великих націй, а їх наслідки. За часів Каролінгів їх ще не було. Становий ідеал лицарства в Німеччині, Англії, Франції та Іспанії вирощував у різних напрямках і у великому обсязі відстояв те, що сьогодні всередині окремих націй відчуте й пережите як раса. На цьому ґрунтуються... історичні і тому абсолютно чужі античності поняття чистої крові й рівності за походженням», а «кров правлячого роду уособлює в собі долю та існування всієї нації». Відповідно до расового ідеалу, цього фундаментального фаустівського генеалогічного символу «рівності за походженням та чистої крові», зазначає О. Шпенглер, «світ, який розуміється як історія, у якій живе кожна людина, містить у собі не тільки родовід окремих сімей, і в першу чергу правлячої, а й генеалогічне древо народів як основної форми всього, що відбувається». Цей генеалогічний міф («ідея родоводу народів»), вважає він, обумовив і «вчене поняття» «народ», і пережи-

вання «раси як долі», і уявлення про «арійські раси». А остаточним підсумком стало те, що після 1789 «династичний принцип» об'єднався з принципом «рідної мови» і в такому синтезі став ідейно-теоретичною основою як наукових уявлень про націю, так і національної самосвідомості різних станів, включаючи «селянство» і «верхівку міського суспільства» [4, с. 899- 900].

У кінцевому рахунку, уявлення О. Шпенглера про природу расових утворень мають не тільки антинатуралістичний і антиантропологічний характер, але і створюють на рубежі 20-х — 30-х років ідейну та ідеологічну альтернативу європейському, у тому числі німецькому фашизму, з основоположною для нього расовою доктриною (яскравий приклад — «Mein Kampf» А. Гітлера) [див., зокрема: 3, с. 154–156, 169–184]. Щодо сказаного, то цілком вагомим аргументом може служити те, що філософ, всупереч класичній расистській аксіоматиці, яка постулювала, що біологічні властивості груп людей обумовлюють їх духовно-психологічні риси, а в результаті чого і всі соціальні властивості, стверджує абсолютно протилежне. Тобто те, що не природно-генетичні чинники, а духовні властивості остаточно завершують формування расових (морфологічних) особливостей.

Шпенглерівський аналіз змісту поняття «народ» збігається з його логікою дослідження феномену раси і полягає у формальному виключенні припущень про «пранарод», а також постулатів про загальне «ім'я», включаючи етнонім, та особливо про спільність мови як нібито безперечних свідчень існування єдиного пранароду або етносу. Крім того, своєму тлумаченню О. Шпенглер надає виразної антирасової (антибіологічної) спрямованості з метою вилучити з нього навіть натяк на «поняття раси дарвінівського часу».

Причому, тут необхідно підкреслити, що принципове положення «Занепаду Заходу» полягає в тому, що, на відміну від «романтиків», як, утім, і всієї попередньої філософії історії, його автор за народом не визнає статусу суб'єкта і творця історичного процесу. Якраз навпаки, своє історіософське відкриття філософ бачить в обґрунтуванні протилежної тези: «Я вважаю найзначнішим відкриттям, — пише він, — те, що... великі культури — це щось зовсім початкове, що піднімається з самих глибин душевності. Народи ж у межах культури за своєю внутрішньою формою та, відповідно, з усім їх явищем виступають не її ініціаторами, а творіннями». Наприклад: «Не «араби» створили арабську культуру. Магічна культура, що зародилася за Христа, як одне з останніх своїх великих досягнень створила арабський народ» [4, с. 885].

А загалом, визначаючи зміст поняття «народ», у контексті своїх базових ідей та логіки історії, культури та цивілізації філософ заявляє: «Для мене «народ» — це є д н і с т ь д у ш і. Всі великі події історії здійснювалися не народами. Навпаки, вони вперше породили народи. Кожна дія змінює щось у душі діяча». І тому: «народ — це наслідок, а не передумова великих (історичних. — В. В.) подій» [4, с. 878].

Треба пам'ятати, що у розумінні автора «Занепаду», хоча культури та їх носії, тобто групи народів, істотно різняться між собою, проте «почуття їх душевного споріднення» завжди виявляється набагато сильніше конфліктів і воєн, що періодично виникають всередині даних груп та «породжуються національною ненавистю». І навпаки, стимулом до виникнення свідомості й почуття єдності виявляється зіткнення представників однієї культури з представниками іншої, тобто етнокультурний та, загалом, соціально-психологічний механізм «Ми» — «Вони» («Інші»), у зв'язку з чим в утворенні народу, підкреслює О. Шпенглер, першорядним є наступне: «Ні єдність мови, ні єдність тілесного походження не грають... вирішальної ролі. Відмінність народу від населення, те, що виділяє народ з населення, полягає у внутрішньому переживанні поняття Ми. Чим глибше це почуття, тим сильніша життєва сила об'єднання». При цьому, хоча народи і можуть «змінювати мову, расу, назву та країну проживання, але до тих пір, поки в них жива душа, вони у змозі приймати у своє середовище людей найрізноманітнішого походження і надавати їм іншої форми» [4, с. 885, 878–879].

Найбільш завершено шпенглерівське тлумачення логіки історії націогенезу розкривається філософом через картину «руху найбільшої одиниці потоку історії» — «народу» на трьох стадіях саморозвитку культури. «Знаючи сутність народів, — заявляє він, — можна визначити і внутрішній порядок в історичному потоці народів. Народи це не мовні, не політичні і не зоологічні єдності, а єдності душевні. Але саме тому я розрізняю народи до, всередині і після культури.... Те, що передує їм, я називаю пранародами. Це ті нестійкі і різноманітні об'єднання, які, не підкоряючись ніяким видимим законам, виникають і розпадаються в круговороті речей» «в передчутті ще не народженої культури». «Те, що слідує за культурою, — підкреслює мислитель, — я називаю «фелахами» за зразком єгиптян після закінчення римської епохи». А те, що знаходиться в еволюційному проміжку між «пранародами» та «фелахами», тобто «народи культур», точніше, «історія високих культур» — це, власне, і є нації. «Народ, що живе у стилі культури, історичний народ, називається нацією,» — так свідчить одне з історико-генетичних

визначень О. Шпенглера. Або більш суспільно-історично конкретне визначення, особливо щодо західноєвропейських націй: «Нації — це народи, що будують міста. Вони виникли в замках, разом з містами вони дозрівають до вищої точки своєї світосвідомості і призначення, а у світових містах згасають. Кожен образ міста, що має свій характер, має також і національний характер. У расового села його ще нема, а у світовій столиці вже нема. Ця риса надає своєрідне забарвлення всьому суспільному існуванню нації» [4, с. 884, 1139, 887].

Типологію національних утворень та виокремлення їхніх характерних рис О. Шпенглер також засновує на власному постулаті, що «стиль» груп народів/націй у всьому визначається типом культури, «енергією її форми», яка і «веде» до певної мети.

І тут принципово, що у «Занепаді Заходу», у порівнянні з розхожими трактуваннями кінця XVIII — початку XX століть, та й багатьма наступними інтерпретаціями, сутність нації розуміється не як спільнота людей, одноманітна у своїх основних ознаках, не як однотипне утворення, яке характерне для різних культур і народів, а як цілком неповторна історична та духовно-культурна реальність, у тому числі й за її субстанціальними властивостями. Для О. Шпенглера класичного зразка нації не існує. У його уяві нації як етап у житті народу — це не просто спільності культури, а продукт саморозвитку різних культур. Усі народи, доводить філософ, «мають свій стиль та історію стилю, так само як жанри мистецтва і способи мислення.... Бувають народи аполлонічного, фаустівського та магічного стилю.... Світова історія — це історія великих культур, а народи являють собою лише символічні форми, у яких люди цих культур реалізують свої долі» [4, с. 885]. З чого і витікає, що в різних культурах нації мають і різну природу.

Античні нації, вважає О. Шпенглер, «чисельно дуже малі, що випливає із статично-евклідової душі їхньої культури». Вони являють собою політико-правові спільноти, «творіння почуття поліса», полісні об'єднання або «демос кожного окремого міста, замкнуте об'єднання дорослих чоловіків, яке зверху обмежувалося типом героя, знизу — рабами, у правовому і, таким чином, національному відношенні». Тому, заявляє німецький філософ, помилково говорити про «греків і римлян», «нації еллінів або іонійців». «Грецький» народ», — зазначає він, — непорозуміння, греки ніколи не знали такого поняття. «Назва «елліни», яка виникла приблизно в 650 році (до н. е. — В. В.) позначала не народ, а поняття людей античної культури, суми націй, що протистоять варварству. Римляни, істинний міський народ, не «мислили» собі своєї

імперії інакше, як у формі численних національних пунктів, civitates, у яких були у правовому відношенні розчинені всі її пранароди. У той момент, коли національне почуття в цьому образі померло, припинилася й антична історія» [4, с. 889–891].

Конституюючим чинником в утворенні античних націй, квінтесенцією їх національної свідомості, почуття спорідненості та спільності світосприйняття О. Шпенглер вважає «право громадянства» та «полісну свідомість». Вони проявляються в символах «єдиного походження» і «батьківщини» як «внутрішнього зв'язку» зі своїм «містом», в силу чого для «античного народу», переконаний філософ, «»чужинцем» був громадянин іншого міста». І навпаки, навіть у Римі, як «останньому і найбільшому місті-державі античності» його «громадянами (civitates)» «вважалися навіть підкорені народи, кочівники пустелі і жителі невеликих альпійських долин». А в цілому, стверджує він, «античним ідеалом» було те, що «кожен народ являє собою видиме і доступне для огляду тіло», і для нього не потрібні «сакральні релігійні культи», «тілесний або мовний зв'язок» або ж «принцип чистої крові» [4, с. 890–891, 899, 904, 1171].

Магічні нації, згідно зі О. Шпенглером, представляють собою релігійні, в ряді випадків класичні теократичні утворення. На відміну від античних націй, у націях магічних «поняття поліса майже зникло», а для їх генезису не потрібно було «земної батьківщини» і «єдиного походження». «Той, хто належить до віри, — підкреслює він, — належить і до нації, а всі інші ознаки розцінюються як блюзнірські» і тому навіть «расові відмінності не могли похитнути почуття єдності нації». Визначаючи загальну природу магічних націй, О. Шпенглер пише: «Нація магічного стилю — це спільнота однодумців, об'єднання всіх, хто знає істинний шлях до благополуччя і внутрішньо пов'язані іджмою цієї віри. Належність до античної нації визначалася правом громадянства, а до магічної — вчиненням сакрального акту.... Якщо для античного народу «чужинцем» був громадянин іншого міста, то для магічного ним ставав невіруючий. З ним не можна було спілкуватися і вступати у шлюбні відносини». На думку німецького філософа, процес утворення магічних націй — це спонтанне виникнення «громад віруючих» або «шанувальників містерій», яке відбувалося внаслідок «розчинення давніх племінних пранародів у магічних націях персів, іудеїв, мандаїтів, християн» тощо [4, с. 897, 891–894].

Відмінними рисами магічних націй О. Шпенглер називає, по-перше, те, що «виразом їхнього світовідчуття є тільки власна писемність,

яку кожна «нація» створює відразу ж після виникнення». По-друге, їх створення та історичне існування взаємодетермінується інститутами церкви і теократичної держави. І, взагалі, вважає він: «Магічна держава нерозривно пов'язана з поняттям правовірності. Халіфат, нація і церква утворюють внутрішню єдність». Таким чином, на думку О. Шпенглера, «співтовариство віри» і «держава-церква» — це не окремі інституційні культурні та політичні компоненти, а субстанціальна цілісність магічних націй, аналогічна «громадянству» і «полісу» націй античних. У свою чергу, субстанціональність зумовлюється тим, що кожен тип націй є породженням особливої ідеї, тоді як «ідея магічної нації» полягає в тому, що «вона одночасно була державою, церквою і народом» [4, с. 891, 1082]. А головне, підкреслює філософ, «магічна нація просто збігається з поняттям церкви», при цьому «держава ідентична спільноті людей, що сповідують одну і ту ж релігію і представляють собою юридичну особу». Тому «невіруючі» у державну релігію (як ті, що не приймають її, а значить протистоять їй) «не належать до її співгромадян», як в «ісламській державі» християни або в «візантійській» — іудеї. Справа захисту віри стає справою захисту національності, а його функцію бере на себе держава. Якщо іновірці, зазначає він, «внаслідок своєї чисельності або місіонерської роботи починають загрожувати ідентичності держави і правовірності церкви, то їх переслідування стає національним обов'язком». Зміна ж державної віри в магічних націях, вважає він, автоматично веде і до зміни національної належності. Наприклад: «Костянтин змінив «істинну» церкву і тим самим національність Візантійської імперії…» [4, с. 891, 895–896].

Найбільш повномірним історіософським аналізом націогенезу в «Занепаді Заходу» стає дослідження сутності та особливостей «фаустівської культури і душі», а також політичної історії Європи, генезису західноєвропейських націй, народження і деградації їх «расового початку» в особі різних станів і класів.

В оцінці хронології появи західноєвропейських націй точка зору О. Шпенглера близька до ренанівської, але характеризується лише простим постулюваням, що «в X столітті раптово прокидається фаустівська душа, постаючи перед нами в незліченних образах. Серед них... виділяється чітко виражена форма народу. З народностей каролінзької імперії, саксів, швабів, франків, вестготів, лангобардів раптово з'являються німці, французи, іспанці, італійці» [4, с. 884]. Однак таке народження західноєвропейських націй, «що змінюють пранароди каролінзького періоду», охоплює, на думку німецького філософа, не всю масу насе-

лення країн європейського континенту, а тільки певну меншість. Історично вона вперше з'являється в особі військової та землевласницької еліти як панівних станових груп у феодальних державах, які й були, на думку О. Шпенглера, справжніми творцями національної історії. Завдяки цим елітам, стверджує він, на різних етапах розвитку західноєвропейської культури оформлюється та ідейно трансформується національна самосвідомість, а також здійснюється активна політична діяльність і державне будівництво.

Як вважає німецький філософ, природа західноєвропейського станово-класового «національного представництва» обумовлена загальносвітовою тенденцією. А саме тим, що ніколи всі соціальні групи народу-нації не володіють достатньо розвиненою свідомістю «великих символів» їхньої культури для того, щоб творити історію, «жити, відчувати, діяти і вмирати від імені і в ім'я народу». Тому його висновок твердить: «Кожну націю перед обличчям історії представляє меншість», яка «в буквальному сенсі» надихає «маси», і «народ пробуджується». На етапі «раннього часу культури — це дворянство, що зароджується як цвіт народності, у колі якого не усвідомлений, але через космічний ритм національний характер, що потужно відчувається, знаходить великий стиль.... З появою міст та підвищенням духовності носієм національної свідомості стає буржуазія, приймаючи естафету від дворянства і доводячи національну свідомість до досконалості» [4, с. 888–889, 905].

Оцінюючи ідейний вклад О. Шпенглера у розвиток наукових уявлень про націогенез та історично зумовлену природу національної спільноти, треба підкреслити, що німецький філософ не просто ідейно підтримав багатовікову традицію політичного мислення і визнав факт наявності у країнах Європи станових націй як історично першого типу національних утворень. Він концептуально розкрив природу такого явища. Основний же теоретичний акцент був зроблений на тому, що правлячі стани феодального суспільства, з їхнім політичним міфом про володарювання «від імені нації» (т. зв. «станові нації»), забезпечили появу і політико-ідеологічний розвиток національної самосвідомості, а утворені з їхньою безпосередньою участю різні інститути законодавчої влади в державах середньовічної Європи стали вихідною мікромоделлю способів конституювання нації, що нині отримали категоріальне позначення — «політичних». У цьому випадку принципове значення якраз має висновок О. Шпенглера про те, що в межах «феодальної системи» «всередині квітучих потужних первинних станів зароджуються майбутні нації і, таким чином, справжня державна ідея», а представлені в парламенті

стани, фактично утворивши «дворянські республіки», «стали відтепер носіями національного розвитку». Класичним прикладом, на думку філософа, є Англія в XVII сторіччі, у якій навіть після буржуазної революції «нація перебуває у формі станів», «існує абсолютизм станового представництва», і «в країні править нація не по-абсолютистському, а по-становому». Або ж: «у 1789 році tiers у Франції» — тобто третій стан як «гроші і дух», як «благородне міське товариство», яке «наслідує дворянство» і «раннє духовенство» — «проголосило себе нацією» [4, с 1155, 1184–1185, 1133, 1136, 1147].

Фактично шпенглерівська історіософія посилила доказовість аргументації політико-правової та історичної наук, які з початку епохи Нового часу головним чином лише фіксували процес того, як правлячі династії і стани феодальних держав здійснювали територіальну політичну централізацію безлічі народностей, чим забезпечували формування об'єктивних і суб'єктивних передумов для консолідації народностей у нації. І в цьому аспекті заслуговує аналітичної уваги основна теза О. Шпенглера, згідно з якою всі народи, що стали західноєвропейськими націями, «були продуктами династичних доль». Так, наприклад, «французький народ, — зазначає він, — став єдиним завдяки своїм королям з франків і вестготів». «Ще значніше, — вважає німецький філософ, — інший приклад, — творіння дому Габсбургів, який з населення, не пов'язаного ні мовою, ні народністю, ні переказами, створив австрійську націю», тоді як «в результаті невдоволення правлінням Габсбургів з'явилися швейцарці та голландці». І навпаки: «Оскільки не утворилася лотарінзька або бургундська династія, не отримали розвитку і обидві нації, що вже перебували в зародку» [4, с. 900–901, 1163].

Історично виправдана і шпенглерівська ідея, згідно з якою централізаторська політика державної влади не лише територіально-політично об'єднала різнорідні етнічні групи, а й забезпечила формування з них мовної спільності, через що цілком правомірно звучить висновок О. Шпенглера: «»Рідна мова» вже є продуктом династичної історії. Якби не було Капетінгів, то існувала б не французька мова, а романсько-франкська на півночі і провансальська на півдні. Італійська писемна мова — це заслуга німецьких імператорів, насамперед Фрідріха II» [4, с. 904].

Треба підкреслити й те, що О. Шпенглер одним із перших серед політичних філософів XX століття у своїй «морфології народів, культур і соціальної сфери» виявився здатним чітко визначити і розкрити основні принципи створення західноєвропейських націй як продукту політичної

та культурної історії, породженої особливостями ідеології та практики державного будівництва «західного світу». А в контексті історіософського аналізу процесів європейського націогенезу в умовах становлення демократії (у загальновизнаних сучасних політико-правових сенсах-значеннях, але аж ніяк не в її шпенглерівському неприйнятті) німецький філософ набагато виразніше, ніж його попередники, зафіксував риси двох основних ідеологем і міфологем визначальних тенденцій формування націй у Європі. Нині вони відомі під іменами «політична» та «культурна». Або в інших термінах: «західна», «громадянська» (тенденція утворення — «від держави до нації») та «східна», «етнічна» (тенденція формування — «від нації до держави») [4, с. 901, 899]. Причому особливої уваги заслуговує те, що з теоретико-методологічних позицій соціально-філософського підходу до інтерпретації європейської історії додаткове осмислення отримав спектр сенсів концепту «політична нація», які нині актуалізовані в межах парадигми модернізму. Наприклад, у трактуваннях У. Альтерматта, Ю. Габермаса, О. Данна, Г. Кона, М. Манна, Ш. Ейзенштадта та багатьох інших сучасних західних дослідників.

Крім того, автор «Занепаду Заходу» одним із перших увів типологію європейських уявлень, орієнтованих на різні сенси-значення поняття «нація», включаючи особливості їх еволюції, при цьому він теоретично оцінив їх як складові ідеологічного й ментального забезпечення націогенезу в Європі. Так, за моделлю О. Шпенглера, початком смислової диференціації терміну «нація» виявився кінець XVIII століття. Саме тоді, у процесі французької революції, і «виникло поняття нації в західноєвропейському розумінні». Його смисловим стрижнем і політичним гаслом, зазначає філософ, стала антиелітарна демократична ідея, яка проголосила, що «представниками» нації «є всі без винятку» вихідці з «народу». Проте, як стверджує О. Шпенглер, подібна «емансипація династичного почуття від його вираження в монаршої влади» призвела не лише до зміни національної свідомості європейських народів, але й до «протиставлення генеалогічного принципу і специфічно західноєвропейського ідеалу рідної мови». До того ж, зазначає він, у XIX столітті в Німеччині та Італії «знайшлися романтики, які сподівалися замінити об'єднуючу імперську і королівську ідею на поєднання республіки й поезії». У підсумку такий «духовний поворот», робить висновок філософ, мав відчутні інтелектуальні та практичні політичні наслідки. У теоретико-ідеологічному аспекті наслідком демократичної й етнолінгвістичної романтичної трансформації змісту поняття «нація» стало те,

що «у всіх країнах» остаточно сформувалися «дві партії, які по-різному розуміють, що таке нація: династично-історична або духовна єдність. Це партії раси і мови» [4, с. 889, 903–904].

Що ж стосується реалій політичної практики Європейського світу, то, на думку О. Шпенглера, наслідки ідейної революції в уявленнях про природу національної спільності стали дуже відчутними. Так як сталося те, що «війни за успадкування трону змінилися війнами за мову, у яких одна нація намагалася нав'язати іншій свою мову і тим самим свою національність». При цьому для європейської політики і націогенезу, переконаний філософ, негативні наслідки виявилися значно сильнішими за позитивні. Зокрема, «поняття нації як писемно-мовної єдності, — зазначає він, — протягом XIX століття згубило австрійську націю» і лише «можливо» «створило американську» [4, с. 904].

Також особливо зазначимо, що у філософському узагальненні історії Європи О. Шпенглер розкриває специфіку національного почуття фаустівської душі (тобто особливостей національного світосприйняття та ментальності західноєвропейських націй) як одного з головних чинників націогенезу, у двох взаємопов'язаних аспектах. Перший із них — західноєвропейський «расовий», другий — фаустівський культурно-символічний [4, с. 898–899].

За оцінками німецького філософа, всі фаустівські народи і їхнє національне почуття в культурно-символічному аспекті вирізняє тяжіння «до нескінченності, як у часовому, так і в просторовому відношенні». Найбільш виразно така ментальна просторово-часова своєрідність фастівської душі втілюється у двох базових символах — «батьківщини» і «династії». А перший символ, зазначає О. Шпенглер, знаходить своє вираження в тому, що «національне почуття охоплюється» «географічним горизонтом», який «нескінченно широкий» і сприймається людьми західноєвропейських націй «як область, кордонів якої вони ніколи не бачили, але заради їх захисту все ж готові були померти». Власне, Вітчизна, що в такий спосіб сприймається у фаустівській культурі, вважає автор «Занепаду», «являє собою глибокий і могутній символ, абсолютно незрозумілий для людей інших культур», хоча в політичній історії західного світу вона стала тим явищем, «яке вже в готичні часи змушувало людей від долини Адідже до орденських замків у Литві відчувати себе членами одного об'єднання» і заради збереження якого були морально виправдані будь-які війни і масові жертви військового обов'язку [4, с. 897].

Список використаних джерел:

1. Вебер М. Национальное государство и народнохозяйственная политика / Макс Вебер // Политические работы (1895–1919). — М.: Праксис, 2003. — 424 с.
2. Вилков В. Ю. Западная нациология XX столетия: концептуальные портреты / В. Ю. Вілков. — К.: Видавець Карпенко В. М., 2008. — 424 с.
3. Вілков В. Ю. Генезис поняття нації. Видання 3-тє / В. Ю. Вілков. — К.: Видавець Карпенко В. М., 2014. — 372 с.
4. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. — Мн.: Харвест, М: АСТ, 2000. — 1376 с.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2015 р.

Вилков В. Ю., Суховей О. А. Концепция нациогенеза Освальда Шпенглера

В статье представлен анализ основных понятий историософской модели генезиса наций немецкого философа О. Шпенглера, раскрывается специфика его интерпретации факторов формирования и природы национальных общностей как особых образований, созданных процессом развития разных культур.
Ключевые слова: культура, нациогенез, народ, раса, нация.

Vilkov V.Y., Sukhovii O.O. Oswald Spengler's Conception of the Nation Genesis

The article analyses the key notions of the historiosophic model of the nation genesis by the German philosopher O.Shpengler, discusses the way he interprets the nature of national communities and the factors of shaping them as peculiar formations that appear in the process of diverse culture development.
Keywords: culture, nation genesis, people, race, nation

УДК 32:123.342

Кресіна І. О.

Доктор політичних наук, професор, завідувач відділом правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Стойко О. М.

Кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Проаналізовано місце і роль етнонаціональних відносин у програмних документах у сфері національної безпеки України. Розглянуто підходи держав, що стали об'єктами зовнішньої агресії або учасниками міжетнічного конфлікту (Грузія, Азербайджан, Вірменія), та країн, що характеризуються однорідністю етнічного складу населення (Польща) до забезпечення національної безпеки.
Ключові слова: етнонаціональна політика, національна безпека, міжетнічний конфлікт, національна ідентичність.

Провідним мотивом в ході окупації Криму, застосування зброї різноманітними угрупуваннями на Донбасі був захист росіян та російськомовного населення. Іншими словами, безвідносно до справжніх причин збройного конфлікту між Росією та Україною, він подається як такий, що має виразний етнічний характер: захист однієї етнічної групи від насильницьких дій з боку іншої. Політенітнчий склад населення будь-якої країни є потенційною загрозою її національній безпеці, що вимагає здійснення продуманої і далекоглядної державної етнонаціональної політики. Ризик перетворення міжетнічних проблем із потенційного в реальне джерело небезпеки усвідомлювався державними органами України. Так у Стратегії національної безпеки 2007 року зазначалося, що нагальними завданнями політики національної безпеки є захист таких життєво важливих національних інтересів України як збереження і розвиток духовних, культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на засадах етнокультурної різноманітності [1]. До ключових завдань політики національної безпеки у внутрішній

сфері відносилося створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей. Його реалізація планувалася шляхом здійснення комплексу заходів державної політики, спрямованих на консолідацію українського суспільства та пошук загальнодержавного консенсусу щодо ключових питань розвитку держави; усунення бар'єрів культурного, конфесійного, мовного, регіонального характеру на основі безумовного дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина; забезпечення пріоритетності всебічного розвитку й підтримки української культури та української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України; гарантування вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України, сприяння вивченню мов міжнародного спілкування.

Однак реальних кроків у цій сфері так і не було вжито: досі не прийнята Концепція державної етнополітики, а посада Урядового уповноваженого з питань етнонаціональної політики, впроваджена у червні 2014 року, була ліквідована у квітні 2015 року. Більше того, важливість етнонаціональної злагоди у забезпеченні стабільного і безпечного розвитку держави ігнорується у основних програмних документах. Так нова Стратегія національної безпеки України [2], прийнята 6 травня 2015 року, не містить згадки про небезпеку міжетнічних конфліктів у країні, важливість посилення національної ідентичності і орієнтована насамперед на протистояння агресії з боку Російської Федерації. Так в якості актуальних загроз національній безпеці України згадуються агресивні дії Росії; неефективність системи забезпечення національної безпеки і оборони; корупція та неефективна система державного управління; економічна криза, виснаження фінансових ресурсів держави, зниження рівня життя населення; кіберзлочинність. Серед сфер, що вимагають особливої уваги згадуються енергетична, інформаційна, екологічна та критична інфраструктура.

Відповідно до визначених таким чином загроз, основні напрями державної політики національної безпеки України представлені: відновленням територіальної цілісності України; створення ефективного сектору безпеки і оборони; підвищенням обороноздатності держави; реформуванням та розвитком розвідувальних, контррозвідувальних і правоохоронних органів; реформуванням системи державного управління та удосконаленням антикорупційної діяльності; інтеграцією в Європейський Союз та особливим партнерством з НАТО.

Опосередковано про етнополітичну безпеку згадується серед пріоритетів забезпечення інформаційної безпеки, зокрема «протидія інформаційним операціям проти України, маніпуляціям суспільною свідомістю і поширенню спотвореної інформації, захист національних цінностей та зміцнення єдності українського суспільства».

Таке ігнорування етнополітичного виміру національної безпеки стає ще більш очевиднішим, якщо порівняти стратегію з аналогічним документом Грузії, яка також стала об'єктом військової агресії з боку Росії у 2008 році, в результаті чого була порушена її територіальна цілісність, а частина держави виявилася окупованою. Відповідно, найважливішим пріоритетом політики національної безпеки країни визнано «припинення окупації території Грузії, реінтеграція людей, які проживають на цих територіях, і відновлення грузинського суверенітету на всій території країни» [3].

Серед національних інтересів названо зміцнення національної єдності і громадянської згоди: «Грузія сприяє створенню суспільства, яке керується рівністю перед законом, плюралізмом, терпимістю, справедливістю, правами людини і рівністю незалежно від раси, мови, статі, релігії, політичної та іншої приналежності. Рівне залучення членів багатонаціонального і багатоконфесійного грузинського народу у суспільне і політичне життя є одним з пріоритетом держави».

Серед основних напрямів політики нацбезпеки згадується забезпечення громадянської інтеграції і підтримка національної і культурної унікальності: «Пріоритетом Грузії є підтримка і розвиток культурного різноманіття і національної унікальності. Важливим для Грузії є прискорення інтеграції і залучення усіх етнічних груп у процес розвитку країни. Грузія створює умови для захисту і розвитку ідентичності і культури цих груп».

Також керівництво держави визнає, що розвиток культурної сфери є обов'язковою умовою стабільного розвитку країни і захисту її безпеки. Для цього держава здійснює політику захисту культурної спадщини, підтримки сучасних і традиційних видів грузинського мистецтва, турбується про архітектурні та ландшафтні пам'ятники. Крім того створюються умови і надаються гарантії захисту культурної спадщини усіх національних меншин, які проживають на території Грузії. При цьому країна захищає і оберігає державну мову, а також прагне до забезпечення поваги до грузинської мови на усій своїй території.

Можна згадати і про Концепцію національної безпеки Азербайджанської Республіки [4], яка на початку 1990-х років в результаті збройного конфлікту з Вірменією втратила Нагірний Карабах. У ній відзначається

необхідність посилення національної самосвідомості і солідарності, заснованих на цінностях, що поділяються азербайджанцями усього світу; охорони культурно-історичної спадщини і моральних цінностей азербайджанського народу, а також їх збагачення загальнолюдськими цінностями, розвиток мови, самосвідомості, відчуття патріотизму і національної гордості, інтелектуального потенціалу. Що стосується основних напрямів політики національної безпеки Азербайджану, то вона, окрім відновлення територіальної цілісності, орієнтується на захист національної та релігійної толерантності. Азербайджанська держава розглядає «захист і розвиток релігійної толерантності, рівність усіх громадян перед законом і верховенство закону, забезпечення демократичних прав і свобод, а також можливостей вільного використання людьми даних прав і свобод в якості найважливіших умов запобігання і нейтралізації існуючих ризиків у реальну загрозу» (п. 4.3.2).

Суперник Азербайджану у контролі за Нагірно-Карабаською Республікою — Вірменія — у 2007 році проголосила, що стратегія національної безпеки республіки є «системою забезпечення стабільного розвитку і безпеки держави, суспільства і особи, державної політики збереження вірменської самобутності» [5]. Серед заходів по забезпеченню національної безпеки у сфері збереження ідентичності вірменства вказуються: розробка і реалізація всеохопної концепції взаємовідносин Вірменія-Діаспора, всебічна консолідація потенціалу Діаспори; розвиток вірменознавчих галузей — вірменської мови, літератури, історії — і культури як чинників, що забезпечують довговічність національного спадку; всебічний розвиток національної культури із збереженням основ самобутності і засвоєнням загальнолюдських культурних цінностей і досягнень, ефективне представництво за кордом вірменської культурної спадщини і досягнень. До внутрішніх загроз Вірменії віднесено недоліки у морально психологічному і патріотичному вихованні, зокрема «спотворення національної ідентичності є загрозою для національної безпеки». Стратегія внутрішньої безпеки передбачає низку дій щодо впровадження нової якості життя та морально-психологічної атмосфери. Так, пропонується вживати заходів для підвищення ролі вірменської мови як основи мовного мислення вірменської нації та державної мови; створення сприятливих умов для збереження загальнолюдських і національних цінностей, національних традицій, духовної і культурної спадщини і для їх відтворення і розвитку; усунення явищ, що загрожують духовно-культурній ідентичності та моральним цінностям вірменського народу.

Якщо взяти, наприклад, таку моноетнічну країну як Польща, то у її Стратегії національної безпеки 2014 року [6] серед стратегічних цілей у сфері безпеки згадується забезпечення умов для розвитку людського і соціального капіталу, а також інноваційності і конкурентноздатності економіки; здійснення ефективної сімейної політики та пристосування міграційної політики до нових викликів (п. 12). Що стосується можливостей суспільства у сфері безпеки (розділ 3.3), то одним із завдань визначається охорона і зміцнення національної ідентичності. Зокрема, важливим завданням держави є збереження національної ідентичності шляхом сприяння розвитку культури, охорони історичної спадщини. Діяльність у цьому напрямі повинна спрямовуватися на забезпечення повсюдного і рівного доступу до культури, активізації соціального капіталу, а в його рамках зміцнення засад патріотизму та активного і свідомого громадянського суспільства (п. 95).

Отже, важливим завданням державного управління багатоетнічної держави є налагодження і розвиток міжетнічних відносин, тобто пошук і реалізація найбільш сприятливих варіантів взаємодії усіх існуючих етнічних груп в державі. Зміцнення національної ідентичності, розвиток патріотизму, створення умов для міжетнічного діалогу є основними завданнями у сфері національної безпеки не лише для країн, що стали об'єктом агресії з боку сусідніх держав, а й для етнічно однорідних держав. Недостатня увага до цих питань у вітчизняній стратегії національної безпеки та державній політиці призведе до того, що невирішені етнічні проблеми будуть використовуватися як внутрішніми, так і зовнішніми силами для дестабілізації ситуації в країні у майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12.02.2007 № 105/2007 // Урядовий кур'єр. — 2007. — 23 лютого.
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 // Урядовий кур'єр. — 2015. — 29 травня.
3. Концепция национальной безопасности Грузии от 23 декабря 2011 года / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http:// constitutions. ru/?p=8454. http://belarus. mfa. gov. ge/index. php?lang_id=RUS&sec_id=15.

4. Концепция национальной безопасности Азербайджанской Республики, утверждена Распоряжением Президента Азербайджанской Республики от 23 мая 2007 года № 2198 / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www. eurasian-defence. ru/?q=node/30535.
5. Стратегия национальной безопасности Армении (одобрена на заседании Совета национальной безопасности при Президенте Республики Армения 26 января 2007 г.) / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www. mfa. am/u_files/file/doctrine/Doctrinerus. pdf&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=ZvB1VY2EAYeNywON1ILIDA&ved=0CBoQFjAA&usg=AFQjCNFS2_8z4XCugQmsWmZtsQcr4WDDOw.
6. Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://mon. gov. pl/z/pliki/dokumenty/rozne/2014/11/Strategia_Bezpieczenstwa_Narodowego_RP.pdf&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ei=ONp1VdjIH8KfyAPX6oLIBw&ved=0CBMQFjAA&usg=AFQjCNGnfPl0eECeseOEDjH-p5CEpVr-cg.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2015 р.

Кресина И. А., Стойко Е. М. Этнополитическое измерение национальной безопасности Украины

Проанализированы место и роль этнонациональных отношений в программных документах в сфере национальной безопасности Украины. Рассмотрены подходы государств, ставших объектом внешней агрессии или участниками межэтнического конфликта (Грузия, Азербайджан, Армения), и стран, характеризирующихся однородностью этнического состава (Польша) к обеспечению национальной безопасности.
Ключевые слова: этнонациональная политика, национальная безопасность, межэтнический конфликт, национальная идентичность.

Kresina I.O., Stoyko O.M. Ethnopolitical dimension of Ukraine's national security

The role and place of ethnic relations in program documents in the field of Ukraine's national security are analyzed. The different approaches of states, which were the object external aggression or were the participant of ethnic conflict (Georgia, Azerbaijan, Armenia) and ethnically homogenous countries (Poland) to national security are considered.
Keywords: ethnic politics, national security, ethnic conflict, national identity.

УДК 323.1

Асланов С. А..

Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Ужгородського національного університету

ЕТНОПОЛІТИЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Доведено, що методологічний інструментарій теорії політичних систем, системний аналіз, зокрема системна декомпозиція, найкраще дозволяють вивчити роль та значення етнополітичної стабільності в етнополітичній системі. Як будь-яка політична система, етнополітична система має складну структуру і виконує низку функцій, серед яких вказано на важливість забезпечення етнополітичної стабільності.

Ключові слова: етнополітична стабільність, політична система, системний аналіз.

Будь-яка політична система є складним багаторівневим утворенням і це необхідно враховувати, застосовуючи заходи стабілізації системи. Для вирішення тієї чи іншої проблеми недостатньо діяти лише на одному рівні, вважаючи, що зміни, які на ньому відбудуться зможуть перебудувати всю систему [1] відповідно до вимог суспільства або політичних еліт. Особливо це характерно для етнополітичної системи. Так, заходи підтримки, позитивної дискримінації одних етноспільнот можуть призвести не до покращення їх становища, а навпаки до загального погіршення міжетнічних відносин в суспільстві. У політичній багаторівневій системі слід також враховувати дію резонансу — накладення однієї кризи на іншу (економічної на політичну, соціальну на політичну), посилення їх інтенсивності та деструктивних наслідків.

Для дослідження етнополітичної стабільності визначальним є той факт, що теорія систем розглядає характеристики будь-якого складно організованого об’єкту крізь призму наступних фундаментальних визначальних чинників: структура (будова) системи; її склад, до якого входять підсистеми, елементи; поточний стан системної обумовленості; середовище, в межах якого розгортаються всі процеси, яке впливає або задає напрям та особливості функціонування системи. Г. Рузавін наголошує, що у окремих випадках, крім дослідження вищезгаданих чинників

(будова, склад, стан, середовище), доцільним є широкомасштабне дослідження організації елементів нижніх структурно-ієрархічних рівнів, тобто інфраструктури системи. У цьому випадку кожен елемент розглядається як відносно гетерономна, але і відносно автономна система, щодо структури, середовища, складу і стану якої однаковим чином застосовуються принципи системної декомпозиції [2, с 259].

Цей методологічний підхід нечасто застосовується в етнополітології. Наприклад, Н. Ціцуашвілі, аналізуючи етнополітичний аспект національної безпеки, побудував своє наукове дослідження на підході системної декомпозиції, застосувавши його до національної безпеки. В результаті дослідник запропонував обґрунтування поняття етнополітичної безпеки і рекомендував політико-правову інституціоналізацію її як підсистеми національної безпеки держави. На думку Н. Ціцуашвілі, розбалансованість системи забезпечення національної безпеки гальмує розвиток її підсистем, в тому числі етнополітичної, а безсистемний підхід до забезпечення національної безпеки, основ її формування та функціонування, змісту та призначення, завдань, функцій унеможливлює цілісне бачення національної безпеки та її складових, а отже і ефективне забезпечення [3, с. 321].

Системна декомпозиція як науковий метод системного підходу передбачає поділ цілого як системи на окремі частини з подальшим їх вивченням. Цей метод дозволяє розглядати будь-яку досліджувану систему як складну, що складається з окремих взаємопов'язаних підсистем, які, в свою чергу, також можуть бути розчленовані на окремі елементи. За допомогою методу системної декомпозиції науковці можуть досліджувати не тільки матеріальні об'єкти, але і процеси, явища і поняття, у тому числі етнополітичні. Н. Ціцуашвілі за допомогою цього наукового методу подав національну безпеку як декомпозовану систему, детально дослідивши її підсистему — етнополітичну безпеку. Вихідна система під час застосування такого методу розташовується на першому або нульовому рівні. Після її розчленування отримуємо підсистеми першого/другого рівня. Розчленування цих підсистем або деяких з них призводить до появи підсистем третього/четвертого рівня, що дає можливість досліднику ретельно дослідити об'єкт в межах системного методу.

Спрощене графічне відтворення декомпозованої системи здійснюється у вигляді ієрархічної структури. Є. Живіцкая вважає, що критеріями для системної декомпозиції найчастіше слугують такі ознаки: функціональне призначення (наповнення) складових; струк-

турні особливості; види етапів і процесів (цикл, стан); предметні характеристики (економічні, інформаційні, політичні) [4]. Як правило, система розчленовується лише за однією ознакою, характерною для усіх підсистем та системи як цілого, тому підсистеми, що виокремлюються у сумі повинні повністю характеризувати систему. У випадку етнополітичної системи її елементи повинні мати певні однакові ознаки, хоча функціонально, на наш погляд, вони можуть суттєво відрізнятися.

Теорія систем стверджує, що абсолютна більшість систем, в тому числі і етнополітичні, можуть бути декомпозовані як базові складові — підсистеми. Однак головна проблема застосування системної декомпозиції для політичних систем полягає в тому, що в складних системах відсутня однозначна відповідність між законом функціонування підсистем і алгоритмом, за допомогою яких вони реалізуються. Ось чому ключовим для розуміння етнополітичної системи та ролі етнополітичної стабільності в ній необхідне вивчення політичної системи, її особливостей та ролі політичної стабільності в межах системного підходу, зокрема системної декомпозиції.

Для системного підходу як методологічного інструментарію характерні такі ознаки, як 1) цілісність, що дозволяє розглядати одночасно систему як єдине ціле і в той же час як підсистему для вищих рівнів (політичну підсистему як систему вищого рівня); 2) ієрархічна структура, що означає наявність безлічі (принаймні, двох) елементів, яка передбачає підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня (етноспільноти є елементом нижчого рівня, тоді як органи влади вищого); 3) структуризація, що дозволяє аналізувати елементи системи та їх взаємозв'язок в межах конкретної організаційної структури, при чому вважається, що процес функціонування системи обумовлений не стільки властивостями її окремих елементів, скільки властивостями самої структури (наприклад, в Україні відсутність інституційної структури забезпечення етнонаціональної політики довгий час дестабілізувала етнополітичну систему); 4) множинність, що означає застосування безлічі моделей з різних галузей науки для аналізу окремих елементів і системи в цілому (у попередньому підрозділі нами було здійснено спробу застосування математичної моделі бінарних відношень до аналізу етнополітичної стабільності); 5) системність як властивість об'єкта мати ознаки системи [5].

Отже, для вивчення етнополітичної стабільності як різновиду політичної стабільності необхідно звернутися до цієї категорії та її місця в політичній системі за допомогою запропонованої методоло-

гії — системного аналізу. Одразу зауважимо, що політична стабільність у західних студіях розглядається здебільшого як складова соціальної стабільності — Е. Дюргеймом, М. Вебером, В. Парето. Під політичною стабільністю узагальнено розуміють баланс соціальних груп, політичних сил, за якого вони не можуть суттєво змінити політичну систему у своїх інтересах — таким чином забезпечується стан відносної рівноваги інтересів суспільних груп та політичних акторів. І західні, і вітчизняні дослідники підкреслюють важливу роль держави та її інститутів у забезпеченні політичної стабільності.

В теоріях винахідників політичної системи Д. Істона та Г. Алмонда важливу роль виконував аналіз політичної системи з точки зору функціональності. Г. Алмонда, на відміну від Д. Істона, цікавив не стільки аналіз процесів, що відбуваються в системі, скільки визначальне значення стійких структур політичної системи. Г. Алмонд припускав, що здатність політичної системи впливати на суспільство й одночасно підтримувати стабільність залежить від спеціалізації ролей і функцій політичних інститутів, які є сукупністю взаємозалежних елементів. Кожен елемент структури (держава, партії, еліти, право) виконує життєво важливу для всієї системи функцію. І це дозволяє розглядати систему в термінах «збереження», «зміна» і «адаптація», що характеризують підтримання політичної системи у стабільному стані [6, p. 189].

Тому, з точки зору вивчення політичної стабільності нас більше цікавить теоретичний підхід Д. Істона, а не структурно-функціональний Г. Алмонда. Д. Істон таким чином описував підтримання стану стабільності політичною системою: «Якщо система не наближається до стану ентропії — а ми припускаємо, що це не нехарактерно для більшості політичних систем — функції входу повинні продовжувати виконуватися. Без виконання функцій входу система на працює. Без виконання функцій виходу, ми не можемо ідентифікувати, що система працює» [7, p. 392]. Якщо припустимо, що підтримання стабільності в самій політичній системі є іманентною функцією політичної системи, то від її виконання залежить самозбереження політичної системи. Інакше їй загрожує ентропія. Функція підтримання стабільності притаманна всім системам, що демонструють тривале збереження у часі, тому стабільність одночасно характеризується як властивість, ознака, характеристика системи і як її стан, що може бути не зовсім вірно в межах методологічного підходу системного аналізу.

У політичній системі, зазвичай, розрізняють п’ять структурних груп елементів: політичні інститути, політичні відносини, політичні норми,

політичну свідомість і політичну культуру [8, с. 32]. Виходячи з аналізу структури, виокремлюють організаційно-інституційну, регулятивну, функціональну, комунікативну та духовно-ідеологічну підсистеми політичної системи. Зауважимо, що це лише один варіантів виокремлення підсистем політичної системи, але на їх прикладі можна з'ясувати роль підсистем у забезпеченні виконання функції політичної стабільності. В переважній більшості політичних систем завдання підтримання політичної стабільності покладається на: інституційну підсистему, до якої входять держава та органи влади, політичні партії, громадсько-політичні організації, церква, органи місцевого самоврядування та регулятивну підсистему, яку утворюють сукупність політичних норм (що напрацьовуються державою та суспільством), традицій, за допомогою яких здійснюється регулювання політичних відносин.

Однак всі інші підсистеми також беруть участь у виконанні функції підтримання політичної стабільності. Функціональна підсистема політичної системи знаходить відображення у політичному процесі й політичному режимі. Останній визначає особливості політичної стабільності. Комунікативна підсистема задає формат політичних відносин, тобто тих зв'язків між людьми та їх спільнотами, які складаються у процесі реалізації влади або з її приводу. Інформаційно-комунікативна підсистема відіграє провідну роль у підтриманні стабільності з огляду на її значення (Інтернету та інших ЗМІ) в сучасному світі. Духовно-ідеологічну підсистему політичної системи складають політична свідомість і політична культура, які також впливають на підтримання політичної стабільності з огляду на свої особливості. Політична свідомість більшості громадян нестабільних політичних суспільств, зокрема тих, що перебувають в стані революції або війни суттєво відрізняється від стабільних за кількісними та якісними показниками. Інколи кількість підсистем політичної системи обмежують чотирма: організаційно-інституційною, яку, в свою чергу, розподіляють на організації (громадянське суспільство, суспільно-політичні рухи) та інститути (парламентаризм, партії, громадянство); нормативно-регулятивною; комунікативною; культурно-ідеологічною [9].

Дослідники не відокремлюють підтримання стабільності політичної системи в окрему функцію окремої підсистеми. В цьому контексті важливо розмежовувати стабільність політичної системи та політичну стабільність в державі або суспільно-політичну в суспільстві. Попри тотожність (наприклад стабільність політичної системи в більшості випадків означає політичну стабільність в державі), стабільність політич-

ної системи і більше науковим, теоретичним конструктом, що дозволяє досліднику аналізувати політичну систему як об'єкт, що перебуває у стані нестабільності/стабільності. Тоді як політична стабільність, виходячи з розуміння політичної системи у засновників-теоретиків методу, стосується як держави, що є елементом політичної системи, так і суспільства, що вважається зовнішнім середовищем відносно політичної системи. Це ускладнює розуміння та визначення етнополітичної стабільності, яка однозначно стосується, окрім вищезгаданих структур (держави, суспільства), також і етноспільнот.

Дослідники поділяють системи на закриті та відкриті залежно від взаємодії з зовнішнім середовищем. Система класифікується як відкрита, якщо вона обмінюється з зовнішнім середовищем матеріальними потоками, енергією, інформацією або іншими ресурсами. Відкритість системи означає, що система в процесі функціонування взаємодіє з іншими політичними системами: зазнає впливу інших систем і/або сама впливає на функціонування інших систем. У випадку, якщо жодні потоки ресурсів не перетинають кордони системи, то система розглядається як закрита. Згідно з принципами самоорганізації та ускладнення структури будь-яка демократична політична система повинна бути відкритою. Закрита система кінцевому підсумку доходить до стану максимальної ентропії і припиняє еволюцію. Серед політичних систем до закритих належать політичні системи з тоталітарним або авторитарним режимом, але навіть ці системи вважаються закритими лише умовно, оскільки взаємодія з зовнішнім середовищем повністю не припиняється. Прикладом таких політичних систем можуть бути авторитарні та тоталітарні режими КНДР, Куби, Російської Федерації, які обмежено взаємодіють з іншими політичними системами. Етнополітична система належить до відкритих динамічних систем, оскільки взаємодіє з зовнішнім середовищем. Політична та етнополітична системи є, в свою чергу, підсистемами систем вищого рівня. Тоді, як підсистема не може бути закритою в принципі: всі підсистеми відкриті, оскільки обов'язково обмінюються з іншими підсистемами хоча б одним ресурсом, формуючи єдину систему вищого порядку.

Відповідно до теорії застосування синергетики до аналізу політичних систем О. Максимової, характеристика політичної системи як динамічного утворення передбачає, що система знаходиться під впливом різних зовнішніх сил, в результаті дії яких вона змінюється в часі. В цілому динамічні стани систем протиставляються станам відносної рівноваги [10, с. 47], вони є стабільними. Тоді як нестабільні стани системи є

одним з окремих випадків прояву системної динаміки. Загалом самоорганізація в складних системах, перехід від одних структур до інших, виникнення нових рівнів організації неодмінно супроводжуються порушенням симетрії. Самоорганізація в складних і відкритих системах, до яких належать соціальні системи, призводить до необоротного руйнування старих і до виникнення нових структур і систем.

Безумовно, елементи політичної системи зацікавленні в її збережені, підтриманні в стабільному стані та розвитку. Д. Істон стверджує, що структурні елементи системи глибоко прив'язані до системи та її ідей і демонструють схожу поведінку, спрямовану на мінімізацію дестабілізаційної дії зовнішнього середовища. Приклад — революціонери, що приходять до влади і намагаються придушити революцію, стабілізуючи ситуацію. Для підтримки системи її елементи (суб'єкти, підсистеми) використовують цілу низку механізмів, які Д. Істон зводить до політичної спільноти, політичного режиму та органів влади — рівнів політичної системи, які підтримують її функціонування [11, p. 29]. Якщо роль політичного режиму та органів влади у підтриманні політичної системи у стабільному стані зрозуміла, то вплив політичної спільноти на збереження політичної системи демонструє Революція гідності в Україні, під час якої частина елементів політичної системи (партій, органів місцевої влади, правоохоронних органів) підтримувала колишню політичну систему, тоді як інша частина стала на бік громадянського суспільства, що вимагало її повної трансформації.

В кожному конкретному суспільстві формується специфічна політична система, що задається складовими елементами — традиціями, інститутами, політичними цінностями, які відрізняються в різних суспільствах. Наразі етнополітологи не ставлять собі за мету чітке відмежування етнополітичної системи, встановлення її кордонів. Політична, етнополітична дійсність є динамічною, перебуває у постійній трансформації та взаємозв'язку з іншими структурними елементами системи більш високого порядку.

Це підтверджують труднощі з чітким виокремлення функцій політичної системи, де ми не знаходимо поняття стабільності. Так, політична система здійснює функції: конверсії, тобто перетворення суспільних вимог у політичні рішення; адаптації, тобто пристосування політичної системи до нестабільних умов суспільного життя; мобілізації людських і матеріальних ресурсів (грошових коштів, виборців і т. д.) для досягнення політичних цілей; захисту (охоронна функція) — захисту суспільно-політичного ладу, його вихідних базових цінностей і прин-

ципів; зовнішньополітичну — встановлення і розвиток взаємовигідних відносин з іншими державами; консолідаційну — узгодження колективних інтересів і вимог різних соціальних груп; розподільну — створення і розподіл матеріальних і духовних цінностей. Попри те, що всі ці функції спрямовані на підтримання політичної системи в стабільному стані, лише деякі з них передбачають забезпечення політичної стабільності. Це більшою мірою охоронна, консолідаційна та зовнішньополітична функції.

Теорія політичних систем протягом десятиліть існування удосконалювалася, але суттєво не переглядалася, тому вивчення головних постулатів її теоретиків-засновників є конче необхідним для розуміння місця та значення політичної, а тим більше етнополітичної стабільності у системі. Як зауважує О. Максимова, класичні моделі політичних систем (Д. Істона, Г. Алмонда, К. Дойча) відображають стабільний (рівноважний) аспект функціонування системи, тоді як політичні кризи і інші прояви нестабільності системи не знаходять пояснення в цих моделях. Дослідниця вважає за необхідне створення таких моделей політичних систем, які враховували б і пояснювали поведінку системи в нестабільних станах на основі синергетичного підходу [12, с. 47]. Але оскільки він не дає можливості спрогнозувати траєкторію розвитку політичної системи під час біфуркації, це ставить під сумнів створення таких моделей політичних систем.

Етнополітична стабільність є складним явищем, що дозволяє досліднику застосувати цілу низку методів під час вивчення його вимірів. За допомогою загальної теорії систем, системного аналізу, методу системної декомпозиції та теорії політичних систем було доведено, що етнополітична стабільність є невід'ємною властивістю, ознакою етнополітичної системи, яка, в свою чергу, є різновидом політичної системи, тому їй притаманні більшість рис політичної системи. Зокрема, такі як здатність до самоорганізації та еволюції, відкритість, нелінійність, динамічність, ієрархічність, наявність позитивних та негативних зворотних зв'язків, покликаних стабілізувати етнополітичну систему. Як будь-яка політична система, етнополітична система має складну структуру і виконує низку функцій, серед яких вказано на важливість забезпечення етнополітичної стабільності.

Список використаних джерел:

1. Загорський В. С. Синергетика і економічна теорія / В. С. Загорський [Електронний ресурс] // Демократичне вря-

дування. — Вип. 6. –2010. — Режим доступу: http://www. lvivacademy. com/visnik6/fail/Zagorskyj. pdf.
2. Рузавин Г. Концепция самоорганизации в науке / Г. Рузавин // Концепции современного естествознания. — М.: Юнити, 2007.
3. Ціцуашвілі Н. І. Етнополітичний вимір національної безпеки / Н. І. Ціцуашвілі // Політологічний вісник. — К.: ІНТАС, 2010. — Вип. 50.
4. Живицкая Е. Декомпозиция систем [Електронний ресурс] / Е. Живицкая // Лекции и учебные пособия по системному анализу. — Режим доступу: http://victor-safronov. ru/systems-analysis/lectures/zhivickaya/17.html.
5. Дубовский С. Лекции по общей теории систем [Електронний ресурс] / С. Дубовский // Лекции и учебные пособия по системному анализу. — Режим доступу: dp-beg. narod. ru/syst. doc.
6. Almond G. A Developmental Approach to Political Systems / G. Almond // World Politics. — 1965. — Vol. 17. — No. 2.
7. Easton D. An approach to the analysis of political systems / D. Easton // World Politics. — 1957. — Vol. 9. — No. 3.
8. Фарукшин М. Политическая система общества / М. Фарукшин // Социально-политические науки. — 1991.- № 5.
9. Понятие и функции политической системы [Електронний ресурс] / Энциклопедия Экономиста. — Режим доступу. — http:// www. grandars. ru/college/sociologiya/politicheskaya-sistema. html.
10. Максимова О. Використання синергетики у дослідженні політичних систем / О. Максимова // Вісник СевНТУ. — Вип. 100. — 2009.
11. Easton D. An approach to the analysis of political systems / D. Easton // Political System and Change. — Princeton University Press, 2014.
12. Максимова О. Використання синергетики у дослідженні політичних систем / О. Максимова // Вісник СевНТУ. — Вип. 100. — 2009.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2015 р.

Асланов С. А. Этнополитическая стабильность сквозь призму теории политических систем

Доказано, что методологический инструментарий теории политических систем, системный анализ, в частности системная декомпозиция, лучше позволяют изучить роль и значение этнополитической стабильности в этнополитической системе. Как любая политическая

система, этнополитическая система имеет сложную структуру и выполняет ряд функций, среди которых указано на важность обеспечения этнополитической стабильности.
Ключевые слова: этнополитическая стабильность, политическая система, системный анализ.

Stelas A. Aslanov. Ethnopolitical Stability in the Light of the Theory of Political Systems

It is proved that the methodological tools of political theory, system analysis, system decomposition in particular, allow to explore the role and importance of ethnopolitical stability in the ethnopolitical system in the best way. Like any political system, ethnopolitical system has a complex structure and performs a number of functions, including the importance of ethnopolitical stability maintaining was specified.
Keywords: ethnopolitical stability, political system, system analysis.

УДК 327:314.15:28–4] 061.1 ЄС

Лукашук Я.

Студентка IVкурсу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ МІГРАЦІЇ ДО ЄС

У статті аналізуються соціальні наслідки мусульманської міграції до країн Європейського Союзу, як чітко виражені на даний момент, так і потенційно можливі.

Ключові слова: Європейський Союз, міграція, мусульмани, демографічна ситуація, ідентичність, дискримінація.

Після Другої світової війни країни Європи для вирішення проблеми нестачі робочої сили вирішили залучити мігрантів, що приїздили переважно з їхніх колишніх колоній. Великобританія стала притулком для вихідців з Індії та Пакистану, Франція приймала магрибінців, а Нідерланди поповнились представниками Індонезії. Це прийнято вважати першою хвилею міграції мусульман до Європи (1950-ті рр.). Другу хвилю пов'язують із початком 1960-х, коли були підписані двосторонні домовленості (Німеччини з Туреччиною та Франції з Алжиром), які серед іншого передбачали повернення трудових мігрантів на батьківщину [1; 2].Третій потік мусульман припадає на початок 1990-х років, основу якого складали біженці та шукачі політичного притулку: з Туреччини та Боснії — у ФРН, з Алжиру — у Францію, з країн Близького Сходу — до Великобританії, з усіх ісламських країн потроху — до Швеції і Нідерландів, а також в Австрію, Данію, Фінляндію і т. д. [3] Виділяють також четверту групу мігрантів з мусульманських країн, що є активною на сучасному етапі. Це бізнесмени, висококваліфіковані фахівці з ісламських регіонів (Іран, Філіппіни, арабський Близький Схід), а також студенти, що навчаються в престижних європейських закладах та потім залишаються працювати в країні навчання.

Із самого початку європейські лідери не замислювалися над питанням інтеграції мігрантів у приймаючі суспільства, оскільки розраховували на їхній тимчасовий характер. Та після того, як із усіх приїжджих турків у Німеччину до своєї країни повернулася лише половина, а ті, хто зали-

шився, вирішили перевезти ще й свої сім'ї (1970-ті рр.), яскраво постала проблема їхньої адаптації до умов життя європейців [1].

За різними підрахунками (не всі європейські держави включають графу «віросповідання» в статистику) сьогодні в Європі проживає від 15 до 24 млн. мусульман (більшість джерел вказують на цифру 20 млн.), тобто понад 4% від загальної кількості населення на континенті. Найбільше число їх у Франції (до 8 млн. осіб, 9% населення), Німеччині (від 3 до 3,5 млн., 4%), Великобританії (3,3 млн., 4%) та у Нідерландах (1 млн., 5%) [4]. Загальна чисельність нелегальних мігрантів в Європі становить від 5 до 7 млн. чоловік (переважають Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, у кожній з яких налічується до 1–1,5 млн.), і щорічно це число зростає на 100 тисяч. Рекордним для Європейського союзу в цьому плані став 2011 рік, рік «арабських революцій», коли тільки за перші дев'ять місяців було зафіксовано майже 113 тисяч незаконних перетинів кордонів ЄС. Сьогодні ця тенденція продовжується, основне навантаження традиційно припадає на Італію, при чому масові загибелі африканців під час дороги із Лівії, Сомалі та Сирії (у 2014 році щонайменше 3,5 тис. людей потонули) мігрантів не зупиняють [5].

Найбільш очевидні наслідки всезростаючої міграції мусульман до Європи стосуються демографічної ситуації на континенті. По-перше, за умов збереження низького рівня народжуваності (1,4 дитини на сім'ю) та без урахування імміграції, чисельність європейців до 2050 р. зменшиться до 600 млн. (у порівнянні з 741 млн. у 2014 р.) [6; 7]. Середній рівень народжуваності серед європейських мусульман, навпаки, дуже високий (3,6 дитини на сім'ю), через що прогнозують подвоєння їх чисельності через 20–30 років [7].

По-друге, відбуваються зміни в соціально-економічній структурі населення. Рівень освіченості серед мусульманського населення, навіть у другому та третьому поколіннях, залишається доволі низьким, що погіршує їхні шанси працевлаштування та високого заробітку. Як наслідок, мусульмани поповнюють прошарок бідного населення. Це, часто у поєднанні з небажанням працювати, робить їх залежними від соціальних виплат, що також негативно відзначається на бюджеті європейських країн (більше половини мусульман Британії безробітні, що обходиться бюджету країни у понад 8,5 млрд. фунтів щорічно [8]). Більше того, розхитуванню соціальної стабільності в регіоні сприяють масові напливи біженців та шукачів політичного притулку з охоплених революціями країн Північної Африки та Близького Сходу.

По-третє, прослідковується серйозна зміна етно-конфесійного складу, в тому числі за рахунок добровільного переходу європейських християн в іслам (щороку 4 тис. італійців, 4,5 тис. німців та 5 тис. британців) [9, 10]. Більше того, постійно збільшується кількість мечетей (зараз у Німеччині налічується 2350 мечетей, у Франції — 2100), в деяких випадках через перетворення в мечеті методистських, лютеранських і католицьких церков. На додачу до цього, активно діють мережі з вербування воїнів джихаду, до лав яких потрапляють як мусульманські громадяни європейських країн, так іноді й корінні європейці, зокремамолодь. Загалом даний аспект є особливо негативним і навіть небезпечним, оскільки загрожує появою міжконфесійних конфліктів і протиріч, втратою європейської та формуванням нової етно-культурної ідентичності [3]. Процес цей обіцяє бути болючим і неприємним, так як його локомотивом стануть саме радикально налаштовані ісламісти.

З іншого боку, не варто переоцінювати потенційні наслідки присутності великої мусульманської діаспори в Європі хоча б через те, що ця група населення дуже неоднорідна і не являє собою консолідовану єдність через національно-етнічні, конфесійні, ідеологічні та інші бар'єри. По-перше, далеко не всі мусульмани в Європі є практикуючими, а не номінальними [3], тобто дотримуються усіх канонів, регулярно відвідують мечеть тощо (таких тільки 16% [11]). По-друге, існують традиційні вікові протистояння між різними етнічними групами: турків з арабами, арабами і берберами, пуштунами і белуджи серед пакистанців, курдами та їхніми співгромадянами (турки, іранці тощо). По-третє, конфесійне різноманіття та боротьба: шиїти та суніти, які поділяються ще на низку напрямків. Через відсутність інституціоналізованого духовенства та ієрархії мусульманські організації ведуть боротьбу швидше між собою, а не із представниками іншої релігії. По-четверте, ідеологічний плюралізм (ліві і праві, релігійні і секуляризовані, ліберали і консерватори і т. д.), соціально-економічні та гендерні відмінності [3].

Доволі серйозним є вплив на ринкові процеси країн Європи. Потреба у додатковій робочій силі не є постійною, а небажання мігрантів повертатись на батьківщину створює додатковий тиск на ринок праці, підвищує безробіття та знижує рівень заробітної плати. Крім того, певні сфери зайнятості мігранти практично «зарезервували за собою». Проте основну загрозу становлять нелегальні мігранти, які часто займаються такою ж нелегальною діяльністю. Найбільш значимий сегмент цієї економіки Європи представляє собою наркоторгівля (у ній зайнято 1/5 усіх нелегальних мігрантів), що йде з Південно-Східної Азії, а через Косово

і Чехію товари направляються в інші країни Європи [4]. Безсумнівно, це не сприяє поширенню стабільності на континенті.

Однією із відмінних соціокультурних рис мусульманського суспільства, що сформувалася під впливом багатьох чинників, є прийнятність та навіть схильність до насильства, яка особливо виділяється в молодіжному середовищі. Показовим є те, що саме представники другого та третього поколінь мусульман, що вже виросли в певній європейській країні та мають громадянство, сповідують, як правило, більш радикальні погляди, ніж перше покоління [1]. Пояснюється це тим, що їхні очікування значно переважають реальні можливості для самореалізації, що обумовлює більшу агресивність молодих мусульман і перешкоджає їх нормальній інтеграції. Взаємно вороже ставлення виливається у масштабні безпорядки, «racialriots» як їх називають у Великобританії, що супроводжуються підпалами і мародерством [3]. Примітно, що останнім часом також збільшилась кількість насильницьких дій та нападів по відношенню до мусульман з боку радикально налаштованих європейських націоналістів через зростання ісламофобії.

Відмова мусульман від інтеграції в приймаючі суспільства, з одного боку, та де-факто їх дискримінація стосовно працевлаштування, разом із негативним і подекуди ворожим ставленням європейців (через помилкову асоціацію усіх мусульман з ісламськими радикалами), з іншого, як взаємопов'язані процеси сприяли процесу формування анклавів компактного проживання, «добровільних гетто» мусульманських громад в Європі, що почали виникати в спальних районах великих міст під час економічного буму 1960-х [3]. Наприклад, 2/3 британських мусульман проживають в районі Великого Лондона, 1/3 французьких — у Парижі та його передмістях, 1/3 німецьких — в промисловому районі Рур [11]. В умовах таких «паралельних суспільств» сповідувачам ісламу вдається жити згідно з власними традиціями і переконаннями, слідуючи законам шаріату, що відкидає необхідність інтеграції і, тим більше, асиміляції. Також у кожній європейській країні діють різні ісламські організації — ще один осередок зближення та об'єднання мусульман.

Чим чисельнішими та краще організованими стають об'єднання мусульман в Європі, тим більше прав вони вимагають, підриваючи державно-правові основи та національну ідентичність певного суспільства. У Швейцарії, наприклад, група юристів мусульманського віросповідання виступили з критикою швейцарського прапора, заявляючи, що білий хрест суперечить нинішнім принципам мульти-

культурності цієї держави та ображає честь та гідність мусульман, які там проживають [12].

Усі вище перераховані прояви і наслідки присутності мусульман спричинили розвиток ісламофобії у європейців. Побоювання перед «ісламізацією» Європи мають подвійний характер: страх перед політичним домінуванням ісламу та побоювання його культурних властивостей. У першому випадку людям здається, що збільшення частки мусульман рано чи пізно призведе до зміни конституційного ладу європейських держав. У другому випадку мова йде про те, що, чим більше в Європі буде мусульман, тим вище ймовірність витіснення європейських норм, цінностей і способу життя неєвропейськими, імпортованими з країн ісламського світу [5].

Іншим питанням є те, наскільки виправдані такі страхи. Щодо політичного аспекту: хоч іслам поступово перетворюється в більш політично організовану силу, демонтаж ліберальної демократії на користь якогось варіанту халіфату не загрожує Європі вже з тієї причини, що такого сценарію не бажають самі європейські мусульмани (за винятком нечисленних груп ісламських фанатиків). Мусульманський електорат підтримує виключно партії політичного мейнстріму [6]. Можливість «культурної ісламізації» Європи теж значно перебільшена. Навіть чисто демографічних причин: частка мусульман у структурі населення ЄС зараз становить 4% і при збереженні високих темпів народжуваності серед мусульман через двадцять років ця частка зросте до 6–8%. Навіть якщо екстраполювати сьогоднішню демографічну динаміку ще на чверть століття вперед (чого, до речі, робити не можна, оскільки репродуктивна поведінка нового покоління не повторює репродуктивної поведінки батьків), частка мусульман в Євросоюзі не перевищить 15%. Для встановлення культурної гегемонії цього явно недостатньо [3].

Крах політики мультикультуралізму призвів, як це не дивно, до розколу всередині самих європейських спільнотах. Хоча більша частина їх виступають проти будь-якої дискримінації стосовно вихідців з інших країн, але згідно Transatlantic Trends Report за 2005 р., 51% європейців стверджують, що особисто зіткнулися з негативними наслідками присутності іммігрантів і біженців [3]. Як наслідок, значно активізуються праві та ультраправі політичні сили, закликаючи до збереження національних цінностей і традицій та протидії мігрантам, що є досить радикальними у своїх методах.

Серед інших, більш позитивних наслідків, можна виділити міжкультурний та міжцивілізаційний діалог, який хоч і не завжди, але вдається,

а також обмін традиціями та цінностями, розвиток толерантності, терпимості та взаєморозуміння. На додачу до цього, це стимулює консолідацію європейців (через усвідомлення глибоких відмінностей між двома цивілізаціями) заради подолання спільних проблем. Більше того, хоча більшість європейських держав є світськими, католицька чи протестантська церква, в залежності від країни, утримує доволі міцні позиції, тому конкуренція з боку ісламу зможе дещо послабити його.

Отже, соціальні наслідки мусульманської міграції до ЄС мають переважно негативний характер. Зважаючи на об'єктивні темпорально-просторові та демографічні чинники, вони набудуть критичної актуалізації лише через кілька десятків років. Тому як національні уряди країн-членів, так і спільні установи ЄС ще мають певний запас часу для вироблення більш гнучкої та дієвої стратегії інтеграції мусульманських мігрантів до спільноти європейських націй.

Список використаних джерел:

1. Понамарева А. Мусульмане Европы: прогрессирующий фактор страха [Електронний ресурс] − Режим доступу: https://ecocrisis. wordpress. com/civilization/euromusulman/
2. Демографическая революция в Европе: миграция как орудие глобализации [Електронний ресурс] − Режим доступу: http:// communitarian. ru/publikacii/evropa/demograficheskaya_ revolyuciya_v_evrope%3A_migraciya_kak_orudie_globalizacii/
3. По три «Титаника» в год: Как гибнут мигранты по пути в Европу [Електронний ресурс] − Режим доступу: https://slon. ru/ posts/50594
4. Population of Europe 2014 [Електронний ресурс] − Режим доступу: http://www. worldpopulationstatistics. com/population-of-europe-2014/
5. Кондратьева Т. С. Мусульмане в Великобритании: социализация или обособление? / Т. С. Кондратьева. — М.: ИНИОН РАН, 2008.
6. Филиппова Е. Французы, мусульмане: в чем проблема? // Этнографическое обозрение. — 2005. — № 3. — С. 20–38.
7. Мусульманский «устав» для Европы [Електронний ресурс] − Режим доступу: http://www. right-world. net/news/1160
8. Погорельская С. В. Прощание с мультикультурализмом / С. В. Погорельская // Актуальные проблемы Европы. — М.: ИНИОН РАН, 2006. — №1. — С. 90–114.

9. Погорельская С. В. Мусульмане в Германии. Специфика интеграции / С. В. Погорельская // Актуальные проблемы Европы. — М.: ИНИОН РАН, 2008. — №1. — С. 146–176.
10. Трофимова О. Мусульмане и ислам в Западной Европе / О. Трофимова // Мировая экономика и международные отношения. — 2009. — №10. — С. 52–62
11. Хенкин С. М. Интеграция мусульман в Европе: политический аспект /С. М. Хенкин, И. В. Кудряшова // Полис. Политические исследования. — 2015. — № 2. –С. 137–155.
12. Захарченко А. Исламские общества внутри Евросоюза? [Електронний ресурс] //Международные процессы. — 2003. — № 34 (3435). Режим доступу: www. intertrends. ru/fourteen/007/htm

Стаття надійшла до редакції 07.02.2015 р.

Лукашук Я. Социальные последствия мусульманской миграции в ЕС

В статье анализируются социальные последствия мусульманской миграции в страны Европейского Союза, как определённо выраженные на данном этапе, так и потенциально возможные.
Ключевые слова: Европейский Союз, миграция, мусульмане, демографическая ситуация, идентичность, дискриминация.

Lukashuk Y. Social effects of muslim immigration into the eu

This article analyzes the social effects of Muslim immigration into the European Union, both clearly expressed at the moment and potentially possible.
Keywords: the European Union, migration, Muslims, demographic situation, identity, discrimination.

УДК 327 (477)

Панченко М.

Студент IV курсу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗРОСТАННЯ НОВИХ ЦЕНТРІВ СИЛИ: МАНІЯ БАГАТОПОЛЯРНОСТІ

У статті розглядаються основні тенденції боротьби за лідерство у сучасній системі міжнародних відносин. Також проаналізовано конкретні типи акторів і потенційно нові формати їх співробітництва у боротьбі за роль у формуванні нової системи міжнародних відносин.

Ключові слова: лідерство, система міжнародних відносин, біполярність, регіональне лідерство, нові центри сили, Російська Федерація, Китай, безпекові виклики.

Після подій 1991 року, внаслідок яких від біполярної системи залишився лише один полюс — Сполучені Штати Америки — перед світової науковою спільнотою постало питання про те, в якому ракурсі розглядати нову систему міжнародних відносин. Загалом, політики та науковці розподілилися між двома основними думками, перша з яких говорила про те, що система міжнародних відносин просто стала моно полярною за умови зникнення другого полюсу та за умови об'єктивного випереджання США абсолютно всіх інших конкурентів. Друга ж точка зору стриманіше оцінювала можливості США і називала нову систему міжнародних відносин багатополярною.

Аналізуючи другий з вищевказаних сценаріїв, доцільно розглянути кілька основних тенденцій. Першою з таких є певна змагальність між кількома державами-конкурентами за заміщення ролі СРСР в колись біполярній системі міжнародних відносин. Тут йдеться, в першу чергу, про сперечання таких державних акторів, як Росія та Китайська Народна Республіка за статус основного опонента США, про що детальніше йтиметься трохи нижче. Другою вартою уваги тенденцією є більш яскрава вираженість, порівняно з періодом біполярної системи, феномену регіонального лідерства, загальне підвищення ролі та значення регіонального лідерства як інструменту вираження амбіцій та впливу порівняно з періодом холодної війни. Третя тенденція, яку варто розглянути, стосується

природи акторів, що намагаються стати новими центрами сили. На сьогодні в цьому питанні можна відмітити два основні тренди — збільшення ролі, умовно кажучи, «колегіальних центрів» сили та диверсифікація форматів таких «колегіальних центрів» з наголосом на неформальну природу.

Що стосується першої серед згаданих вище тенденцій, то в її розрізі доцільно проаналізувати такі країни, як Китайська Народна Республіка та Російська Федерація. На це є одразу кілька причин. По-перше, судячи з багатьох ознак, світ, імовірно, повільно рухається до нової біполярності, що хоч, можливо, і не є сьогодні аж настільки очевидним, проте в порівнянні зі станом речей на початок 1990-х років, коли нова система міжнародних відносин тільки виникла, проглядається достатньо чітко. По-друге, сама концепція біполярності, окрім того, що передбачає наявність лише двох-трьох центрів сили, говорить також про те, що між державами, які є полюсами у біполярній системі, та державами, що змушені групуватися навколо одного з таких центрів, повинен бути значний розрив у ресурсному, економічному та, особливо, військовому потенціалі. Такі можливості на сьогоднішній день ми бачимо саме (і, фактично, лише) у Китаю та Росії. В той час, коли російський економічний потенціал все ж становить окреме спірне питання, китайська економіка ще в 2013–2014 роках обігнала за своїми обсягами американську, а військовий потенціал обох держав (тобто, Російської Федерації та Китайської Народної Республіки) підійшов впритул до світового лідера — Сполучених Штатів Америки. Так, за даними Стокгольмського інституту дослідження проблем миру, і потужність збройних сил, і об'єм витрат на оборону в КНР та РФ забезпечують цим державам друге та третє місце в світовому рейтингу відповідно [2; 4]. Останнім аргументом з цього приводу є адекватне співвідношення між можливостями та амбіціями обох цих країн щодо власної ролі в системі міжнародних відносин.

В контексті даного тренду дуже цікаво звернути увагу ще і на той факт, що наразі Китай та Росія тримають спільний фронт проти Сполучених Штатів. Про це свідчить ціла низка факторів. Найбільш очевидним та конкретно вираженим індикатором стала економічна та фінансова сфера, адже Росія потроху якщо не переорієнтовується, то, щонайменше, серйозно перестраховується і дуже значним чином поглиблює свою співпрацю з Китаєм. Складається ситуація взаємодоповнюваності, коли Росія, багата на сировину, співпрацює з більш індустріально розвинутим Китаєм [6]. Так, тут можна згадати газову угоду, нещодавно

укладену між Китаєм та Росією, яка вразила світ своїм амбітним об'ємом. Крім того, йдеться про переорієнтацію фінансових ринків на схід, в рамках чого, для прикладу, серйозно розглядалася можливість злиття Московської та Пекінської бірж, а також перехід на розрахунки у юанях, що для Росії в умовах нестабільності валюти та в умовах наявності обмеженого інструментарію у фінансових відносинах з Заходом є достатньо вигідним.

Разом з тим, потрібно наголосити, що на мою думку співпраця Китайської Народної Республіки та Російської Федерації у їх балансуванні Сполучених Штатів Америки є лише тактичним, але аж ніяк не стратегічним союзом. Обидві держави мають свої претензії та амбіції, що, очевидно, не передбачають ділення статусу з ким-небудь. Так, Росія не лише відчуває історичну відповідальність за те, щоб відновити свій статус полюсу, але і розпалює антагонізм між Сходом та Заходом, ідучи на такі кроки, як, наприклад, у 2008 році в Грузії, зараз — в Україні, і тому подібне, що є абсолютно чіткою маніфестацією своїх амбіцій. В той же час Китай, що раніше (зрештою і зараз, просто сьогодні його політика не зводиться лише до цього) послуговувався тактикою «тихого проникнення» сьогодні почав голосніше заявляти про себе. Свідченням цьому може бути нетипова ще кілька десятків років тому агресивність Китаю з територіальних питань (окрім того, що стосується Тайваню, але то принципова річ з самого початку існування КНР) по відношенню до багатьох сусідів, взяти хоча б територіальні спори з Японією через острови Сенкаку або з В'єтнамом через Парасельські острови. Окрім того, сам факт відкриття китайської військової бази в Гвадарі говрить про те, що Китай вибудовує потужності для масштабніших цілей, ніж просто економічний вплив на міжнародній арені [5].

Друга тенденція, яку варто розглянути, це тенденція до збільшення ролі регіонального лідерства. Саме цеє найбільш чітким, частим та таким, що найшвидше розвивається вираженням державних амбіцій лідерства. Можна говорити про достатню велику кількість регіональних лідерів, що на сьогоднішній день наполегливо працюють над своїм статусом, проте основними, мені здається, є чотири держави — це Індія, Саудівська Аравія, Німеччина та Бразилія.

Що стосується Індії, то її підйом як регіонального лідера дуже чітко спостерігається останні кілька десятиліть. Так, конкретні кроки індійського уряду дозволяють цій країні заявити про себе в новій якості. Перш за все, це набуття ядерної зброї, яке відбулося в 1998 році, одночасно з тим, як це сталося в Пакистані. З огляду на ексклюзивність членства

в ядерному клубі ця подія стала серйозним кроком вперед. Крім того, на початку 2000х Індія відкрила свою першу військову базу за кордоном. Нею стала база військово-повітряних сил в місті Айні, що в Таджикистані. Цей крок просуває Індію до посилення регіонального лідерства одразу в кількох аспектах. По-перше, це прагнення краще контролювати зони нестабільності в регіоні, що, по суті, є заявкою на більш значну (і визначну) роль в регіональних безпекових процесах. В першу чергу, в даному контексті йдеться про Пакистан та Афганістан. По-друге, розміщення військово-повітряної бази саме в Таджикистані, в безпосередній близькості до регіону, багатого на паливні ресурси та регіону, що усіяний інфраструктурою їх транспортування, говорить про претензії Індії на участь у співробітництві в даній сфері. Ну і по-третє, Таджикистан знаходиться за межами Південної Азії, тож сам факт розміщення бази в країні Центральної Азії, що є, по суті, виходом за межі регіону, теж багато що каже про наміри Індії.

Наступною державою про яку потрібно згадати, є Бразилія. Амбіції і можливості цієї держави до регіонального лідерства базуються на кількох речах, серед яких, в першу чергу, протиставлення в регіоні себе Сполученим Штатам, участь у Меркосур, де Бразилія є беззаперечним лідером (тут важливо згадати про досягнення Меркосур в економічній співпраці з ЄС), претензії на постійне місце в Раді Безпеки ООН, а також участь у організації БРІКС [1]. Складається враження, що багато в чому ідея регіонального лідерства Бразилії бере свій початок «від супротивного», проте певний об'єм об'єктивних можливостей в неї справді є.

Що стосується регіонального лідерства Саудівської Аравії, то прагнення до нього продиктоване не лише амбіціями держави, а й об'єктивними потребами мати сильного лідера в настільки сильному регіоні. Інша справа, що, будучи чи не найбільшою, наймогутнішою та — що дуже важливо особливо в цьому регіоні — найстабільнішою державою Близького Сходу, Саудівська Аравія найкраще підходить на цю роль. Перед лицем викликів, першими з яких є контроль енергетичного ринку, ненадійного в своїй неслухняності Ірану, військові загрози зі сторони ІДІЛ, сирійських повстанців та перманентного близькосхідного конфлікту, очевидно, лише держава з такими якостями може протистояти таким викликам [2]. Окрім того, важливим аргументом є те, що у згаданому вище рейтингу SIPRI Саудівська Аравія займає четверте місце, одразу після Російської Федерації.

Врешті-решт, Німеччина являє собою куди більш класичний варіант лідерства. Ця держава зуміла зробити ЄС фактично інструментом свого

лідерства, будучи чи не єдиною державою, що усвідомлює і практикує не свою підконтрольність союзним структурам, а свої можливості щодо свого впливу на них. Основним аргументом Німеччини є її економічна потужність, міцність якої була доведена в часи економічної кризи 2008 року. Будучи основним кредитором та експортером в рамках ЄС, Німеччина має вплив на весь європейський регіон і, за винятком хіба що Великобританії, може по праву вважатися регіональним лідером.

Нарешті, третя тенденція, про яку було згадано на початку — це природа самих акторів, природа центрів сили. Першим трендом в рамках цієї тенденції є вже згадана колегіальність таких центрів. Хорошим прикладом цього є, скажімо, БРІКС, що, незважаючи на хороші перспективи, все ж є неформальним угрупованням. Держави БРІКС одним зі своїх основних завдань визначили утворення противаги Заходу, в першу чергу в економічному плані. Іншим прикладом може бути блок АСЕАН, що в першу чергу відмітний тим, що є об'єднанням відносно неконкурентних держав (за виключенням кількох азійських тигрів — Сінгапуру, Індонезії, Малайзії). Ціллю цих держав є, власне, спроба консолідації сил на фоні усвідомлення своєї окремішньої економічної неконкуретноспроможності (знову ж таки, в більшості випадків). Інших трендом є те, що такі угрупування держав, стаючи все більш множинними, набувають все більше неформальної природи. Так, до таких можна зарахувати G7, G8, G20, той же БРІКС (який, щоправда, зараз на етапі можливої інституціоналізації), або такі, як Shangri-La Security Dialogue. Таким чином, кількість центрів сили та держав, що претендують на такий статус весь час зростає, пропонуючи нові формати та нові принципи полярності в умовах сучасної системи міжнародних відносин.

Таким чином, зростання нових центрів сили проявляється на сьогоднішній день одразу у кількох основних аспектах, які в процесі свого розвитку, цілком можливо, мають потенціал до інституціоналізації принципів нової системи міжнародних відносин. Тенденції, що стосуються боротьби за лідерство в світі сьогодні кардинально відрізняються від тих, що були притаманні міжнародним відносинам ще кілька десятків років тому, тому цілком вірогідно, що саме описані тенденції стануть визначальними у формуванні прийдешнього свіопорядку.

Список використаних джерел:

1. Arnson C. Brazil as a Regional Power: Views from the Hemisphere [Електронний ресурс] / C. Arnson, P. Sotero // Woodrow Wilson International Center for Scholars — Режим доступу до ресурсу:

http://www. wilsoncenter. org/sites/default/files/Brazil-as-a-Regional-Power3.pdf.
2. Cook S. The Contest for Regional Leadership in the New Middle East [Електронний ресурс] / S. Cook, J. Stokes, A. Brock // Middle East Security Series. — 2014. — Режим доступу до ресурсу: http://www. cnas. org/sites/default/files/publications-pdf/CNAS_RegionalLeadership_CookStokesBrock_0.pdf.
3. Mizokami K. The 5 Most Powerful Armies on Planet Earth [Електронний ресурс] / Kyle Mizokami // National Interest. — 2014. — Режим доступу до ресурсу: http://nationalinterest. org/feature/the-5-most-powerful-armies-planet-earth-11632?page=show.
4. Perlo-Freeman S. TRENDS IN WORLD MILITARY EXPENDITURE, 2014 [Електронний ресурс] / Sam Perlo-Freeman // SIPRI Fact Sheet. — 2015. — Режим доступу до ресурсу: http://www. globalresearch. ca/china-rise-fall-and-re-emergence-as-a-global-power/29644.
5. Petras J. China: Rise, Fall and Re-Emergence as a Global Power [Електронний ресурс] / James Petras // Global Research. — 2012. — Режим доступу до ресурсу: http://www. globalresearch. ca/china-rise-fall-and-re-emergence-as-a-global-power/29644.
6. Snelder J. Russia and China: A Great Power Partnership America Should Fear? [Електронний ресурс] / Julian Snelder // National Interest. — 2015. — Режим доступу до ресурсу: http://nationalinterest. org/blog/the-buzz/russia-china-great-power-partnership-america-should-fear-12896?page=show.

Стаття надійшла до редакції 19.01.2015 р.

Панченко М. Рост новых центров силы: мания многополярности

В статье рассматриваются основные тенденции борьбы за лидерство в современной системе международных отношений. Также проанализированы конкретные типы актеров и потенциально новые форматы их сотрудничества в борьбе за роль в формировании новой системы международных отношений.

Ключевые слова: лидерство, система международных отношений, биполярность, региональное лидерство, новые центры силы, Россия, Китай, вызовы безопасности.

Panchenko M. Emerging centers of power. mania of multipolarity

The article examines the main trends of the struggle for leadership in contemporary international relations. Also, specific types of actors are analyzed as well as potentially new formats of cooperation in the struggle for a role in shaping the new system of international relations.
Keywords: leadership, the system of international relations, bipolarity, regional leadership, new centers of power, the Russian Federation, China, security challenges.

УДК 341.238

Артур Король

Аспірант НПУ імені М. П. Драгоманова

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУПРОВОДУ МІЖНАРОДНИХ ЗНОСИН

Автор підкреслює заходи української держави щодо поліпшення правового забезпечення інформаційного супроводу міжнародних зносин; останнє має здійснюватись на основі принципів гуманізму та людиноцентризму, миролюбства, міжнародної та національної безпеки.

Ключові слова: людина, політика, міжнародні зносини, культура, інформаційні ресурси, демократія.

Проблема використання інформаційних ресурсів в системі міжнародних зносин, набуває все більшого значення в умовах глобалізаційних процесів у сучасному світі. Ця тема належить до підрозділу міжнародної інформаційної політики, важливим аспектом якої є правове регулювання інформаційного супроводу міжнародних зносин. Враховуючи актуальність та недостатню розробленість проблеми, зупинимось на її розгляді більш детально.

Вагомий внесок у міжнародну інформаційну політику роблять урядові та неурядові міжнародні організації, пріоритетом діяльності яких є вирішення глобальних проблем інформаційного суспільства, забезпечення комунікаційного розвитку регіонів, вивчення тенденцій та аналіз міжнародних проблем, що зумовлюються новими інформаційними й комунікаційними технологіями. Реалізація міжнародної інформаційної політики здійснюється через комплексні стратегії регіональних міжурядових організацій та програми національної інформаційної політики [1, с. 168].

Концентрація комунікації у світі зумовлює інтенсивний розвиток інформаційної сфери у найбільш розвинених регіонах світу, зокрема в Європі. Найбільш впливові регіональні міжнародні організації (Рада Європи, Європейський Союз) значно посилюють свою увагу до проблем комунікації, ролі засобів масової інформації у висвітленні глобальних проблем людства. Комунікація як пріоритетна програма діяльності

є складником усіх проектів міжурядових європейських організацій, концепцій зовнішньополітичної діяльності європейських держав, економічного розвитку регіону [2, с. 352].

У документах Ради Європи, зокрема політичній декларації «Інтеграція та різноманітність: нові тенденції європейської політики у сфері ЗМІ і нових комунікаційних послуг», програмі дій, резолюціях підкреслюється, що в контексті розширення ЄС Рада Європи як єдина політична організація панєвропейського рівня, компетенція якої — демократичні виміри комунікації, і надалі відіграватиме засадничу роль в утвердженні демократичних цінностей та принципів, встановлюючи загальні панєвропейські стандарти у сфері мас-медіа й нових комунікаційних послуг. Програма дій «Інтеграція та різноманітність: нові тенденції європейської політики у сфері ЗМІ та нових комунікаційних послуг» стосується таких напрямів європейської інформаційної політики як: свобода вираження думки й інформації у кризових ситуаціях та в умовах боротьби з тероризмом; культурна різноманітність і плюралізм медіа у добу глобалізації; права людини та регулювання медіа і нових комунікаційних послуг в інформаційному суспільстві.

Стратегія інформаційного суспільства Європи впливає на з'ясування проблеми економічної асиметрії країн регіону, передбачає трансформацію їх економічного розвитку за рахунок рівноправності у політичному, економічному, правовому та культурному аспектах і водночас зберігає національну самобутність та ідентичність європейських націй. Це свідчить про те, що програма інформаційного суспільства Європи набула безпрецедентного значення для конструктивного співробітництва держав регіону і виходить з інтересів європейського співтовариства, що дає можливість вирішувати ключові проблеми регіону [3, с. 154]. Реалізація такої можливості залежить від ефективного використання міжнародних інформаційних структур у системі міжнародних зносин.

Інформаційна політика ЄС — це ідеологія європейського співробітництва у сфері комунікацій, узгоджена учасниками міжнародного співтовариства, вона є втіленням програм і концепцій розвитку інформаційної сфери, спрямованих на співробітництво в галузі інформації та комунікації. Співробітництво держав-членів ЄС у галузі інформації та комунікації відбувається шляхом реалізації спільної інформаційної політики, що здійснюється відповідно до її специфічної архітектури, яка складається з трьох рівнів — національного, регіонального, глобального, у трьох сферах — внутрішній політиці, зовнішній політиці, праві й правовому регулюванні.

У межах ЄС реалізація ідеї інформаційного суспільства передбачає: оптимальне використання інформаційних і комунікаційних технологій для європейської інтеграції та задоволення суспільних потреб; розробку правової бази для вільної конкуренції універсальних інформаційних продуктів і послуг; створення європейської інформаційної магістралі на основі об'єднання національних мереж для електронної комерції; запровадження інформаційних технологій для вдосконалення освіти, кваліфікації та навичок життя у новому середовищі; удосконалення можливостей європейської індустрії та забезпеченні конкурентоспроможності на світових ринках [2, с. 352].

Інформаційна політика ЄС має за свою основу доктрину європейського інформаційного суспільства, що була проголошена у 1994 році у доповіді М. Бангеманна «Європа і глобальне інформаційне суспільство: рекомендації для Європейського Союзу». Основна ідея документа — створення інформаційного суспільства на основі процесу європейської інтеграції для забезпечення економічної стабільності країн Європи, економічного зростання традиційних і нових (інформаційних) виробництв; вирішення соціальних проблем — зайнятості населення шляхом створення нових робочих місць; надання можливостей для вільного доступу до глобальних мереж із метою освіти, охорони здоров'я та адміністративного управління [4, с. 193–194].

Усвідомлюючи важливість нових тенденцій еволюційного розвитку, Європейська комісія прийняла програмний документ «Шлях Європи до інформаційного суспільства» (1994 р.), в якому визначені принципи діяльності ЄС в галузі інформації і комунікації. Вони передбачають: необхідність формування суспільної думки і підготовці європейської спільноти до усвідомлення реалій інформаційного суспільства; створення концепції європейської інформаційної політики та європейського інформаційного права; забезпечення вільного доступу до інформаційних послуг із широким спектром використання; впровадження багатомовності в інформаційній і комунікаційній діяльності, збереження національної культурної самобутності та ідентичності [2, с. 353].

У межах ЄС реалізується близько 500 програм і проектів, спрямованих на всебічний розвиток інформаційного сектору, ефективність індустрії та впровадження високих технологій у всі сфери життєдіяльності країн-членів ЄС. Європейський Союз розвиває програми наукових досліджень у галузі інформаційних технологій у різних контекстах за стратегічними напрямами європейського розвитку на основі інтелектуального потенціалу та об'єднання інформаційних ресурсів [4, с. 196].

Інформаційні програми ЄС охоплюють широкий спектр співробітництва європейських країн для розвитку передових інформаційних та комунікаційних технологій, стимулювання політики глобальних інновацій, адаптацію європейських ринків до нових соціально-економічних умов і подальший розвиток наукових інтерактивних досліджень [5, с. 264].

На сьогоднішній день інформаційна політика стала окремою галуззю, інструментом реалізації як внутрішньополітичного, так і зовнішньополітичного курсів політики держави. Інформаційна політика ЄС перебуває на стадії свого формування і динамічної трансформації, що викликане змінами загроз та викликів та усвідомленням необхідності відповіді на них [6]. Загальна політика в галузі інформації та комунікації у межах ЄС реалізується через основні органи і спеціалізовані структури цієї організації — Раду Європи, Європейську Комісію, Генеральний Директорат з інформаційного суспільства, Форум інформаційного суспільства ЄС, Генеральний Директорат з освіти і культури, а також через спеціальні інформаційні центри у країнах-членах організації та за її межами.

Діяльність Ради Європи спрямована на інтеграцію європейського інформаційного простору, побудову інформаційного суспільства, створення європейських правових норм у галузі комунікації, забезпечення принципів свободи слова та обміну інформацією, розвиток засобів масової комунікації на основі новітніх комунікаційних технологій. В умовах становлення глобального інформаційного суспільства Рада Європи утверджує свою роль у міжнародному співробітництві як організація, що захищає стандарти Європейської Конвенції з прав людини, соціальні пріоритети європейського суспільства, плюралістичні принципи ЗМК, європейський зміст інформаційної революції.

Директорат з інформації і документації РЄ підтримує міжнародне співробітництво у регіоні через інформаційні місії, центри та бюро у країнах-членах організації. Метою діяльності таких установ є поширення інформації про напрями та результати діяльності Ради Європи, допомога у зміцненні демократичної системи через співробітництво з ЄС, пропагування досліджень Ради Європи в галузі прав людини та інформації, співробітництво з правозахисними організаціями і транскордонний обмін інформацією між європейськими країнами, взаємодія між інформаційними місіями.

Крім поточної роботи з поширення інформації, інформаційні місії РЄ перекладають і публікують матеріали про діяльність організації, проводять семінари та дискусійні «круглі столи» з актуальних проблем міжнародного співробітництва, здійснюють пошук інформації

за запитами в банку даних РЄ. Рада Європи також активно займається проблемами правового регулювання європейського інформаційного поля [4, с. 190–191].

У межах нашої роботи заслуговує на увагу діяльність міжнародних інформаційних структур та можливостей їх використання в системі міжнародних зносин не тільки на європейському, а й на світовому рівні. Зокрема, інформаційні підрозділи ООН націлені на висвітлення таких важливих питань життя людства, як: підтримка міжнародного миру і безпеки, сприяння економічному, соціальному і гуманітарному розвитку, положення в галузі прав людини. Ключовою ланкою інформаційної системи ООН є Департамент публічної інформації (ДПІ), що має розгалужену систему збирання, опрацювання і поширення інформації. В 1997 р. в ДПІ була створена Група стратегічного планування в галузі комунікації для розгляду всіх аспектів мандатів, механізмів і діяльності Департаменту. Серед досягнень ДПІ на рубежі XX–XXI ст. варто виділити: встановлення міцних зв'язків співробітництва із ЗМІ в усьому світі; освоєння новітніх інформаційних технічних засобів для підготовки і здійснення програм в області публічної інформації; вихід на нові рівні департаментського і міжустановчого співробітництва з метою підвищення уваги до питань, що стосуються потреб людей [2, с. 356].

Основна стратегія ООН стосовно радіомовлення передбачає: досягнення більшої ефективності і продуктивності шляхом раціонального використання ресурсів, застосування передових практичних методів та технологій виробництва; надання частини ресурсів, виділених на нинішні структури виробництва і поширення інформації, на цілі радіомовлення; забезпечення підтримки з боку держав-членів, організацій, відповідних установ у сфері комунікації і віщання.

Створення міжнародної радіомовної служби надає змогу усій системі ООН поширювати важливу інформацію у сфері міжнародних зносин, особливо для підтримки миротворчих і гуманітарних операцій. Ініціатива в галузі радіомовлення була згодом продовжена телевізійною службою: з 2001 р. розпочалося щоденне поширення блоків новин про події в системі ООН.

ООН є великим центром досліджень і документації, щодо яких існує значний попит з боку академічних та науково-дослідних закладів. У той час, коли електронні засоби забезпечують негайний доступ до інформації, друковані видання, як і раніше, користуються великою увагою з боку широкого кола читачів, слугують важливим джерелом для повторного поширення матеріалів [7, с. 10–12].

Інформаційні центри є головною ланкою у праці ООН на місцях, основним засобом стимулювання інтересу до глобальних проблем, до обміну інформацією з місцевими ЗМІ, організаціями, навчальними закладами. Враховуючи це, а також беручи до уваги необхідність активної участі нашої держави у ключових процесах, які відбуваються в сучасному світі, у межах нашої наукової розвідки важливим є з'ясування інформаційних можливостей України в системі міжнародних зносин. Актуальність цієї проблеми визначається тією обставиною, що інформаційні ресурси відіграють велику роль практично в усіх сферах життєдіяльності української держави і суспільства.

Ситуація, за якої чисельність тих осіб, які займаються збиранням, зберіганням, виробництвом, поширенням інформації, починає перевершувати зайнятість у промисловості та сільському господарстві, дає змогу визначити певне суспільство як інформаційне. Саме така ситуація склалась у 50-х рр. XX ст. в США, а згодом у Канаді, Австралії, західноєвропейських країнах. З деяким запізненням до такого стану прямував і Радянський Союз, але через розпад він втратив можливість реалізувати свій варіант постіндустріалізації. Плідні напрацювання щодо інформатизації суспільства у радянських науковців були, зокрема, на теренах України. Особливо це стосується Інституту кібернетики, очолюваного академіком В. Глушковим [8, с. 132].

Кризовий стан української економіки у пострадянські часи істотно загальмував поступ України на шляху інформатизації свого суспільного розвитку. Проте перетворившись на відкрите суспільство, Україна потрапила під вплив глобальної інформаційної хвилі. На терени України почала надходити західна комп'ютерна техніка та інформаційно-комунікаційні технології. Тому рух до інформаційного суспільства в нашій країні за часів незалежності був не стільки призупинений, скільки прискорений процесами глобалізації. Щоправда, розбудова інформаційного суспільства в українському соціумі здійснюється на тлі досить тривалого занепаду її аграрного й індустріального сектору. Таке становище утруднює, деформує, але не призупиняє нарощування інформаційного сектору в українському суспільстві. Отже, інформаційне суспільство для України є майбутнім, яке вже розпочинається і в яке вона стрімко заглиблюється [9]. Така ситуація кардинально змінює інформаційні можливості України в системі міжнародних зносин.

Варто визнати, що політична еліта в Україні вже оцінила належним чином важливість інформаційного середовища для розвитку суспільства та для конкурентоспроможного існування країни на міжнародній арені.

Відповідно була створена законодавча база, що регулює інформаційні відносини в країні та за її межами. Хоча наразі, серед науковців та політиків виникають суперечності з приводу законодавчого забезпечення інформаційних відносин. Одні дослідники вважають, що в Україні вже достатньо відповідних законів для поступового формування інформаційного суспільства. Інші наголошують на необхідності значного вдосконалення існуючого законодавства з інформаційних відносин, вказують на його невідповідність багатьом міжнародним стандартам [10].

Сучасне геополітичне положення України може бути визначене через домінування в ньому метафори «розколу», оскільки подвійність українського політичного життя залежить від того, як різні внутрішньо- та зовнішньополітичні сили позиціонують себе в українському інформаційному просторі, за допомогою яких інформаційних технологій вони беруть участь у політичних процесах. Значної ваги набувають і характеристики основних інформаційних ресурсів, каналів та учасників інформаційного простору [11, с. 9].

На думку О. Петкової, імідж України формується в умовах високотехнологічного інформаційного обміну одночасно з усіма елементами її державності. Водночас процес трансформації та інновацій у міжнародному політичному просторі для України пов'язаний з наявністю спроб і помилок, тому й імідж держави поки що не має стійких обрисів. Імідж України, на відміну від іміджу країн із тривалим історичним досвідом суверенності, практично ще не має ядра відповідно до внутрішньої структури соціальних стереотипів, тому й ґрунтується на інформації в зовнішньополітичному інформаційному просторі і значною мірою залежить від неї. З огляду на геополітичне положення України, її імідж формується нестандартно. Під нестандартністю розуміється різновекторність внутрішніх політичних прагнень і відповідний вплив ззовні конфронтуючих одна з одною політичних сил, держав, блоків. Дослідниця зазначає, що іміджування України здійснюється за активної участі діючих у міждержавному політичному просторі суб'єктів — перших осіб держави, політиків, дипломатів, громадських та культурних діячів, а інструментарієм політичного позиціонування можна вважати високі технології, що впливають на зміцнення становища України у світовому інформаційному просторі, підвищення рівня її здатності протистояти зовнішнім загрозам і викликам, збереження й удосконалення ціннісно-моральних імператив українського суспільства [11, с. 10–11].

Міжнародна діяльність України у світовому інформаційному просторі базується на законодавстві і визнаних Україною міжнародних

актах. Ця взаємодія здійснюється з урахуванням національних інтересів і економічної доцільності, підтримки належного рівня інформаційної безпеки і захисту екології. Україна підтримує міжнародні ініціативи, спрямовані на розвиток і ефективне використання світової інформаційної інфраструктури, проведення узгодженої науково-технічної політики, раціональне використання природних ресурсів і збереження навколишнього середовища. Для забезпечення рівноправного та скоординованого включення України до світового інформаційного простору насамперед необхідно визначити головні принципи міжнародної взаємодії у цій сфері, до яких можна віднести: використання світового досвіду з інтеграції правового, організаційного, технічно-технологічного змісту; створення нормативно-правової бази інформатизації різних суб'єктів на основі системи дво- та багатосторонніх міжнародних договорів і угод; правове і технологічне забезпечення доступу різних суб'єктів до закордонних інформаційних ресурсів; впровадження міжнародних стандартів для забезпечення пошуку, збору, збереження і використання інформації; активне використання закордонних інформаційних продуктів для формування власних інформаційних ресурсів України; придбання ліцензій, створення спільних підприємств у сфері інформатизації; експорт інформаційних ресурсів України і збільшення національної присутності у світовому інформаційному просторі; участь України як повноправного члена міжнародних програм і проектів із формування світового інформаційного простору, створення інформаційних технологій; моніторинг форм і методів впливу міжнародних засобів комунікацій на процеси формування суспільної свідомості в Україні [12, с. 257].

Інформаційний простір України повинен формуватись як органічна складова світового та європейського інформаційних просторів з урахуванням національних інтересів України та підтримки її інформаційної безпеки. Щодо взаємодії в інформаційному просторі з державами-членами Співдружності Незалежних Держав, то ця співпраця має відбуватися на взаємовигідній основі в погоджених сферах діяльності. Зокрема, основними напрямами співробітництва можуть бути: створення механізму постійного інформаційного обміну; інформаційне забезпечення органів міждержавного співробітництва; сприяння зміцненню інтеграційних процесів у погоджених сферах діяльності, розвиток взаємодії в соціально-гуманітарній і екологічній сферах; сприяння забезпеченню єдиних підходів до регулювання ціноутворення, оподаткування і стягнення мита на інформаційні і телекомунікаційні послуги; стандартизація й уніфікація міждержавного електронного

документообігу на основі відповідних міжнародних стандартів; правове, організаційне і технологічне забезпечення використання багатомовного середовища Співдружності [12, с. 258].

На цей час перед нашою державою в системі міжнародних зносин постають вкрай важливі завдання — удосконалення процесу використання наявних та виробництва нових інформаційних ресурсів, розробка дієвих методик управління інформаційними ресурсами і забезпечення інформаційної безпеки. Для вирішення зазначених завдань необхідно: розширити співпрацю з провідними міжнародними організаціями з розвитку інформаційного суспільства в рамках міжнародних договорів України щодо науково-технічного співробітництва та міжнародної технічної допомоги; забезпечити інтеграцію освіти, науки і культури України до глобального культурного, освітнього, науково-технічного інформаційного простору; реалізувати в рамках міжнародних договорів України спільні проекти, які забезпечують інтеграцію України в глобальний інформаційний простір; сприяти розвитку партнерських зносин між державним та приватним секторами економіки в контексті розбудови інформаційного суспільства відповідно до Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй [20].

Реалізація висунутих завдань має уможливити досягнення одного з пріоритетів нашої держави — розвитку інформаційного суспільства як орієнтованого на інтереси людей, відкритого для всіх, спрямованого на формування інноваційної моделі розвитку високотехнологічного суспільства, з метою надання кожному громадянину можливості створювати і накопичувати інформацію і знання, мати до них вільний доступ, користуватися та обмінюватися ними [14, с. 181]. У Законі України «Про Національну програму інформатизації» визначено стратегію вирішення проблеми забезпечення інформаційних потреб та інформаційної підтримки діяльності у різних сферах загальнодержавного значення [15]. Вона має стати основою подальшого розвитку інформаційних можливостей України в системі міжнародних зносин.

Список використаних джерел:

1. Макаренко Є. А. Проблемний аналіз концепцій регіональної та національної інформаційної політики / Є. А. Макаренко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — 1999. — Вип. 15. — С. 168—197.
2. Капінус О. Міжнародні організації у системі сучасних інформаційних відносин / О. Капінус // Вісник Львівського

університету. — Серія міжнародні відносини. — 2008. — Вип. 25. — С. 351—358.
3. Макаренко Є. А. Європейська інформаційна політика в добу інформаційного суспільства: перспективи для України / Є. А. Макаренко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — 2006. — Вип. 59. — Ч. І. — С. 153—160.
4. Макаренко Є. А. Міжнародні інформаційні відносини: Монографія / Є. А. Макаренко. — К.: Наша культура та наука, 2002. — 452 с.
5. Лунь Ю. О. Характеристика європейських медіа-ресурсів в структурі інформаційних послуг ЄС / Ю. О. Лунь, А. П. Крап, М. О. Овсіюк // Україна в системі глобального інформаційного обміну: теоретико-методологічні аспекти дослідження і підготовки фахівців: всеукраїнська наукова конференція, Львів, 27 травня 2011 р. / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національний університет «Львівська політехніка». — Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2011. — С. 262—265.
6. Овсіюк М. О. Інформаційна політика ЄС у галузі медіа ресурсів [Електронний ресурс] / М. О. Овсіюк. — Режим доступу: http://www. rusnauka. com/12_ENXXI_2011/Politologia/10_85580.doc.htm.
7. Степко О. М. Інформаційна діяльність ООН: автореф. дис.... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. М. Степко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 21 с.
8. Хоменко Л. Г. Електронна інформаційна цивілізація: досвід розбудови в Україні / Л. Г. Хоменко. — К.: Міжнар. агенція «BeeZone», 2004. — 201 с.
9. Батраченко І. Г. Соціально-психологічні аспекти формування та реалізації державної політики розвитку інформаційного суспільства в Україні [Електронний ресурс] / І. Г. Батраченко, Л. Л. Прокопенко. — Режим доступу: http://www. kbuapa. kharkov. ua/e-book/db/2011–1/doc/7/08.pdf
10. Горовецька Ю. С. Український інформаційний ресурс: сучасний стан та перспективи розвитку / Ю. С. Горовецька // Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. — Серія: економіка, право, політологія, туризм. — 2011. — Т. 1. №3. — С. 38—39.

11. Петкова О. В. Політичні імперативи позиціонування України в міжнародному інформаційному просторі: автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.04 / О. В. Петкова; Інститут світової економіки і міжнародних зносин НАН України. — К., 2010. — 18 с.
12. Брижко В. М. До питання упорядкування діяльності в інформаційній сфері / В. М. Брижко // Открытые информационные и компьютерные интегрированные технологии. — 2009. — №42. — С. 252—259.
13. Степова С. В. Інтеграція України в світовий інформаційний простір [Електронний ресурс] / С. В. Степова, В. О. Крикун. — Режим доступу: http://www. rusnauka. com/14_ ENXXI_2012/Politologia/7_110281.doc. htm
14. Середа Х. В. Теоретичні основи інформатизації менеджменту наукових досліджень у галузі педагогічних наук / Х. В. Середа // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2014. — Т. 42. — № 4. — С. 181—199.
15. Закон України «Про Національну программу інформатизації» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada. gov. ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80.

Стаття надійшла до редакції 03.02.2015 р.

Артур Король. Правовое регулирование информационного сопровождения международных отношений

Автор подчеркивает меры украинского государства по улучшению правового обеспечения информационного сопровождения международных отношений; последнее должно осуществляться на основе принципов гуманизма и человекоцентризма, миролюбия, международной и национальной безопасности.
Ключевые слова: человек, политика, международные отношения, культура, информационные ресурсы, демократия.

Artur Korol. Legal Regulation of Information Support of International Relations

The author emphasizes measures to improve activities of Ukraine towards strengthening of legal provision of informational support of international relations; the latter should be based on the principles of humanism and anthropocentrism, peacefulness, international and national security.
Keywords: human being, politics, international relations, culture, information resources, democracy.

УДК 323.382 (4–17)

Іванова І. І.

Аспірантка Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТРАНСФОРМАЦІЯ НЕОКОРПОРАТИВІЗМУ В КРАЇНАХ СКАНДИНАВІЇ

В статті проаналізовано особливості еволюції неокорпоративізму в Скандинавських країнах. Виокремлено особливе та відмінне у розвитку неокорпоративних інститутів у Швеції, Данії та Норвегії, зокрема у сферах підготовки та реалізації політичних рішень.

Ключові слова: неокорпоративізм, неокорпоративні інститути, Скандинавські країни.

Проблема дослідження неокорпоративізму є актуальною з точки зору необхідності переосмислення взаємовідносин держави та її контрагентів, в першу чергу організованих груп інтересів. Останні, перетворюючись із об'єктів на суб'єктів політичного процесу, починають займати важливе місце в процесі вироблення публічної політики, позбавляючи державу монополії на вирішення суспільно значущих проблем. Аналіз розвитку неокорпоративізму в країнах з найбільш розвиненими корпоративними інститутами, до яких відносяться країни Скандинавії, сприятиме більш чіткому розумінню специфіки взаємодії великих груп інтересів, в першу чергу, організованого бізнесу та профспілок, з державою. Зважаючи на залежність між розвитком неокорпоративних відносин та стабільністю і злагодою у суспільстві, вивчення практики Скандинавських країн стає актуальною темою для аналізу.

Кількість наукових праць на предмет вивчення явища неокорпоративізму в Скандинавії в Україні є досить обмеженою. Здебільшого, існуючі роботи стосуються загального огляду феномену неокорпоративізму. В сфері даної проблематики працюють В. Гончар, І. Сало, О. Даниляк, Т. Джига, Ю. Вовк. Що стосується закордонних досліджень, тут справа з кількістю і якістю набагато ліпша. Проблемам неокорпоративізму у Скандинавії присвячені праці таких закордонних вчених, як П. М. Крістіансен, А. С. Норгаард, Х. Ромметведт, Т. Свенссон, Г. Тесен та П. Оберг, Сіарофф, Т. Паллесен, Й. Ліндвалл, Дж. Себрінг, С. Роккан, К. Інгебістсен, Д. Артер.

Недостатній рівень висвітлення проблеми скандинавського неокорпоратимвізму у вітчизняному політологічному дискурсі і спонукав автора статті запропонувати власний аналіз цієї проблематики. Метою дослідження, відтак, буде виявлення тенденцій розвитку неокорпоративізму в країнах Скандинавії, зокрема, в Швеції, Данії та Норвегії як найбільш яскравих прикладах неокорпоративних держав сьогодення.

Щодо самого терміну «неокорпоративізм», то він з'явився у науковому дискурсі в 70-і роки XX століття завдяки таким вченим, як Ф. Шміттер, Г. Лембрух, А. Коусон, К. Крауч. Дослідники неокорпоративізму акцентували увагу на практиці взаємодії держави і великих груп інтересів, і наголошували на необхідності їхнього діалогу як передумові збереження політичної стабільності та соціальної злагоди у суспільстві.

Класик неокорпоративізму Ф. Шміттер визначив його як «обмежену кількість примусових, ієрархічно ранжованих і функціонально диференційованих груп інтересів, які монополізують представництво відповідних сфер суспільного життя за підтримки держави в обмін на її участь у підборі лідерів та призначенні керівного складу цих груп, а також у формуванні їхніх вимог» [1, с. 306]. Тобто, неокорпоративізм можна розглядати як одну із моделей представництва інтересів, за якої великі соціальні групи беруть участь у підготовці та здійсненні державної політики в обмін на лояльне ставлення до держави.

Скандинавські країни стоять на передових позиціях у розвитку неокорпоративізму [8, с. 305], а корпоративне представництво інтересів стало відмінною рисою скандинавської консенсусної моделі демократії.

Найбільшого поширення феномен «неокорпоративізму» отримав у Данії, Норвегії і Швеції, ставши їхньою «візитною карткою». Спільні риси, що притаманні політичним системам цих країн, дозволяють розглядати їх як досить цілісний об'єкт досліджень.

Так, Девід Артер в своїй книзі «Демократія в Скандинавії: узгоджена, мажоритарна чи змішана» відзначає існування семи характеристик, більшою чи меншою мірою властивих всім трьом розглянутим країнам: 1) домінантна / чисельно сильна соціал-демократична партія, яка співпрацює з профспілковим федераціями робітників (те ж саме ми відзначали і в Австрії, де Соціал-демократична партія також традиційно відіграє важливу роль в політичному житті країни і в розвитку корпоративізму); 2) помірно діюча партійна система, де партії працюють спільно для вироблення державної політики; 3) консенсусний, а не змагальний підхід до розробки політики; 4) великі і регулярні консуль-

тації з питань державної політики; 5) Централізована система ведення колективних переговорів; 6) Активна роль держави в регулюванні ринку і в наданні соціального захисту; 7) персоналізація відносин між політичними елітами [2, с. 6–7].

Таким чином, розвиток і підтримка держави добробуту, де важливим завданням держави є здійснення рішучих заходів щодо збільшення соціального, матеріального і культурного благополуччя своїх громадян; наявність чіткого і ясного тристороннього процесу ведення колективних переговорів щодо заробітної плати (за участю профспілок, роботодавців і держави); існування інститутів, що забезпечують досягнення консенсусу та проведення державної політики — суттєві і об'єднуючі елементи для Данії, Норвегії та Швеції. Для цих трьох країн характерна взаємна інтеграція корпорацій з державою та її органами. Політична система Скандинавії спирається на організовані групи інтересів, які беруть участь у підготовці та реалізації державної політики. Політичний курс приймається після консультацій із представниками інтересів промисловості та робітничого руху [5, с. 22]. І якщо в першій половині XX століття діяльність груп інтересів стосувалася лише таких галузей політики, як ринок праці, сільське господарство і промислова політика, то друга половина століття ознаменувалася участю організованих інтересів у таких сферах, як освіта, охорона здоров'я та охорона навколишнього середовища [2, с. 24].

Як стверджує Б. Ротшейн, у Швеції основні корпоративні структури були створені в перші 10–15 років XX століття [3, с. 159]. Так, з 1903 року шведські органи місцевого самоврядування почали об'єднувати біржі праці з корпоративними радами. З 1907 року ці біржі праці отримали підтримку від центрального уряду за умови, що вони будуть мати корпоративно керовані ради. У 1912 році була створена Національна рада з соціальних питань, а слідом за нею в 1913 році — Національний Пенсійний фонд. Обидві ради мали корпоративні консультативні органи. Рада Страхування й Рада праці також були створені в цей час з обов'язковим представництвом від організованої робочої сили і капіталу. За твердженням Ротшейна, існував прямий зв'язок між цими початковими корпоративними адміністративними установами і сучасним шведським корпоративізмом [3, с. 160]. Важливим для розвитку корпоративізму в Швеції стали 1930-ті роки, а саме 1932, коли шведський парламент схвалив рішення уряду щодо виходу із важкої сільськогосподарської кризи. Вихід з неї бачився в стабілізації цін через встановлення цінових картелів у формі сільськогосподарських кооперативів, яким

давалися деякі привілеї в порівнянні з неорганізованими фермерами. Принципи даного рішення незабаром були переведені і на ринок праці.

У Норвегії практику залучення організацій інтересів до розробки державної політики також можна знайти вже на початку XX століття. Так само, як у Швеції, в 30-і роки в Норвегії зміцнився вплив цих організацій на публічну політику: у цей період була створена велика кількість публічних комісій та консультативних органів з корпоративною репрезентацією. Остаточне ж утвердження неокорпоративізму сталося після Другої світової війни, і було пов'язане з широкомасштабним збільшенням мережі подібних інститутів і установ в публічному секторі [3, с. 161].

У Данії, як і в двох інших Скандинавських країнах, як вказує А. Норгаард, корпоративні адміністративні структури на ринку праці були в основному створені в перші два десятиліття XX століття і істотно не змінилися з тих часів [3, с. 162].

Таким чином, корпоративізм у всіх Скандинавських країнах бере свій початок практично одночасно, і його розвиток відбувається за схожим сценарієм.

Особливістю скандинавського корпоративізму є залучення зацікавлених груп у громадські комітети, комісії, ради та департаменти. У зв'язку з тим, що в Скандинавії громадські комітети і комісії з їх представництвом груп інтересів виступають в якості головного інституційного вираження організованих інтересів, і, отже, є кращим показником корпоративності, цей різновид корпоративізму називають моделлю «корпоративізму комісій». У літературі, присвяченій скандинавському корпоративізму, громадські ради і комісії визначаються як офіційні структури, створені на постійній основі або в спеціальному режимі, урядом з метою підготовки рішень державної політики або / та її реалізації. Саме вони є тими посередницькими структурами, через які держава вступає в діалог з робітниками і підприємцями, а ті, в свою чергу, беруть участь у всіх етапах розробки державної політики. Ці інституційні утворення, на думку вчених, зіграли ключову роль у тому, як держава та організовані інтереси співіснували протягом майже століття.

Враховуючи схожість датської та норвезької державної традиції, не дивно, що спостерігається і дуже схоже використання системи кабінетів. «Комітети тут виступають як неієрархічні органи для підготовки рішень та їх реалізації, або для роботи в якості консультативних рад при міністрі або кабінеті» [4, с. 30]. Таким чином, вони інтегровані в систему відомчих структур або ж дуже тісно з нею пов'язані.

«Кабінетна система» Швеції дещо відрізняється від датської та норвезької в наслідок відмінної державної традиції. У Швеції, на відміну від двох інших Скандинавських країн, державні органи, що реалізують політику, не залежать від міністерств і відомств.

Самі корпоративні інституції в трьох країнах також мають відмінності. Якщо в Данії і Норвегії вітаються лише багатомандатні комісії, до складу яких входять представники однієї і більше організацій інтересів, то у Швеції не виключається існування комісій, підконтрольних одній єдиній людині, найчастіше цивільному службовцю, але часом політик або дослідник також може здійснювати дану роботу. Що стосується реалізації політики корпоративними інституціями, то в Данії вона здійснюється тільки відповідними комітетами в межах їх повноважень, тоді як у Швеції, і в рідкісних випадках в Норвегії, також передбачена реалізація політичних рішень деякими державними органами, які регулюються департаментами виконавчої влади та в яких беруть участь представники груп інтересів [4, с. 30].

Не дивлячись на популярність системи комітетів у Скандинавських країнах, за останнє десятиліття відслідковується тенденція зменшення використання комісій і комітетів за участю груп інтересів для підготовки та реалізації політичних рішень.

Згідно зі статистичними даними, в Норвегії і Данії спостерігається значне скорочення чисельності даних інститутів, особливо починаючи з 90-х років. Якщо в 1980 в Данії налічувалося 188 комітетів, в яких були представлені групи інтересів, в 1985 році 117, то в 2005 їх чисельність скоротилася до 39. У Норвегії схожа ситуація: 68 комітетів у 1980 і 36 комітетів у 1985 проти 12 у 2005 [4, с. 31].

Розвиток неокорпоративізму в Швеції в якійсь мірі нагадує Норвегію та Данію. Ряд політичних підготовчих комітетів було значно скорочено після 1970–80-х років. Так, якщо в 1980-му це співвідношення становило практично 20 %, тобто кожен п'ятий з відповідних комітетів представляв організовані інтереси, то в 2005 даний показник знизився до 11,4 %—таке представництво мав тільки кожен десятий [4, с. 31]. Проте варто сказати, що протягом усього періоду корпоративні відносини у сфері реалізації політики у Швеції не були настільки поширеними, як у двох інших скандинавських країнах і грали менш значну роль в організації спільної політики

Кількість підготовчих комісій, що включають організації інтересів, таким чином, зменшилася у всіх трьох скандинавських країнах.

Зниження спостерігається у всіх сферах політичного регулювання, включаючи ринок праці, сільське господарство, і промисловість.

Доля корпоративізму у сфері реалізації політики склалася дещо інакше. У Данії, наприклад, залучення груп інтересів до процесу реалізації політики є сьогодні таким самим, як це було і в 1980 році. Навіть більше того, якщо в 1980 році кількість корпоративних інститутів у сфері впровадження політики становила 110 комітетів, то в 2005 вона збільшилася до 127. Тому розвиток корпоративізму в сфері реалізації політики в Данії не корелюється з різким його зниженням у сфері підготовки корпоративних рішень.

Найбільш відчутні зміни зазнала Норвегія, позбувшись 131 інституту за вказаний період, які представляли інтереси соціальних партнерів: 213 комітетів з організаційними представниками в 1983 були скорочені до 82 в 2005 році.

У Швеції, не дивлячись на зменшення частки корпоративних комітетів, представництво у відомчих радах та департаментах, — ще одному інституті шведського корпоративізму, — залишилося стабільним. Якщо кількість комітетів з питань здійснення політики значно зменшилася — від 59 комітетів, що мають корпоративне представництво в 1980 до 31 в 2000 році, — то кількість відомчих департаментів з представниками організацій є стабільною. Швеція навіть пережила їхнє зростання в 1990-х рр.

Можна констатувати, що за останні десятиліття відбулося скорочення участі організованих груп інтересів у процесі підготовки політичних рішень в областях, які завжди вважалися пріоритетними для корпоративних відносин: сільському господарстві, ринку праці та промисловості. Зокрема це стосується Данії і Норвегії, в меншій мірі — Швеції. Корпоративізм шляхом реалізації політики зазнає спаду в Норвегії після 1980 року і дещо менше в Швеції. У Данії, реалізація корпоративізму так само поширена сьогодні, як це було в 1980 році.

Певний занепад корпоративізму пояснюється наслідками порушень декількох передумов корпоративного обміну. Враховуючи те, що корпоративізм повинен виступати взаємовигідним обміном між зацікавленими групами і урядом, основним його механізмом є контроль одними акторами того, чого бажають інші. Проте ані уряд, ані відповідні зацікавлені групи в Скандинавії на сьогодні не можуть контролювати бажання соціального партнера в тій же мірі, як це було за часів розквіту корпоративізму (йдеться про послаблення надійності акторів політичного обміну — уряду та зацікавлених груп) [9, с. 366]. «Корпоративний

обмін припускає, що організації контролюють внутрішні думки своїх членів, в той час як держава контролює повноважний процес прийняття рішень» [9, с. 367]. Цей обмін може бути реалізований тільки тоді, коли держава пропонує політику, що представляє інтерес для організацій, які, в свою чергу, забезпечують мовчазну згоду, схвалення або активну підтримку державної політики, що становить інтерес для держави. У Скандинавських країнах такий обмін існував протягом практично всього двадцятого століття. Держава була зацікавлена в сильних союзах, здатних забезпечувати порядок і стримувати вимоги своїх членів, профспілки були задоволені політикою соціального забезпечення та захистом прав робітників, що здійснювалася урядом, а роботодавці — гарантіями економічної та соціальної стабільності. Тому протягом практично всього двадцятого століття такі домовленості були важливою частиною політичного процесу в Скандинавії. Однак, починаючи з кінця XX століття і донині, визначився спад в корпоративному обміні. Хоча різні вчені по-різному визначали масштаби спаду корпоративізму в трьох скандинавських країнах: Дж. Ліндвал разом з Дж. Себрінгом в роботі «Реформування політики і занепад корпоративізму в Швеції» вказують на зниження ролі корпоратвних інститутів в Швеції, хоча і не бачать такої ж тенденції в Норвегії [7]. Х. Компстон також стверджує, що політика погодження та корпоративізм мали низхідну динаміку в кінці 1980-х і початку 1990-х років у Швеції, але продемонстрували тенденцію до зростання в Норвегії і Данії [5]. М. Реджині впевнений, що не тільки в Швеції, але і в Данії існують проблеми узгодження в трудовій політиці та регулюванні промислових відносин, тоді як Норвегія позбавлена подібних проблем [10]. Водночас П. Крістіансен і деякі інші вчені показали, що корпоративізм на різних рівнях має різні теденції: на рівні підготовки політики існує тенденція зниження ролі корпоративного співробітництва в усіх трьох країнах, у той час як на рівні реалізації політики корпоративна взаємодія стала навіть більш різноманітною (про що було сказано вище).

Зважаючи на приведену статистику, серед вчених почали говорити про занепад корпоративізму [9, с. 392], пов’язуючи цей процес із впливом глобалізації, спадом економічного росту, збільшення бюджетного дефіциту, підвищення конкуренції та безробіття, а також посилення суперництва між політичними партіями. Так, на думку Крістіансена, в сучасному суспільстві місце корпоративних інституцій займуть інші органи, хоча які саме, він не уточнює.

Але пильніший аналіз проблеми дозволяє критично сприйняти дані твердження. Зміни в сфері корпоративних відносин у провідних європейських країнах, зокрема і в Скандинавських, свідчать скоріше не про занепад корпоративізму, а про його трансформацію, викликану необхідністю пристосування до нових світових реалій, як то глобалізація, інтернаціоналізація, модифікація ринкових відносини тощо. Тому зміна корпоративних якостей скоріше говорить про адаптацію корпоративізму до мінливих умов навколишнього середовища і у зв'язку з цим зникнення деяких старих і виникнення нових його особливостей і характеристик (наприклад, зниження централізації зовсім не означає кінець епохи корпоративізму, а лише появу нових форм політичного обміну та кооперації).

Таким чином, неокорпоративізм не можна розглядати як незмінний феномен. За умов глобалізації та децентралізації взаємовідносини між згаданими акторами набувають нових якостей та позбуваються інших. Тільки завдяки таким змінам неокорпоративізм продовжує існувати в Скандинавських країнах і, як раніше, забезпечувати соціальний діалог та стабільність.

Список використаних джерел:

1. Шмиттер Ф. Неокорпоративізм/Ф. Шмиттер//Политология: хрестоматия; Сост. проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. — М.: Гардарики, 2000. — С. 304–319.
2. Arter D. Democracy in Scandinavia: Consensual, Majoritarian or Mixed? / D. Arter. — Manchester University Press, Manchester, 2006 — 304 p.
3. Blom-Hansen J. Still Corporatism in Scandinavia? A Survey of Recent Empirical Findings / J. Blom-Hansen //Scandinavian Political Studies. — 2000 — Vol. 23, No. 2. — P. 157–181.
4. Christiansen P.M. Varieties of Democracy: Interest Groups and Corporatist Committees in Scandinavian Policy Making / P.M. Christiansen, A.S. Nørgaard, H. Rommetvedt, T. Svensson, G. Thesen and P. Öberg // VOLUNTAS — International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations. — 2010. — Vol. 21, No. 1. — P. 22–40.
5. Compston H. The End of National Policy Concertation? Western Europe since the Single European Act / H. Compston // Journal of European Public Policy. — 1998. — Vol. 5. — No. 3. — P. 507–26.

6. Ingebritsen Ch. Scandinavia in World Politics / Ch. Ingebritsen. — Rowman & Littlefield Publishers, Maryland, 2006. — 128 p.
7. Lindvall J. Policy Reform and the Decline of Corporatism in Sweden / J. Lindvall and J. Sebring // West European Politics. — 2005. — Vol. 28. — No. 5 — P. 1057–74;
8. Molina O. Corporatism: The Past, Present and Future of a Concept / O. Molina, M. Rhodes // Annual Review of Political Science. — No. 5. — 2002. — P. 305–331.
9. Öberg P. Disrupted Exchange and Declining Corporatism: Government Authority and. Interest Group Capability in Scandinavia / Öberg P., Svensson T., Christiansen P. M., H. Rommetvedt, Nørgaard A. S // Government and Opposition. — 2011. — Vol. 46, Issue 3. — P. 365–391.
10. Regini M. Between Deregulation and Social Pacts: The Responses of European Economies to Globalization / M. Regini // Politics and Society. — Vol. 28, Issue 1- 2000. — P. 5–33.

Стаття надійшла до редакції 12.01.2015 р.

Иванова И. И. Трансформация неокорпоративизма в странах Скандинавии

В статье проанализированы особенности эволюции неокорпоративизма в Скандинавских странах. Выделено особенное и отличительное в развитии неокорпоративных институтов в Швеции, Дании и Норвегии, в частности в сферах подготовки и реализации политики.
Ключевые слова: неокорпоративизм, неокорпоративные институты, Скандинавские страны.

Ivanova I. I. The transformation of neocorporatism in the Nordic countries

The article describes the features of evolution of neocorporatism in the Nordic countries. In the development of the institutions of neocorporatism in Sweden, Denmark and Norway author highlights special and distinctive characteristics, particularly in the areas of preparation and implementation of policy.
Keywords: neocorporatism, institutions of neocorporatism, Nordic countries.

УДК 327 (44):061.1ЄС»2007/2012»

Будзінський М. К.

Студент IV курсу відділення «Міжнародні відносини», Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА Н. САРКОЗІ

Стаття присвячена дослідженню європейського вектору зовнішньої політики Франції. Розглянуто особливості європейської політики французького президента Ніколя Саркозі.

Ключові слова: Франція, інтеграція, зовнішня політика, Європа, стратегія.

Європейська інтеграція стала основою зовнішньої політики Франції, починаючи з 1945 року, коли Робер Шуман та Жан Монне ініціювали Європейський проект. У сучасній системі міжнародних відносин зовнішньополітичні пріоритети Франції не зазнали значних змін: перетворення Європейського союзу в потужне інтеграційне об'єднання, яке могло б відігравати роль одного з полюсів сучасної міжнародної системи, залишилося для Франції найважливішим стратегічним завданням. Зайнявши в Євросоюзі провідні позиції, вона розраховує, спираючись на авторитет ЄС, продовжувати в значній мірі здійснювати свій вплив на світову політику.

У даному контексті, ключовими є взаємини між Францією і ФРН, оскільки лише тісна співпраця цих двох держав здатна забезпечити сталий розвиток всього Союзу. За даними МЗС Франції між Німеччиною та Францією існує 594 різних договорів і угод, що введені в дію. Серед них найбільш важливе значення має Договір 1963 року, Договір Федеративної Республіки Німеччини і Французької Республіки про німецько-французьку співпрацю, так званий Єлисейський договір, який заклав основу дипломатичних відносин Франції та Німеччини.

За Ніколя Саркозі традиція тісної співпраці Франції та Німеччини залишалася важливою частиною зовнішньополітичної стратегії країни, його контакти з німецьким канцлером носили регулярний характер. Саме в період його правління стало очевидно, що навіть в Європі–27, прогрес може бути досягнутий тільки за дружніх відносин Німеччини і Франції.

Прагнучи продемонструвати свою особливу зацікавленість у співпраці з ФРН, Саркозі зробив свій перший візит до Берліна безпосередньо в день своєї інавгурації.

В рамках особливих взаємин Німеччини і Франції, існує розгорнута мережа контактів на різних рівнях: міжурядовому, міжпарламентському, регіональному, в галузі безпеки, економіки та культури.

Безумовний пріоритет у двосторонньому співробітництві відведений економіці. Німеччина для Франції є найважливішим торговим партнером, обсяг двосторонньої торгівлі складає, в середньому, більше 140 млрд. на рік [1, с. 144].

Іншою невід'ємною частиною європейської політики Ніколя Саркозі стали його європейські ініціативи, першою з яких стало стимулювання процесу прийняття Лісабонського договору ЄС, покликаного замінити Конституцію Євросоюзу, ухвалення якої не відбулося через негативні результати референдуму у Франції та Нідерландах. Суть проблеми, що виникла, полягала в тому, що Конституція, розробкою якої займався Жискар д'Естен, повинна була забезпечити вихід з інституційного тупика і надати новий імпульс інтеграційним процесам, коли внаслідок розширення, організація втратила динаміку розвитку і, частково, керованість. Франція пропонувала такі зміни інституційної структури: створити пост Президента Європейської Ради, зміцнити позицій Ради і Комісії, розширити повноваження Європейського Парламенту та національних Парламентів, розширити права громадян та інтенсифікувати їх участь в інститутах ЄС. Конституція також мала надати Союзу ресурси для активізації своїх дій у тих областях, які є пріоритетними для громадян: безпека, економіка, співпраця та сталий розвиток; також оформити принципи Спільної Зовнішньої Політики та Політики Безпеки і створити пост Міністра Закордонних Справ ЄС, підтверджуючи тим самим наявність в Європі політичної ідентичності [2, с. 64].

Так, після президентських виборів Н. Саркозі доклав чимало зусиль для того щоб форма «спрощеного договору» була схвалена якомога швидше — спочатку на саміті 22 червня 2007 року, пізніше — на позачерговій сесії глав держав і урядів Євросоюзу 18–19 жовтня 2007 року і в остаточному вигляді на завершальному саміті в грудні 2007 року.

Ціла низка ініціатив був запропонована Н. Саркозі під час головування Франції в Раді Європейського союзу, яке розпочалося 1 липня 2008 року і завершилося 31 грудня 2008 року. Франція як пріоритети вибрала такі питання, як «пакет» — енергетика-охорона навколишнього середовища, питання імміграції, оборона і безпека, сільськогосподарська

політика. До них слід додати також і створення Середземноморського союзу (СДС), формально включене до порядку денного французького головування.

Однак, конфлікт у Грузії, світова економічна криза, яка за своєю руйнівною силою може бути порівняна лише з світовою кризою 1929–33 рр., криза в Єврозоні і необхідність впровадження Лісабонського договору в діючу систему європейського права, кардинально змінили акценти в пріоритетах Франції як голови ЄС, поставивши рішення саме цих питань на перше місце.

Першим значним досягненням Ніколя Саркозі на посаді голови ЄС було його посередництво в конфлікті в Грузії, що розгорнувся у серпні 2008 року і який вплинув на всю систему взаємин Євросоюзу з його східними сусідами. З початку конфлікту в Грузії, Європейський Союз в особі Франції зіграв вирішальну роль у пошуку виходу з кризи. Вже 12 серпня за посередництва Ніколя Саркозі було вироблено угоду про припинення вогню, між Н. Саркозі та Д. Мєдвєдєвим були проведені переговори і підписано угоду, яка визначила основні умови припинення військових дій і подальшу діяльність сторін, що брали участь у конфлікті. У дуже короткий проміжок часу була створена автономна цивільна місія ЄС; були запущені переговори в Женеві під співголовуванням ЄС, ООН і ОБСЄ для обговорення механізмів забезпечення безпеки і стабільності в регіоні, вирішення ситуації щодо біженців та осіб, переміщених всередині країни, створення незалежного міжнародного розслідування про походження і генезис кризи. На додаток, була надана значна фінансова допомога, в цілому було виділено 4,5 млрд. доларів, з них 640 млн. доларів виділила Єврокомісія і 144 млн. доларів держави-члени ЄС. В той же час, Н. Саркозі робив усе можливе для зміцнення відносин між ЄС і Грузією. 9 грудня 2008 р. Голова ЄС повідомив про майбутнє спрощення візового режиму між Грузією і ЄС, а також про прийняття угод про реадмісію переговорів між Грузією і ЄС щодо можливого створення повноцінної зони вільної торгівлі.

Іншим питанням, що вимагало неухильної уваги голови ЄС, була проблема фінансової кризи, яка набрала повномасштабні обороти до вересня 2008 року і зачепила всі країни ЄС. Так, на засіданні Європейської Ради 11—12 грудня Глави держав і урядів ухвалили план відновлення Європейської економіки, який представляв собою значні фінансові зусилля підтримки економіки, еквівалентні 1,5% ВВП Європейського Союзу [3].

Ключові аспекти плану включали в себе: — збільшення бюджету ЄІБ на 30 млрд. на 2009–2010 рр. для активізації допомоги малому та середньому бізнесу, а також автомобільній промисловості; — спрощення процедур і прискорення реалізації програм, що фінансуються з фонду Згуртування, Структурного фонду або Європейського Сільськогосподарського фонду для розвитку сільської місцевості, з метою збільшення інвестицій у підвищення енергоефективності; — швидкий запуск додаткових заходів Європейського Соціального фонду з підтримки зайнятості, зокрема в інтересах найбільш уразливих груп населення, і активізація Європейського Фонду Адаптації до Глобалізації шляхом поліпшення і прискорення процедур запуску [4].

Також в рамках головування Франції була розроблена система гарантій і рекапіталізації банків на основі механізмів запропонованих Європейською комісією; були встановлені тимчасові рамки державної допомоги підприємствам; було підвищено рівень гарантій за вкладами для фізичних осіб (від 20 000 євро до 50 000 євро, і в кінцевому підсумку, до 100 000 євро), змінені правила бухгалтерського обліку комп'ютерної інформації, що застосовувались для фінансових установ для уникнення масового продажу активів. Стратегія була протестована на зустрічі G4, що відбулася 4 жовтня 2008 року і була затверджена на нараді Глав держав та Урядів Єврозони 12 жовтня, яке було скликано з ініціативи Саркозі.

Президент Франції також організував систему допомоги країнам ЄС, що зіткнулися з труднощами з платіжним балансом. Так, Рада вирішила присудити фінансову допомогу в розмірі 6,5 млрд. євро Угорщині на підтримку програми Міжнародного Валютного фонду (МВФ) і 3,1 мільярда євро допомоги Латвії. Рада також підвищила планку прийнятної фінансової допомоги ЄС від 12 до 25 млрд. євро. Більше того, Франція ініціювала скликання Міжнародного саміту, який відбувся у Вашингтоні 15 листопада 2008 р., з реформи міжнародної фінансової системи. В результаті саміту були прийняті загальні принципи та широка робоча програма, що включала в себе: необхідність дотримання принципів відповідальності та транспарентності у функціонуванні міжнародної фінансової системи; забезпечення належного нагляду та регулювання всіх основних гравців міжнародної фінансової системи, МВФ отримав провідну роль у забезпеченні стабільності міжнародної фінансової системи [5, с. 125].

Третім пунктом у списку першочергових завдань Ніколя Саркозі на посаді голови стало створення т. зв. «дорожньої карти» для реалі-

зації Лісабонської договору. Напередодні другої половини 2008 року, негативний результат референдуму в Ірландії був доданий в список організаційних питань, що стоять на порядку денному головування Франції.

Передбачалося, що новий документ пройде апробацію тільки в парламентах країн-членів ЄС, але в Ірландії питання було висунуте на референдум у червні 2008 року, на якому Лісабонський договір не отримав схвалення. Таким чином, процес конституційного оформлення Європейського Союзу в черговий раз опинився заблокованим.

На основі аналізу, що був представлений прем'єр-міністром Ірландії Брайаном Коуеном, на засіданні Європейської Ради 15 і 16 жовтня, голова ЄС намагався знайти рішення, яке буде відповідати і зацікавленості громадян Ірландії, і не буде розходитися з цілями Лісабонського договору.

Зусилля президента Франції не пройшли даром. На референдумі в 2009 році ірландці проголосували за Лісабонський договір.

Що стосується питань, які були обрані Францією як пріоритети на передодні головування, таких як: енергетика-охорона навколишнього середовища, питання імміграції, оборона і безпека, сільськогосподарська політика та створення Середземноморського союзу, то успіхи у вирішенні цих питань були різні.

Так, наприклад, з питання екологічного пакету, висунутого Францією, не вдалося досягти успіху через сильну протидію Німеччини та Польщі, які в умовах світової економічної кризи не погодилися на значне скорочення промислових викидів в атмосферу, з причини того, що це було б пов'язано зі скороченням робочих місць.

Були визначені рамки здійснення міграційної політики на майбутнє, зокрема, був прийнятий Пакт про імміграцію та надання притулку, розроблений Міграційним комітетом Франції. У галузі сільського господарства було досягнуто угоду про стан загальноєвропейської сільськогосподарської політики, в рамках якого були розглянуті питання санітарної безпеки, територіальної рівноваги, розвитку сільської місцевості та охорони навколишнього середовища.

Великих успіхів вдалося досягти в області оборони і безпеки.

Був прийнятий принцип пошуку нових методів спільного розвитку силового потенціалу: колективність, спеціалізація, поділ витрат, спільне користування силовим потенціалом, створення колективного силового потенціалу.

Також була прийнята Програма обміну офіцерами типу програми Erasmus і рішення про зміцнення європейського Коледжу безпеки і оборони, які, на думку Парижа, будуть сприяти подальшому розвитку взаємодії і загальній культурі [6, с. 109].

Невід'ємною частиною європейської політики Саркозі була також двостороння дипломатія, в основі якої лежали контакти з кожною із країн Євросоюзу. В даному контексті, велику увагу французький президент приділяв відносинам із Великобританією, вважаючи за необхідне домогтися її більш активної участі в євробудівництві і особливо у військово-політичних проектах ЄС.

Важливе місце відводилося Іспанії та Португалії, з якими Францію традиційно пов'язують особливі відносини в рамках Середземноморського Союзу.

Н. Саркозі намагався проявити активність і в нових країнах Євросоюзу, де особливо сильними були позиції Німеччини і США. Важлива увага приділялася Польщі, а також Болгарії, Угорщини та Румунії.

До того ж, говорячи про позицію Франції щодо прийняття нових членів до складу ЄС, позиція Н. Саркозі виявилася дещо невизначеною. З одного боку, Ніколя Саркозі вважав, що перш ніж приймати нових членів ЄС, їм слід вирішити свої внутрішні проблеми. Розширення в умовах кризи, як вважав Н. Саркозі, не тільки не призведе до вирішення проблем, але й погіршить ситуацію.

Саме з цієї позиції Н. Саркозі підходив до вирішення турецької проблеми, він зайняв різко негативну позицію з питання про вступ цієї країни в ЄС. Президент Франції також виходив з того, що 70% французьких виборців негативно ставляться до можливості членства в ЄС Туреччини, оскільки форсоване рішення турецького питання може відштовхнути їх від проектів, спрямованих на розвиток європейської інтеграції.

Незважаючи на те, що переговори з Туреччиною розпочаті ще в 2005 році, Франція всіляко гальмувала цей процес.

Саркозі більш прихильно ставився до можливого вступу в Євросоюз балканських країн, і, в першу чергу, Хорватії. На момент приходу до влади Н. Саркозі переговори з нею були відкриті, а до кінця літа 2007 року успішно завершені. На думку французьких політологів, надання асоційованого членства в ЄС Сербії допоможе у вирішенні косовського питання. У питанні Косово Франція виступає в блоці із США і Великобританією на підтримку плану Ахтісаарі. Його реалізація дозволить вивести звідти американські війська, замінивши їх на сили

ЄС, в чому Франція, яка прагне до політичної активності в регіоні, особливо зацікавлена.

Реакція офіційного Парижа на можливий вступ до ЄС Україні, Грузії та Молдови досі була стриманою. Франція в цілому розділяє обережний підхід Євросоюзу, заснований на використанні «м'якої сили»: з одного боку цим країнам дається зрозуміти, що в найближчій перспективі вони не можуть розраховувати на повне членство, з іншого — такий варіант розвитку подій у віддаленій перспективі повністю не виключається.

Підбиваючи підсумок, можна зробити висновок про те, що європейська політика президента Ніколя Саркозі була не завжди успішною: з одного боку створення тісного франко-німецького тандему (Саркозі–Меркель); успішне прийняття Лісабонського договору і не менш успішне головування в Раді ЄС. Однак з іншої сторони, створення тісного франко-німецького тандему стало наслідком світової економічної кризи, коли необхідно було приймати швидкі рішення для мінімізації втрат і порятунку Єврозони. Що стосується прийняття Лісабонського договору, в цілому, багато експертів вважають, що його прийняття ознаменувало собою «крок назад» у європейській інтеграції, тому щовін був лише необхідністю після провалу Конституції ЄС, однак, договір продемонстрував перемогу конфедералістських настроїв над федералістськими, що значно зміцнило роль Франції всередині Євросоюзу, а також показав, що немає Євросоюзу без Франції, що було важливо психологічно. Головування Франції в ЄС стало одним з найбільш яскравих подій європейської політики Ніколя Саркозі, проте початковий порядок денний фактично відійшов на другий план, пріоритетним стало вирішення питань кризи в Єврозоні та конфлікту в Грузії.

Список використаних джерел:

1. Рубинский Ю. И. Франция. Время Саркози / Ю. И. Рубинский. — М.: Международные отношения, 2011. — 320 с.
2. Rousset M. La nouvelle Europe / M. Rousset. — Paris — Berlin — M oscou. Le continent paneuropéen face au choc des civilizations. P.: Godefroy de Bouilon, 2009. — 285 p.
3. Саркози Н. Мое мнение. Франция, Европа и мир в XXI веке / Н. Саркози; пер. с франц. и англ. А. Смирновой и А. Глебовской. — СПб.: Александрия — Симпозиум, 2009. — С. 284, 293–294.
4. Le Monde. 2008. 10 juillet.

5. Обичкина Е. О. Внешняя политика Франции от де Голля до Саркози (1940—2012): Научное издание / Е. О. Обичника. — М.: Аспект Пресс, 2012. — 382 с.
6. Кравченко В. В. Оборонна та безпекова політика Франції / В. В. Кравченко: Монографія. — Донецьк, Донецький національний університет, 2013. — 354 с.

Стаття надійшла до редакції 07.02.2015 р.

Будзинский М. К. Європейский вектор внешней политики Франции при президенте Н. Саркози

Статья посвящена исследованию европейского вектора внешней политики Франции. Рассмотрены особенности европейской политики французского президента Николя Саркози.
Ключевые слова: Франция, интеграция, внешняя политика, Европа, стратегия.

Budzinskiy M.K. European vector of France foreign policy under Nicolas Sarkozy presidency

The article investigates the European vector of France foreign policy. The author studies the European policy of French President Nicolas Sarkozy.
Keywords: France, integration, foreign policy, Europe strategy.

УДК 327.8 (569.1)

Панфілов І.

Студент IV курсу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СИТУАЦІЯ В СИРІЇ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ТА ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІРИ

У статті розглядаються аспекти регіонального та глобального характеру, актуалізовані ситуацією в Сирії. Також проаналізовані наявні та потенційні виклики щодо існуючої архітектури безпеки на Близькому Сході.

Ключові слова: Сирія, Близький Схід, Іран, Саудівська Аравія, «Хізбалла», Ліван, Йорданія, ядерна програма Ірану, ісламізм, «арабська весна», курдське питання.

Близький Схід цілком справедливо вважається одним з найбільш конфліктних регіонів світу, який протягом останніх десятиліть, як це не дивно, уникав великої війни — тут виникали лише локальні конфлікти на кшталт іранського-іракського або ж операції «Буря в пустелі». Великою мірою цей парадокс можна пояснити динамічною системою безпеки, що склалася на Близькому Сході. В її основі, на відміну від Європи та євроатлантичного простору, лежить відсутність жорстких рамок. Наявність багатьох гравців, їх суперечливих інтересів та їхня готовність вступати до різних ad-hoc коаліцій до останнього часу дозволяли відновлювати баланс сил навіть при його серйозних порушеннях. Проте ситуація в Сирії, поряд із боротьбою проти ІДІЛ, стала серйозним викликом для регіональної системи безпеки. Територіальна дезінтеграція країни та перспектива зміни секулярно-авторитарного режиму на радикально-ісламістський актуалізували цілу низку аспектів регіонального та глобального характеру.

Регіональний вимір:

Громадянську війну в Сирії слід розглядати, передусім, в контексті регіонального суперництва між Іраном та Саудівською Аравією. Режим Асада є ключовим союзником Ірану на близькосхідному просторі. Саме через Сирію Іран протягом останніх років реалізовував свої інтереси в ізраїльсько-палестинському конфлікті, країнах Магрибу та, що особливо важливо, в Лівані. Тому Тегеран з самого початку заворушень

в Сирії надавав Асаду широкий спектр підтримки: від економічної до військово-технічної (з безпосередньою участю в бойових діях на боці уряду елітного Корпусу стражів Ісламської революції). Заміна режиму Асада на ісламістську коаліцію, яка прогнозовано матиме антиіранські настрої та фінансуватиметься Саудівською Аравією та Катаром, не лише послабить вплив ІРІ в регіоні, але й суттєво погіршить її геополітичне становище, що, в свою чергу, зумовить подальшу радикалізацію країни, яка з часів Ісламської революції 1979 року живе в умовах перманентної загрози зовнішнього втручання [1; 4]

Другим важливим аспектом сирійської кризи регіонального характеру слід вважати її вплив на розгортання дестабілізаційних процесівв суміжних країнах — Лівані та Йорданії. Основною проблемою, як і в усіх інших конфліктах подібного характеру, постало питання біженців. Ліванським та йорданським соціальним службам не вистачає ані персоналу, ані фінансування для того, щоб ефективно вирішувати цю проблему. Як наслідок, зростає соціальна напруженість та рівень злочинності, дедалі частішими стають випадки релігійно-етнічних зіткнень. У випадку з Ліваном важливим є протистояння двох основних політичних блоків: сунітського «Мустакбаль» («Майбутнє»), який виступає за незалежну від Сирії політику, та шиїтського «Хізбалла» («Партія Аллаха»), який, навпаки, став ключовим елементом в розбудові альянсу «Тегеран-Дамаск-Бейрут». До того ж бойові загони «Хізбалли» активно допомагають сирійським урядовим силам, оскільки від стабільності останніх залежить політичне майбутнє ліванських шиїтів: навіть якщо Сирія в майбутньому стоятиме осторонь від ліванських внутрішньополітичних перипетій, її територія становить основну ланку транзитного шляху, яким Іран надає військово-технічну допомогу «Хізбаллі» [5].

Війна в Сирії значною мірою посприяла активізації радикальних ісламістів, які протягом 2011–2013 років діяли в складі антиурядових збройних загонів, а з літа 2014 року масово почали вступати до сил Ісламської держави Іраку та Леванту (ІДІЛ). Проголошуючи своєю метою створення сунітського халіфату на теренах напівміфічного Леванту, ісламісти влітку 2014 року розпочали масштабний наступ в Іраку, дійшовши впритул до Багдаду, та на північно-східні території Сирії, населені переважно курдами. В сучасних умовах боротьби з Ісламською державою Іраку та Леванту все більше західних країн розглядають Асада як цілком можливого партнера з протидії цьому угрупуванню, адже ІДІЛ представляє тепер вже реальну загрозу для всіх регіональних гравців [5].

Сирійська проблема піднесла на новий рівень курдське питання, яке слід розглядати в контексті боротьби з ІДІЛ. Історично склалося, що територія, населена курдами — так званий «Великий Курдистан», була розділена між Іраком, Іраном, Сирією та Туреччиною. Саме іракські курди першими отримали шанс на здобуття якщо не незалежності, то принаймні автономії, коли в 2003 році сили міжнародної коаліції, очолюваної Сполученими Штатами, вторглися в Ірак і режим Саддама Хусейна пав. Курди Іраку вели довгу партизанську війну проти Хусейна (який навіть застосовував проти них хімічну зброю) і тому стали надійними союзниками коаліційних сил, очевидно сподіваючись врешті-решт здобути незалежність. Але створення Курдистану не входило в плани ключових регіональних акторів, оскільки це спричинило б ланцюгову реакцію серед курдського населення в суміжних країнах. Особливо це стосувалось Туреччини — одного з основних військово-політичних партнерів США в регіоні. Тому переговори про можливу автономію іракських курдів розтягнулися на довгі десять років, аж поки не постала проблема ІДІЛ. Влітку 2014 року курди, несподівано для всіх, врятували Багдад від захоплення ісламістами: загони ІДІЛ, не бажаючи залишати в тилу потужне угрупування курдів, яке контролювало значну частину видобутку нафти в країні, відступили від іракської столиці і розпочали наступ на Іракський, а поряд із ним і на Сирійський Курдистан. Враховуючи всю небезпеку ситуації, США, підтримувані союзниками по НАТО, розпочали авіаудари по територіях, зайнятих ІДІЛ, що допомогло пешмерзі (народне ополчення іракських курдів) та загонам народної самооборони сирійських курдів одержати низку перемог над ісламістами. На сьогодні багато експертів вважають курдські загони чи не єдиною силою в регіоні, яка здатна дієво протистояти терористам ІДІЛ та, в перспективі, звільнити окуповані ісламістами території Іраку та Сирії. Проте інтерес країн Заходу до співпраці з курдами залежить виключно від динаміки подій на фронті боротьбі з ІДІЛ. Після нейтралізації Ісламської держави, яка рано чи пізно відбудеться, іракські та сирійські курди будуть змушені обирати між компромісом та конфронтацією зі своїми сьогоднішніми союзниками [7].

Активізація національно-визвольного руху курдів в контексті подій у Сирії становить значний регіональний виклик для Туреччини, центральний уряд якої вже протягом тридцяти років веде боротьбу з Робітничою партією Курдистану (РПК). З початком заворушень у Сирії в 2011 році, тоді ще прем’єр-міністр Туреччини Реджеп Ердоган вирішив зробити ставку на сирійські опозиційні сили для послаблення

та подальшої нейтралізації потужної країни-сусіда в регіональній системі координат. Туреччина створила в прикордонних районах своєрідну «зону безпеки» для загонів Вільної армії Сирії, де вони могли переховуватись та готувати нові антиурядові операції, а також стала місцем проведення різноманітних зустрічей сирійських опозиційних кіл. Проте розгортання конфлікту спричинило масові потоки біженців (переважно курдського походження), які завдали суттєвого удару інфраструктурі та економічному становищу південно-східних регіонів Турецької Республіки. Зважаючи на таку позицію Туреччини, Башар Асад почав надавати підтримку Робітничій партії Курдистану та її сирійському аналогу — партії «Демократичний союз», яка стоїть на чолі курдів Сирії та координує підбір нових кадрів для турецької РПК [5; 7; 8]

Ізраїль з самого початку намагається триматись осторонь сирійського конфлікту, активно не підтримуючи жодну зі сторін. Країною реалізується стратегія вичікування, націлена на ретельний аналіз ймовірних перспектив: від можливого послаблення Ірану та, як наслідок, ліванської «Хізбалли», до підвищення обсягів «конфіденційної співпраці» з Саудівською Аравією та рештою країн Перської затоки. Серед основних регіональних пріоритетів Ізраїлю ключове місце посідає недопущення набуття «Хізбаллою» або ісламістськими екстремістами стратегічних озброєнь, а також запобігання розгортанню терористичних угруповань вздовж його кордонів (в Секторі Газа, на Синаї та Голанських висотах) [5].

Глобальний вимір:

Одним з основних глобальних аспектів сирійської кризи є її прив'язка (хоч і не формалізована в чіткому вигляді) до переговорів щодо ядерної програми Ірану. Принципова лінія Сполучених Штатів, спрямована на повалення режиму БашараАсада, була сформована у великій мірі під впливом американсько-іранського протистояння та стримування Ісламської Республіки Іран. В умовах активізації переговорів щодо іранської ядерної проблеми стримування Ірану втрачає статус одного з найважливіших зовнішньополітичних імперативів Вашингтона. Подальше втручання країн Заходу, очолюваних США, в громадянську війну в Сирії Іран може сприйняти як виключно недружній акт, що унеможливить підписання повномасштабного договору з іранської ядерної програми до 30 червня, як того хотів би Барак Обама, близькосхідну політику якого і без того складно назвати вдалою. Нормалізація відносин з Іраном вкрай важлива для країн Заходу через необхідність нейтралізації впливу Російської Федерації на Близькому Сході, укріплення архітек-

тури регіональної системи безпеки та, врешті-решт, підписання нових контрактів про постачання іранської нафти. З огляду на це, оптимальним варіантом для західного світу став би громадянський компроміс, який передбачає інтеграцію певної частини світських опозиційних кіл в урядові структури Сирії [6].

Чи не найважливішим геополітичним аспектом сирійської кризи стала фактична дипломатична поразка Сполучених Штатів та, як наслідок, перемога Російської Федерації за підтримки Китайської Народної Республіки. Сирія як регіональний актор має безпосередній вплив на структуру міжнародних відносин на Близькому Сході, тому реалізація щодо неї «лівійського сценарію» означала б втрату одного з останніх потужних партнерів РФ в регіоні. Коли в жовтні 2011 року була спроба прийняття резолюції РБ ООН, яка засуджувала дії сирійського уряду, країни БРІКС, представлені на той момент в повному складі в Раді Безпеки, продемонстрували свою жорстку позицію з цього питання. РФ і КНР, як відомо, ветували її, решта утрималась. Саме Росія та Китай виступили основними адвокатами Асада під час суперечок навколо використання сторонами конфлікту хімічної зброї біля Алеппо. Росія тоді активно посприяла проведенню дієвого переговорного процесу в форматі «Женева-1» та «Женева-2», а Китай надав потужності для перевезення та утилізації сирійської хімічної зброї. Це знову ж таки унеможливило проведення легітимної військової інтервенції в Сирію країнами Заходу, чого так прагнули США та Франція. На сьогодні «сирійська карта» все ще розігрується Путіним. І розігрується досить вдало. По-перше, Сирія традиційно залишається надійним імпортером російського озброєння (як застарілого, так і більш-менш сучасного), що дозволяє Москві фінансувати надмасштабну за російськими мірками модернізацію власних збройних сил, а також допомагає розвантажувати застарілі радянські військові арсенали. По-друге, підтримка режиму Асада з наведених вище причин зміцнює тандем Росії та Ірану. По-третє, бажання американців реабілітуватись на Близькому Сході (в протидії ІДІЛ), до певної міри розв'язує руки Путіну в Європі або ж принаймні дозволяє йому змістити акцент з антиросійської на антиісламістську риторику в Західному світі. [2; 3; 10]

Проблему боротьби з радикальним ісламізмом, у великій мірі актуалізовану подіями в Сирії, слід розглядати не лише в регіональному, але й в глобальному вимірі. «Арабська весна», тліючим вогнищем якої залишається Сирія, не принесла арабському світу жаданої в 2011 році демократизації суспільства, плюралізації суспільно-політичного життя

та підвищення рівня добробуту населення. Натомість з'явилась тенденція до подальшої радикалізації ісламістських угруповань різного спрямування, які протягом останнього року масово об'єднуються навколо ІДІЛ, не лише руйнуючи підвалини регіональної системи безпеки, але й створюючи глобальну загрозу. Авторитарний, але секулярний режим БашараАсада залишається одним з небагатьох форпостів на шляху розповсюдження радикального ісламізму. Крім того, інститут твердої централізованої влади в Сирії дозволяв контролювати курдське питання, яке дедалі більше набуває глобальних ознак, зважаючи на міжрегіональні міграції курдських біженців [7; 9].

Таким чином, конфлікт в Сирії, який на перший погляд може здатися звичайною громадянською війною, безпосередньо чи опосередковано актуалізував цілий комплекс аспектів як регіонального, так і глобального характеру, деструктивний потенціал яких беззаперечно свідчить на користь тієї тези, що збереження централізованої Сирії, на чолі з дієвою та стабільною владою, сприятиме нормалізації ситуації на Близькому Сході та стримуванню низки загроз, що виходять з цього регіону.

Список використаних джерел:

1. Asseburg M. Civil Warin Syria. External Actors and Interestsas Drivers of Conflict. / M. Asseburg, H. Wimmen. // Stiftung Wissenschaftund Politik. German Institute for International and Security Affairs. — 20 12. — №43. — P. 1–7.
2. Asseburg M. Syria's Civil War: Geopolitical Implications and Scenarios / Muriel Asseburg. // IEMed. Mediterranean Yearbook 2013. The Civil Warin Syria. — 2013. — P. 13–18.
3. Bahout J. Syria's Crisis; Regional Implications and Global Response / Joseph Bahout. // Presentationto the NATO Parliamentary Assembly. — Dubrovnik, Croatia, 12 Oct. 2013. — 2013.
4. Joffé G. The regional implications of the conflictin Syria / George Joffé // NOREF Policy Brief. Norwegian peace buildingresource centre. — 2012. — P. 1–5.
5. Syriaand Its Neighbours: Regional Dimensions of the Conflict. // Chatham House. Middle Eastand North Africa Summary. — 2014. — P. 1–10.
6. Солана Х. Сирийское вето и егогеополитическиепоследствия («ElPais», Испания) [Електронний ресурс] / Хавьер Солана //

ElPais. — 2011. — Режим доступу до ресурсу: http://inosmi. ru/world/20111010/175809654.html.
7. Призрак независимости. Борьба курдов против исламистов [Електронний ресурс] // Корреспондент. — 2015. — Режим доступу до ресурсу: http://korrespondent. net/world/3485465-korrespondent-pryzrak-nezavysymosty-borba-kurdov-protyv-yslamystov.
8. Calabrese J. The Regional Implications of the Syria Crisis [Електронний ресурс] / John Calabrese // Middle East Institute. — 2012. — Режим доступу до ресурсу: http://www. mei. edu/content/regional-implications-syria-crisis.
9. Carpenter T. The Syrian Civil War's Global Implications [Електронний ресурс] / Ted Galen Carpenter // Aspenia. — 2012. — Режим доступу до ресурсу: http://www. cato. org/publications/commentary/syrian-civil-wars-global-implications.
10. Masters J. Syria's Crisisand the Global Response [Електронний ресурс] / J. Masters, Z. Laub // Councilon Foreign Relations. — 2013. — Режим доступу до ресурсу: http://www. cfr. org/syria/syrias-crisis-global-response/p28402.

Стаття надійшла до редакції 23.01.2015 р.

Панфилов И. Ситуация в Сирии: региональное и глобальное измерения

В статье рассматриваются аспекты регионального и глобального характера, актуализированные ситуацией в Сирии. Также проанализированы существующие и потенциальные вызовы относительно существующей архитектуры безопасности на Ближнем Востоке.
Ключевые слова: Сирия, Ближний Восток, Иран, Саудовская Аравия, «Хезболла», Ливан, Иордания, ядерная программа Ирана, исламизм, «арабская весна», курдский вопрос.

Panfilov I. Situationin Syria: regional and global dimension

This article discloses regional and global aspects triggered by the situation in Syria and analyzes present and potential challenges to the existing security architecture in the Middle East.
Keywords: Syria, the Middle East, Iran, Saudi Arabia, Hezbollah, Lebanon, Jordan, nuclear program of Iran, Islamism, Arab spring, Kurdish issue.

УДК 32–027.21

Смирнова К. Є.

Здобувач кафедри політології Донецького національного університету

ТРАЄКТОРІЇ РЕЖИМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В ТУНІСІ ТА ЄГИПТІ У «ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНИЙ» ПЕРІОД (2011–2014)

Стаття присвячена порівняльному дослідженню трансформаційних змін у двох арабських країнах — Тунісі та Єгипті, які наприкінці 2010-початку 2011 рр. стали ареною масових революційних рухів.

Ключові слова: Туніс, Єгипет, політична трансформація, транзит, демократія, авторитаризм

Понад чотири роки минуло з початку масових народних протестів і спроб революційних змін на арабському сході, наслідком яких стало падіння декількох авторитарних диктатур і масштабні зрушення на регіональній політичній карті. У турбулентному політичному середовищі лише дві країни з тих, де мали місце революції, змогли зберегти єдність і відносну стабільність — Туніс і Єгипет. Однак, траєкторії розвитку політичного процесу та режимних трансформацій у кожній з них, після усунення від влади диктаторів, отримали різний напрям. Туніс наразі є єдиною серед усіх арабських держав, що відповідає чотирьом критеріям демократичного переходу, сформульованим Х. Дж. Лінцем і А. Степаном [17]. Єгипет являє зразок країни, яка після короткого експерименту з демократією повернулася до різновиду авторитарного режиму, навіть більш жорсткого і репресивного, ніж попередній. Звідси виникає питання, чому революційні рухи, які мали багато спільних рис і були націлені на трансформацію авторитарних держав у демократичні, призвели до настільки різних наслідків.

Актуальність дослідження даної проблеми, по-перше, пов’язана з тим впливом, який процеси в арабському світі мають на економічний і політичний розвиток світу в цілому, а по друге, з подіями в нашій країні, яка вже вдруге — наприкінці 2013 — на початку 2014 р. –стала ареною розгортання революційних рухів, що прагнули повалення авторитарного корумпованого режиму і його заміни на демократичний і правовий. Вивчення механізмів тих перетворень, які відбувались в арабських

країнах, допоможе нам глибше зрозуміти феномен «Революції гідності» в Україні і доповнити теорії режимних трансформацій і демократичного транзиту новими висновками.

Історіографія дослідження політичних трансформацій на арабському сході є доволі широкою, однак, переважно має закордонне походження. У роботах вітчизняних науковців регіону не приділяється достатньої уваги. За виключенням нечисленних статей, він залишається своєрідною терра інкогніта, і навіть схожість революційних процесів, які відбувались в Україні у 2013–2014 рр., із арабськими аналогами, не внесли корективи у дослідницькі пріоритети. Серед іноземних науковців, що зробили значний внесок у вивчення різних аспектів політичних переходів в регіоні: М. Оттауей [11; 12], Н. Браун [3], М. Левайн [10], А. Хамзауі [12], Я. Сайіг [14], Л. Хатіб [9], Л. Садікі [13], М. Данн [5].У своїх роботах вони здійснюють аналіз поточних подій, спираючись переважно на теоретичний доробок транзитології та теорій демократизації. Н. Браун особливу увагу приділяє інституційним факторам перетворень. Я. Сайіг [14]концентрується на ролі армії і структур безпеки у процесі транзиту. М. Данн [5], М. Оттауей та А. Хамзауі [11; 12] зосереджуються на трансформаціях у Єгипті, Л. Садікі [13] — в Тунісі, основну увагу надаючи взаємодії між світськими та ісламістськими політичними силами. Водночас, майже відсутні спроби комплексного порівняльного аналізу політичного переходу у двох країн а із врахуванням різних наборів факторів, які формували його результат. У нашій роботі ми спробуємо заповнити даний пробіл.

Отже, метою даної статті є визначення факторів, які здійснювали вплив на траєкторії режимних трансформацій в Тунісі та Єгипті після усунення від влади їх авторитарних керівників — З. А. Бен Алі та Х. Мубарака.

Об’єктом дослідження є політичні трансформації в Тунісі та Єгипті протягом 2011–2014 рр.

Предметом дослідження є фактори, під впливом яких формувався політичний перехід у двох країнах.

Учасники революційних рухів, як в Тунісі, так і в Єгипті, прагнули не лише повалення певного диктатора, а вимагали радикальних структурних змін, які б створили державу, засновану на проголошуваних цінностях: свобода, соціальна справедливість, гідність. Загальні уявлення щодо шляху політичного розвитку передбачали створення демократичної системи, проведення вільних виборів і забезпечення правагромадян контролювати обраних керівників.

Відразу після початку революцій Туніс і Єгипет розглядались як країни, що мають найбільш сприятливі умови для переходу до демократії. На відміну від Ємену, Лівії, Сирії, вони не страждали від слабкої національної ідентичності або роз'єднаних суспільств [7]. Крім того, Туніс і Єгипет — централізовані держави з розвиненою системою усталених, порівняно ефективних інститутів, апаратом адміністративного контролю, глибоко вкоріненим у суспільстві, що безумовно, грало роль стабілізатора в умовах гострого протистояння, зберігаючи політії від розпаду та сповзання в хаос. На відміну від ослаблених та роз'єднаних Лівії, Сирії, Ємену, що наразі проходять через етап гострого громадянського конфлікту або навіть громадянської війни, ці країни не стали ареною регіонального суперництва [8].

Здатність зберегти єдність і втримати країну від сповзання у прірву революційного хаосу становить першу умову здійснення необхідних реформ, однак далеко не єдину, що доводять різні траєкторії, якими в подальшому рухався транзит у Тунісі та Єгипті.

Тунісу вдалося не лише неодноразово провести демократичні вибори, але й прийняти прогресивну конституцію на основі компромісу між різними політичними силами, яка створювала необхідну платформу для подальшого руху шляхом розбудови демократичної держави. Понад 20 років тому американський вчений С. Гантінгтон визначив власне випробування для нових демократій: країна може бути названа консолідованою демократією тільки тоді, коли вона з успіхом пройде через два мирних переходи влади. Після других парламентських виборів восени 2014 р. Туніс пройшов це випробування [18].

Відносний успіх Тунісу різко контрастує з жахливою невдачею Єгипту. Тут, після короткого експерименту з демократією, коли організація «Братів-мусульман» перемогла як на парламентських, так і президентських цілком конкурентних і відносно чесних виборах, країна знову опинилась під владою диктатури, більш жорсткої та репресивної, ніж за часів Х. Мубарака.

Чому Тунісу вдалося, а Єгипту — ні? Одне з поясненьобертаєтьсянавколозначнихструктурнихвідмінностейміжними. Хоча Туніс поділяє багато політичних та економічних характеристик із своїми сусідами в регіоні, він має декілька унікальних рис: відносно невелика територія, гомогенне за етнічним і конфесійним аспектом суспільство, лібералізована економіка, довга історія сприяння соціальним та економічним правам і свободам жінок, доволі великий і освічений середній клас,

порівняно не лише з Єгиптом, але й з іншими країнами регіону, більш світське населення [2, с. 18; 8]

Не менш важливою структурною відмінністю між двома країнами є більша автономність авторитарної державної бюрократії в Єгипті як самостійного соціополітичного суб'єкта та потужні владні позиції єгипетських військових у порівнянні з їх туніськими колегами. Статус армії як нейтральної установи, що не втручається в політичну гру, вбудований у соціальну історію Тунісу, і цим вона докорінно відрізняється від єгипетської. Як зазначив єгипетський соціолог Анвар Абдель Малєк, Єгипет є «військовим суспільством» [8]. З 1950-х рр. воно перебувало під сильним впливом військових, з яких походили всі президенти до революції 2011 року. Військовий сектор побудував масштабну розгалужену бізнес-імперію, яка контролює, за різними оцінками, від 15 до 40 відсотків валового внутрішнього продукту Єгипту і зацікавлена, насамперед, у її збереженні [2, с. 19; 10]

Туніська ж армія є маленькою і аполітичною; вона сформована як республіканська професійна структура з повагою до державних інститутів. Через власну політичну та економічну незначущість вона й сьогодні продовжує бачити власні функції як захисника від зовнішніх загроз і не перешкоджає демократизації. [2, с. 18; 8] Водночас і туніське суспільство, на відміну від єгипетського, заперечує можливу політичну роль армії у демократичному транзиті та її втручання в політичне життя [9].

Панівні позиції армії у структурі державних інститутів Єгипту обумовили її домінантну роль на етапі переходу. Саме Вища Рада збройних сил без будь-якого спротиву взяла на себе керівництво державою після повалення Х. Мубарака. Дане рішення хоча й несло певний позитив, забезпечуючи відносну стабільність, однак, значно більшою мірою представляло серйозну загрозу для перспектив демократичних реформ. Вже через короткий час після усунення колишнього президента від влади з'явились скарги на репресії з боку військових стосовно ЗМІ, послідували арешти журналістів і сотень активістів та розгляд їх справ у військових судах, що демонструвало повернення до старої практики насильства і свавілля [4, с. 73]. Все більш очевидним ставало, що головним мотивом підтримки військовим істеблішментом революції була не реалізація її цілей та здійснення демократичних перетворень, а збереження корпоративних інтересів і стримування змін у межах, які б гарантували їх недоторканість.

Крім відмінних позицій армії у двох країнах, Туніс і Єгипет відрізняються між собою ступенем розвитку і характером громадянського суспільства, рівнем громадянської культури населення. Навряд чи можна поставити під сумнів, що за їх відсутності або за недостатньої розвиненості і поширеності соціальні тиски, які стимулюють політичну реформу, виявляються недостатніми у середньостроковому періоді [15, с. 22].В Тунісі рівень розвитку відповідних структур значно вищий. Зокрема, тут існує найбільш сильний серед арабських країн робітничий рух та професійні асоціації [2, с. 17; 4, с. 73]. Серед них найважливішу роль грає Туніське Генеральне об'єднання праці — організація, роль якої є в чомусь подібною до ролі армії в Єгипті і яка черпає власну силу зі своєї історії та організаційної структури. Навіть протягом авторитарної диктатури за часів Х. Бургіби та З. А. Бен Алі, їй вдавалося зберігати власну автономію, ставши своєрідними притулком для різних опозиційних сил і демократичних активістів.

Сьогодні Генеральне об'єднання праці представляє понад 700 тис. активістів із загальної чисельності населення в 11 мільйонів осіб, об'єднуючи як бідні верстви суспільства, так і середні класи. Його авторитет, політичний досвід і мобілізаційна здатність дозволили йому здійснювати потужний вплив на процес прийняття рішень і стали у нагоді під час вирішення конфліктів між різними політичними силами — учасниками транзиту в Тунісі [8].

Що стосується Єгипту, то, хоча його громадянське суспільство і є достатньо розгалуженим і налічує тисячі організацій у різних сферах, на відміну від туніського, воно є більш слабким і роз'єднаним, авраховуючи загальну кількість населення, відносно нечисленним. Крім ісламістських мережжодна структура не проникає глибоко в суспільство і майже не має масової бази.

Отже, загальний структурний контекст виявився більш сприятливим для демократичного транзиту в Тунісі. Однак не менш важливе значення мали й загальне політичне середовище, баланс сил між різними політичними агентами і характер відносин між ними, їх дії та рішення, тобто процедурні фактори.

Слід зазначити, що у жодній з країн — ані в Тунісі, ані в Єгипті — учасники революційних рухів не мали чітко визначеного проекту або програми перетворень. Їм не вистачало розуміння, як саме треба змінювати соціальні і політичні відносини, вони не мали стратегії дій, спрямованої на реформування державних інститутів, адже протягом попередніх років діяльності жодна група активістів або мережа, особливо

в демократичному крилі боротьби, не думали про можливість отримання державної влади [1]. З іншого боку, відсутність спільного проекту перетворень була пов'язаною із тим, що революційні рухи об'єднували дуже різні як соціальні, так і політичні та ідеологічні групи: лівих, анархістів, лібералів, арабських націоналістів-етатистів, ісламістів тощо.

Недивно, що основні враження від політичного процесу відразу після революційної кульмінації — вигнання диктаторів, як в Єгипті, так і в Тунісі, були пов'язані з відчуттям зростаючої напруги та поляризації, не лише між силами старого режиму та тими, що прагнули змін, але й усередині опозиційного табору. Соціальна та політична єдність майже повністю зникла, коли різні політичні сили, що зайняли політичний ландшафт, почали боротьбу за владу та вплив. Колись спільні вимоги поступилися партійним та ідеологічним порядкам денним.

В Тунісі політична арена виявилась розділеною між ісламістами та секулярними партіями, поміркованими ісламістами та ультраконсервативними салафітськими об'єднаннями, ультраконсерваторами і світськими силами. Внутрішні конфлікти характеризували відносини і всередині світського табору, який роз'єднували конкуренція, ідеологічні відмінності, особисті амбіції лідерів [16].

Схожі розколи виникли і в Єгипті, де політичний клімат був ще більш конфронтаційним, що визначалося протистоянням не лише між ісламістськими і секулярними силами, всередині світського та ісламістського табору, а й між усіма згаданими учасниками та військовими тимчасовими керівниками країни — останній момент робив структуру протистояння значно складнішою у порівнянні з Тунісом [6]. Необхідність чинити спротив і військовому правлінню, і ісламістам, і політичним силам, що орієнтувались на відтворення старого порядку, тягнули революційних активістів у різних напрямках, створюючи сплутану невпорядковану політичну сцену та конфліктуючі набори пріоритетів [5].

Агентам змін в Тунісі було простіше, адже політична влада з самого початку перебувала в руках цивільних осіб і структур, тому не виникало потреби боротися за повернення керівництва збройних сил до виконання їх безпосередніх обов'язків. Завдання планування та управління транзитом з січня 2011 р. було передано Туніській вищій комісії з реалізації цілей революції, політичних реформ і демократичного транзиту, що повністю складалася з цивільних осіб [14].Що не менш важливо, у політичних сил не було спокуси використовувати вплив військових та кулуарні домовленості з ними з метою отримання переваг над суперниками. Вони були здатні погодити між собою дорожню карту і

переважно слідувати їй, хоча й не без конфліктів та кризових ситуацій, у той час як у Єгипті план переходу диктувало вище керівництво збройних сил.

Загалом, хід туніського транзиту продемонстрував одну значну відмінність від єгипетського: туніські політичні суб'єкти, всупереч ідеологічним розходженням та конкуренції, періодичному загостренню конфліктів, демонстрували здатність досягати домовленостей і компромісів, необхідних для просування країни шляхом транзиту. Це доводить і сформований після перших виборів уряд, до якого увійшли ісламістська «Нагда» разом з двома світськими лівоцентристськими партіями, і поступки, зроблені ісламістами щодо змісту конституції і їх згода піти у відставку під тиском з боку опонентів та протестів з метою подолання політичної кризи, і уряд, сформований разом з ідеологічним супротивником — світською партією «Ніда Туніс» за результатами останніх парламентських виборів 2014 року. Водночас і світські партії, на відміну від єгипетських «колег», не спроможних утворити скільки-небудь стійкі функціональні коаліції, виявили більшу здатність до об'єднання і спільних узгоджених дій. Це зробило політичну арену більш збалансованою між ісламістським і світським таборами, коли відсутність абсолютної переваги за однією силою змушувало опонентів йти на поступки та шукати компроміс.

В Єгипті ж суперництво швидко переросло у протистояння і набуло характер «гри з нульовою сумою»; розбіжності між політичними силами лише поглиблювались і поляризація зростала. Політична арена являла собоюпостійні суперечки між партіями, зведення рахунків та взаємні обвинувачення [3]. Необхідно зазначити, що логіка виключення супротивника і відсутність конструктивної позиції і націленості на пошук консенсусу була властивою майже всім учасникам політичного процесу: як багатьом світським силам і партіям, так і ісламістам різних мастей, які недалекоглядно розглядали свою перемогу на перших виборах як своєрідний «кінець історії» та індульгенцію на диктат власних умов. Принаймні частина світських партій, відчуваючи слабкість, фактично була не проти того, щоб вище військове керівництво, яке продовжувало утримувати державну владу, втрутилося у політичний процес. Крім того, вони активно використовували органи судової влади у веденні політичної боротьби [11]. До кулуарних домовленостей з військовими вдавались і їх опоненти — ісламісти, зокрема рух «Братів-мусульман» і його політичний орган — партія Свободи і справедливості, намагаю-

чись таким чином розподілити сфери впливу та забезпечити собі панівні позиції на політичному полі.

Результатом подібної взаємної тактики дій став швидкий рух усіх політичних битв далі від більш-менш демократичної електоральної арени до сфери неелекторальної політики та авторитарних методів вирішення конфліктів, у якій панували військові, бюрократичні державні структури і судова влада, тобто елементи старого режиму [11].Це наближало кінець демократичного експерименту, який фактично наступив задовго до символічної дати своєї «смерті» — усунення обраного на відкритих і конкурентних виборах президента М. Мурсівід влади влітку 2013 року. Остання подія лише поставила крапку у поступовій втраті шансу на успішне завершення демократичного транзиту, принаймні на найближчі роки.

Завершуючи, підіб'ємо підсумки та зазначимо, що здатність Тунісу йти шляхом демократичного транзиту визначається як більш сприятливими структурними передумовами, так і певними рисами політичного середовища, що завдяки своєму збалансованому між різними ідеологічними таборами характеру, сприяло скоріше орієнтації на пошук компромісу та домовленостей, ніж на конфронтацію. Крім того, ми побачили, що самі учасники переходу виявили здатність до поступок та розуміння програшності тактики, орієнтованої на виключення супротивників, чому не в останню чергу допоміг сумний приклад сусіднього Єгипту. В Єгипті ж впливові владні позиції, які займав інститут збройних сил та вкоріненість авторитарних мереж у державних бюрократичних інститутах, їх прагнення зберегти систему влади переважно недоторканою, стали найважливішою перешкодою перед проведенням демократичних реформ. Однак, і вибір певних дій основними політичними агентами зіграв не останню роль: намагання використати домовленості з військовим керівництвом з метою отримання політичних переваг замість спроб створити об'єднаний фронт заради демократичних змін, нездатність до компромісу, властива багатьом з учасників, та непродуктивна орієнтація на конфронтацію обумовили провал короткотривалого експерименту з демократизації.

Список використаних джерел:

1. Abdelrahman M. The Egyptian opposition: from protestors to revolutionaries? [електронний ресурс] // Режим доступу: https://www. opendemocracy. net/5050/maha-abdelrahman/egyptian-opposition-from-protestors-to-revolutionaries

2. Beck M. and HüserS. Political Change in the Middle East: An Attempt to Analyze the «Arab Spring» // GIGA Working Papers. — August 2012, German Institute of Global and Area Studies. — 35 c.
3. Brown N.J. Egypt's Ambiguous Transition [електронний ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступу: http://carnegieendowment. org/2012/09/06/egypt-s-ambiguous-transition/drsi#
4. Dalacoura K. 2011 uprisings in the Arab Middle East: political change and geopolitical implications / K. Dalacoura // International Affairs. — Vol. 88, Issue 1. — 2012, Pp. 63–79.
5. Dunne M. Egypt: Elections or Constitution First? [електронний ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступу: http://carnegieendowment.org/2011/06/21/egypt-elections-or-constitution-first/7f
6. Elghindy Kh. Egypt's Transition Six Months On: From Diversity to Divisiveness [електронний ресурс] // Brookings Institution. Режим доступу: http://www. brookings. edu/research/opinions/2011/08/04-egypt-elgindy
7. Gause F.G. The Year the Arab Spring Went Bad [електронний ресурс] // Brookings Institution. Режим доступу: http://www. brookings. edu/research/opinions/2012/12/31-arab-spring-failure-gause?cid=em_alert010313
8. Kerrou M. Tunisia's Historic Step Toward Democracy [електронний ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступу: http://carnegie-mec. org/2014/04/17/tunisia-s-historic-step-toward-democracy/h8sv#
9. Khatib L. Transformation of Arab Activism: New Contexts, Domestic Institutions, and Regional Rivalries [електронний ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступу: http://carnegie-mec. org/2014/05/15/transformation-of-arab-activism-new-contexts-domestic-institutions-and-regional-rivalries/hb2y
10. Le Vine M. Why Tunisia succeeded where Egypt failed [електронний ресурс] // Al Jazeera. Режим доступу: http://www. aljazeera. com/indepth/opinion/2014/12/why-tunisia-succeeded-where-egy-201412111643794562.html
11. Ottaway M. Egypt: Death of the Constituent Assembly? [електронний ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режимдоступу: http://carnegieendowment. org/2012/06/13/egypt-death-of-constituent-assembly

12. Ottaway M. and Hamzawy A. Protest movements and political change in the Arab world [електронний ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступу: http://carnegieendowment. org/files/ottawayhamzawy_outlook_jan11_protestmovements. pdf
13. Sadiki L. Tunisia's political parties and the shared vision [електронний ресурс] // Al Jazeera. Режим доступу:http://www. aljazeera. com/indepth/opinion/2014/10/tunisia-political-parties-shar-201410265513640655 9.html
14. Sayigh Y. Missed Opportunity: The Politics of Police Reform in Egypt and Tunisia [електронний ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступу: http://carnegie-mec. org/2015/03/17/missed-opportunity-politics-of-police-reform-in-egypt-and-tunisia/i4fc?mkt_tok=3RkMMJWWfF9wsRoiuKrJZKXonjHpfsX66%2BokXaSg38431UFwdcjKPmjr1YcBRct0aPyQAgobGp5I5FEIQ7XYTLB2t60MWA%3D%3D
15. Way L. The Lessons of 1989 / L. Way // Journal of Democracy. — October http://www. brookings. edu/experts/gauseg2011. — Vol. 22, № 4. — Pp. 17–27.
16. Wolf A. Divided and Looking Where to Stand [електроннийресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступу: http://carnegieendowment. org/sada/2012/12/20/divided-and-looking-where-to-stand/evi4
17. Wolff S. Tunisia's forthcoming elections: transition at risk and arms sales won't rescue. [електронний ресурс] //Open Democracy. Режим доступу: https://www. opendemocracy. net/arab-awakening/sarah-wolff/tunisia%E2%80%99s-forthcoming-elections-transition-at-risk-and-arms-sales-won%E2%80%99t-r
18. Zakaria F. Why democracy took root in Tunisia and not Egypt [електронний ресурс] // The Washington Post. Режим доступу: http://www. washingtonpost. com/opinions/fareed-zakaria-why-democracy-took-root-in-tunisia-and-not-egypt/2014/10/30/c5205adc-606a-11e4–9f3a-7e28799e0549_story. html?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_term=%2ADemocracy%20Lab&utm_campaign=2014_Democracy%20Lab

Стаття надійшла до редакції 17.01.2015 р.

Смирнова К. Е. Траектории режимных трансформаций в Тунисе и Египте в «постреволюционный» период (2011–2014)

Статья посвячена сравнительному исследованию трансформационны хизменений в двух арабських странах — Тунисе и Египте, которые в конце 2010-начале 2011 гг. стали арено ймассовых революционны хдвижений.
Ключевые слова: Тунис, Египет, политическаятрансформация, транзит, демократия, авторитаризм.

Smirnova K. E. Trajectories of regime transformation in Tunisia and Egypt in the "post-revolutionary" period (2011-2014)
The article deals with the comparative study of the transformational changes in two Arab countries — Tunisia and Egypt, which witnessed mass revolutionary movements in the end of 2010, beginning of 2011.
Keywords: Tunisia, Egypt, political transformation, transit, democracy, authoritarianism.

ДО ВІДОМА АВТОРІВ!

Збірник наукових праць «Політологічний вісник» є фаховим виданням з політичних та філософських наук (Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 4631 згідно з постановою президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. — № 1 — 01 / 10)

1. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05 / 1 від 15. 01. 2003). Наукова стаття має містити такі необхідні елементи:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.
- Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

2. Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. До рукопису статті додається електронний варіант на дискеті 3, 5 у форматі *. doc або *. rtf, набрана шрифтом Tames New Roman (кегль 14) через 1,5 інтервала (29-30 рядків на сторінці).

3. Стаття оформляється за таким зразком:

- УДК;
- прізвище та ініціали автора;
- вчений ступінь, вчене звання, посада та місце роботи автора;
- назва статті;
- анотація до статті українською;
- перелік ключових слів;
- текст статті

- в кінці тексту статті, після фрази «Список використаних джерел» подається список літератури
- в кінці матеріалу в прізвище та ініціали, назва роботи, анотації та ключові слова російською і англійською мовами.

4. Не потрібно самостійно оформляти текст!

Звертаємо Вашу увагу, що таблиці, графіки, схеми, діаграми є ілюстративними матеріалами, які мають відповідати формату нашого видання (148×210 мм), а не формату А4! Відповідно всі такого роду ілюстративні елементи мають бути подані окремо в додатках до статті в адаптованому до вказаного форматі.

5. Література дається наприкінці статті з нумерацією у стовпчик з повними атрибутами (автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік, загальна кількість сторінок).

Нумерація посилання на джерельну базу послідовна (наприклад, № 1, 2, 3 і т. д.) або в алфавітному порядку. Якщо назва праці вже вживалась у тексті їй дається той же номер, що був даний перший раз.

Посилання робиться у квадратних дужках, наприклад [2, с. 17].

Обсяг статті не повинен перевищувати 0, 5 д. а. (12 сторінок або 20 тис. друкованих знаків).

5. Для здобувачів і аспірантів рекомендація наукового керівника та кафедри обов'язкова.

6. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

7. При поданні статті обов'язково залишіть номер телефону, за яким можливо буде уточнити з Вами ті чи ті відомості.

Адреса редколегії: 03017 м. Київ, вул. Володимирська, 60; кімн. 308 а, тел 239-33-83

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 78

Адреса редакції:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Підписано до друку 17. 03. 2015 р.

Формат 60х84 / 16. Ум. друк арк. 32. Тираж 300 прим.
Зам. №112-3

Видавництво і друк ТОВ «ВАДЕКС»
04074, м. Київ, вул. Бережанська 9
тел. 067 502-22-42, факс 067 231-13-87
сайт: http://vadex.com.ua/
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи ДК № 4285 від 27.03.2012 р.